

74.100.5

К17

Л. Калуська

ДИВОКРАЙ

книга друга

Схвалено
Міністерством
освіти і науки
України

**Вибрані дидактико-методичні
матеріали для працівників
дошкільних закладів**

Любомира Калуська

Дивокрай

Вибрані дидактико-методичні матеріали
для працівників дошкільних закладів

КНИГА 2

Схвалено для використання у навчально-виховному процесі
комісією з дошкільної педагогіки та психології
Науково-методичної Р ади з питань освіти
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 4 від 12. 06. 2007 р.)

Тернопіль
2008

ББК 74.100.5

К17

Рецензенти:

Ю. В. Главацька — методист вищої категорії сектору дошкільної освіти Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України;

О. І. Кіліченко — кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки та українознавства Прикарпатського університету ім. В. Стефаника;

Г. І. Іванюк — кандидат педагогічних наук, доцент, завідувачка кафедри теорії та методики дошкільної освіти Київського міського педагогічного університету ім. Б. Грінченка;

І. М. Вірстюк — інспектор-методист з дошкільного виховання відділу освіти Богородчанської райдержадміністрації Івано-Франківської області;

В. М. Вертугіна — викладач вищої категорії Київського педагогічного коледжу ім. К. Ушинського.

Пам'яті Учителя,
академіка Мирослава Стельмаховича,
присвячую

Калуська Л. В.

К17 Дивокрай. Вибрані дидактико-методичні матеріали у 2-х книгах для працівників дошкільних закладів. Книга 2. — Тернопіль: Мандрівець, 2008 — 336 с.

ISBN 978-966-634-212-9

До книги другої увійшли праці, що в них висвітлюються питання ознайомлення дошкільників з природним довкіллям та формуванням у них елементів екологічної культури (частини 1, 2, 3). Змістове наповнення частин 4, 5, 6 стосується проблем здоров'я, безпеки життєдіяльності та поведінки у природному, людському та предметному середовищах. У книзі другій подано інформативний матеріал для педагогів та батьків, методичні поради та рекомендації, орієнтовні практичні заняття з дошкільниками.

Для вихователів дошкільних навчальних закладів, батьків, студентів.

Імені Василя Стефаника
код 02129786
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ББК 74.100.5

ISBN 978-966-634-211-2

ISBN 978-966-634-212-9 (Книга 2)

Всі права застережені

All rights reserved

© Л. Калуська, 2004

© Видавництво "Мандрівець", 2008

Видруковано в Україні

ЗМІСТ

Ознайомлення дітей дошкільного віку з природою	6
1. Активізація навчально-пізнавальної діяльності дитини	6
2. Дослідно-пошукова робота в дошкільному закладі	8
3. Природничий словник-довідник	11
4. Добірка художніх творів про природу	62
Молодший вік (4-й рік життя)	62
Середній вік (5-й рік життя)	74
Старший вік (6-й рік життя)	93
Додаток 1. В. Сухомлинський про роль природи у всебічному розвитку дитини ...	133
Додаток 2. Тематика бесід (за творами В. Сухомлинського)	135
Додаток 3. С. Русова про виховання дітей у природному довкіллі	136
Формування екологічної культури дошкільників	137
1. Інформаційні відомості з екології	137
2. Короткий термінологічний словник	138
3. Природоохоронні заходи в Україні	139
4. Вислови видатних людей про екологічне виховання	141
5. Екологічне виховання дошкільників: зміст і основні завдання	143
6. Екологічне виховання засобами української етнопедагогіки	148
7. Форми роботи з педагогічними кадрами	152
8. Взаємодія з родиною	156
Практичний матеріал з екологічного виховання для повсякденної роботи з дітьми	159
1. Народна мудрість про бережне, дбайливе ставлення до природи	159
2. Природнича абетка	161
3. Добірка художніх творів екологічного змісту	164
4. Дидактичні ігри та вправи	172
5. Театралізована діяльність	181
Література	185
Рости здоровою, дитинко! (фрагменти)	185
1. Народна мудрість про здоров'я	186
2. Дитинка	186
3. Про тебе самого	187
4. Подружись із чистотою	200
5. Загартування	205
6. Режим дня	208
7. Харчування	209
8. Цілющі диво-овочі та фрукти	213
9. Рослинка-здоровинка	220
10. Усміхайся всім	224
Література	227

Додаток 1. Вправи для попередження сутулості	228
Додаток 2. Вправи на рівновагу	228
Додаток 3. Комплекс вправ для дітей з відхиленнями у поставі	229
Додаток 4. Комплекс спеціальних вправ для профілактики плоскостопості	230
Додаток 5. Вправи для плоскої стопи	231
Додаток 6. Гімнастика для ніг	232
Валеологія в дитячому садку і вдома (фрагмент)	233
1. Бережи здоров'я змалку	233
2. Рекомендації та поради	238
3. Орієнтовні моделі занять	241
4. Валеологічний poradnik для дитини	251
5. Форми роботи з батьками	253
Література	257
Безпека життєдіяльності дошкільника (фрагменти)	258
1. Завдання і зміст адміністративної роботи з ОБЖД	258
2. Форми роботи з педагогічними кадрами	259
3. Програма “Дитина в довкіллі”	263
4. Орієнтовна перспективна календарно-тематична сітка занять	274
5. Педагогічна взаємодія вихователя з дітьми. Методичні рекомендації та поради	276
6. Орієнтовні моделі занять	279
7. Орієнтовне планування тижнів безпечної поведінки	293
8. Фольклорні та художні тексти	302
Література	308
Додаток 1. Інструктаж для вихователів про дотримання правил безпеки при пересуванні з групою дітей по вулицях і дорогах	309
Додаток 2. Словник-довідник техніко-безпечної термінології	309
Додаток 3. Пам'ятки щодо дотримання дітьми життєво безпечної поведінки	309
Допоможи собі сам	312
1. Незнайомі люди	312
2. Корисні речі в умілих руках	313
3. Вогонь – друг, вогонь – ворог	319
4. Безпечні й небезпечні вулиці та дороги	323
5. Природа – друг, коли ти добре знаєш її	325
6. Допоможи собі сам	333
7. Як діяти у зонах стихійних лих	334
Література	334

ОЗНАЙОМЛЕННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ПРИРОДОЮ

АКТИВІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИТИНИ

Одним з основних завдань, окреслених концепцією дошкільного виховання в Україні та іншими нормативними документами, є формування гармонійно розвиненої підростаючої особистості, культивування знань, пробудження інтересу й прагнення до навчання та іншої праці, розвиток розумових здібностей і підготовка до успішного навчання у школі.

Загальновизнано, що розвиток дитини відбувається у процесі її навчально-пізнавальної діяльності. У психолого-педагогічній літературі остання визначається як така, що має пізнавальну мотивацію, спрямовану на здобуття знань, умінь і навичок. Вона включає вміння вчитися, приймати навчальні задачі і завдання, обдумувати способи їх розв'язання та застосування.

Дітям дається багато знань, понять, від яких вони швидко втомлюються, не можуть спокійно висидіти. В результаті маємо недостатній рівень свідомого та глибокого засвоєння пропонованого педагогом на уроці, занятті чи іншій формі навчально-виховної роботи.

В умовах постійно зростаючого обсягу інформації, навчального матеріалу, що його повинна засвоїти дитина, виникає нагальна потреба шукати шляхи ефективного навчання і виховання, скриті резерви розумової активності, підвищення самостійності у пізнанні навколишнього світу, методи і прийоми більш якісного засвоєння дітьми знань, умінь і навичок у різних видах діяльності. Такими оптимальними шляхами, на наш погляд, є декілька:

◇ коли у процесі педагогічної взаємодії в різних видах діяльності, зокрема, на різних етапах уроку (заняття) підбираються доцільні методи і прийоми, спрямовані на активне сприймання навчального завдання і реалізацію дидактичної мети. При цьому нова інформація неодмінно інтегрується з попередніми знаннями і досвідом дитини;

◇ коли дидактична мета і завдання реалізуються у вигляді інтегративних знань;

◇ коли одна і та сама тема розгортається і пропонується дітям на основі міжпредметних зв'язків.

Проблема активізації навчально-пізнавальної діяльності полягає не в тому, щоб ще глибше занурити дітей у той чи інший конкретний програмовий матеріал. Суть у тому, щоб у межах однієї теми виявити та встановити зв'язки між різними предметами і явищами, об'єднати навчальний матеріал і навчальні пред-

мети, підпорядковуючи все це єдиній універсальній логіці. Так, наприклад, при ознайомленні з навколишнім світом дітей дошкільного віку предмет чи явище що розглядаються, мають характеризуватися шляхом пошуково-дослідницької та експериментальної роботи, методом синтезу і аналізу, цілісно, різнобічно.

Необхідними засадами, дотримання яких забезпечує реалізацію пізнавальної та розвивальної функцій навчально-виховних заходів на різних етапах взаємодії педагога з дитиною вважається:

◇ введення дітей у зміст нового навчального матеріалу шляхом відкриття знань, а не їх подачі;

◇ створення умов для використання на уроці чи іншому навчально-виховному заході наукової інформації, здобутої поза дошкільним закладом і школою;

◇ передбачення певних інтелектуальних труднощів при оволодінні навчальним матеріалом;

◇ активізація пізнавальної діяльності з використанням проблемно-пошукових методів.

Що одержимо в результаті такого підходу?

По-перше, у дітей формуватиметься цілісна система сприйняття навколишнього світу;

по-друге, діти одержуватимуть знання інтегративно, а це зумовить економію навчального часу;

по-третє, і що надзвичайно важливо, це ефективно впливатиме на активізацію мислення, а отже, і на розвиток та вдосконалення пізнавально-розвивальних процесів.

Сучасна теорія інтегративного підходу та міжпредметних зв'язків багато в чому нагадує сократівські методи навчання, виховання, розвитку і пізнання, при яких один предмет чи явище розглядалися багатоаспектно, різнопланово і багатовимірно.

Практика підтверджує, що краще осмислюється матеріал, реалізується дидактична мета тоді, коли нова інформація інтегрується з попередніми знаннями, опирається на досвід. Так, розповідаючи про дуб і використовуючи досвід дітей, педагог за допомогою різних методів та прийомів активізує навчально-пізнавальну діяльність. У результаті одержують узагальнену різнобічну характеристику (дуб – дерево; дуб – символ міцності і довголіття; дуб як позитивний енергоносіє; дуб – у звичаях і традиціях; дуб в українському фольклорі (прислів'я, приказки, загадки, прикмети та ін.); дуб з точки зору практичного використання).

На основі міжпредметних зв'язків та інтеграції поглиблюються знання, виникає інтерес до учіння, активізується пізнавальна діяльність. Для прикладу наведемо елементи інтеграції та міжпредметних зв'язків при ознайомленні з народними ремеслами.

Згідно з вимогами програми з народних ремесел дітям давалися різнобічні знання про вишиванки, витинанки, кераміку, ткацтво на заняттях з:

◇ рідної природи (“Кольори природи на бабусиних вишиванках”, “Рослини-барвники” та ін.);

* Любомира Калуська. Активізація навчально-пізнавальної діяльності дитини. // Психолого-педагогічні та методичні проблеми розвивального навчання: Збірник статей Всеукраїнської науково-практичної конференції. Івано-Франківськ, 1998. – С. 89–91.

◇ мовленнєвого спілкування (“Вишиванки з бабусиної скрині”, “Оціни витинанку товариша”);

◇ математики (“Склади задачу про світлі й темні кольори на матусиній вишиванці”, “Полічи, скількома кольорами вишитий рушник”, “Знайди геометричні форми на вишиваних, тканих, різьблених виробах та витинанках”);

◇ зображувальної діяльності (“Рушничок для матусі”, “Намалюю вишиванку для Оксанки”).

Великі можливості для активізації навчально-пізнавальної діяльності зосереджені у проблемних завданнях, запитаннях, задачах, проблемних ситуаціях. Це один із найдоступніших для дітей засобів, що спонукають до пізнання. Вони розвивають продуктивне мислення, дають новий пізнавально-розвивальний результат, активізують увагу, пам'ять, допитливість, викликають прагнення поглибити знання. При постановці проблемно-пошукових завдань дітей вводять у стан здогадки, відгадки, вибору. При цьому створюється атмосфера мимовільного інтересу до пошуку невідомого. Особливістю навчальних проблемних ситуацій є те, що діти засвоюють загальні способи вирішення конкретних практичних завдань, загальні способи дій.

Підсумовуючи вищесказане, можна з впевненістю констатувати, що тільки при такій організації навчально-виховної роботи процес сприймання буде більш осмисленим, а знання ґрунтовнішими. Все це разом спрацюватиме на всебічний розвиток дитини.

ДОСЛІДНО-ПОШУКОВА РОБОТА В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ*

Народжуючись, дитина поступово пізнає світ як самостійно, так і з допомогою дорослих. На думку І. Підкасистого, є три компоненти пізнавальної діяльності:

◇ змістова сторона (дитина одержує знання, виражені в поняттях або образних сприйманнях та уявленнях);

◇ оперативна (дитина засвоює різноманітні дії, оперує набутими вміннями, навичками, прийомами);

◇ результативна (на основі одержаних знань у дитини виникають нові рішення, розвиваються здібності, прояви творчості).

У програмах з дошкільного виховання завдання щодо пізнавальної діяльності, організації дослідно-пошукової роботи малюка чітко не виокремлені. Для вихователя часто залишається незрозумілою специфіка вирішення їх у контексті засвоєння дітьми програмового матеріалу.

Інколи, навіть якщо педагог докладає немало зусиль, вихованці не проявляють належного інтересу до навчання, в результаті знання у них бувають недостатньо міцні і стійкі. Перша причина, очевидно, як писав Жан-Жак Руссо, криється

в тому, що “ми не вміємо поставити себе на місце дітей, ми не входимо в їхні ідеї, а подаємо наші власні”.

Другу причину розкриває К. Ушинський: “Якщо з боку педагога не дається дитині матеріал для власної розумової діяльності, настає найстрашніше, що може бути в навчанні – нудьга”.

Доведено, що успіх залежить від рівня безкорисливої допитливості, від бажання пізнати нове, підґрунтя якого закладають у дошкільному віці.

Практикою підтверджено, що діти рідко залучаються до творчої роботи, часом позбавлені можливості самостійно вирішувати завдання, доступні для їхнього розуміння; частіше всього одержують знання в готовому вигляді, запам'ятовують їх і механічно відтворюють, думка малюка “дрімає”. У подальшому діти інтелектуально пасивні, відчувають труднощі у навчанні. Усе заучують механічно, користуються підказкою. Тому так важливо максимально активізувати пізнавальну діяльність.

Софія Русова радила “не вчити вихованця, не давати готові знання, хоча б і початкові, а більш усього збудити духовні сили, розворушити цікавість”. Тут доцільно опиратися на природну дитячу допитливість. А вирішальну роль відіграє стимулююча праця вихователя, що організовує дослідно-пошукову діяльність.

Вести мову про це в дошкільному віці, звичайно, зарано. Однак, як пише Григорій Ващенко, “педагог, працюючи з дошкільниками, повинен добре продумати систему заходів, що мають підготувати дитину до елементарних форм шкільної дослідної роботи”. Неабияку роль тут відіграють спостереження й досліди, що повинні носити ігровий характер і фіксуватися у формі ілюстративних робіт.

Надзвичайно важливим є формування пізнавального інтересу. Головне завдання – створити оптимальні умови для прояву пізнавальної активності всіх дітей і кожного зокрема. Для цього потрібно виховувати пізнавальні інтереси й потреби; вчити оволодівати загальними способами дій при розв'язанні практичних або пізнавальних задач, поступово підводити дошкільників до самостійного їх знаходження.

Наприклад, ставлячи запитання, чим ми дихаємо, активізуємо процес пізнання, підводимо до усвідомлення, що люди дихають повітрям. Серією дослідів спонукаємо до висновків та узагальнень: повітря прозоре, безбарвне, невидиме, може бути теплим, холодним; воно є скрізь: у грудці землі, цеглині, воді, повітряній кульці та ін. У результаті такої роботи діти практично переконуються у важливості повітря для людини, у тому, як дорослі і малі повинні поводитись у довкіллі, щоб забезпечити його чистоту. Завдяки цьому формується бережне ставлення до навколишнього середовища.

Для розвитку в малюків активного сприймання предметів і явищ навколишнього світу, засвоєння навчального матеріалу потрібно практикувати:

◇ спеціальні сенсорні пошукові завдання (наприклад: За допомогою яких цифр намальовано голову лева?);

◇ порівняльний аналіз двох чи більше об'єктів на основі зіставлення їхніх сенсорних характеристик (просторових, функціональних, структурних та ін., наприклад: дві іграшкові машини – легковий автомобіль і молоковоз);

*Любомира Калуська. Дослідно-пошукова робота в дошкільному закладі. // Джерело: Науково-методичний вісник. – 2001. – № 1–2.

◇ постановка питань, завдань, розв'язання проблемних ситуацій. Так вихованці самостійно вчаться робити висновки, обґрунтовувати міркування, відповіді, а педагог створює умови для практичної перевірки їхніх знань.

Доброю ілюстрацією вищесказаного є організація дитячої діяльності, спрямованої на валеологічне виховання. Наприклад, для формування переконання у важливості кожного органа малюкам пропонується серія проблемно-пошукових завдань.

Заплющуйте очі. Що можна побачити?

Пострибайте і походите на одній нозі. Чи можна довго стрибати, бігати, ходити на одній позі?

Пограйте в м'яч, виготовіть витинанку, застеліть ліжко (виконайте будь-які дії, запропоновані педагогом) однією рукою. Чи зручно так працювати?

Затуліть вуха. Що ви чуєте?

Отже, за умови доброї організації дослідно-пошукової роботи можна стимулювати навчально-пізнавальну діяльність дошкільника. Усе залежить від вихователя, його вміння ставити перед дітьми навчальні проблемно-пошукові завдання, від того, як він, використовуючи досвід і знання вихованця про навколишній світ, зуміє допомогти йому, розвиватиме розумову активність, допитливість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ладивір С. Активність на заняттях: стимулювання процесу пізнання // Дошкільне виховання. – 1992. – № 8.
2. Навчання старших дошкільників системного аналізу // Дошкільне виховання. – 1995. – № 9.
3. Проскура О. Розвиток пізнавальних здібностей дошкільників // Дошкільне виховання. – 1990. – № 9.
4. Стадник Г. Вивчення пізнавальної активності дітей // Дошкільне виховання. – 1992. – № 9.

ПРИРОДНИЧИЙ СЛОВНИК-ДОВІДНИК*

“Духовний світ дитини – це ніжна квітка троянди, на якій мерехтливо тремтять краплинка ранкової роси.” (В. Сухомлинський.)

Як же розкрити дітям цю красу навколишньої природи, познайомити з її різними явищами, навчити бережному ставленню до неї?

Завдання не з легких. Адже не кожен вихователь та батьки володіють достатніми знаннями про природу та її явища, не у кожного під рукою є необхідний матеріал з цього питання.

Цей короткий природничий словник, що у ньому зібрані короткі відомості про тваринний і рослинний світ, поповнить знання педагогів та батьків і дасть можливість в повільному обсязі доносити до дітей відомості про чудовий світ природи.

СВІТ РОСЛИН

Кімнатні рослини

Алое мильне (родина Лілійні). Батьківщина – Південна Африка. Рослина має вкорочене стебло біля 50 см. Світло-зелені листки зібрані у розетки, з довгастими білуватими плямами. Дуже соковиті, прості, сидячі, м'якшії, широко ланцетоподібні, зі шпичками скраю, вони гинуть рідко, не опадають, але засихають. У дорослих рослин з'являються дітки-наростки, що їх можна відділити від дорослої рослини і використати для розмноження. При цвітінні викидає довгу стрілку з дрібненькими квітками, що її після закінчення цвітіння обрізають. Алое може добре рости при штучному освітленні і не втрачає своєї декоративності. Рослина надзвичайно невибаглива. В кімнатах можна вирощувати одиничні екземпляри або висаджувати її у кам'янистий садок.

Амариліс (родина Амарилісові). Батьківщина – пустелі Африки. Багаторічна цибулинна рослина з великими, дуже гарними, схожими на лілію, квітками червоного, рожевого або білого кольорів. Листки реміноподібні. Цвіте у березні-травні. Після того як засохнуть листки, горщики з цибулинами ставлять у темне сухе місце і не поливають. У лютому-березні, коли почнуть з'являтися квіткові стрілки, їх переносять на світло і починають поливати. Умови гарного цвітіння амарилісу – невеликий горщик, дренаж, багато вологи під час росту і цвітіння.

Аспарагус (родина Спаржеві). Батьківщина – Південна Африка. Ефектна напівкущова рослина з опадаючими напівдерев'яними пагонами, що іноді досягають 130–180 см. Пагони густо вкриті найтоншими короткими, м'якими на дотик голочками ніжно-зеленого кольору. Вони падають рослин легкості. Квітки білі, дрібненькі, з присмним запахом. Зрілі плоди – червоні ягоди з чорним насінням. Цінна рослина для внутрішнього озеленення приміщення і оформлення букетів.

*Природничий словник-довідник. (Укладач Л. Калуська). Вид. 2-е, доповнене. Вкладка до газети “Дитячий садок”. – К.: Шкільний світ, 2000. – № 31-33. – 24 с.

Добре росте у теплому, захищеному від прямих сонячних променів приміщенні. Аспарагус не переносить сухого повітря, тому його треба обприскувати. Любить вологу. Розмножується насінням і діленням куща.

Аспіди́стра (родина Лілійні). Батьківщина – Японія.

Відома також під назвою “дружна сім’я”. Багаторічна трав’яниста невибаглива рослина з великими ланцетоподібними листками, що, як і бурі непримітні квітки, відходять від кореневища. Влітку рослину слід обприскувати і тримати в тіні на повітрі, взимку – при температурі 10 °С, обприскувати рідше. Цвіте восени і взимку, розмножується кореневищем. (Кореневище ділиться на кілька частин, що мають по три-чотири листки.) Рослина цікава для спостереження за розвитком листків і появою квітів.

Бальза́м, вогник, Іван-мокри́й, розрив-трава (родина Бальзамінові). Батьківщина – тропічні ліси Африки. Стебла соковиті, прозорі, здуті у вузлах, листки дуже ніжні, яйцеподібної форми, загострені, із зубчастими, як у пилки, краями. Рожеві або червоні квітки розміщуються під листками, як під парасолькою. За яскраве забарвлення квіток рослину називають вогником. Із запилених квіток утворюються сухі плоди, що від дотику розтріскуються і стріляють насінням, тому він одержав у народі назву розрив-трава, а за любов до води – Іван-мокри́й. Він любить світло і тепло. Розмножується живцями і насінням, що його висівають улітку і пізно восени. Якщо бальзамін стоїть між іншими рослинами в тісноті, можливе опадання листя. Воно опадає також від холоду і від недостатнього освітлення. Добре цвіте при штучному освітленні.

Бегоні́я Рекс, царська або королівська бегонія, вухо Наполеона (родина Бегонієві). Батьківщина – тропічні ліси В’єтнаму. Багаторічна кущова рослина з гарними, яскраво забарвленими великими опушеними листками. Листки мають оригінальне сріблясте, бронзове, коричневе, червоне забарвлення з металевим, перламутровим і синюватими відтінком. Квіти рожеваті, неправильної форми, досить дрібні, непримітні, поодинокі. Розмножується листками, листовими живцями. Досить теплолюбна, зимує при температурі 16–19° С. Влітку слід оберігати від яскравого сонця. Взимку поливати обережно (від надмірної вологості скидає листя), а влітку – рясно та ще й обприскувати.

Бегоні́я ві́чоквіту́ча, діво́ча краса (родина Бегонієві). Батьківщина – тропічні ліси Бразилії. Багаторічна гарно квітуча рослина з невеликими блискучими, злегка овальної форми, листками на коротких черешках. Розмножується насінням і живцями. Навесні, влітку та восени легко живцюється, швидко вкорінюючись навіть у вазі з водою. Безперервно цвіте впродовж року навіть при штучному освітленні. Це найпоширеніша з кущових бегоній, що росте в кімнатах, улітку на балконах, а також у квітниках садів і парків. Світлолюбна. Для того щоб були кущі, її необхідно формувати, обрізуючи верхівки молодих пагонів. Добре росте у підвісних вазах, подвійних вазонах, ящиках і звичайних горщи-

ках. Рослина не виносить пересихання. Влітку треба щедро поливати і підживлювати.

Виногра́д кі́мнатний (родина Виноградні). Батьківщина – Південна Африка. Досить невибаглива багаторічна рослина з легкою опушкою і сильно розгалуженим світло-зеленим стеблом. Листки зелені, пальчасто-лапаті з нерівними хвилястими краями. Цвіте бузково-рожевими, дрібними, зібраними у парасолькоподібні суцвіття квітками. Листки і стебла містять алкалоїди, що надають рослині специфічного запаху. Досить світлолюбна. Влітку рясно поливають, взимку тримають напівсухою. Розмножують з березня по червень живцями.

Герань, пеларгонія, журавлиний ніс (родина Геранієві). Батьківщина – Південна Африка. Росте на Кавказі, буває різних видів.

Герань зона́льна (родина Геранієві). Батьківщина – Південна Африка. Прямостоячий кущ з густим, зеленим, ледь хвилястим листям з країв із коричнево-червоною смужкою та своєрідним приємним запахом. Різноманітні за забарвленням та кількістю пелюсток квітки. Зібрані в численні напівкулясті парасольки на довгих безлистих квітконіжках. Усі герані легко розмножуються живцями впродовж усього року. Рослина світлолюбна. Влітку її треба багато поливати, взимку тримати у сухому та прохолодному місці. Вона не любить надмірного і частого обрізування. Щороку молоді герані треба пересаджувати.

Герань щитови́дна (родина Геранієві). Батьківщина – Південна Африка. Рослина зі звислими пагонами і гарними суцвіттями рожевих або червоних відтінків. Цвіте впродовж усього літа і на початку осені. Розмножується живцями переважно навесні. Взимку її тримають при температурі 15–17° С. Добре у горщик висаджувати два або кілька укорінених живців. Молоді рослини пересаджують навесні щорічно.

Глоксі́нія гібри́дна (родина Геснерієві). Батьківщина – тропічна Бразилія. Бульбова рослина з великими коренеподібними яскравими квітками синього, червоного, рожевого, білого кольорів. Листки зелені, оксамитові, на соковитих ніжках підкреслюють красу численних квіток (до 50 штук). Розмножується насінням, молодими бульбами або листовими живцями. Насіння висівають у суміш листової землі, торфу і піску (2:1:1). Його засипають сумішшю, поливають через дрібне сито або з пульверизатора. Сходи з’являються на 10–15 день, їх регулярно обприскують, не допускаючи пересихання і зайвої вологості. Температура повинна становити 18–20° С. Через місяць рослину пересаджують у більш просторий посуд, ще через місяць пересаджують знову, причому кожен рослину в окремий горщик спочатку діаметром 7 см, а через півтора місяця діаметром 9–12 см. Рослини зацвітають через 6–7 місяців. Цвітіння продовжується до листопада, при освітленні – до грудня. Добре вкорінюються і листки з короткими живцями. Їх висаджують під скло в пісок. Вкорінення продовжується 3–4 тижні при температурі 20–25° С і вологості повітря 80 %. Після осіннього відцвітання глоксинії коріння відмирає. Бульби ставлять у темне прохолодне місце на 4–5 місяців

і періодично переглядають. У січні їх починають поливати, переставляють у більш тепле та світле місце. З появою паростків більше поливають. Пророслі бульби на початку весни ділять на частини за кількістю паростків і висаджують у ґрунт. При посадці використовують земляну суміш з листової і перегнійної землі з піском (4:4:1). Рослина добре росте і цвіте у торфї. В кімнатах її вирощують на південних вікнах і поливають з піддона.

Гортензія горщикова (родина Каменеломнєві). Батьківщина – Японія і Китай. Кущ, що чудово цвіте раною весною і влітку. Суцвіття щільні, великі, кулеподібної форми, різноколірні: яскраво-рожеві, червоні, бузкові, білі. Листки темно-зелені, супротивні, соковиті. В одному горщику розвивається 3–6 квіткових шапок діаметром 30 см кожна. Гортензія невибаглива і витривала, але для нормального росту потребує багато води. Не любить прямих сонячних променів. Після цвітіння необхідно обривати всі суцвіття, вкоротити дуже довгі пагони і для визрівання нових пагонів виставити на балкон. Тільки зрілі пагони утворюють наступного року суцвіття. У червні гортензію пересаджують у свіжу землю (суміш торфу з листяною) і тримають у помірно вологих умовах, поливаючи горщики тільки з дуже сухою землею, захищають від дощу. Восени горщики з рослинами заносять у підвал у не дуже світле прохолодне приміщення. В жовтні, якщо листки не опали, їх обривають. З кінця жовтня по січень-лютий рослини зберігають у підвалах при температурі 4–6 °С. Потім переносять до кімнати на світлі сонячні вікна. Рослини часто і досить сильно обприскують водою, добре провітрюють приміщення. Коли із кореневої шийки з'являються пагони, всі слабкі пагони вирізають і залишають для цвітіння 1–5 сильних, пильно оберігаючи на верхівках бруньки, з яких розвиваються суцвіття. Розмножується живцем. Раною весни з квітучих рослин зрізають нижні прикореневі пагони і вкорінюють їх у керамзиті, піску. Після вкорінення живці висаджують у вазони, а з настанням тепла рослини ставлять на балконі або в саду.

Дзвіночок, наречена, снігуронька (родина Дзвоникові). Батьківщина – Італія. Рослина зі звислими пагонами, дрібними, округлими світло-зеленими листками. З початку літа і до пізньої осені вкривається білими п'ятипелюстковими дзвіночками. За це її називають “нареченою”, “снігуронькою”. Світлолюбна, але не полюбає прямих сонячних променів. Узимку рослину ставлять у прохолодне місце і поливають помірно. Розмножується пагонами, діленням куща і насінням.

Зефірантес, вискокка (родина Амарилісові). Батьківщина – Центральна Америка. Невелика цибулинна рослина з вузькими лінійними листками і невеликими лілоподібними білими, жовтими, рожевими або червоними квітками. Може цвісти з квітня до осені. Назву “вискокка” рослина одержала за те, що квіткова стрілка наче вискакує із землі і швидко (через 1–2 дні) зацвітає. Рослина невибаглива, але її потрібно пересаджувати щороку навесні в широкий низький посуд, улітку – в ґрунт. Розмножується “дітками”, котрі відділяються при пересадці з материнської цибулини. Світлолюбна рослина. Поливати помірно.

Зігокактус пригнуплений (родина Кактусові). Батьківщина – вологі ліси Східної Бразилії. Це кактус із розгалуженими стеблами, що складаються з багатьох плоских члеників із 2–4 зубцями з країв. Численні квітки середнього розміру рожевого, червоного кольорів розвиваються на кінчиках члеників. Цвіте у грудні-січні. Під час цвітіння, що приблизно починається з кінця жовтня, рослину не можна чіпати, щоб не опали бутони. У цей час її необхідно добре поливати, обприскувати і підживлювати слабким розчином коров'яку. Після цвітіння полив зменшують, рослина відпочиває. Зігокактус любить вологе повітря, постійну температуру 16–20° С і світле місце. Влітку його потрібно виносити на балкон. У цю пору року він краще росте при розсіяному освітленні в напівтіні, взимку – в теплом приміщенні. Гарно росте і цвіте без пересаджування у гідропонівій культурі і на іонітному субстраті з поживним розчином ЛТА-2.

Клівія (родина Амарилісові). Батьківщина – Південна Африка. Трав'яниста, надзвичайно невибаглива рослина з темно-зеленими реміноподібними листками. Цибулини не має. У період цвітіння з пазухи листка з'являється м'ясиста довга стрілка з великими жовто-оранжевими квітами у вигляді дзвіночків, зібраних у її верхній частині. Число квіток у суцвітті досягає 30 і більше. Цвіте в кінці зими, навесні. Розмножується кореневими відводками, що з'являються біля дорослої рослини.

Калеус (родина Губоцвітні). Батьківщина – тропічна Азія. У рослині пряме світло-зелене соковите стебло і супротивно розміщені листки овальної форми, пістряво зафарбовані, з візерунками та каймою, їхня яскравість залежить від освітлення. Якщо його недостатньо, забарвлення бліде. Квітки дрібні, блакитні, зібрані у віночок. Улітку вимагає сильного поливу і систематичного підживлення, а взимку – помірного поливу, тепла. Розмножується живцями й насінням.

Крипум (родина Амарилісові). Батьківщина – Південна Африка. Гарноквітуча цибулинна рослина. Широкі, довгі, лінійні листки виходять із омашиного стебла (подовжена шийка цибулини), вкритого лусочками, що лущаться. Квіткова стрілка заввишки 120 см і більше. Квіти білі, ніжно-рожеві, лілоподібні, зібрані у велике суцвіття по 15–20 штук, пахнуть слабо. У старій рослині цибулинна досягає 20–25 см у діаметрі. Коріння сильне. На зиму листя не скидає, але кількість його значно зменшується. Настає період відпочинку. Крипум світлолюбний, любить помірне тепло. Цвіте у серпні-вересні, перший раз – через 3–4 роки. Розмножується “дітками”, що з'являються біля основи цибулини. Дорослі рослини пересаджують перед початком росту через 2–3 роки, не заглублюючи цибулину більш ніж на 1/4. Влітку поливають теплою водою і двічі на місяць підживлюють.

Лігострум, або бірючина (родина Маслинові). Батьківщина – Японія, Китай. Світлюбний і вічнозелений кущ зі шкірястими блискучими листками. В кімнаті тримають на північному вікні. Цвіте білими дрібними квітками. Рослина невибаглива, тіневитривала. Обрізаючи гілки, її можна надати різної форми. Розмножується живцями.

Ломикамінь, павучок (родина Ломикаменеві). Батьківщина – Китай, Японія. Гарна рослина, що звисає, з круглими пістрявими листками. Тонкі стебла звисають у вигляді вусів. На кінчиках утворюються молоді рослини з розетками, тому ломикамінь ще називають павучком. Навесні дво-трирічні рослини цвітуть білими або рожевими квітками, що утворюють дрібненькі суцвіття на високій стрілі. Квіти ці рекомендують обривати, бо інакше рослина буде чахнути. Ломикамінь – рослина невибаглива. Влітку любить сильний полив і напівтінь, а взимку – світле прохолодне приміщення і помірний полив.

Легко розмножується молодими листковими розетками – павучками.

Сансев'єра трисмугова, щучий хвіст (родина лілійні). Батьківщина – Південна Африка. Трав'янистий багаторічник з товстим повзучим кореневищем, від якого відростають великі мечеподібні, прямостоячі, жорсткі листки з темно-зеленими смужками, що розташовані впоперек на світлому фоні листка. Дрібні білувато-зеленкуваті квітки зібрані в струнку довгу китицю, мають приємний запах. Хоча ця рослина тіневитривала, все ж зацвітає лише при щедрому сонячному освітленні. Добре переносить будь-яку кімнатну температуру. Розмножується у березні-квітні паростками, діленням кореневища на кілька частин з листками, одним листком, добре вкорінюється у воді. Є чудовим матеріалом для озеленення інтер'єру.

Сеткреазія зелена (родина Комелінові). Батьківщина – Америка. Багаторічна трав'яниста рослина з пагонами, що спадають і переплітаються. Листки подовжені, з загостреною прямою верхівкою, нижні – соковиті, блідо-зеленого кольору. Пагони водянисті, стеляться. На краях гладкої поверхні листової пластинки є багато дрібних світлих повічок (пушку). Квітки дрібні, білі, зібрані в щільні пучки на верхівках пагонів. Рослина невибаглива, легко розмножується стебловими живцями, що вкорінюються у воді, піску, керамзиті, іонітному субстраті. Для підсилення декоративності сеткреазію необхідно навесні обрізати або вирощувати наново з пагонів. У спеку її треба 2–3 рази на день обприскувати. Взимку поливати помірно.

Сеткреазія смугаста (родина Комелінові). Батьківщина – Америка. Трав'яниста рослина зі звислими округлими соковито-водянистими стеблами. Листки видовжені, невеликі, охоплюють стебло, розміщені почергово. Листова пластинка зверху загострена, з рівними краями, на дотик м'яка, оксамитова від численних дрібненьких ворсинок. Нижня сторона листка рожевувато-бузова, а верхня – бронзово-зелена з яскравими білими тонкими лініями. Квітки непомітні, дрібні, бузкові. Росте повільніше за інші види сеткреазій. Любить сонячне, світле і тепле місце. Розмножується у будь-яку пору року верхівковими пагонами завдовжки 3–6 см.

Традесканція (родина Комелінові). Батьківщина – тропічні ліси Америки. Рослина з довгими стеблами, що звисають, і зеленим ланцетоподібним листям, що блідне від яскравого світла. Розмножується пагонами з весни до осені. Відла-

мані стебла легко вкорінюються. У традесканції листки зебровидної форми з білими, сріблястими, коричневими або фіолетовими смужками. Рослина вологолюбна і тіневитривала. До температурного режиму і ґрунту невибаглива. Чудовий матеріал для озеленення кімнат. Добре росте в акваріумах і тераріумах. Коли на опущених у воду пагонах з'являються корені, їх доцільно висаджувати.

Фіалка узамбарська, або африканська, сенполія (родина Геснерієві). Батьківщина – Узамбарські гори в Африці. Це невелика, дуже тендітна рослина із пласкатою розеткою, що складається з численних зелених округлих листків із сірим пушком. Цвіте протягом року. Квітки невеликі, бузкового, фіолетового, рожевого, білого, синього забарвлення, зібрані у китицю. Любить світло, але не переносить прямих променів сонця і протягів. Поливати краще з піддона, щоб земля була завжди помірно вологою. Пересаджують фіалку щорічно навесні. Розмножують будь-якої пори року листками, що їх ставлять у воду або висаджують відразу в землю. Молоді рослини зацвітають через 9–10 місяців після живцювання.

Фікус (родина Шовковичні). Батьківщина – джунглі Східної Індії. Рослина з великими м'ясистими листками, росте швидко, не потребує багато світла, розмножується верхівковими пагонами, що їх ставлять у пляшку з водою на світлі. Рослина цікава для спостереження за появою і ростом нових листків.

Філокактус, або листостебельний, кактус (родина Кактусові). Батьківщина – ліси Центральної Америки. Плескаті зелені стебла із зазубреними краями, схожі на листки. Навесні і влітку на їхніх кінцях утворюються гарні великі квітки, що тримаються від 2 до 5 днів. Легко розмножується пагонами. Пересаджують після цвітіння, під час якого добре підживлювати рослину слабким розчином коров'яку. Не любить міняти місця проростання і часто реагує на це опаданням бутонів.

Фуксія (родина Знітові). Батьківщина – Південна Америка. Листки супротивні із вдавленими жилками. Рясно цвіте з весни до пізньої осені, любить вологе чисте повітря. Квітки гарні, довготрубчасті, пониклі, опущені донизу, з'являються з пазух верхніх дрібних листків у вигляді густих пучків, різноманітно забарвлених. Якщо після відцвітання перших квіток обрізати і підживити, цвітіння продовжуватиметься безперервно до настання холодів. Узимку поливати зрідка, а влітку багато. Розмножується пагонами, росте швидко. Рослина потребує доброго освітлення, обприскування і гарного поливу.

Хлорофітум (родина Лілійні). Батьківщина – Південна Африка. Листки довгі, лінійні, ростуть пучками. Іноді на тонких і довгих квіткових стрілках з'являються маленькі білі квітки, подібні до зірочок. На кінцях довгих пагонів утворюються паростки (пучок листків з корінцями, які можна відсадити). Рослина любить багато світла. Поливають рясно, але рідко, оскільки має здує соковите коріння, що в ньому накопичується волога.

Циперус (родина Осокові). Батьківщина – тропічна Африка. Трав'яниста, вічнозелена болотяна рослина. Стебла тригранні, зелені, стрункі, досягають півто-

ра метра заввишки. Вузькі лінійні листки розміщені почергово і зверху зібрані у розетку. Цвіте, як і більшість осокових рослин, непермітно.

За сприятливих умов із крони листків виростають дрібні паростки (відводки), придатні для розмноження. Циперус – вологолюбна рослина, тому його краще тримати в піддоні з водою. Хоча він не дуже вибагливий до світла і тепла, проте краще розвивається і росте у теплих кімнатах. Розмножують його діленням куща або пагонами, з розетки листків, злегка присипаних субстратом. З такої розетки виростає кілька молодих рослин.

Цитруси – лимон, апельсин, мандарин (родина Рутові). Батьківщина – Південно-Східна Азія. Усі цитрусові рослини розмножують насінням, живцями, відсадками і щепленням. Листки гарні, щільні, духмяні.

КВІТКОВО-ДЕКОРАТИВНІ РОСЛИНИ

Однорічні рослини

(Рослини, що виростають, зацвітають, дають дозріле насіння і відмирають у рік посіву. Основний спосіб розмноження – насіння.)

Алісум, або кам'янка пахуча (родина Хрестоцвіті). Це бордюрна, невибаглива до ґрунту, морозостійка, світлолюбна рослина заввишки 15–20 см. Цвіте з червня до приморозків білими або світло-бузковими квітками з медовим запахом. Листки сірувато-зелені, дрібні, ланцетоподібні. Насіння висівають гніздами у квітні, розсаду висаджують у кінці травня на відстані 15 см між рослинами. Якщо зрізати стебла на 5–6 см у період, коли утворюється і визріває насіння, рослина зацвітає вдруге.

Айстри (родина Складноцвіті). Батьківщина – Китай.

Залежно від висоти куща поділяються на три групи: низькорослі – (15–20 см), середньорослі – (30–60 см) і високорослі (60–100 см). Цвітуть з другої половини літа до приморозків гарними квітками різноманітного забарвлення. Ростуть на будь-якому ґрунті, але люблять достатнє освітлення і вологість. Айстри добре переносять посадку в квітучому стані. Для розсади насіння висівають у кінці квітня, а висаджують у ґрунт, коли пройдуть заморозки, на відстані 20–30 см одну рослину від іншої.

Гвоздика китайська (родина Гвоздиківі). Батьківщина – Китай. Однорічна рослина з більш-менш повзучими стеблами. Листки вузькі, лінійні. Квітки великі, прості, напівмахрові або махрові, рожеві, білі, червоні та іншого забарвлення. Цвіте з червня до жовтня. Розсаду висаджують у кінці травня або на початку червня. Легко переносить пересаджування у стані цвітіння при збереженні грудки. Відстань між розсадою при посаджуванні 20–30 см залежно від сорту. Рослина менш вибаглива порівняно з гвоздиком голландською. Морозостійка і світлолюбна.

Горошок запашний (родина Метеликові). Батьківщина – Південна Європа. Пишноквітуча рослина заввишки 1–2 м із запашними квітками різних кольорів. Стебло повзуче, що прикріплюється до опори за допомогою вусиків. Листки

складні, блакитно-зелені. Цвіте з літа до осені. Сіють навесні (у квітні-травні), попередньо намочивши насіння-горошинки у теплій воді (набухають 24 години), до 3–5 зернин у гніздо. Відстань між гніздами 25–30 см. З ростом пагони варто спрямовувати до опори і підв'язувати. Любить сонце, пухкі родючі не-кислі ґрунти, достатню кількість вологи.

Космея (родина Складноцвіті). Висока, заввишки 1 метр і більше. Невибаглива до ґрунтів, освітлення, вологи рослина. Листки пір'ясті, зелені. Квіти великі, схожі на ромашки, різноколірні. Насіння стійке до заморозків, тому прекрасно переносить зиму. В період визрівання насіння саме висипається в ґрунт, і рослина, наче кульбаба, дбає про потомство самотійно. Цвіте з другої половини літа до глибокої осені квітками, схожими на зірки.

Лобелія (родина Лобелієві). Батьківщина – Південна Африка. Компактний кущ, заввишки 10–15 см, листки зворотно-яйцеподібні, зелені, темно-зелені, буро-червоні. Дрібні квітки світло-синього, темно-синього, фіолетового і білого забарвлення.

Цвіте з червня до жовтня рясно і ефектно. Треба обрізати пагони, що відцвіли. Любить світло і тепло. Для розсади насіння висівають у кінці лютого – на початку березня. Сходи розвиваються повільно, їх пікірують у дрібні горщики. Розсаду висаджують у травні без ділення і порушення грудки. Відстань між рослинами 10–12 см. Лобелію можна висаджувати разом з горщиком, тоді вона цвіте рясніше і розвиває менше листя. Кращі сорти для посадки на балконі – Кришталевий палац, Синій камінь, Санфір, Біла дама.

Левова паща, або атурриунум великий (родина Ранникові). Батьківщина – Південна Європа. Є середньо- і високорослі сорти (від 25 до 80 см). Забарвлення квітів – різноманітне, найчастіше червоного, рожевого, білого і малинового кольорів. Мають приємний запах. Квітки зібрані у великі колосовидні суцвіття. Листки зелені, довгасто-овальні, з рожевими прожилками. Цвіте з червня до жовтня. Насіння на розсаду висівають у березні, а висаджують у травні на відстані 20–30 см. Світлолюбна і морозостійка рослина.

Мак (родина Макові). Батьківщина – Мала Азія та Єгипет. Висока гарно квітуча рослина. Квітки великі та яскраві, різнобарвні, на довгих квітконіжках. Для подовження терміну цвітіння треба відщипувати маківочки після опадання пелюсток (до утворення насіння). Листки пірчасто-розсічені, прикореневі. Розмножується насінням, що його висівають у ґрунт у травні, а потім викопують зайві рослини. Погано переносить розсаджування.

Назідки, або календула (родина Айстрові). Батьківщина – Південна Європа. Дуже поширена, невибаглива, морозостійка, світлолюбна пишноквітуча куциста рослина заввишки 40–50 см. Широколанцетні зелені листки вкривають її повністю. Суцвіття – кошики, що бувають прості, напівмахрові і махрові залежно від сорту. Забарвлення квіток – лимонно-жовте, світло-оранжеве і оранжево-червоне. Квітне з червня до пізньої осені. Для продовження цвітіння квітки, що відцвіли, треба відщипувати. Насіння нагадує нітики, звідси і назва рослини. Висівають у травні

на грядці рядочками, а також під зиму. Сходи з'являються через 7–12 днів і заморозків не бояться. Інколи рослини розмножуються шляхом самосіву.

Настурція (родина Капуцинові). Батьківщина – Перу. Компактний куц заввишки 20–30 см. Листки щитоподібні, світло- і темно-зелені, золотисті і біло-рябі на довгих пагонах. Квітки одиничні, підводяться над листками, довгі, рожеві, оранжеві, червонуваті, 5–7 см у діаметрі, прості й махрові. Цвіте з червня аж до самих морозів. Легко розмножується пророщеним насінням. Висівають його в травні гніздами по 3–5 насінин у кожному. Пересаджування без грудки землі переносить погано. Любить сонячну сторону і бідний пісний ґрунт (на доброму ґрунті дає багато листків, а квіток випускає мало). Заморозки переносить погано.

Петунія (родина Пасльонові). Батьківщина – Південна Америка. Куц заввишки 20–25 см. Листки зелені, овальної форми, липкі (вкриті золотистими волосинками). Квітки – рожеві, червоні, фіолетові, бузкові – вкривають рослину і цвітуть з червня до жовтня. Насіння висівають у квітні, а висаджують у ґрунт у травні на відстані 20–25 см. Може рости в місцях, не дуже освітлених сонцем.

Портулак (родина Портулакові). Низька декоративна рослина, що стелиться по землі. Листки – дрібні, голчасті, соковитого зеленого кольору. Цвіте з червня до жовтня. Квітки дрібні, яскравих тонів і різних кольорів, удень відкриваються, а на вечір і погану погоду закриваються. Розмножується насінням, що його висівають у травні на грядку, а для швидшого цвітіння сіють у квітні в горщики, а потім висаджують.

Резеда запашна (родина Резедові). Батьківщина – Північна Африка, Єгипет. Стебла напівлежачі, заввишки 20 см. Листки темно-зелені, ланцетоподібні. Квітки непомітні, зеленкувато-білі, жовтувато-білі, червонуваті, зібрані у запашні китичкові щільні суцвіття. Погано переносить пересаджування, тому її сіють відразу на постійне місце ранньою весною. Після проріджування між рослинами залишають відстань 15–20 см. Для одержання розсади насіння висівають у торф'яні горщики або торфоблоки і висаджують на балкон або грядку на початку червня. Цвіте протягом усього літа. Морозостійка, любить сонячну сторону, пухкий родючий ґрунт.

Сальвія, шавлія (родина Губоцвіті). Батьківщина – Бразилія. Висота рослини 30–50 см. Куц компактний, листки зелені, яйцеподібні. Квітки зібрані у великі китицеподібні суцвіття. Вогненно-червоні суцвіття сальвії зберігаються з червня до перших приморозків. Для одержання розсади насіння висівають у лютому-березні, оскільки цвітіння настає через 100–120 днів після посіву. Сходи пересаджують у торф'яні горщики, а в ґрунт – коли повністю мине небезпека весняних приморозків, на відстані 20–25 см одна від одної. Ґрунт має бути пухким, родючим і частково вапняним. Інакше рослини слабо цвітуть, а більше розвиваються листки і пагони.

Тютюн пахучий (родина Пасльонові). Батьківщина – Центральна Америка. Розлогий куц заввишки 80–90 см з великими еліптичними темно-зеленими лис-

тками. Квітки великі, білі, пахучі, відкриваються ввечері, вночі і в похмуру погоду, квітнуть до осені. Насіння на розсаду висівають у березні-квітні, а висаджують у травні на відстані 35–40 см. Морозостійкий і тіневитривалий. Любить пухкий родючий ґрунт і багато вологи. Якщо восени викопати кореневища і зберігати їх у прохолодних приміщеннях, а потім занести до кімнати, тютюн пахучий буде цвісти взимку і навесні.

Флокс (родина Синухові). Батьківщина – Північна Америка. Куц заввишки 15–50 см з невеликими темно-зеленими листками. Яскраві квітки зібрані у пірамідальні китицеві суцвіття. Цвіте пишно і ясно аж до осені. Стебла можна пригнати до землі для вкорінення. Для одержання розсади насіння висівають у кінці березня, а висаджують на початку червня на відстані 20–25 см одна від одної. Ґрунт повинен бути пухким і родючим. Флокс не витримує застою води.

Цинія (родина Айстрові). Батьківщина – Мексика. Компактний широкий куц заввишки 20–30 см (залежно від сорту). Листки широколанцетні. Суцвіття великі, яскраво-червоні, оранжеві, рожеві, фіолетові. Цвіте в липні-вересні. Насіння на розсаду висаджують у червні на відстані 15–30 см між рослинами. Світлолюбна і теплолюбна, не переносить навіть легких приморозків, любить родючий пухкий ґрунт і сонячну сторону.

Чорнобривці, шапочки, тагетес (родина Складноцвіті). Батьківщина – Центральна і Південна Америка. Куц округлої форми заввишки 20–70 см. Листки пір'ясті, розсічені, зі своєрідним запахом. Суцвіття прості і махрові, лимонного, жовтого, оранжевого, червоно-бурого і коричневого забарвлення. У період цвітіння (червень-вересень) рослина вкривається яскравими суцвіттями. Насіння на розсаду висівають на початку квітня, висаджують після закінчення приморозків на відстані 20–25 см між рослинами. Добре витримують пересадження при цвітінні разом із земляною грудкою. Невибagliві до ґрунту і вологи. Цвітуть у затінених місцях.

Дворічні та багаторічні рослини

Ці рослини живуть кілька років. Вони цінні для дошкільних закладів тим, що невибагливі і доглядати за ними легше, ніж за однорічними. Сходи і цвітіння деяких з них можна спостерігати ранньою весною, задовго до посадки розсади. Крім того, багаторічні рослини легко розмножуються вегетативним шляхом і дають добрий посадковий матеріал для озеленення.

Айстри багаторічні. Широкий компактний куц заввишки 40–80 см. Цвіте з червня до приморозків білими, рожевими та бузковими квітками різного розміру і форми (залежно від сорту). Морозостійкі, невибагливі до ґрунту і догляду. Розмножуються діленням куща або насінням.

Братки (родина Фіалкові). Низькі кущики з великою кількістю квіток гарної форми і різноманітним триколірним або одноколірним забарвленням. Цвітуть з ранньої весни до приморозків. Листки видовжені з ліроподібними пір'ястими

прилистниками. Для раннього весняного цвітіння насіння висівають у кінці липня – на початку серпня. Добре витримують пересадження в будь-який час. У тінистих місцях видовжуються, в спеку вимагають доброго поливу.

Гвоздика турецька, або **бородата** (родина Гвоздикові). У перший рік після висадження рослина утворює розетку з листків, а на другий рік на верхівках численних стебел заввишки 40–60 см з'являються дрібні квітки різноманітного забарвлення, зібрані у щитоподібне суцвіття. Краще росте на відкритому сонячному місці і в добре підживленому ґрунті. Насіння переважно сіють під зиму. Сходи з'являються навесні. У червні їх розсаджують на грядки, а у серпні висаджують на постійне місце. Можна розмножувати і пагонами.

Гладіолуси (родина Ірисові). Батьківщина – Південна Африка. Дуже гарна бульбоцибулинна рослина заввишки 60–100 см із сидячими лнійно-мечоподібними листками. Квітки найрізноманітнішого забарвлення (білі, кремові, рожеві, жовті, оранжеві, червоні, фіолетові) розміщуються на високій стрілці – колосі. Цвітуть із половини червня до осені, довго зберігаються зрізаними у воді. Теплолюбні, у ґрунті зимувати не можуть. Із настанням приморозків у суху і сонячну погоду в рослин, що відцвіли, зрізають надземну частину на висоті 5–10 см від ґрунту. Із ґрунту вибирають цибулини і цибульки-“дітки”, зберігають у добре провітрюваному сухому приміщенні. Розмножують цибулинами.

Жоржисини (родина Складноцвіті). Батьківщина – Північна Америка. Цвітуть з другої половини літа до перших приморозків гарними суцвіттями – кошичками, на краях яких розміщені язичкові квітки, а в середині – трубчасті. Досягають висоти 40–200 см. Існує дуже багато сортів, що відрізняються розмірами, будовою квіток, висотою стебла та забарвленням. Розмножуються діленням кореневища, пагонами, насінням. Після перших приморозків бульби з пеньками (нижні частини стебла заввишки 7–10 см) обережно вибирають з ґрунту за допомогою вил і сушать у нетопленому приміщенні. Потім очищують від землі і кладуть на зиму в сухе та прохолодне приміщення.

Ірис (родина Ірисові). Невибаглива морозостійка рослина, краще росте на сонячних місцях, швидко розростається, легко розмножується діленням кореневища. Цвіте у червні великими гарними квітками різного забарвлення, які сидять на довгих товстих квітконіжках. Довгі вузькі мечеподібні листки зберігаються до пізньої осені.

Лілія королівська (родина Лілійні). Батьківщина – Китай. Морозостійка цибулинна рослина, пагони якої заввишки 60–80 см. Листки вузьколанцетні, темно-зелені. Великі квітки запашні, білі, зверху з рожевувато-фіолетовим відтінком. Зібрані у суцвіття біля верхньої частини стебла. На початку вересня цибулини лілії висаджують у глибокі горщики (понад 20–25 см). На зиму накривають опалим листям. Лілія зацвітає в липні і цвіте 10–14 днів. Любить світлі місця і помірний полив.

Люпин (родина Бобові). Це сильний, високий (40–60 см) морозостійкий, невибагливий до вологи та ґрунту куш з гарними пальчаторозсіченими листками.

Цвіте з червня до вересня квітками різного забарвлення, що зібрані в довге колосковидне суцвіття. Розмножується насінням, що його висівають у квітні.

Нарцис (родина Амарилісові). Рослина заввишки 25–30 см. Цвіте з кінця квітня до червня гарними білими або жовтими квітками, що сидять на верхівках довгих тонких квітконіжок. Має ніжний приємний запах. Розмножується дрібними цибульками, що їх висаджують у ґрунт у вересні. При дбайливому догляді росте на одному місці кілька років.

Орлики, **аквілегія**, **водозбір** (родина Жовтецеві). Висока куциста рослина. Пишно цвіте гарними квітками різного забарвлення, що нагадують дивовижні дзвоники. Добре росте у затінку. Надас перевагу вологим, родючим, суглинистим ґрунтам. Розмножується насінням, що його висівають одразу після збору або під зиму, і вегетативно. Рослина невибаглива до сонця і ґрунту.

Півонії (родина Складноцвіті). Висока рослина, пишно і гарно цвіте у травні-червні. Квітки за будовою прості, напівмахрові або махрові. Забарвлення – біле, рожеве і червоне з різними відтінками. Листки великі, темно-зелені, на довгих черешках розрізані. Розмножується діленням куща, стебловими пагонами, бруньками поновлення. Після відцвітання в липні-серпні всі листки і стебла треба обрізати. У цей період кореневища півонії можна пересадити, підживити і при потребі розділити.

Рудбекія, **золота куля** (родина Складноцвіті). Морозостійка, невибаглива, проте любить сонячну сторону і помірний полив. Цвіте великими яскраво-жовтими квітками з серпня до пізньої осені. Стебла прямі, листки розрізані. Розмножується діленням куща.

Стокротка (родина Складноцвіті). У дикуму вигляді росте по всій Західній Європі. Низький кущик з великою кількістю суцвіть-кошичків білого, рожевого або червоного забарвлення. Цвіте з ранньої весни до пізньої осені. Листки розміщені у вигляді прикореневої розетки. Розмножується насінням або діленням куща. Рослина невибаглива до ґрунту.

Тюльпан (родина Лілійні). Батьківщина – Персія. Дуже гарна рослина заввишки 30–50 см. Цвіте у травні. Квітки червоні, рожеві, жовті, білі та інші на довгій квітконіжці. Листки видовжені, ланцетоподібні. Плід у вигляді тригранної коробочки з насінням трикутної форми. Добре росте на відкритих місцях і родючих ґрунтах. Розмножується цибулинами. За добрих умов у теплицях і при правильному догляді зацвітає у березні.

Флокс багаторічний (родина Синюхові). Пишно цвіте з кінця липня до приморозків. Парасолеподібні суцвіття розміщені на кінцях довгих стебел. Квітки п'ятипелюсткові, трубчасто-ятикоподібні, з ніжним ароматом, різного забарвлення опадають, не встигнувши засохнути. Рослина невибаглива до ґрунту. Легко розмножується живцюванням бруньки з листком, діленням куща ранньою весною або восени.

Рослини городу

Біб – однорічна рослина з родини Бобових. Це одна з давніх культур, що, на відміну від інших, у дикому вигляді невідома. Стебло пряме, всередині порожнє. Насіння проростає при температурі 4–6 °С, а сходи витримують приморозки до 4–6 °С, але при цьому ріст рослин сповільнюється на 7–10 днів, а врожайність знижується до 20–30 %. Висівають боби переважно у травні. До ґрунту невибагливі, але люблять вологу і сонце. Боби з грядки надзвичайно корисні: їхнє недозріле насіння має більше білка, ніж зелений горошок, багате на цукри, мінеральні солі та вітаміни, тому широко використовується у кулінарії.

Буряк – дворічна рослина з родини Лободових. Ще в глибоку давнину її використовували вже у II тисячолітті до нашої ери переважно з лікувальною метою. Так, у давній Греції він вважався універсальним лікувальним засобом. На Русі його почали вирощувати в X столітті. Як дворічна рослина, в перший рік утворює розетку листків і м'ясистий соковитий корінь, а на другий – сильні трав'янисті дерев'яніючі квітконосні стебла, що на них китицями визріває насіння. Воно становить клубочок із зрощених однонасінних маленьких плодів. Буряк столовий невибагливий до ґрунту, вологі. Добре витримує засуху, якщо вже рослина вкорінилася. Надмірна вологість знижує ріст і врожайність. Погано переносить затінок, більш вибагливий до тепла, тому не варто висівати його, доки не стане тепло.

Гарбуз – однорічна плодова рослина з родини Гарбузових. Батьківщина – Америка. У нашу країну ця рослина потрапила у XVII столітті. Стебло довге, розгалужене, стелиться по землі та інколи досягає 6–7 м. Листки великі, шерехаті. Цвіте великими гарними жовтими квітами. Любить тепло. Насіння сходить при температурі повітря 20–27 °С. Не виносить приморозків, вимогливий до температури ґрунту. Для вирощування плодів потрібно 120 днів. Плоди гарбуза великі, в діаметрі інколи досягають 40–60 см і більше. Вони зберігаються цілу зиму в кімнатних умовах.

Горох – однорічна рослина з родини Бобових. Відомий з IV століття до н. е. Батьківщина – Східний Афганістан і Північно-Західна Індія. Сорти овочевого гороху поділяються на лущильні та цукрові. Лущильні мають на внутрішньому боці стручка товстий пергаментний шар, а в їжу використовується лише зерно. У цукрових сортів соковиті м'ясисті лущайки не мають пергаментного шару і їх використовують повністю. Корінь гороху – як стрижень, сильно розгалужений. Він проникає в ґрунт на глибину до 1 метра, тому добре вбирає вологу і поживні речовини з нижчих шарів. На корінні утворюються клубочки з бактеріями, що в них накопичується азот. Висота – залежно від сорту – 30–200 см. Це холодостійка рослина. Насіння проростає при температурі ґрунту 1–4 °С. Із зерен виростає пагін з довгим тонким гнучким стеблом і пористим листям, що складається з кількох пар яйцеподібних листочків на кінцях зі спіралевидним вусиком. Цвіте білим, бузковим або фіолетово-червоним цвітом. Квітки нагадують метеликів. Плід – стручок, що при дозріванні розтріскується на дві половинки.

Кабачки – однорічна плодова рослина з родини Гарбузових. Батьківщина – Південна Африка. Це кущова форма твердокорого гарбуза. Стебла менш розгалужені, ніж у гарбуза, сильна коренева система. Плоди гладенькі, блискучі, білого, світло-зеленого і зеленого забарвлення. Більш морозостійка рослина порівняно з іншими баштаними культурами. Насіння у вигляді білих або жовтуватих великих зернят проростає при температурі 10–12 °С. Не витримує приморозків у період проростання. Сходи гинуть при температурі 5–8 °С. Любить помірну вологість: при надмірній – плоди загнивають, при недостатній – виростають малими, але більш цукристими. Цвіте гарними жовтими квітками до пізньої осені.

Капуста – дворічна рослина з родини Хрестоцвітих. Батьківщина – Східне Середземномор'я. Світлолюбна, не витримує затінених місць, холодостійка. У перший рік життя дає прикореневі листки з верхівкою бруньок, що з неї утворюється плід. Він складається з короткого потовщеного стебла (качан) і великої кількості притиснутих до нього великих гладких листків. Вони випаровують багато вологи, тому рослина потребує багато води у ґрунті. Капусту зрізають, коли качан стає твердим. На другий рік життя із пазушних бруньок на качані розвиваються пагони з квітками. Плід-стручок розтріскується. Насіння кругле темно-коричневого кольору. Цікава як рослина, що її вирощують з розсади.

Картопля – багаторічна трав'яниста рослина з родини Пасльонових. Батьківщина – Південна Америка. У нашій країні поширена з 60-х років XVIII століття. Бульби картоплі – це видозмінені потовщені пагін, на якому очка розміщені як листки на зовнішньому або наземному пагоні по спіралі. Місце прикріплення бульби до материнської рослини є її основою (пуповиною), протилежний кінець – вершина. На верхівці бульби очок більше, ніж у нижній частині. Кожне очко – це брунька. Після завершення стану спокою бруньки починають повільно проростати при температурі 3–5 °С. У ґрунт висаджують пророщені бульби, що дають сходи на 12–13 день при температурі 15–20 °С. У кожного куща картоплі буває 2–4 стебла, рідше 6 і більше. Кожне стебло відособлюється від інших і має своє коріння, листки і безбарвні підземні пагони. З ростом стебел з'являються нові листки, а з пазушних бруньок виростають бокові гілки. На верхівках стебел формуються пуп'янки і квітки. Бульби картоплі швидко ростуть у період цвітіння на різних ґрунтах, але люблять пухку землю і систематичне підживлення.

Квасоля – однорічна рослина з родини Бобових. Батьківщина – тропічні райони Азії, Африки, Америки. Росте заввишки від 50 до 200 см. Має витке розгалужене стебло. Листки трійчасті, довгочерешкові, з цілісними прилистками. Квітки (від білих до пурпурових) зібрані по 2–6 у пазушні китиці, як у гороху, і подібні до метеликів. Плід – біб. Насіння велике, різної форми, має забарвлення від золотистого до коричневого, фіолетового, вишневого, залежно від сорту. Росте на різних ґрунтах, краще на піщаних. Сходи з'являються на 10–11 день після висівання. Важлива зернобобова харчова та лікарська культура. Невибглива до умов, але любить сонце і помірну вологу.

Морква – дворічна рослина з родини Зонтичних. Батьківщина – Греція. В перший рік розвиває кореневу систему і прикореневу розетку листків, на другий – викидає квіткове стебло і насіння, її м'ясистий коренеплід оранжевого кольору може мати найрізноманітніші форми: округлу, усіченоконічну, циліндричну або веретеноподібну. Морозостійка рослина, любить вологу і світло. Коренеплоди погано розвиваються при густих посівах, тому моркву потрібно проривати.

Перець солодкий – однорічна рослина з родини Пасльонових. Батьківщина – Америка. Має одне розгалужене стебло. Спочатку трав'янисте, а під час дозрівання плодів дерев'яніє біля основи. Коренева система мичкувата. Вирощують переважно розсадою з насіння, що його дає дозрілий стручок. Рослина досить вибаглива до тепла, світла, вологі і ґрунту. Найкраща температура для росту і розвитку – 18–25°C. При нестачі світла рослини витягуються, у них відпадають пуп'янки і зав'язь. Поливати треба рідко, але багато. Рослина цікава для спостережень і виявлення зв'язків між неживою природою і рослинами.

Петрушка – дворічна рослина із родини Зонтичних. Батьківщина – гірські країни Середземномор'я. Є різні сорти: петрушка листова (з тонким, сильно розгалуженим коренем, гіллястими листками) і коренева (з потовщеним стрижнеподібним, добре розвиненим коренем). Рослина морозостійка. Насіння висівають ранньою весною. Сходи витримують приморозки до 8–9 °C. Надзвичайно зимостійка рослина. При ранньому снігопаді перезимувє не лише коріння, але й наземна частина. Любить помірну вологу і світло.

Помідори – однорічна плодова рослина з родини Пасльонових. Батьківщина – Південна Америка. Стебло тверде стояче або тонке, що стелиться. Форма листків змінюється, з ростом з'являється розсіченість листкової пластини. В деяких сортів листки подібні до картопляних. Рослина вкрита волосками, що виділяють рідину зі своєрідним запахом. Квітки жовті, схожі на невеличкі зірочки. Плоди м'ясисті з тонкою шкірочкою, за формою – видовжені, овальні, грушоподібні або круглі з гладкою або ребристою поверхнею, за кольором – червоні, рожеві, оранжеві, блідо-жовті. Містять багато вітамінів. Збирають урожай у міру досягання плодів. Насіння жовтувато-сірого кольору, округлі, опушені. Рослина теплолюбна, любить сонце, помірну вологу. Особливо багато потребує води в період формування плодів. Плоди багаті на вітаміни і мінеральні солі, необхідні для харчування людини.

Редиска – одно- і дворічна рослина з родини Хрестоцвітних. Спочатку утворює прикореневу розетку листків, а потім викидає квітконосний пагін, що на ньому дозрівають стручки – плоди з насінням (круглі світло-коричневого кольору горошинки). Редиска – культура скороспіла. Насіння сходить на 3–5 день після посіву, а плоди дозрівають через місяць. Коренеплоди круглі (рожеві з білими кінчиками, жовтуваті, червоні). Редиска росте на пухкому некиислому ґрунті. Посіви треба проріджувати, бо плід при надмірній густоті погано формується і

не росте. За калорійністю наближається до помідорів і переважає їх за вмістом білка. Багата на вітаміни, мінеральні солі та інші корисні речовини.

Цибуля – дворічна рослина з родини Цибульних. Батьківщина – Середня Азія і Афганістан. Має слабку кореневу систему з добре вираженою цибулиною. Насіння має тригранну форму чорного кольору. Листки зелені, соковиті, трубчасті. Після утворення листків формується цибулина – підземний пагін, всередині якого м'ясисті білі листки, щільно притиснуті один до одного. Вони містять поживні речовини. Зовнішні листки по мірі дозрівання висихають, стають твердими, жовтого, коричневого, червоного або фіолетового забарвлення і перетворюються на лусочки. Денце цибулини становить видозмінене стебло: донизу від нього відходить маленьке коріння, а догори – м'ясисті листки.

Часник – однорічна рослина з родини Цибульних. Батьківщина – Середня Азія. Є озимі і ярі сорти, стрілкуючі і нестрілкуючі. У стрілкуючих зимових сортів часнику з центру цибулини виходить стрілка, на кінці якої виростає кулястоподібне суцвіття. Цими бульбочками-насінням озимий часник розмножується. Нестрілкуючий ярий часник розмножується лише зубками. Ярий часник висаджують ранньою весною або під сніг. Морозостійкий, не боїться весняних приморозків. Любить помірне тепло, вологу і освітлення. Ознакою дозрівання є пожовтіння наземної частини.

ДЕРЕВА

Дерево – це багаторічна рослина з явно вираженим стовбуром, стеблами і корінням.

Найвищі дерева у світі – це секвойя, дугласова піхта, евкаліпт (до 100–110 м заввишки). Найтовще дерево – баобаб. Вони доживають до 3–5 тисяч років.

Дерева поділяються на хвойні та листяні.

Хвойні породи дерев здебільшого вічнозелені. Опилення відбувається за допомогою вітру, оскільки у багатьох із них насіння має крилатки і розноситься вітром на великі відстані. Вони добре розмножуються.

Всі листяні породи дерев на зиму скидають листя і розмножуються насінням, пагонами від пня, кореневими паростками і живцями. Найцінніші листяні породи – дуб, липа, береза, клен. До листяних порід дерев належать тополя, осика та ін. Серезжки, бруньки, листя є доброю поживою для зайців, бобрів та інших тварин.

Декоративні дерева

Береза (родина Березові). Налічується близько 40 видів. Надзвичайно гарне дерево. Стовбур прямий, вкритий атласною, білою з чорними плямками корою. Крона ажурна, часто з гілками, що звисають. Листки блискучі, темно-зелені, овальні на довгих черешках, навесні приємно пахнуть. Береза майже одночасно розпускає листя й цвіте. Квітки її – серезжки. Плід – горішок, насіння – крилатка. На старих деревах – кора чорно-сіра, з глибокими тріщинами. Цвіте у квітні-

травні. Запилюється вітром. Росте дуже швидко, світлолюбна, морозостійка, невибаглива до ґрунту. Лікарська, медоносна, декоративна рослина. Деревина світла, з гарною текстурою, добре полірується. Широко використовується для виготовлення меблів, фанери, паркету, лиж, столярних інструментів. Дуже корисний безрезовий сік, що його збирають ранньою весною.

Дуб (родина Букові). Налічується 19 видів дуба. Могутнє дерево заввишки 20–40 м з кулеподібною або широкопірамідальною кроною, міцним і товстим стовбуром діаметром 1–2 метри. Кора темно-сіра з поздовжніми тріщинами, у молодих гілок – сіра, гладенька, гола. Листки (7–30 см завдовжки) короткочерешкові, видовжені, обернено яйцеподібні, пористо-лопатові і до основи клиноподібно звужені. Чергове листорозміщення. Цвіте у квітні-травні після розпускання листя. Запилюється вітром. Плід – жолудь овальної або видовжено-овальної форми – 1,5–3 см завдовжки. Невибагливий до ґрунту. Рослина лікарська, фітонцидна, харчова, медоносна, декоративна, дубильна. Деревина дуба щільна, важка, водостійка, гарна за кольором і текстурою. Широко використовують як будівельний матеріал у суднобудуванні, мостобудуванні, для виготовлення меблів, паркету, фанери тощо. Жолуді є високопоживним кормом для свиней. Дерево морозостійке, невибагливе до вологості і світла.

Клен звичайний гостролистий (родина Кленові). Струнке дерево заввишки 25–30 м з колоноподібним стовбуром. Кора темно-сіра, крона густа, розлога. Листки великі, 5–15 см завдовжки, 8–15 см завширшки, пальчато-лопатові із серцеподібною основою, тонкі, голі, з обох боків зелені. Квітки в прямостоячих голих суцвіттах. Цвіте у квітні-травні. Рослина медоносна, харчова, технічна та декоративна. Ранньою весною з клена підсочкою одержують кленовий сік, приемний на смак і корисний, з нього виготовляють квас та інші напої. Деревина клена щільна, міцна, легко обробляється та полірується. З неї виготовляють столярні і токарні вироби, меблі. Швидко росте, живе 120–130 років, морозостійка, погано переносить обрізання гілок. Медонос. Крона дає гарну тінь і тому широко використовується в озелененні.

Клен ясенелистий (родина Кленові). Гілки утворюють крону, схожу на кулю, і розташовані попарно. Пагони гладкі, темно-зелені, бруньки великі, яйцеподібні і відстають від стебла. На верхівці пагона по 3 чорних або бурих бруньки. Листки світло-зелені, сидять по 3–7 на довгому черешку: середній листок широкий, часто буває трилопатний, а решта яйцеподібні, загострені. Цвіте до появи листків дрібними світло-зеленими квітками у китицях, що звисають. Плоди у вигляді насінинок з великим крилом сидять по двоє на плодоніжках, утворюючи двокрилатку, крила якої розходяться у різні боки під гострим кутом. Швидко росте, стійкий до засухи та морозу, легко витримує стрижку і різання гілок. Живе 120–130 років. У нас росте близько 25 різновидів.

Липа серцелиста (родина Липові). Тіневитривала, морозостійка рослина заввишки до 25 м з густою розлогою кроною.

Молоді гілки колінчасто-зігнуті, блискучі, голі, продовгувато-коричневі. Листки завдовжки 5–10 см, зверху яскраво-зелені, зісподу сізії: листкова пластинка округла або довгаста, біля основи серцеподібна. Чергове листорозміщення. Крона дає багато тіні. Липа рясно цвіте у середині липня. Квітки запахні, зібрані в суцвіття, щиток з приквітком, плід кулястий, невиразно-гранчастий опушений горішок 5–7 мм завдовжки з крихітним оплодом. Це один із найкращих медоносів. Рослина харчова, лікарська, технічна та декоративна. Молоді листки та бруньки багаті на крохмаль, цукор, вітаміни, їх використовують для приготування салатів, супів, зелених борщів, чаю та вітамінізованих напоїв. Плоди липи їстівні і за смаком нагадують горіхи ліщини. Деревина м'яка, легка, біла, з рожево-булим відтінком, використовується для виготовлення фанери, креслярських дощок, меблів, посуду. З липи виготовляють кошики, мочалки, рогожі, мотузки, канати. Суцвіття липи використовують у медицині як потогінний засіб при застуді. Швидко росте, легко витримує стрижку і формування крони.

Модрина сибірська (родина Соснові). Струнке дерево заввишки 20–40 м з яйцеподібною конусовидною формою крони. Кора глибокозерниста, товста, коричнево-бура. Молоді пагони жовто-зелені з короткими подушечко-подібними бічними пагонами. На звичайних пагонах хвоя одинична, на вкорочених бічних росте пучками по 20–30 хвоїн. Хвоя 40–80 мм завдовжки, до 1 метра завширшки, світло-зелена, м'яка, не опадає впродовж року, лише під осінь жовтіє. Цвіте в кінці квітня-травні. Шишки яйцеподібною форми, – за розміром менші за ялинові і соснові. Насіння – крилатки – дозрівають восени, а випадають з шишок навесні наступного року. Дерево морозостійке, швидкокоросле, світлолюбне. Технічна, медоносна та декоративна рослина. Має тверду і міцну деревину, яка добре протистоїть гниттю. Завдяки цьому її використовують у суднобудуванні, шахтному будівництві, для виробництва меблів, фанери, паркету, віконних рам, дверей. Кора – цінна сировина для дубильних екстрактів. Використовують у медицині, фарбувальній справі.

Сосна звичайна (родина Соснові). Морозостійка світлолюбна рослина заввишки 30–40 метрів із конусоподібною або пірамідальною кроною. Галузження кільчасте. Кора червонувато-бура, лускувата. Молоді пагони спочатку зеленкуваті, потім жовтувато-сірі, голі, часто смолисті. Хвоя 4,5–7 см завдовжки по дві у пучку на вкорочених пагонах, колюча, зверху випукла, темно-зелена, зісподу жолобчаста, не опадає 3–5 років. Шишки бурі або коричневі, циліндричні, насіння з крильцями. Під час дозрівання шишок луска дерев'яніє, розсувається і насіння висипається. Смоленосна, жирна, ефіроолійна, вітамінна, фітонцидна, декоративна культура. Деревину використовують у будівництві і в меблевій промисловості, а її відходи – у целюлозно-паперовій промисловості.

Тополя (родина Вербові). Дерево заввишки 15–25 метрів, що швидко росте. Кора сіро-зелена, гілки товсті. Бруньки великі, клейкі, схожі на півнячі шпори. Листки овальні або широкі, яйцеподібні, сильно та присмодно пахнуть. Середки

червонуваті. Гілки дуже зручні для спостережень у кімнаті за розвитком листків із бруньок. Зрізані взимку або раною весною вони легко вкорінюються. Цвіте у березні-квітні до появи листків. Плоди дозрівають у травні-червні. Морозостійка, світлолюбна. Має темну, м'яку деревину, що її використовують як будівельний матеріал, для виготовлення паперу, сірників, домашнього посуду. З бруньок добувають ефірну олію для парфумерної промисловості і медицини.

Ялина європейська (родина Соснові). Тіневитривале, морозостійке дерево заввишки 25–40 метрів з гострою конусоподібною або пірамідальною густою кроною. Крона сіра або червонувато-руда, з тріщинами або лусками. Хвоя густа, темно-зелена, блискуча, загострена, шорстка. Шишки бурі або коричневі, циліндричні. Луски шкірясто-дерев'яністі, випуклі, широкі, по краях зубчасті. Насіння яйцеподібне з гострим носиком, матове, бурувате із світло-коричневим або жовто-червоним крильцем, що в 2–3 рази більше за насінину. Живе 200–300 років. Технічна, медоносна, лікарська та декоративна рослина. Широко використовують для виробництва паперу, фанери, музичних інструментів, деяких столярних виробів. З ялини добувають живицю для потреб медицини. З хвої та шишок виготовляють ефірну олію для парфумерної та фармацевтичної промисловості.

Ясен високий (родина Маслинові). Світлолюбна, вибаглива до ґрунту рослина заввишки 20–30 метрів. Дерево з високо піднятою кроною і струнким стовбуром. Кора сіра або сірувато-бура, гладенька. Листки великі, 15–20 см завдовжки, непарноперисті з 3–5 парами бічних листочків. Листя довгасте ланцетне, по краях зубчасте, загострене, сидяче, знизу трохи опушене. Квітки зібрані у суцвіття віничками. Плоди – жовтувато-коричневі крилатки. Цвіте у травні до повного розпускання листків. Деревина ясена високо цінується у промисловості. З неї виготовляють меблі, фанеру, музичні інструменти.

Фруктові дерева

Абрикос. Світлолюбна посухостійка рослина заввишки 5–10 метрів з широкою розлогою кроною та бурувато-сірою корою. Молоді пагони червонувато-коричневі, блискучі. Листки округлі або яйцеподібні, нерівномірнопилчасті, майже голі, зверху темно-зелені, блискучі, зісподу – матові, розміщені по чергово. Квітки поодинокі білі або рожеві до 3 см діаметром, правильної форми, з подвійною вільнопелюстковою п'ятичленною оцвітиною. Плід – округла або обернено яйцевидна кістянка до 3–5 см діаметром жовтуватого або червонувато-жовтого кольору з червонуватим рум'янцем та товстим опушенням. М'якуш кістянки кисло-солодкий, нерідко з гіркуватим присмаком. В Україні в дикому вигляді не росте. Культивують у полезахисних смугах, прищляхових насадженнях і садах. Поширений у степовій, лісостеповій зонах та Криму. Цвіте у квітні до розпускання листя, плоди дозрівають у червні-липні. Харчова, медоносна та технічна рослина. Плоди абрикоса використовують у харчовій, кондитерській і консервній промисловості. З них готують компоти, киселі, мармелад, цукати, варен-

ня, начинки для цукерок тощо. Висушений м'якуш називається курагою, м'якуш кісточками – урюком. Ядра кісточок абрикоса мають солодкий смак, їх вживають як заміник мигдалю. Абрикос – ранній медонос. Рослина має щільну, міцну деревину. На стовбурах і гілках абрикоса виділяється камедь, з якої виготовляють клей та масляні емульсії. Абрикос використовують і як підщепу для деяких плодкових порід.

Айва – тепло- та світлолюбна рослина заввишки 5–8 метрів. Це високий кущ або деревце з тонкою темно-сірою або червоно-бурою корою. Молоді гілки бурувато-сірі, ворсистоповстяні. Листки яйцеподібні, цілокраї, короткочерешкові, зверху голі, темно-зелені, зісподу – повстяні і дещо опушені. Квітки великі, до 5 см діаметром, поодинокі, білі або рожеві. Чашолистки густо опушені, завжди залишаються при плодах. Плоди – яблуко- або грушоподібні, кулястої форми, часто ребристі, з приємним ароматом, лимонно-жовтого кольору, іноді з боків червонуваті, досить великі. М'якуш твердий, з кисло-солодкуватим, терпко-в'яжучим смаком. В Україні у дикому вигляді не зустрічається, проте широко відома культура. Айву розводять у полезахисних, прищляхових та інших насадженнях, а також у садах, дендропарках чи присадибних ділянках. Культивують переважно у південних і західних областях України. Рослина харчова, технічна і декоративна. Плоди айви свіжими не споживають, оскільки вони мають грубий, щільний посковий м'якуш зі значною кількістю кам'янистих клітин і дубильних речовин. Плоди її використовують у кондитерській і харчовій промисловості, з неї готують компоти, варення, джеми, повидло, цукати тощо. У медицині та в текстильній промисловості цінується слиз, що добувають з її насіння. Рослина – добра підщепу для карликових груш.

Алича – світлолюбна посухостійка рослина заввишки 4–10 метрів з глибокою кореневою системою, широкою яйцеподібною кроною і темно-бурою корою. Молоді пагони зеленувато-червонуваті з гострими колючками. Листя яйцеподібне або довгасте, еліптичне, 5–10 см завдовжки, зверху темно-зелене, короткочерешкове, гостропилчасте. Квітки білі, до 2,5 см в діаметрі, поодинокі. Плід – куляста або довгаста кістянка жовтого, рожевого або червоного забарвлення. Кісточка овальні, коричневі, дуже погано відділяються від м'якуша. На території України у дикому вигляді не росте, культивується у садах, полезахисних насадженнях та присадибних ділянках. Цвіте на початку травня одночасно з розпусканням листя. Плоди дозрівають із кінця липня до вересня. Харчова, медоносна, декоративна рослина. Плоди аличі споживають у свіжому і консервованому вигляді. З них готують варення, мармелад, пастилу, сік, кондитерські вироби та безалкогольні напої. Харчові вироби з аличі смачні та ароматні. Рослина – гарний ранній медонос. Деревина її тверда, міцна, використовується для різних столярних і токарних виробів. У садівництві сіянці аличі використовують як прищепу для слив, абрикосів, персиків.

Вишня. Дерево або кущ заввишки 4–7 метрів. Кора гладенька, темно-сіра. Листя 3–6 см завдовжки, 2 см завширшки, округле, яйцеподібне, короткозагост-

рене, зверху голе, зісподу за жилкою трохи опушене. Дуже гарно цвіте білими запашними квітами, зібраними у суцвіття-парасольки. Дозріває у червні. Ягоди вишні – червоні, соковиті, солодкі, всередині з жовтуватою округлою кісточкою. Вишня – морозостійка, невибаглива до ґрунту. Деревину використовують у токарній і столярній справі.

Горобина чорноплідна, аронія (родина Розові). Багаторічний кущ заввишки 1,5–3 м з гілками різного віку. Молодий кущ компактний, з віком стає розлогим. Щорічно з'являються нові прикореневі пагони від кореневої шийки або від основи багаторічних гілок. Плодоносить упродовж 20–30 років. Листки прості, широкі, овальної форми з гострою верхівкою, пилчасті, знизу гладенькі, яскраво-зелені, восени червоніють і опадають. Квітки дрібні, білі, зібрані у щиткоподібне суцвіття. Цвіте пізньою весною, коли немає приморозків, упродовж 10 днів. Плоди округлі, червоні або чорно-пурпурові з сизим відтінком, невеликі в діаметрі, всередині з темно-коричневими насіннями, котрі досягають у кінці серпня – на початку вересня. Це світлолюбна, морозостійка, вологолюбна, невибаглива до ґрунту рослина. Розмножується насінням, горизонтальними відсадками, кореневими паростками, діленням куща, щепленням здерев'янілими і зеленими живцями. Це харчова, лікарська, декоративна рослина.

Груша звичайна. Посухостійка, морозостійка та витривала рослина заввишки 20–30 метрів з розлогою широкою пірамідальною кроною та товстими гілками. Стовбур покритий бурою корою глибокими тріщинами. Листки округлі або овальні, по краях дрібнопилчасті із загостреною верхівкою на довгих черешках, зверху темно-зелені, блискучі, зісподу – світло-зелені. Квітки білі або блідо-рожеві до 3 см у діаметрі, зібрані в квіткові щиткоподібні суцвіття і дуже запашні. Плід кулястий, зелений, з довгими плодоніжками та залишками чашолистків. Плоди споживають свіжими, сушеними, маринованими, квашеними. Деревина груші міцна, пружна, добре фарбується і полірується, має гарну текстуру, використовують для виготовлення музичних та деяких столярних інструментів, креслярських дощок. Це добрий медонос. Корою, листям і соком плодів фарбують тканини у жовтий та фіалковий кольори.

Слива (родина Розові). Теплолюбна рослина, часто страждає від весняних приморозків, любить сонце і не переносить надмірної вологи, заввишки 4–10 м. Добре росте і розвивається на родючому ґрунті. Листки еліптичні, яйцеподібні, 4–10 см завдовжки, 2–6 см завширшки, зубчасто-пилчасті. Квітки поодинокі або в пучках, білі, запашні, зібрані часто в квіткові суцвіття. Плід – кістянка з м'ясистим соковитим оплоднем. Поверхня сливи вкрита сизою паволокою. Плодоносить на 4–6 рік. Найпоширеніші сорти: угорка (з видовженими темно-синіми плодами), ренклед (великі плоди округлої форми), мірабель (дрібні округлі або овальні жовті чи зелені плоди). Харчова, медоносна, лікарська декоративна рослина. Деревина сливи міцна, тверда і використовується для різних виробів.

Черешня (родина Розові). Світло- і теплолюбна рослина заввишки 3–10 м

з розлогою кроною і відстовбурченими гілками. Стовбур вкритий гладенькою білувато-бурою корою з коричневими сочевичками. Пагони товсті, червонувато-бурі, блискучі. Листки яйцеподібні, овальні. Квітки великі, по 2–5 у пучках, гарні, білі, запашні. Плоди – кістянки, кулясті, соковиті. Залежно від сорту мають різний розмір, забарвлення, форму, смак, термін дозрівання. Цінна харчова рослина.

Яблуня (родина Розові). Морозостійка, тіневитривала, посухостійка рослина з розлогою кроною, що нагадує кулю. Кора світла, молоді пагони зеленувато-бурі, голі або злегка опушені. Листки 3–8 см завдовжки і 3–6 см завширшки, яйцеподібної форми, на верхівці різко завужені, біля основи заокруглені, по краях часто зубчасті. Квітки у малоквіткових парасолькових суцвіттях. Пелюстки білі або рожеві, інколи біло-рожеві, запашні. Плоди залежно від сорту мають різний розмір, забарвлення, форму, смак, термін дозрівання та зберігання. Починає плодоносити з 2–5 років. Дерево довговічне, плоди смачні, поживні.

Ягідно-кушові рослини

Агрус (родина Агросові). Колочий кущ заввишки 60–100 см. Листки лопатеві, округлі, 2–5 см завдовжки, короткочерешкові, зібрані пучками на вкорочених бічних гілочках. Квітки правильні, зеленуваті, червонуваті або пурпурові, дрібні, нагадують мініатюрні дзвоники. Цвіте у квітні-травні, плоди досягають у липні. Залежно від сорту ягоди різноманітні за формою, кольором, розміром, смаком, вмістом поживних речовин, вітамінів. Агрус називають північним виноградом. Любить сонце, але добре зимує під снігом. Рослина – добрий медонос. Ягоди використовують як у свіжому вигляді, так і у переробленому.

Бузина (родина Жимолостеві). Гіллястий кущ заввишки 3–6 метрів зі світло-бурою поздовжньо-зморшкуватою корою. Пагони сіро-зелені з жовтуватими сочевичками і білою м'якою серцевиною. Листки до 35 см завдовжки, непарні, перисті, прикріплюються до гілки у шаховому порядку. Квітки дрібні, правильні, з подвійною оцвітиною у щитковидних суцвіттях, дуже запашні. Цвіте у травні-червні. Плід – чорно-фіолетова кістянка з 3–5 кісточками, кисло-солодкий на смак, зі своєрідним ароматом, використовують для приготування киселів, желе, варення. Плодами живляться птахи, розповсюджуючи таким чином насіння. Листки і кора мають неприємний запах, який відлякує шкідників сільськогосподарських культур.

Глід (родина Розові). Кущ або деревце заввишки 3–7 метрів із кулястою кроною і колючими червонувато-коричневими гілками. Кора стовбура і гілок буро-сіра. Колочки короткі (до 2 см), гострі, міцні. Листки виразно двоколірні: зверху темно-зелені, блискучі, зісподу – світлі і з восковою паволокою. Почергове листкорозміщення. Суцвіття щитковидні, складаються з 3–5 гілочок, які містять по 10–18 дрібних квіток. Плоди темно-червоні, кулясті, опушені, з двома кісточками. Цвіте в червні. Використовується як лікарська, медоносна, харчова, декоративна рослина.

Калина (родина Жимолостеві). Гіллястий куш заввишки 2–4 метри із сірою тріщинуватою корою. Молоді пагони зеленувато-сірі або жовто-бурі, голі, гладенькі, місцями з великими сочевичками. Листки 5–10 см завдовжки, 5–8 см завширшки, з клиноподібною основою, зісподу дещо оксамитові з великими прилистниками. Листорозміщення супротивне. Квітки правильні, білі, пахучі, зібрані в плескаті парасолевидні суцвіття. Цвіте в кінці травня. Восени листя буває жовте, червоне, пурпурне. Плоди – червоні, ягодоподібні гіркі кістянки з однією плескатою насінною, досягають у вересні. Тіневитривала, вологолюбна рослина, добре росте на відкритому просторі, на чорноземах, у мулистоглеюватих суглинкових ґрунтах. Листя часто пошкоджується шкідниками, тому її потрібно обприскувати. Калина – пізньовесняний медонос та фарбувальна рослина. З її деревини виготовляють музичні інструменти. Плоди мають лікувальні властивості, які особливо добре допомагають при застуді.

Малина (родина Розові). Куш заввишки 1–2 метри. Річні пагони прямо-стоячі, витягнуті, циліндричні, сизуваті, волосисті, з численними червонувато-коричневими колючками. Гілки, що плодоносять, утворюються наступного року. Листя з прилистниками трійчасті або непарноперисті, зверху майже голі, темно-зелені, зісподу біло-повстяні. Квітки двостатеві, білі, бувають відкритими тільки один день, на наступний в'януть і осипаються. Цвіте в травні-червні. Плоди досягають у липні. Добре росте і щорічно плодоносить на підвищених місцях з родючим ґрунтом. Коренева система багаторічна, а наземні пагони живуть два роки. Розмножується вегетативно, кореневою паростю і живцями. Свіжі плоди солодкі, соковиті, ароматні, різного розміру, смаку і кольору (жовта, біла, червона, малинова) залежно від сорту. Рослина лікарська, харчова, медоносна, декоративна. Малину садять уздовж парканів на відстані 150 см між рядами і 60–80 см між рослинами.

Обліпиха (родина Маслинові). Світлолюбна, морозостійка рослина заввишки до 4 метрів. Невелике деревце або куш з колючими гілками з чорно-бурою або сірою корою. Листки лінійно-ланцетні, бурувато-сріблясті знизу і зелені зверху, розміщені почергово. Квітки буруваті, у коротких колосках, дрібні, з глибокороздільною простою оквітиною. Цвіте у квітні до розпускання листя або одночасно з ним. Плоди – довгуваті або оранжеві кістянки, що сидять густо, ніби обліплюючи стебло, і дозрівають у серпні-вересні. Насіння чорне, блискуче. Харчова, медоносна, лікарська та технічна рослина. Ягоди багаті на вітаміни та інші корисні речовини. Мають своєрідний смак і запах, що нагадують ананас. Властива їм гіркуватість зникає після перших приморозків і вони набувають приємного кислуватого смаку.

Смородина чорна (родина Ломикаменеві). Куш заввишки 60–130 см з блідожовтими, на кінець літа коричневими пагонами. Листки лопатеві, по краях зубчасті, злегка зморшкуваті, тьмяно-зелені, зверху голі, розміщуються на гілках почергово. Квітки у пониклих китицях – дзвоникоподібні, бузкові або рожевува-

ю-сірі. Чашолистки червонуваті, жовтувато-сірі, тупі, відігнуті назовні. Цвіте у травні-червні. Плоди досягають у липні. Росте на низьких місцях, морозостійка і невибаглива, легко розмножується живцями і діленням кущів. Плодоносить на 2–3 рік після посадки. Харчова, медоносна, лікарська та декоративна рослина.

Смородина червона і біла (родина Ломикаменеві). Листям, розмірами та формою нагадують кущі чорної смородини. Вони самозапилюються і краще розвиваються на більш сухому ґрунті, люблять сонце і відкриті місця. Цвіте біло-зеленими квітками, зібраними у китиці, у травні-червні, дозріває у липні-серпні. Ягоди білого і червоного кольорів, різного розміру і смаку залежно від сорту.

Черемха (родина Розові). Дерево або куш заввишки 2–10 метрів із сірувато-чорною корою і жовтуватими сочевичками. Крона широкояйцеподібна, густа. Молоді пагони яскраво-зелені або коричнево-червоні, блискучі, зі специфічним запахом. Листки видовжено-еліптичні, загострені, дрібнопилчасті, зверху голі, матові. Квітки білі, пахучі, зібрані у густі пониклі китиці. Плід – куляста, соковита, м'ясиста, чорна, блискуча кістянка. Цвіте у квітні-червні, плоди досягають у липні-серпні. Харчова, медоносна, лікарська, декоративна рослина, невибаглива до ґрунту, але любить сонце і тепло.

СВІТ ТВАРИН

Гризун

Гризунів налічують 1597 видів, 125 із них живе в нашій країні. Більшість з них дуже легко пристосовується до найрізноманітніших умов. Серед гризунів є тварини, які розселилися по світу разом із людиною і стали постійними її супутниками.

Майже всі гризуни їдять рослинну їжу, але серед них є і комахоїдні, і навіть хижаки – такі, як шур.

Всі гризуни рухливі, активні впродовж усієї доби. Але деякі в несприятливих умовах у відповідні пори року можуть впадати у сплячку.

Всі гризуни стають дорослими уже через 2–3 місяці і можуть розмножуватися. Деякі приносять потомство по 5–6 разів на рік і кожного разу по 8–15 дитинчат.

Є серед гризунів і добрі плавці, наприклад, бобр. Він ще чудовий будівельник, лісоруб. Не поступаються боброві в мистецтві плавати і ондатра, і нутрія.

Але якщо гризунів надто багато, вони завдають шкоду. Страждають від них плодові дерева, польові, городні, лісові рослини, харчові продукти. Уявіть собі, скільки вони знищують зерна, якщо лише один сірий хом'як запасе на зиму 800 г. Шкодять вони техніці і спорудам, особливо шурі. Часто гризуни переносять і поширюють інфекційні хвороби.

Білки, ондагри, сурки, нутрії, бобри дають цінне хутро. Лісові миші та інші гризуни є основною їжею цінних промислових тварин – куніци, соболя, лисиці, песця.

Миша-крихітка – найменший гризун. Її довжина 5–7 см, такої самої довжини і хвіст. Це спритне звірятко лазить по стеблу до хлібного колоска, щоб пола-

сувати зерном, її гніздечко-кулью можна знайти на стеблах трав, гілках кущів на висоті одного метра над землею.

Тушканчики – нічні жителі пустель – скачуть на задніх лапах, неначе кенгуру, – так їм зручніше рухатися по сипучому піску.

Хижаки

Хижаки – це тварини, їжею для котрих слугують інші тварини. Всі вони пристосовані для захоплення і забивання здобичі: гострі кігті, зуби, дзьоби, спеціальні щелепи тощо. Ці тварини полюють, підстерігаючи здобич (інколи в засідці) або переслідуючи її. Для першого способу потрібне маскування. На півночі песець (узимку), полярна сова, білий ведмідь мають білий колір – за кольором снігу, в джунглях тропічні змії – строкате або зелене, тигр – смугасте забарвлення.

На відкритих просторах степів і пустель полювати на здобич, скрадаючись, важко, тому пустельні хижаки, наприклад, гепард, мають довгі ноги, гострий зір. В лісі є де прихититися. Тут головне – слух і запах. Тіло у лісових хижаків гнучке. У птахів – короткі крила, довгі хвости. Все це допомагає їм робити швидкі маневри між стовбурів та сучків.

Хижаки та їхні жертви в природі дуже тісно пов'язані між собою. Вони мають визначену ділянку перебування, яка забезпечує їх здобиччю. Мігрують тварини-жертви – за ними зараз же мандрують хижаки: тигр за кабаном (так і кажуть “пасе кабанів”); яструб, сокіл – за перелітними качками, куликами. Такі взаємозв'язки хижаків з жертвою людина використовує у своїй діяльності, наприклад, за великою кількістю чайок над морем рибалки виявляють косяки риб. Розмноження хижаків теж залежить від розмноження їхніх жертв. Мисливці знають: після “врожайного” року на гризунів чекай великої кількості лисиць, песців, куніць тощо. Птахи, котрі поїдають мишей (сови, канюки), в такі роки виводять потомство двічі, а то й тричі на рік. Хижаки дають невелике потомство, а у деякі роки зовсім не розмножуються. Вони регулюють склад мешканців лісу і виконують роль санітарів, оскільки їхньою здобиччю стають хворі, ослаблені тварини.

Отруйні тварини

Тварини використовують отруту як для нападу, так і для оборони. У хижаків (змій, павуків, сколопендр, скорпіонів) отруйні залози сполучаються із зубами, щелепами або хвостом, що слугують для введення отрути у тіло жертви. Багато тварин захищаються за допомогою отрути від нападу хижаків: жуки-бомбардири виприскують струмінь їдкої рідини, жаби і джерелянки виділяють отруйну піну зі спинних, особливо шийних залоз.

Отруйних тварин можна зустріти скрізь. Щоб уникнути небезпеки, треба знати їхні особливості, вміти їх розрізняти.

У морях на півдні Далекого Сходу у тропіків можна зустріти чимало медуз-хрестовиків. Доторкнувшись до неї, людина відчуває сильний опік. Велика їх

кількість може викликати параліч дихання, зупинку серця, що призводить до смерті.

У тропічних морях шукачі раковин часто гинуть від моллюска з гарною раковиною конічної форми. Варто лише взяти конус у руки, як з щілини висовується хоботок з гострою пилючкою. Легка подряпина – і в тіло необережного збирача раковин потрапляє отрута. Вона викликає сильні болі, рука німіє, потім з'являються інші ознаки отруєння – перебої в роботі серця, втрата свідомості.

На голках їжаків є отруйний слиз, який при попаданні в рану викликає різкий біль і параліч м'язів.

Багато риб мають па шкірі і особливо на плавникових променях отруйні залози. Скат-хвостокіл, який водиться у Чорному морі, озброєний зазубреною колючкою на хвості. Якщо хтось необережно стане на нього, той наносить удар своєю колючкою і вводить отруту.

На суші особливо небезпечною вважають отруту павука-каракурта, тарантула, чорного скорпіона. Найбільш відомі з отруйних тварин – змії. Особливо небезпечною є отрута королівської кобри.

Звірі лісів

Білка. Поширена у лісовій і лісостеповій зонах, у Криму. Це активне, рухливе звірятко вдягнуте влітку в руду, а взимку в сріблясто-сіру шубку. Живе на деревах. Кулясте кубло будує у верхов'їтти з тонких гілок, липового лубу, моху, шерсті, лишайників. У білки може бути кілька хаток: основна і запасні, де можна перебути негоду, сховатися від несподіваного ворога, влаштувати склад їстівних запасів. Харчуються ці тваринки горіхами, насінням, грибами, ягодами, не гребують і пташиними яйцями та пташенятами. Головна їжа білок – насіння хвойних дерев. В особливо неврожайні роки залишають рідні місця і йдуть туди, де знаходять їжу. Вік білки, як і більшості гризунів у природі, невеликий – 2–3 роки, а в неволі при старанному догляді вони доживають іноді до 15. Парки багатьох міст прикрашають ці тваринки, які довірливо беруть корм із рук людей.

Ведмідь бурий. Цей дуже сильний звір живе в лісах. Шерсть у нього жорстка, довга, густа, бурого кольору. Морда видовжена, вуха невеликі, округлі. Ноги товсті, лапи широкі, на кожній – по п'ять пальців з великими кігтями. При бігу чи ході спирається на всю ступню, перевалюючись із боку на бік, тому його називають клишоногим. Звір дуже швидко бігас, може стояти і ходити на задніх лапах, а передніми брати їжу. Спритно лазить по деревах, обхоплюючи їх лапами. Це – всеїдна тварина: їсть соковиті трави, овес, молоді гілки дерев і листя, корені рослин, ягоди, горіхи, жолуді, дуже любить мед. Але живиться і тваринною їжею (комахами, черв'яками, слимаками, рибою, яйцями, птахами), нападає на свійських тварин. На зиму залазить у барліг – яму, викопану де-небудь під корінням, вистелену травою і листям, лягає головою до лазу, прикриває морду лапою і спить до тепла. Якщо його потурбувати, він прокинеться, вийде з барлогу голодний і, шукаючи їжу, нападає на свійських тварин і навіть на людину.

Вовк. Звір, схожий на деякі породи собак, вкритий сірою або димчатою шерстю. У нього широкі груди, втягнуті боки, високі сильні ноги, які дають змогу швидко і довго бігати. Великий волохатий хвіст тримає прямо. Стоячі рухомі вуха добре вловлюють звуки. Живуть вовки сім'ями у гаях, невеликих лісах, у степових ярах неподалік від населених пунктів, біля яких пасуться череди корів, овець, свиней і коней. На цих свійських тварин, а також на зайців, птахів, які гніздяться на землі, полюють вовки. Це дуже небезпечний і сильний звір, що завдає великої шкоди сільському господарству.

Вовчиці щороку виводять дітей у лігві – заглибленні в землі, яке знаходиться в кущах або сухому горбі серед болота, у заростях очерету, завжди недалеко від води, струмка, річки, озера. Самець піклується про самку і вовченят, годуює їх. Взяті маленькими деякі вовченята приручаються і стають відданими своєму господареві.

Заць (родина гризунів). Поширений по всій Україні. Тіло вузьке, гнучке, хвіст короткий. Задні ноги сильніші й довші за передні, тому тварина добре стрибає і швидко бігає. Ноги рятують його від ворогів. На голові нашорошено стирчать довгі вуха, які добре вловлюють звуки: слух добрий, очі спрямовані в різні боки, тому він може, не повертаючи голови, бачити навколо себе. Вдень спить у неглибоких ямках у густій траві, під купами хмизу або під товстим коренем старого дерева. Лягає у цю ямку зі стрибка, тому поблизу від неї не буває слідів. Живляться зайці вночі, їдять гілки, кору дерев, соковиті частини трав'янистих рослин, гризуть капусту, брукву, моркву на розташованих поблизу городах. Зуби такої самої будови, як у білки. Верхня губа роздвоєна.

Зайчиха чотири рази на рік приводить малят, які народжуються зрячими. Нагодувавши їх, мати тікає. Перетравлюючи жирне молоко, зайченята сидять тихо. Знайти їх важко, бо вони непомітні серед трави і в них немає запаху. Через 3–4 дні голод змушує їх шукати корму. Вони зустрічаються з якою-небудь зайчиною, яка й годуює їх. На 8–9 день у них виростають зуби, і вони починають живитися самостійно.

Заць-біляк живе у лісі. На зиму змінює рудувато-сіру шерсть на білу, але кінчики вух залишаються чорними. Біляк швидко бігає по снігу, не провалюючись, на його задніх лапах широко розставлені пальці, на яких до зими виростає густа шерсть.

Заць-русак живе у степах, відвідує переліски, посіви і сади. На зиму верхня частина його спини залишається сірою, а боки світлішають. У русака вузькі лапки, тому він добре бігає лише там, де сніг ушільнений.

Кабан (або дика свиня, вепр) зустрічається майже в усіх кліматичних зонах. Це найпоширеніший і найчисленніший вид сімейства свиней, родоначальник домашніх. Він відрізняється від них більш струнким і сильним тулубом, відносно довгими ногами і мордою, добре розвиненими іклами і щетиною. Звичайна маса 60–150 кг, великі кабани-сікачі важать до 275 кг. Це сильна, рухлива і розумна

тварина, цінний мисливський звір. Під час полювання часто затаюється в чагарниках і, не поворухнувшись, пропускає мисливців буквально за кілька кроків від себе. Кабан може бути небезпечним і для людини, особливо коли він поранений.

Живуть у густих чагарниках, зустрічаються в горах і в найрізноманітніших місцях, що чергуються з полями, болотами, галявинами. Основна їжа – корені, кореневища, бульби і цибулини рослин. Крім того, вони поїдають жолуді, горіхи, шишки, збираючи їх із землі. Там, де кабанів багато, ліс нагадує погану оранку, тварини переорюють усю лісову підстилку. Іноді вони виходять на поля – риють картоплю, знищують посіви кукурудзи і проса. У кабанів народжується 4–12 поросят. Свиня влаштовує для них справжнє гніздо з хмизу, бур'яну і трави, вхідом і виходом. Перший тиждень, ідучи на пошуки їжі, вона прикриває поросят частиною підстилки, і вони тихо лежать у гнізді. Основний ворог кабанів – лис. Особливо він небезпечний для них узимку, коли випадає багато снігу.

Кріль (родина гризунів). Відомо близько 15 видів диких кроликів. В Україні дикий кролик зустрічається лише на південному заході. Дуже поширена домашня тварина. Дає дістичне м'ясо, хутро, пух. На спеціальних фермах у власних господарствах розводять до 15 порід кроликів. Утримують кролів у клітках (однорідних і багатоповерхових). Важливо, щоб у клітках було чисто і сухо: кролі дуже чутливі до вологості і протягів.

Самиць і дорослих самців треба тримати окремо, в індивідуальних клітках.

Кролі дуже плідні. Крільчиха приводить від 1 до 14 дитинчат чотири, а то й п'ять разів на рік. Самиця влаштовує їм тепле гніздечко з пуху. Кроленята народжуються голими і сліпими, 10–12 днів годуються материнським молоком, а потім починають звикати до звичайної їжі. Через 45 днів кроленят переселяють до іншої клітки.

Їжею для кроликів є комбікорм, жом, картопля, цукровий буряк, зерно, сіно, силос, різні трави.

Лев. Дуже гарний і спритний звір, схожий на велику кішку. Шерсть жовта, коротка, гладенька. На шиї і на грудях самців довге темне волосся утворює кошулату гриву. На кінці довгого хвоста – пучок волосся. Ноги в лева дуже сильні з широкими лапами: кігті гострі, наче у кішки, і звички, як у кішок: вдень спить, а ввечері вирушає на полювання. Здобич завжди підстерігає у засідці, несподівано кидається на неї, завдає удару сильною лапою, розриває кігтями і гострими зубами. Нападає і на свійську худобу.

Живуть леви в савані, тропічних степах із рідко розкиданими деревами і кущами та в пустелях Африки і Південної Азії. Жовтувате забарвлення шерсті робить їх малопомітними серед каміння й пісків пустелі.

Левиця народжує двос-трос малят, схожих на великих кошенят.

Лисиця. За будовою тіла схожа на вовка і собаку. Мордочка довга, загострена, верхня губа трохи піднята. Очі з вертикальними зіницями добре бачать у темряві. Вуха стоячі, завжди нашорошені. Ноги сильні, лапи маленькі, їхні підопи-

ви взимку вкриті шерстю. Лисиця може довго і швидко бігати, ходять, трохи нахилившись уперед, скрадливо. Пухнастий довгий хвіст тримає на відльоті. Під час бігу він править за руля. Шерсть оранжево-жовта або руда в червоної лисиці і сріблясто-чорна в того виду лисиць, що водяться на півночі. Взимку шерсть довга, густа, пухнаста, навесні – на початку літа змінюється на коротку. Зуби в лисиці за будовою такі самі, як у собаки.

Поліє присмерком або вночі на птахів, зайців і їжаків. Скрадається до здобичі непомітно, несподівано кидається на неї, хапає гострими зубами. Любить, наче кішка, “погратися” з пійманою здобиччю. Взимку тримається полів і лук, поліє на зайців і “мишкує”. Своїм тонким чуттям і слухом вона визначає місце, де під снігом копошаться і пищать миші, швидко розгрібає передніми лапами сніг і хапає здобич. Знищуючи мишей, приносить користь, бо допомагає боротися зі шкідниками полів.

Малят виводить у глухому лісі, в глибокій просторій норі з кількома виходами. Лисенята швидко ростуть. Батьки приносять їм пораних птахів і звірів, привчають убивати їх. Восени лисенята починають самостійне життя. Взяті з нори маленькими добре приручаються.

Лось. Найбільший зі звірів, які живуть у наших лісах. Він більший за корову і вищий за коня. Шерсть сірувато-бурого кольору, жорстка. Морда довга, горбата, вуха великі. У самця на голові широкі великі роги. Ноги довгі, сильні, копита широкі з гострими краями. Ударами передніх ніг лось захищається від ворогів, убиває вовків і навіть молодих ведмедів. Швидко бігає, легко проходить через болота, бо під час ходи по грузькому ґрунту копита розсовуються, площа ступні збільшується і він не загрузає, добре плаває, пірнає.

Лось живиться корою, гілками, травою, особливо полюбляє молоді осики.

Навесні в лосихи народжується одне або двоє дитинчат, схожих на телят, вони легко приручаються і стають відданими людині.

Мавпи. Живуть стадами в лісах Азії і Африки. Ведуть деревний спосіб життя. Лазячи по деревах, користуються всіма чотирма кінцівками, наче руками, по землі ходять, швидко стрибають з гілки на гілку, гойдаються на них. Живляться бруньками, соковитими плодами дерев, а влітку – яйцями птахів. У деяких місцях спустошують сади і городи.

Самка дуже піклується про своїх дітей, годує їх молоком, а потім приносить їм комах, ягоди, пташині яйця.

Мавп часто тримають у неволі. Вони дуже компанійські, наслідують дії людей.

Олені. Великий звір із великими гіллястими рогами, які щовесни відростають і щорічно скидаються. Роги мають тільки самці. Забарвлення рудувато-буре. Ззаду – світла, іржасто-біла пляма. Налічують до семи видів оленів. Найменший з них – кабарга – важить усього 10–17 кг, а найбільший – до 600 кг.

У природному стані зустрічаються у Карпатах та в Криму, але нині розмножуються в ряді лісових і степових мисливських господарств. Живуть у лісах і болотах,

де знаходять для себе багато кормів: траву, листя, кору кущів і дерев, гриби, лишайники, хвощі, горіхи. Паруються у вересні-жовтні. У травні-червні самка народжує шлямисте оленятко (зрідка двох), яке вже через тиждень може ходити за матір'ю.

Виділяючи специфічний запах, дорослі олені визначають межі своїх володінь. Більшу частину року пасуться на одному місці, але іноді кочують на відстань до 200 км. Олені не бояться води, добре плавають.

Надзвичайно цінуються молоді роги, вкриті ніжною оксамитовою шкіркою, так звані панти. З них виготовляють ліки – пантокрин. Раніше, щоб їх дістати, оленів відстрілювали, а тепер їм просто спилюють роги.

Слон. Це найбільша наземна тварина. Водиться в лісах Африки і Південної Азії. Його сіра товста шкіра гола, лише на кінчику хвоста є пучок волосся. Коротке масивне тіло спирається на товсті, схожі на стовпи, ноги з п'ятьма пальцями на кожній. Шия дуже коротка, неповоротка. Великі вуха. Маленькі очі сидять глибоко. Ніс, що зрісся з верхньою губою, витягнутий у довгий хобот, на кінці якого знаходяться ніздрі і пальцеподібний виріст. Він відіграє роль органа дотику. Хобот, у якому є близько 40000 м'язових пучків, дуже рухливий. Слон може піднімати ним із землі великі й малі предмети, зривати і підносити до рота гілки, виривати дерева. З рота стирчать два бивні. Це дуже розвинуті різці, за допомогою яких тварина прочищає собі дорогу в лісі, захищається від ворогів. У щелепах слонів 24 кутні зуби, але діє одночасно лише чотири, решта перебуває в прихованому стані. Діючі зуби стираються через кожні 12 років. Замість них з'являються нові. Слонів ловлять, приручають, примушуючи носити вантажі, на них їздять. Годують сіном, сухими гілками, коренеплодами. Денна порція – близько 100 кг корму. Живуть слони 80–90 років.

Домашні тварини

Вівці. Разом із собаками були одними з перших одомашнених тварин: людина приручила їх заради м'яса і вовни. Вовна густа, іноді закручена, білого, сірого, чорного, рудого кольорів. У ягнят шерсть кучерява. Голова вівці порівняно з тулубом велика. На лобі баранів є великі, загнуті донизу роги. На коротких ногах тільки по два добре розвинених пальці з копитами.

За якістю вовни породи овець поділяються на тонкорунні, напівтонкорунні і грубошерсті.

Як і корови, живляться травою, молодим листям. Узимку їх годують сіном, м'якою соломною, а в пійло додають трохи солі.

Утримують овець у цей час у просторих і теплих хлівах, а подекуди впродовж року на підніжному кормі в степах або на гірських пасовищах. Вівця – одна з найкорисніших для людини тварина. З її вовни виготовляються чудові вовняні тканини для одягу, валяне взуття, в'яжуть теплі шапки, рукавиці, панчохи. Хутро йде на кожухи, а тонка шкіра – на взуття. Молоко використовують для виготовлення сирів. Кожного року навесні вівця приводить одне-двоє ягнят.

Віслик (рід Непарнокопиті) подібний до коня, але відрізняється меншими розмірами. Має недорозвинені копита і такі самі, як у коня, зуби. Хвіст схожий на коров'ячий, ноги порівняно з тулубом високі. Вуха довгі, рухливі. Шерсть частіше буває темно-сірої масті. Ця домашня тварина досить поширена в Криму, на Кавказі, у Молдові. Дуже витривала, може переносити тягарі вгору, проходити вузькими стежками, де не пройде кінь. Віслик невибагливий до їжі, їсть грубий корм (бур'ян, реп'ях), але воду п'є лише чисту. Віслика називають “живим барометром”, бо перед негодою він видає неприємні звуки (підвиває).

Кінь (рід Непарнокопиті). Ця велика, гарна і дуже сильна тварина може швидко і довго бігати, возити великі вантажі. У коня довгий тулуб на високих ногах. Захищаючись від ворогів (наприклад, вовків), він наносить сильні удари задніми ногами. На гарній видовженій голові є нашорошені вуха, які добре вловлюють звуки. Очі великі, з повіками. Ніздрі широкі. Рот великий, з м'якими губами. На шиї грива. Хвіст із довгим волоссям. Шерсть коротка, гладка, блискуча, буває різної масті – біла, ворона, гніда, ряба в “яблуках”.

Зуби поділяються на різці, ікла (у жеребців) і корінні, з високими шорсткими зверху коронками, які добре перетирають рослинну їжу. Їдять траву, сіно, овес.

Кінь швидко зникає до людей і впізнає тих, хто за ним доглядає, стає відданим їм.

Лошата народжуються зрячими і вигодовуються молоком матері. З молока кобили в Башкирії готують дуже смачний і цілющий напій – кумис.

Кішка одомашнена кілька тисяч років тому. В Єгипті вважалася священною твариною. Швидко зникає до будинку, в якому живе, оберігає дім і поля від мишей та шурів.

Невелика тварина з гарною м'якою шерстю та пухнастим хвостом. На круглій голові – невеликі нашорошені вуха, які вловлюють найменший шурхіт, великі очі, які добре бачать у темряві. На мордочці – щетинисті вуса – орган дотику. Ноги короткі, з м'якими подушечками на пальцях, у яких ховаються гострі вигнуті кігті. Вони допомагають добре лазити по деревах, парканах. Помітивши свою жертву, скрадається, гарно витягуючи тіло, присідає і миттєво кидається на неї. Спійману здобич убиває великими гострими іклами, які виступають над усіма іншими зубами, і на поверхні яких є гострі зубці.

Дуже охайна тварина. Постійно “вмивається”, “зачісується”. У цьому проявляється інстинкт хижака. Очищуючи свою шерсть, вона позбавляється від запаху, який може видати її присутність. Кішка мирно муркоче, коли сита чи пригріється на колінах господаря, фиркає і вигинає спину, коли їй загрожує небезпека.

Самка дуже турбується про кошенят, які народжуються сліпими, вигодовує своїм молоком, постійно чистить і грається з ними. У цих іграх розвивається сила і кмітливість молодих тварин, починають проявлятися інстинкти майбутніх хижаків.

Коза (рід Парнокопиті). У деяких порід (ангорські) вовна шовковиста, м'яка, з неї виготовляють дуже тонкі тканини, плетуть шапки, хустки та інші теплі речі. Кози дають густе, жирне та смачне молоко. Вуха у кози стирчать догори. Роги порожнисті, зігнуті назад. Чоло випукле, верхня губа гола, під нижньою – борідка. Шия довга, хвіст короткий. Високі стрункі ноги мають по два добре розвинені копита.

Кози добре бігають і скачуть, а в гірській місцевості прекрасно можуть дертися по крутих схилах, чіпляючись за каміння. На відміну від баранів та овець, вони рухливі, спритні, жваві й допитливі, відгукуються на ласку.

Коза їсть те, що й корова та вівця, але надає перевагу траві. Утримується у них самих приміщеннях, що і вівця.

Корова (ряд Парнокопиті). “Корова на дворі – обід на столі” – так говориться у народному прислів'ї. Ця тварина дає людям молоко, з якого виготовляють сир, сметану, маслопродукти, багаті на жир і легко засвоюваний білок.

У корови довгий широкий тулуб, груди вузькі, боки сильно роздуті внаслідок дуже довгого кишкового тракту. Ноги сильні з чотирма пальцями. Добре розвинуті тільки два середні пальці, на які тварина спирається при ходінні. Хвіст довгий, мітлою. Ним корова відганяє комах. Тіло вкрите шорсткою шерстю.

На великій голові – гострі, загнуті догори роги, великі вуха, що стирчать у різні боки. Широкі вологі ніздрі ведуть до носової порожнини з добре розвинутими органами чуття. Тварина за запахом відрізняє отруйні рослини від їстівних.

Утримують корів у чистому, теплом, світлом приміщенні. Взимку їх щодня виводять на дво-тригодинну прогулянку. Влітку тварин пасуть на пасовищах та утримують без прив'язі.

Чим краще годують корову, тим більше вона дає молока. Надій хорошої корови – 5000 л на рік, а рекордсменки дають 10000–20000 л.

Корова щорічно народжує по одному теляткові, яке з першого дня може стояти на ногах.

Свиня (рід Парнокопиті). Предок свині – дикий кабан. Одомашнена вона ще в кам'яному віці.

У свині важкий жирний тулуб. Короткі ноги мають по чотири пальці – два добре розвинені, вкриті копитами, й два недорозвинені. Шия товста і коротка, голова клиноподібна. Ніс має форму п'ятака. Ним тварина намагається за запахом знаходити їжу. Маленькі очі з повіками сидять глибоко.

Це всеїдна тварина, яка швидко росте, нагромаджуючи м'ясо й сало. Зуби у неї дуже розвинені – великі різці, корінні, ікла і тупогорбисті. Утримують свиней у хлівах чи за огорожею.

Свиноматка приводить двічі на рік по 10–12 поросят.

Собака. Її дикими родичами вважають шакалів та вовків. Людина вивела різноманітні породи собак, які розрізняються за кольором шерсті, розміром (крихітні – японські, великі – сенбернари), формою морди (сильно видовжена у

хортів, коротка тупа – у бульдогів), вух (стоячі – у лайок, великі звисаючі – у спанієлів), голосом (дзявкання у лайок, хрипкий басовитий гавкіт у вівчарок). Ноги у собаки відносно довгі (передні дещо коротші за задні) і тонші, ніж у кішок. Вони добре бігають, але не можуть так стрибати, як кішки. На лапах пальці з кігтями, які не витягуються.

Сторожові собаки (шпіци, вівчарки, дворові) мають дуже тонкий слух, часто насторожуються, піднімаючи вуха. Це допомагає їм краще сприймати звуки. Слизова оболонка носової порожнини дуже чутлива до сприйняття запаху.

Зубна система у собаки така сама, як у кішки, лише корінних зубів більше. Харчується не тільки м'ясом, але й рослинною їжею.

Щенята народжуються незрячими і прозрівають лише через 10–12 днів. Самка годує їх молоком, вилизує, чистить, грається з ними.

Собака – вірний друг людини, завжди віддано служить їй, охороняючи дім і стадо, допомагає на полюванні, замінює на Півночі коней.

СВІТ ПТАХІВ

Родина гороб'ячих

До гороб'ячих належить 3/5 всіх птахів земної кулі. Їх можна зустріти скрізь, крім Антарктиди. Кожен вид вибрав собі місце до смаку – ліс, тундру, гори, пустелі, поле, степ, місто чи село. Є серед них дуже маленькі, масою 5–8 г, є і великі – такі, як ворони. Забарвлення пір'я гороб'ячих то вражає багатством, то дивує скромністю. Багато з нас, побачивши оливково-буре забарвлення чудового співця – солов'я, розчаровується, але в природі все має свій сенс. Так і пташине забарвлення. Птахи, у яких гніздо погано замасковане і знаходиться на землі, мають непомітне забарвлення. Яєчка теж важко виявити через їх ряботиння. Та й пташенята довго не засиджуються у гнізді, залишаючи його днів через 7–8. Часто гороб'ячі виводять пташенят по два рази на рік. У кожному выводку може бути від 3 до 16 пташенят. Батьки ледь встигають їх годувати. Більшість з них приносять їжу пташенят по кілька сотень разів на добу. Гороб'ячі завдяки своїй чисельності і всьдності – наші незамінні помічники в боротьбі зі шкідниками лісу, поля, городу.

А скільки радості від пісень цих співаків! У кожної пташки своя пісня, своя манера виконання. Ворони, шпаки, сорокопуди, навіть канарки здатні наслідувати голоси тварин, різні звуки, промовляти слова. Цією здатністю вони поступаються лише папугам.

Деякі з родини гороб'ячих – чудові літуні і мають чудовий зір. Дуже майстерні і винахідливі при обладнанні гніздечка. У вівчарика воно має вигляд будиночка з трави, у дрозда ретельно вимашене з середини глиною, у ремеза зіткане зі стеблин та деревного пуху.

У неволі гороб'ячі живуть до 30 років: ластівка – 16, жайворонок – 9, сорокопуд – 12, горобець – 15, шпак – 20.

Співучі та декоративні птахи

Співучими називають усіх дрібних птахів з родини гороб'ячих, самці яких (у деяких видів самки) можуть дзвінко співати. Передусім – це солов'ї, шпаки, синиці, зяблики, жайворонки, щиглі, канарки тощо. До таких інколи відносять птахів з голосами далеко не музичного тембру, як наприклад, всіх птахів із родини воронових чи крикливу майку з родини шпаків.

Наші співучі птахи на волі поїдають величезну кількість шкідників рослин і насіння бур'янів. З настанням осені більшість із них відлітає у теплі краї, але обов'язково навесні повертається до місця свого розмноження. Звичайно, при далеких перельотах багато з них гине. Серед співучих птахів є такі, що залишаються у нас на зиму. Можуть жити і в неволі.

Декоративними називають птахів, які мають яскраве забарвлення пір'я. Подивившись на декоративність птахів з гарним співом майже не зустрічається у природі.

Більшість декоративних птахів – зерноїдні, їх утримують у зоопарках і вдома у клітках. Це папуги, птахи з родини ткачикових. Багато з них мають яскраве пір'я, гарний голос.

З вітчизняних птахів до декоративних належать горлиці, декоративні голуби, дрібні кури.

Птахи-хижаки

У світі налічується близько 270 видів. Хижі птахи (шуліка, орел, орлан, сокіл, гриф, гарпія, кречет, скопа, кондор, яструб, канюк, орел, секретар). Із орлів найпоширеніший – беркут (занесений до Червоної книги). Живуть довго (від 25 до 60 років) парами і з року в рік гніздяться в одному і тому самому місці. Яєць у кладці мало, і батьки насиджують їх майже два місяці. Пташенята вилуплюються зрячими, з пушком, але батьки їх ще довго годують. Наприклад, у грифів пташенята можуть самі здобувати їжу тільки з три-чотиримісячного віку. Основна їжа – тварини, трупи тварин.

Більшість птахів-хижаків вишукують здобич у польоті, тому всі вони добре літають і мають чудовий зір. Дзьоб у них міцний, загнутий на кінці. Біля його основи є ділянка голої шкіри (восковиця), часто яскраво забарвлена. Лапи із загнутими гострими кігтями. Це їхня зброя для нападу і захисту.

Майже всі птахи-хижаки корисні: більшість із них поїдає шкідливих гризунів і комах. Крім того, вилловлюючи в першу чергу слабких і хворих тварин, відіграють у природі роль санітарів.

Тепер у всіх країнах більшість видів птахів-хижаків взято під охорону.

З давніх часів людина використовувала хижих птахів для полювання. Досвідчений мисливець може вполювати зі своїм беркутом за сезон до 50–60 лисиць.

Американські грифи (до них належать найбільший хижий птах – кондор, королівський гриф, гриф-індійка, гриф-урубубу) – гірські птахи, які харчуються трупам.

Голуб. П'ять тисячоліть тому були відомі в Стародавньому Єгипті. Всі домашні породи голубів, а їх є близько 200, ведуть свій родовід від сизого голуба, мешканця скель. Живуть вони скрізь, крім полярних і антарктичних районів. Серед них є пістряві, з яскравим забарвленням птахів. Найбільші за розміром голуби – вінценосці – живуть у Новій Гвінеї, їжею їм слугує насіння різних диких рослин, іноді ягоди, овочі й плоди дерев. Деякі дикі голуби живуть у лісі (різні види горлиць), інші – на скелях, берегових обривах (сизий голуб, скелястий бурій, єгипетська горлиця), охоче селяться поблизу людини.

Кожна пара відкладає всього два яєчка, зате за сприятливих умов вони можуть розмножуватися цілорічно.

Голуби легко приручаються, їх неважко утримувати і доглядати, тому вони давно вже є свійськими птахами.

Розводять м'ясні, поштові та декоративні породи. Особливою різноманітністю відзначаються останні. Кожний з них забарвлений на свій кшталт, має свою поставу, голос, манеру туркотати.

Голуби надзвичайно прив'язані до місць гніздування, тому їх використовують для передачі пошти. Поштові голуби розвивають швидкість до 140 км/год, а відстань, яку вони долають, перевищує 3000 км. Раз на два роки проводять міжнародні змагання – олімпіади поштових голубів. Голуб став символом миру і дружби.

Журавель. Загальне забарвлення сіре. У польоті шия та ноги витягнуті. Ці птахи, що нагадують лелек, досягають маси тіла до 15 кг. Але, на противагу лелекам, ніколи не сідають на дерева. Степи та болота – найулюбленіші місця їх перебування. Харчуються насінням, ягодами (журавлиною), бульбами рослин, безхребетними, рибою, земноводними, дрібними ссавцями.

На земній кулі налічують 18 видів, 7 з яких гніздяться у нашій країні. Це переважно сірий і чорний журавлі. У гніздах, що їх будують на землі, відкладають 1–3 яйця. Лише журавлі, що гніздяться у тропіках, відкладають по 5–10 яєць.

Дорослі птахи довго годують пташенят, густо вкритих пухом. Раз на два роки деякі журавлі линяють, і при цьому в них одночасно випадає все махове пір'я.

Зозуля. Із 146 видів, що існують у світі, у нас живе всього 6. Птах, трохи менший за голуба. Верх тіла, голова, шия і груди сірі. Низ білий з дрібними поперечними чорними смужками. Як правило, це самка. Голос самця – це відоме всім “ку-ку”. Прилітає у другій половині квітня.

Більшість своїх пташенят виводять самі, але деякі підкидають у гнізда інших птахів. Так робить зозуля звичайна. Для неї байдуже, де розташоване гніздо, в яке потрібно покласти яйце, – на відкритому місці чи в дуплі. Головне – знайти пташку, у якої забарвлення яєчок подібне до зозулячих. За літо кожна зозуля вдається до цього до 25 разів. “Батьками” зозуленят можуть бути до 120 видів птахів із роду гороб'ячих. Ледь вилупившись із яйця, ненажерливі зозуленята одразу ж починають викидати з гнізда своїх сусідів. Але, незважаючи ні на що, зозулі – найбільш корисні наші птахи. Харчуються здебільшого комахами, зни-

щуючи таких шкідників, яких інші птахи не їдять, наприклад, гусінь і шовкопрядів. Зрідка вони люблять ласувати ягодами.

Лелека. Багато легенд складено про лелек, і в усіх він – символ щастя. У нашій країні живе два види лелек: білий і чорний, а всього на земній кулі їх 17 видів. На противагу чаплям, лелеки обживають більш сухі місця. Улюблена їжа – жаби, змії, молюски, тритони, ящірки, великі комахи, черепахи, риба, птахи, гризуни, навіть зайченята. Весь день ці гарні великі птахи бродять по лузі або лісовій галявині у пошуках здобичі.

Білий лелека давно звик жити поруч із людиною. Селиться він на дахах будинків, навіть на опорах електропередач. Люди досить добре вивчили його. Чорний лелека, навпаки, пустельник. Любить гніздитися окремо, далеко від своїх родичів, забирається в найглухіші куточки лісу.

До останнього часу вважали, що у лелек немає голосу, але це не так. Просто вони дуже рідко ним користуються. Крім того, вони подають звуки, клацаючи дзьобом.

Лелеки занесені до Червоної книги і перебувають під охороною.

Папуга. Ліси тропіків і субтропіків населяють 324 види. Багато з них люблять жити гуртом, влаштовуючи свої гнізда одне поблизу одного в дуплах, термітниках, норах, щілинах скель. Ці птахи яскраво забарвлені. Найбільші з них – ари – бувають зеленими, жовтими, синіми, червоними. У папуг міцний, сильний, як у хижаків, дзьоб, міцні ноги з чотирма пальцями, за допомогою яких вони добре чіпляються за гілки дерев, їжа – плоди, насіння, горіхи, ягоди, комахи. Більшість папуг відкладає по 2–4, зрідка 9 яєчок. Ці птахи привертають увагу своєю здатністю наслідувати різноманітні звуки і людську мову. Найбільш “балакучими” завжди вважалися какаду, корели, жако. Тепер відомі хвилясті папуги, здатні вимовляти до тисячі слів. Цікаво простежити, як говорять папуги. Іноді від нудьги розмовляють самі з собою, але частіше вставляють слова і цілі фрази “до речі”, спостерігаючи за життям своїх господарів та їхніх гостей. Недаремно їх вважають найрозумнішими птахами. Вони, як і собаки, можуть радіти і сумувати, грати, хитрувати, розважатися.

Синиця. Поширена по всій території України. Спина зелена, надхвістя сіре. На голові чорна “шапочка”, білі “щоки” облямовані чорним. Низ жовтий, із широкою (у самців) чорною смугою посередині. Крила й хвіст блакитно-сірі з бурим відтінком. Гніздиться в дуплах або шпаківнях, іноді в норах, щілинах будівель, старих гніздах великих птахів. Гніздо мостить із корінців, травинок, моху, вистеляючи шерстю і пір'ям. За літо буває дві кладки по 10–14 білих з червоно-коричневими плямами яєць. Живиться комахами, навуками, взимку насінням. Спритні, розумні, дуже цінні захисники і охоронці лісів, садів, парків. У будь-яку пору року вони невтомно працюють, знищуючи різних шкідників. Кожна синиця з'їдає стільки, скільки важить сама.

Сова. Птах середнього розміру, трохи більший за ворону. Забарвлення може бути сірим або рудим. Поширена по всій території України. Живе до 20 років в лісах, садах, парках, іноді біля людських осель.

Гніздиться у дуплах, іноді печерах, щілинах або у будівлях. Безшумна в польоті, здатна бачити у темряві, має гострий слух, моментальну реакцію, м'яке пухнасте оперення. Великі очі дозволяють бачити протягом усієї доби, рухлива шия – крутити головою у вертикальній площині на 270, а в горизонтальній – на 180 градусів, оглядаючи все навкруги.

Весь організм сови пристосований для полювання вночі. Залежно від розмірів птаха здобиччю їй слугують великі комахи, птахи, риба, дрібні ссавці. У роки посиленого розмноження мишей сови активно і у великій кількості знищують цих шкідливих гризунів. Деякі, наприклад, одна з найменших сов – гороб'ячий сичик – узимку влаштовується в дуплах, у яких знаходили до тисячі решток різних тварин.

Соловей. Належить до родини дроздових птахів. Їх є кілька видів. Гарний граціозний птах з високими лапами, тонким дзьобом, великими чорними очима. Спинка рудувато-бура, горло і груди світло-сірі з ледь помітними зеленими цяточками, черевце біле. Хвіст досить довгий, рудий. М'яке пір'я щільно прилягає до тіла. Наприкінці літа відлітає на південь, в кінці квітня чи на початку травня повертається назад. Першими з теплих країв до нас повертаються самці, а за кілька днів самки. Гніздо самець і самка будують разом. Улюбленим місцем проживання є листяні ліси, гаї, густі хащі біля річок та озер, а також сади і парки.

Чайка. На землі живе понад 80 видів, з них 35 – у нашій країні. Трохи більший за голуба птах поширений по всій Україні. Верх тіла чорний з металевим блиском. Розумна, спостережлива, вона приносить користь людям як санітар водойм – виловлює ослаблену і хвору рибу. Живе переважно в колоніях на берегах річок, морів, озер, великих боліт. Невтомні чайки вміють регулювати свій політ.

Чайки чудово плавають, спокійно, наче поплавці, погойдуються на хвилях. А кричачи, склавши крила, з розгону пірнають у воду і моментально вискакують із неї зі здобиччю. Кормом для чайок, крім риби, слугують різні комахи, молюски, ягоди, черв'яки, яйця птахів, гризуни. Багато птахів поїдають відходи рибного, тюленевого промислів, з'являються на міських звалищах.

У чайок черевце, звичайно, біле. Це для того, щоб не налякати рибу, за якою полюють. Велика морська чайка важить усього 50 г, розмах крил 655 мм. Завдяки наявності особливої залози можуть пити солону морську воду.

Чапля. У нашій країні гніздяться 13 із 64 видів. Найбільш відомі і поширені у нас сіра, велика біла, мала, біла, руда, бугай. Довгоногі, з рідким пір'ям, ці жителі боліт, узбереж, рідше сухих лісів, відрізняються один від одного розмірами, забарвленням, звичкою гніздитися колоніями або по одному, їх можна зустріти скрізь, крім Крайнього Півдня і Півночі. Великий білий птах з чорним дзьобом і ногами гніздиться у дельтах річок. Молюски, великі комахи, жаби, риба, гризу-

ни – основна їжа чаплі, але найулюбленіша здобич – риба. Як справжні риболови, вони довго, не поворухнувшись, підстерігають здобич, а потім моментально кидаються на жертву удар.

Багато білих чапель було знищено через їхнє гарне біле пір'я, яке з'являється навесні, в час парування, тому тепер ці птахи перебувають під захистом держави.

Шпак. Ученим відомо майже 110 видів, 6 з яких живуть у нашій країні. Чудово копіюють звуки. Сама їхня пісня часто складається з чужих "арій". Подібно до напуг, вони наслідують і людський голос. Надзвичайно прив'язані до місць свого перебування. Часто залишаються на зимівлю, знаходячи їжу на звалищах, між інших кушак.

Навесні шпаки, що зимували у теплих краях, повертаються у рідні краї. Летять вони зі швидкістю 74 км/год. Кожна пара намагається зайняти те саме гніздо, що і минулого року. А якщо гніздо не збереглося, шукають відповідне місце для нового – дупло, щілину в стіні будинку, скелі або урвищі, шпаківні.

Відкладають шпаки по 4–8 голубуватих або зеленкуватих яєць. Насиджує яйця в основному самочка, а самець турбується про їжу для себе і для неї. Через два тижні з'являються сліпі горласті пташенята, які безперервно вимагають їжі. Для дорослих шпаків настає гаряча пора. За кормом доводиться літати дуже далеко. Птахи приносять зразу по декілька комах, роблячи за день до 200 вильотів. Комахи, черв'яки, равлики, більшість з яких шкодять сільському господарству, складають основу їжі. Ще через два тижні шпаченята покидають батьківське гніздо. Пір'я в них стає чорним або бурим, часто прикрашене білими крапками. Такими вони будуть, поки не вилиняють.

Домашні птахи

Гуска – один з найпоширеніших домашніх птахів. Тулуб товстий, груди широкі й опуклі, шия довга й рухлива, голова звужена з боків. Під довгим дзьобом – шкіряна складка, біля його основи – нарост, а на середині – носові отвори. Кінець дзьоба твердий і гострий, краї вкриті роговими пластинками, за допомогою яких утримується корм і відсиджується вода. Ноги короткі з чотирма пальцями, з'єднані плавальною перепонкою. Ходить по землі повільно, добре плаває, гребе лапами, як веслами. Пір'я щільно прилягає до тулуба, не пропускаючи воду. Пух, що знаходиться під пір'ям, добре зберігає тепло в найхолоднішій воді. Впродовж місяця гуска висиджує гусенят, до яких виявляє справжнє материнське піклування.

Харчуються гуси зерном, травою, збирають наземні частини багаторічних трав, личинки комах. Завдяки своєму м'ясові та пухові є цінним домашнім птахом.

Качка. Цей вид птахів розводять заради м'яса й жиру, а також пуху і пір'я. Тулуб качок овальний, хвіст широкий, голова зверху приплюснута, шия вигнута, дзьоб широкий і плоский, ноги короткі з трьома пальцями, з'єднаними перетинкою і спрямованими вперед. У воді плавають набагато швидше, ніж ходять по землі. Каченята, що вилуплюються з яєць, лобрі плавці. Годують качок тричі на

день зерном або вологою сумішшю з висівок, кісткового борошна і картоплі. До корму часто додають товчене вугілля, крейду, гравій. Весь день вони проводять на воді, добуваючи корм: водяні рослини, дрібні ракоподібні, комахи, слимаки. На березі скубуть траву, поїдають комах.

Кури. Їх розводять заради яєць та дієтичного м'яса. Батьківщина їхніх диких родичів – ліси Східної Індії. Крила короткі та слабкі. Ноги сильні з чотирма кігтис-тими пальцями, що ними кури вправно розгрібають землю, відшуковуючи корм – зерно, черв'як, личинок. Вони добре бігають по землі і погано літають. Для відкла-дання яєць їм роблять спеціальні гнізда. Найбільш несучі породи дають по 230-250 яєць на рік. Курка висиджує курчат 21 день.

Півень гарніший за курку. Хвіст у нього великий, візерунчастий, часто різно-барвний, вигнутий дугою. На голові – червоний гребінець, під дзьобом – шкіря-ста червонувата борідка. Груді виступають уперед. На кінчиках ніг гострі відро-стки – шпори, що ними півні ранять один одного, коли б'ються.

ПРИРОДНИЧІ ЦІКАВИНКИ

Чи знаєте ви, як сплять рослини? “Сном” у рослин називають періодичні зміни положення органів (листіків, квіток, суцвіть тощо), які збігаються зі зміною дня і ночі.

◊ У кислиці після заходу сонця листочки опускаються і притискаються ниж-ньою стороною до гілки і один до одного.

◊ У білої квасолі, як і кислиці, листочки опускаються, у конюшини, навпа-ки, піднімаються.

ТВАРИНИ, ЯКІ НАС ЗДИВУВАЛИ

◊ Найпрудкіша із собак – російський хорт. Бігає зі швидкістю 60 км/год.
◊ Найпрудкіший із птахів – стриж. Швидкість – 355 км/год.
◊ Найсильніший удар дзьобом – у страуса. Його силу порівнюють із ударом кінського копита.

◊ Найненажерливіша – гусінь. Упродовж місяця вона споживає корму в 6000 разів більше, ніж важить сама.

РОСЛИНИ, ТВАРИНИ, ПТАХИ – ВІЩУНИ ПОГОДИ

Будяк. Перед дощем його колючки щільно притискаються до голівки і ста-ють “не злими”.

В'юнок польовий (або берізка). Перед дощем закриває свої квіти.

Кали і канни. Перед дощем на кінчиках їхніх листків з'являються крапельки роси.

Кульбаби. Якщо навіть у небі сонце, а квіти кульбаби закриті, буде дощ. У суху погоду навіть від найменшого подиху вітерця пушинки-насінишки розліта-ються. Перед дощем кульбаба складає свою пухнасту кульку в парасольку.

Мальва. Не розкриває своїх квіток, а її листя ніби в'яне перед дощем.

Нагідки, троянди, шишини. Перед дощем не розкривають своїх бутонів.
Сон-трава. На хмарну погоду закривається. Рослина реагує на дощ за 10–12 годин.
Фіалка, волошка (лугова), **собача кропива, буркун.** Дуже пахнуть на суху погоду.

Акація. Перед дощем бджоли обліплюють дерево, а в суху погоду їх значно менше.

Береза. Якщо з берези тече багато соку, літо буде дощовим. Якщо береза раніше від вільхи листки випустить, літо буде вітряним. Якщо восени листя по-чинає жовтіти з верхівки, то наступна весна буде ранньою. Коли розпускається листя на березі, треба сіяти овес.

Верба “чує” дощ за кілька годин.

Вишня. До того часу, поки листя на вишнях не опало, скільки б снігу не випало, зима ще не настане.

Дуб. Якщо дуб розпустить бруньки і листки раніше, ніж ясен, то літо буде вологим і прохолодним. Розпустився дуб – пора сіяти горох.

Горіх (лісовий, ліщина). Якщо вродили горіхи рясно, буде зима з морозами.

Горобина. Якщо влітку на горобині мало плодів – осінь буде сухою. Якщо рясна горобина – зима буде з морозами. Зацвіла горобина – пора сіяти льон.

Клен “плаче” перед дощем за три-чотири дні.

Каштани починають “плакати” за одну-дві доби перед дощем.

Сосна, ялина, чекаючи дощ, опускають гілки донизу, щільно притискуючи лусочки шишок одна до одної.

Бджоли. Якщо вони не вилітають збирати мед, можлива гроза. Якщо бджо-ли покидають вулик, але при цьому далеко не летять, очікуй дощ, росе гудуть на горобині і жасмині – завтра буде гарна погода.

Мурашки. Перед дощем проявляють надзвичайну активність і рух.

Мухи. Якщо мухи роями кружляють у повітрі, буде невеликий дощ. Якщо докучають людям і тваринам, то можливий дощ.

Гедзі. Перед дощем стають дуже агресивними і сильно кусають.

Жаби. Якщо вони стрибають на бйрезі – буде дощ. Жаби квакають увечері, присмно “кумкають” – буде ясна та гарна погода. Якщо серед дня розквакалися жаби – до негоди.

Риби (акваріумні). Якщо всі акваріумні рибки несподівано починають пла-вати майже на поверхні, треба чекати негоди. Якщо риються в піску на дні аква-ріума – буде гарна погода.

Горобець. Якщо горобці купаються в поросі – буде дощ. Якщо вони притих-ли і туляться один до одного – наближається прохолодна погода і можливий дощ. Якщо голосно цвірінькають – гарна погода стоятиме довго.

Жайворонок. Якщо у похмуру погоду він піднімається високо і співає – це вірна ознака того, що скоро засяє сонце.

Кури чистять пір'я в поросі – до дощу.

Ластівки літають високо, довго буде стояти гарна погода, низько – чекай дощ.

Півень кукурікає після заходу сонця – на дощ, кричить часто серед дня – буде довго стояти негода.

Шпак добре прогнозує погоду. Якщо шпаки, зібравшись у зграю, розкричались і заметушилися, чекай поганої погоди, грози.

Ведмідь. Якщо він покидає барліг між 25 січня і 2 лютого, то весна настане дуже швидко.

Кінь хропе – до негоди, фиркає – до тепла, лягає на землю влітку – перед сирію погодою, а взимку – перед снігопадом.

Кішка. Якщо лежить, згорнувшись клубочком, або тягнеться до тепла – до морозу, шкребе кігтями підлогу – до хуртовини, міцно спить на підлозі у невимушеній позі – до тепла.

Собака. Якщо ввечері собаки качаються по землі, вранці треба чекати негоди, посилено риють землю – буде дощ або сніг; згорнулися калачиком і лежать спокійно – настануть холоди. Якщо влітку собаки багато сплять і мало їдять – буде дощ.

РОСЛИННИЙ ГОДИННИК

Година пробудження	Рослини
4-5	мак, шипшина, кульбаба
5-6	квітки картоплі, льону
7	глички лілеї водяної
9-10	чорнобривці, смолка
Година спочинку	
14-15	закриваються квіти маку, цикорію, кульбаби
15-16	засинають суцвіття нагідок
16-17	лягає спати льон
17 ...	вкладаються спати квітки мати-й-мачухи
17-18	спить водяна лілія і кислиця
18-20	складає свої пелюстки шипшина

РОСЛИНИ-ЕКОЛОГИ

Найбільш шкідливий компонент забруднень – сірчаний газ, який накопичується в атмосфері в результаті переробки і горіння органічних речовин. Особливо він токсичний для рослин. Чим більший вміст цього елемента, тим сильніше це проявляється на листі. Виникають опіки, потім листові пластини зморщуються, відмирають і опадають. Під дією сірчаного газу знижується інтенсивність фотосинтезу, що у свою чергу гальмує ріст рослин, знижує врожайність, послаблює стійкість до збудників хвороб і несприятливих факторів середовища.

Хвойні породи дерев страждають від надміру сірчаного газу. Хвоя сосни у зонах сильного забруднення ним набуває темно-червоного забарвлення, що по-

ширюється на всю довжину голок, які потім відмирають і опадають, інколи проіснувавши лише рік.

Фтор належить до сильнодіючих фітотоксикантів. Рослини моментально реагують на його проникнення. Перш за все з'являється хлороз, який супроводжується відмиранням листків у цитрусових, яблуні, груші, хвойних дерев, колеусу. В хвойних дерев спочатку біліють голки, а потім темніють кінчики.

Гладіолуси. При надмірній кількості фтору верхня частина листків відмирає. Цибулина реагує на фтор жовтінням верхівок пір'я.

Важкі метали. До них належать більше 40 хімічних елементів таблиці Менделєєва. Найшкідливіші з них ртуть, свинець, кадмій, миш'як, ванадій, олово, цинк, сурма, мідь, молибден, кобальт і нікель.

Мак, троянда при надлишку міді забарвлення пелюсток змінюють на голубий або навіть чорний.

Орхідея. При надлишку цинку відмирають кінчики листя, виникають аномальні форми.

Помідори. При пошкодженні рослин нікелем на листі з'являються різні за величиною некротичні плями, інколи буріють місцями стебла, сповільнюється ріст.

Викидні гази автомобілів містять близько 170 шкідливих компонентів, більшість з яких канцерогени, тобто речовини, що викликають переродження нормальних клітин у пухлини.

Традесканція надзвичайно чутлива до збільшення у повітрі окису вуглецю та окисів азоту. Вона змінює забарвлення стебел на рожеве.

Смог – це особливе явище, пов'язане з утворенням важкого і щільного туману, насиченого газоподібними виділеннями, так званими фотооксидантами. Він утворюється в результаті фотохімічних реакцій, в яких беруть участь головним чином окиси азоту і вуглеводи, що містяться у викидних газах автомобілів.

Бегонія при перших ознаках фотохімічного смогу вкривається плямами. Якщо концентрація смогу продовжує збільшуватися, то плями на листі здуваються, а потім на їхньому місці утворюються дірки.

РОСЛИНИ-БАРВНИКИ

У природі для людей є все: їжа, одяг і ще багато чого. Треба лише розумно брати. Зокрема, багата вона і на фарби. Раніше природними барвниками фарбували одяг. На відміну від штучних фарб, вони довго не вигоряють, не вицвітають від прання. Народні художники теж віддають перевагу фарбам, виготовленим із рослин. Для цього беруть траву, кору чи плоди рослини, подрібнюють їх і кип'ятять у воді (найкраще дощовій чи річковій). Коли вода насититься фарбою, її зливають, а рослину заливають новою. Так повторюють кілька разів. Потім забарвлену воду випаровують на слабкому вогні, а фарбу зливають у банку. Природні барвники треба використовувати не свіжі, а висушені.

Блакитний – із квітів волошки.

Вишневий (малиновий) – кора верби чи берези (із додаванням попелу).

Жовтий дають листочки черемхи, берези, осики, чорної смородини.

Зелений – м'ята і вероніка.

Темно-зелений – свіжі достиглі ягоди жостеру.

Золотаво-жовтий – з ромашки.

Коричневий (від світлих до темних тонів) – цибулиння.

Синій – проліски.

Червоний, фіолетовий – чорниці.

ЛІКУВАЛЬНІ ДАРИ ПРИРОДИ

Аптека на городі

Буряк – щедre джерело фізіологічно важливих сполук для обміну речовин в організмі людини. Він дуже багатий на азотисті речовини, особливо білки, а за вмістом незамінних амінокислот переважає майже всі овочі. В його коренеплодах виявлено численні вітаміни, хоча і в незначних кількостях. Зате буряк – справжня комора мікроелементів. За вмістом заліза, окрім часнику, не має собі рівних не лише на городі, а й серед ягідних культур. Багато в цій рослині міді, йоду, марганцю, фтору, цинку. Нестача цинку в організмі може спричинити інфаркт міокарда.

Як ліки буряк використовують здавна. Буряковий сік у суміші з медом (1:1) або з журавлиновим соком (2:1) рекомендують вживати під час гіпертонічної хвороби та спазмах судин, а також як заспокійливий і легко послаблювальний засіб. Ця дія властива сирому і вареному бурякові, який слід частіше залучати до раціону хворих, особливо на атеросклероз. Коренеплоди буряка – незамінні ліки при атонії кишечника та хронічних закрепках. Щоб створити послаблювальний ефект, досить натщесерце випити півсклянки бурякового соку чи з'їсти салат із вареного буряка під майонезом чи сметаною.

Дуже корисний буряк для людей з недокрів'ям, під час виснаження, занепаду сил, після тяжких захворювань.

Свіжонатертим коренеплодом червоного буряка лікують рани та виразки.

Для лікування нежитю рекомендують на кілька хвилин уводити в ніздрі сік відвареного буряка за допомогою маленьких тампонів. Найкраще вживати для промивання носа відвар, який уже відстоявся, навіть почав бродити.

Гарбуз – дуже смачний і корисний овоч, багатий на каротин і вітаміни. У м'якуші міститься особливо багато цінного для дитячого організму вітаміну Д, який підсилює життєздатність і прискорює ріст дітей. Це справжня комора мінеральних речовин (кальцій, калій, фосфор, залізо, мідь і цинк), багато каротину, вітамінів С, В та інших корисних для організму речовин.

Гарбузовий м'якуш лікує закрепи, він добрий сечогінний засіб при захворюваннях нирок, при різних видах водянки і в тих випадках, коли потрібне негайне виведення води та солей з організму.

Страви з гарбуза рекомендують включати до раціону хворих на гепатит та холецистит, людям із жовчокам'яною хворобою, хронічними колітами, із захворюваннями серцево-судинної системи.

Гарбуз є добрим протинудотним засобом.

Для лікування нирок вживають сік із сирого гарбуза (по півсклянки на добу). Він має заспокійливі властивості, поліпшує сон.

У вигляді компресів розтертий м'якуш цього овоча прикладають при екземах, опіках та висипках на тілі.

Страви з гарбуза бажано вживати після перенесеної хвороби Боткіна, бо діючі речовини у м'якуші прискорюють відновлення антитоксичних функцій печінки.

Диня. У її складі є близько 20 цукристих сполук, каротин, вітаміни С, Р, фолієва кислота, нітратні та пектинові сполуки, жир, ароматичні речовини, мінеральні солі. З органічних кислот переважають яблучна та лимонна. Мінеральних солей у дині мало. Зате багато заліза, яке так необхідне для лікування анемії.

Диня добре тамує спрагу і заспокійливо діє на нервову систему, її треба споживати при захворюваннях сечовивідних шляхів, серцево-судинної системи та жовчного міхура. Постійне вживання дині поліпшує стан хворих подагрою, сечокам'яною хворобою.

Кавун. У цього солодкого овоча переважає фруктоза, багато яблучної, фолієвої та лимонної кислот, великий вміст пектинових речовин. Вони корисні при хворобах нирок, жовчних та сечовивідних шляхів, серцево-судинної системи. За хронічної недостатності кровообігу, гіпертонічної хвороби, нефритів та пієло-нефритів, подагрі, хворобах печінки та жовчного міхура рекомендують влаштовувати як динні, так і кавунні розвантажувальні дні.

Капуста багата на амінокислоти, вітаміни А, В, С, Р, К, солі калію, фосфору, цукор, гормональні речовини, фітонциди. Здавна вважають, що капуста зміцнює організм, надає йому стійкості проти різних захворювань, вгамовує головний біль, розвіює безсоння, її застосовують при розладах травлення, хворобах печінки і селезінки, для лікування опіків, ран, екзем, виразок. Узимку і навесні вона забезпечує людей вітаміном С.

Капустяний сік із цукром – добрий відхаркувальний і протизапальний засіб. Квашена капуста – профілактичний засіб проти атеросклерозу, її рекомендують при лікуванні ожиріння та цукрового діабету. Капустяне листя, зварене у молоці та змішане з висівками, прикладають у вигляді припарок хворим на золотуху та екзему. Подрібнене свіже листя з ячним білком кладуть на гнійні рани, опіки та незагоєні виразки. Сирим соком знищують бородавки.

Картопля. Її у народі називають другим хлібом. У бульбах майже немає жиру, тому продукти з неї низькокалорійні, легко піддаються травленню і засвоєнню. Вони багаті на калій, магній, до того ж містять чимало кальцію, заліза, міді, фосфору, марганцю, натрію, хлору, фтору, йоду, сірки. Це справжня вітамінна комора.

Крім вітаміну С, є чималий резерв вітамінів В, В1, В2, В6, РР, Д, К, Е, фолієвої кислоти, каротину. Картопля, зберігаючись тривалий час, не втрачає поживних речовин та вітамінів.

Варені бульби картоплі мають сечогінну і ніжну послаблювальну дію. Вичавленим соком знижують високу кислотність шлунка, поліпшують роботу кишечника, лікують виразкову хворобу. При різних захворюваннях шкіри, особливо екземи, пластини зі свіжої картоплі прикладають на рани та свіжі опіки. Гарячі зварені і потовчені або потерті бульби вживають для лікування органів дихання та дихальних шляхів.

Квасоля – високобілкова культура, багата на амінокислоти, є справжньою коморою мінеральних сполук (калій, фосфор, цинк, залізо, мідь тощо), вітаміни С, В1, В6, В12, РР, Є. Відвар із насіння квасолі (навіть із цілих стручків) рекомендують як сечогінний засіб під час набряків ниркового походження або серцево-судинної недостатності. Страви з квасолі готують для дієтичного харчування при гастриті з пониженою кислотністю. Свіжим непересохлим лущинням квасолі лікують цукровий діабет.

Кріп. Це однорічна овочева культура з приємним запахом. Насіння багате на олію, а стебла і листя – на фолієву, нікотинову кислоти, вітамін С, каротин.

Кріп відомий як збуджувальний, зміцнювальний, відхаркувальний засіб. Добре впливає на оздоровлення організму, бо містить багато вітаміну С, поліпшує обмін речовин.

Насіння кропу вживають при туберкульозі легень та рахіті, при затримці сечі, піску в нирках. Ефірну олію кропу та кропову воду використовують при метеоризмі у дітей. Почервонілі від втоми або довгого читання повіки “заспокоює” примочка з кропу.

Морква. У харчуванні людини має неабияке значення як джерело вуглеводів, біологічно активних речовин та мінеральних сполук. Відома своїми поживними, смаковими, дієтичними та іншими властивостями. Коренеплоди відзначаються низькою кислотністю, вміщують яблучну, лимонну, щавлеву кислоти, вуглеводи (у вигляді цукрів, крохмалю, клітковини, пектинових речовин та гемоцелюлози). За своєю калорійністю та легкістю перетравлювання речовин з морквою може змагатися хіба що картопля.

Морква – полівітамінна культура. Вона багата на каротин, який у печінці та тонкому кишечнику за наявності жиру перетворюється на вітамін А. Останній у свою чергу підвищує опір організму до інфекційних захворювань, впливає на зір людини. Недостатній вміст вітаміну А призводить спочатку до нічної, або “курячої сліпоты”, а інколи може викликати цілковиту втрату зору. У моркві є достатня кількість мінеральних сполук калію, магнію, фосфору, хлору.

Моркву і морквяний сік рекомендують під час сильного кашлю, тривалих хрипів. Для цього його змішують з медом чи цукром або варять терту моркву в молоці. Морквяний сік називають королем овочевих соків. Він добре поєднується

з усіма іншими соками. Корисний маленьким дітям як полівітамінний засіб – добре впливає на розвиток організму, лікує розлади кишечника, використовується як протиглистний засіб. Настій з насіння та сік моркви дають хворим на жовчокам’яну хворобу зі зниженою функцією щитовидної залози, після інфаркту міокарда, при атеросклерозі широко використовують для лікування опіків, обморожень, виразок та ран, що довго не гояться. Свіжим соком полощуть рот при стоматиті та молочниці у дітей. Водний настій з морквяного листа, заварений як чай, застосовують у вигляді ванн для лікування геморою та захворювань прямої кишки.

Огірки містять 95–96 % води, 1,7–2,7 % цукристих речовин, переважно фруктозу та глюкозу, незначну кількість пектинових речовин, крохмалю, клітковини, яблучної кислоти, білків. В огірках чимало мінеральних речовин, особливо сполук калію, фосфору, магнію, кальцію, хлору, багато заліза та алюмінію.

Квашені та мариновані огірки підсилюють виділення шлункового соку, збуджують апетит, мають сечогінні властивості, сприяють засвоєнню жирів, білків та інших складників їжі.

Свіжий огірковий сік зміцнює серце і судини, діє антисклеротично, поліпшує пам’ять. Свіжі огірки дуже добре впливають на живлення шкіри.

Петрушка містить значну кількість цукристих речовин, білка і вітаміну С. У листах петрушки каротину, вітамінів С, Е, В та фолієвої кислоти більше, ніж у коренеплодах. У двох столових ложках листя є добова норма вітамінів для людини. Дієтологи вважають, що петрушка – найздоровіший продукт у світі, найцінніша рослина, яку нам подарувала природа.

Це добрий сечогінний засіб, при жуванні перебиває неприємний запах чаєнику. Сік поліпшує дихання, серцеву діяльність, стимулює роботу щитовидної залози та наднирників.

Помідори мають у своєму складі цукристі сполуки, органічні кислоти, вітамін С, незначну кількість каротину. Серед мінеральних речовин переважають сполуки калію, натрію, магнію. Томати мають залізо, кобальт, цинк. Навіть після переробки свіжих плодів у них добре зберігається аскорбінова кислота. Скіянка томатного соку забезпечує половину добової потреби організму у вітамінах А і С.

Свіжі помідори і томатний сік добре стимулюють утворення шлункового соку, поліпшують роботу серця. Фітонциди, які є у консервованому соці, пригнічують процеси бродіння та гниття у кишечнику.

Хрін багатий на фітонциди, мінеральні солі, калій, кальцій, магній, залізо, мідь, фосфор, сірку, амінокислоти, аскорбінову кислоту, крохмаль, каротин, олію та смолисті речовини. Він збуджує апетит і поліпшує діяльність кишечника. Сік хрону, розведений водою, застосовують для полоскання ротової порожнини й горла при стоматиті, ангіні, фарингіті. Настій із кореня або натертий хрін сприяє загоюванню гнійних ран, виразок.

Цибуля – чи не єдиний овоч, що його споживають щодня. В природі існує понад 300 видів. Дуже важлива для С-вітамінної рівноваги в організмі. Вміст

аскорбінової кислоти часом доходить у ній до 100 мг на 100 г маси. Має багато фітонцидів, каротину, фенольних сполук, мінеральних речовин (калію, кальцію, заліза, марганцю, цинку, кобальту).

Цибуля поліпшує апетит, збуджує виділення харчотравних соків, сприяє засвоєнню їжі, знижує рівень холестерину та зменшує кількість цукру в крові. Саме остання властивість враховується при лікуванні цукрового діабету. Цибулеві фітонциди ефективні у лікуванні гнійних ран та незагоєваних виразок. Для цього застосовують свіжовичавлений сік або кашку з тертої цибулі, зрошуючи поверхню рани її леткими парами. Вдихання фітонцидів дає гарні результати під час лікування гострих респіраторних захворювань, ангіни, фарингітів, бронхітів, ринітів. Печена цибуля або цибулева кашка на молоці прискорює визрівання нарывів та фурункулів. Сік цибулі на меду ефективно гоїть грибкові захворювання шкіри. Зубний біль можна вгамувати, натерши ясна соком цибулі. Зварену в олії цибулину рекомендують при дизентерії. При випаданні волосся у шкіру голови втирають сік цибулі.

Часник. Існує понад 250 видів, але вирощують кілька сортів. У зубцях знайдено велику кількість білкових речовин та вуглеводів, вітаміну С, В6, В12, В1, нікотинової кислоти, ефірної олії, органічних сполук, сірки, значну кількість калію, кальцію, натрію, магнію, фосфору. За вмістом заліза, марганцю, цинку часник переважає всі інші овочі.

Кашкою і соком часнику лікують гнійні рани, виразки та опіки, застосовують у стоматології, гінекології, отоларингології. Він знищує збудників туберкульозу, холери, черевного тифу. Кашкою, соком або інгаляцією летких речовин часнику лікують гострі респіраторні захворювання. Часник діє як антимікробний засіб. Часниковими клізмами виганяють гостриків у дітей. Він підсилює апетит, поліпшує травлення, зміцнює ясна, зменшує їхню запальну реакцію і кровоточивість.

Лісова аптека

Арніка гірська (родина Айстрові). Багаторічна трав'яниста рослина. Кореневище коротке, циліндричне, з численними додатковими коренями. Листки формуються при коренях у формі розетки, великі, ланцетовидні, оберненояйцеподібні, супротивні, сидячі. Стебло міцне, заввишки 30–70 см, округле, опушене, з короткими волосками. На верхівці стебла і бокових гілок знаходиться досить велика оранжево-жовта кошикоподібна квітка. Плоди – вузькі довгі буруваті сім'янки з чубчиком. Цвіте в червні-липні. Збирають її в суху ясну погоду, коли спадає роса. Квітки містять ефірну олію, дубильні речовини, гіркий арніцин, жовтий пігмент тощо.

Росте на гірських і лісових луках, у передгірних лісах, у свіжих і вологих сосняках, чорничниках.

У народній медицині арніку гірську застосовують для загоєння ран і швидкого розсмоктування крововиливів, а також як серцевий заспокійливий засіб.

Відвари з арніки п'ють при різних хворобах дихальних і травних органів, виразці шлунка, простудах і болях у животі. При укусах шершнів, комарів, бджіл пошкоджені місця рекомендують обмивати напаром з арніки.

Барвінок дрібний (вічнозелений куш з родини барвінкових). Стебла в нього лежачі, розгалужені, укорінюються у вузлах: квітучі пагони прямостоячі. Листки супротивні, еліптичні, на коротких черешках, блискучі, взимку не опадають. Квітки декоративні й досить великі, блакитно-сині. Росте у лісах, переважно грабових, на узліссях, по схилах балок. Цвіте у травні. Збирають усю надземну частину рослини на початку і під час цвітіння, зрізуючи ножицями.

Трава містить дубильні речовини, гіркоту, алкалоїди. Рослина отруйна, тому під час збирання і приготування ліків треба дотримуватися правил поводження з отруйними рослинами і точного дозування. У народній медицині траву барвінку застосовують як в'язучий засіб при проносах, кровотечах. Зовнішньо вживають при цинзі, бронхітах, сверблячих висипках.

Деревій – багаторічна трав'яниста рослина з родини Айстрових. Стебло пряме, у верхній частині дещо розгалужене, густо вкрите вузькими, двічі чи тричі перисторозсіченими на численні сегменти листками. Стебло і листя опушені. Білі, іноді рожеві дрібні квіткові кошики зібрані на верхівці стебла у великі суцвіття. Росте на луках, на узліссях, біля доріг, між кущами. Цвіте з червня до вересня. Збирають під час цвітіння верхню половину стебел і сушать на вільному повітрі в затінку або у приміщеннях, що добре провітрюються.

Трава деревію містить ефірну олію, дубильні речовини, органічні кислоти, каротин тощо.

Упродовж тисячоліть його застосовують як ефективний кровоспинний засіб, широко вживають при внутрішніх і зовнішніх хворобах печінки, некрозів і головного болю, кашлі, нервових хворобах, гіпертонії.

Калина – невисокий, дуже розгалужений куш з родини Жимолостевих заввишки до 2–5 метрів. Листки великі. У народній медицині кору калини використовують як кровоспинний і заспокійливий засіб, вживають її при кашлі, застуді, задусі, склерозі, туберкульозі легенів. Ягоди тонізують організм, виявляють в'язучу, сечогінну і заспокійливу дію. Вони корисні при неврозах, судинних спазмах, гіпертонії. При головних болях допоможе повиддю з ягід калини, змішане з медом (приймати щопівгодини по чайній ложці). При застудах і високій температурі добре діє відвар із ягід калини і листя суниці, липового цвіту. Сік або відвар ягід п'ють при захворюваннях дихальних шляхів, проносах, виразці шлунка і дванадцятипалої кишки.

Конвалія – поширена весняна рослина з родини Лілійних. Цвіте ранньою весною білими, запашними, наче восковими дрібними дзвіночками з кінця квітня до початку червня. Листки довгасто-еліптичні, яскраво-зелені. Плоди – кулясті, червоні, отруйні. Росте у тінистих хвойних і мішаних лісах, у заростях чагарників, на пагорбах, у ярах. Рослина містить отруйні глікозиди, ефірну олію, органічні кислоти тощо.

У народній медицині здавна використовують при хворобах серця, нервових захворюваннях, а також як сечогінний і проносний засіб.

Відвар трави або настойку на спирту приймають при гострій і хронічній недостатності, кардіосклерозі і неврозах серця.

Кропива – дводомна трав'яниста рослина з родини Кропивних. Кореневище довге, повзуче, з якого виростають кілька прямих високих стебел, іноді вище одного метра. На стеблі багато супротивних яйцеподібно-серцевидних, по краях зубчастих зелених листків. Стебло і листки ворсисті, вкриті порожнистими, крихкими, жалкими волосинками, наповненими отруйною речовиною білої субстанції з мурашиною кислотою. При доторканні до них відчувається пекучий біль, шкіра запалюється, свербить. Дводомні жовтуваті-зелені дрібні квітки зібрані в гіллясті суцвіття. Плід – яйцеподібний горішок. Росте на родючих ґрунтах, у вологих дібровах, на узліссях, пустирях, узбіччях шляхів і в садах. Цвіте з середини червня до пізньої осені. Збирають листя під час цвітіння. Сировину необхідно швидко сушити, щоб вона зберегла свій природний колір. Листя містить кремнієву, мурашину кислоти, дубильні речовини, багато вітаміну С і провітаміну А, тобто каротину, хлорофілу тощо.

Здавна відома як чудовий цілитель від різних хвороб. Наявність багатьох біологічно активних речовин сприяє різноманітному застосуванню цієї рослини з лікувальною метою. Настій з кропиви є добрим кровоспинним засобом і застосовується при носових, гемороїдальних, легеневих, кишкових кровотечах.

Відвар кропиви п'ють для поліпшення роботи серця, печінки, пирок, при гастриті, недовокрів'ї; при авітамінізмі, весняній слабкості рекомендують їсти салати з кропиви.

Малина широко застосовується при застудах, бронхітах, ларингітах, кашлі. При застудах п'ють чай із малини, сік навіл з окропом. Листя малини має в'язучу і закріплювальну дію і його застосовують від проносу й дизентерії.

Ожика – чудова ягідна і лікарська рослина. Її плоди вживають як загальнозміцнювальний і заспокійливий засіб, рекомендують при безсонні, підвищеній збудливості, при розладах діяльності органів травлення. Відвар із листя має ранозаживлювальну, протизапальну дію. Його приймають при хронічних проносах, застуді, задузі, атеросклерозі, гіпертонії, нервових розладах, при захворюванні ясен. Подрібнені листки прикладають до ран, нарівів, забитих місць. Їм лікують лишай, екземи, трофічні виразки та інші хвороби шкіри. Корінь має сечогінну і послаблювальну властивості і є добрим засобом при лікуванні водянки.

Суниця лісова діє сечогінно, очищає кров. Ягоди рекомендують при подагрі, сечових каменях. Чай з коріння суниці і дубової кори допомагає при дизентерії. Від застуди п'ють відвар ягід і листя суниці. При туберкульозі рекомендується протягом кількох тижнів їсти ягоди суниці по кілька склянок на день. При геморої з проявом болю в крижах слід пити чай з листя суниці, при каменях у нирках – їсти багато ягід.

З метою оздоровлення організму і очищення крові вживають по 2 склянки чаю на день з такої суміші: молоді листки суниці (3 ложки), стільки само трави настурції, квітів терну (4 ложки), змішаних разом (1 столову ложку суміші на 2 склянки води). Рекомендується їсти свіжі ягоди суниці у великій кількості при ревматизмі, подагрі, захворюваннях печінки, жовтяниці, закрепах, хронічних розладах шлунка.

Чорниця. Її використовують здавна як в'язучий засіб при проносах (на 1 літр ягід додають склянку води, варять 3 хвилини і п'ють охолодженим повільними ковтками) і для регулювання травлення. Найкраще щоденно вживати свіжі ягоди чорниці. Вони підвищують гостроту зору, лікують ревматизм, подагру та інші запальні процеси. Чай з листя використовують при лікуванні діабету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Болтарович З. Народна медицина українців. – К.: Наук. думка, 1990.
2. Бондаренко В. Звірі наших лісів. – К.: Урожай, 1988.
3. Високовітамінні плодові культури / Шайтан І., Клименко С. та ін. – К.: Урожай, 1987.
4. Вісюліна О. Д. Шкільний визначник рослин. – К.: Рад. школа, 1968.
5. Генсірук С., Кучерявий В., Гайдарова Л., Бондаренко В. Зелені скарби України. – К.: Урожай, 1991.
6. Давидов Е., Черкасова А. та ін. У саду, на городі, пасіці. – К.: Урожай, 1987.
7. Заянчковський І. Живі барометри, компаси, сейсмографи. – К.: Веселка, 1986.
8. Єлін Ю., Зерова М. та ін. Дари лісів. – К.: Урожай, 1983.
9. Єлін Ю. Рослини наших лісів. – К.: Рад. ж., 1983.
10. Лісова скринька. – К.: Молодь, 1983.
11. Павленко Л. Цілющі скарби землі. – К.: Наук. думка, 1988.
12. Панова Л., Протопопова В. Весняні рослини. – К.: Рад. школа, 1987.
13. Природа і ми: Збірник/ Упор. Філатова А. – К.: Реклама, 1990.
14. Протопопова В. Рослини-мандрівники. – К.: Рад. школа, 1989.
15. Топачевський А., Заверуха Б. Барви землі. – К.: Молодь, 1990.
16. Артамонов Е. Зеленые оракулы. – М.: Мысль, 1989.
17. Астапенко П. Вопросы о погоде. – Ленинград: Гидрометеониздат, 1982.
18. Вакулюк П., Горлицкий Н., Горбань С. Наш друг – лес. – К.: Реклама, 1983.
19. Дудченко Л., Кривенко Е. Плодовые и ягодные растения-целители. – К.: Наук. думка, 1987.
20. Коровин А., Коровина О. Погода, огород и сад любителя. – Ленинград: Гидрометеониздат, 1989.
21. Лучич М. Детям о природе. – М.: Просвещение, 1973.
22. Тавлинова Г. Цветы в комнате и на балконе. – Л.: Колос, 1982. – 144 с.
23. Херриот Джеймс. О всех созданиях – прекрасных и удивительных. – Н.: Мир, 1987.
24. Ясаманов Н. Занимательная климатология. – М.: Знание, 1989.

ДОБІРКА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ПРО ПРИРОДУ*

Молодший вік (4-й рік життя)

ОСІНЬ

Прийшла осіння пора
Як швидко літо проминуло!
Прийшла осіння пора.
Немов на крилах, полинуло
Кохане літечко з двора!
Садок марніє потихеньку,
Пожовклі падають листки,
Вітерець не віє вже тепленько, –
Жене понурії хмарки.
Посох горошок на городі,
Мачок вже цвіт давно згубив,
Високий соняшник на грядці
Журливо голову схилив.

О. Пчілка

По діброві манівцями
Ходить тітка з олівцями
І фарбує в жовтий колір
Клени, липи і тополі.

(Осінь)

Осінь така мила
Осінь така мила,
Осінь
Славна.
Осінь матусі їсти несе
Борщик у горщику,
Кашка у жменьці,
Скибка у пазусі,
Грушки у фартушку.

П. Тичина

Вересень

До морозів ще далеко,
Ще у зелені весь ліс,
Та за море вже лелека

Тепле сонечко поніс.
Осінь іде й дощ за собою веде.

В. Каранський

Останній листочок

Листя падає
Додолю,
Засинає
Гай і поле.
На вербі
Один
Листочок.
До зими
Один
Деньочок!

А. Камінчук

Вітер

Вітер, вітер пустотливий
Залетів до нас у сад,
Оббиває груші, сливи,
Трусить яблуні підряд.
І хустиночку в Марусі
На голівці розв'язав,
Свиснув дівчинці у вусі
І нічого не сказав.

М. Познанська

Холодний вересень, але ситий.

Вітри

Покотилось сонце за бори.
В очереті спать лягли вітри.
Мабуть, натомились: он яку
Грушу обтрусили у садку!

М. Ченурна

Непосидько-вітерець

Де не взявся вітерець,
Непосидько-пустунець.
Заходився коло хати
Жовте листя підмітати,
Листя те, що натрусив
Уночі з колючих слив.

В. Скомаровський

- Без рук, без ніг стукає – до хати проситься. *(Вітер)*
- Літом у шубці, зимою у шапці. *(Дерево)*
- Хто на зиму роздягається, а на літо одягається? *(Дерево)*
- Літом одягається, а на зиму одягу цурається. *(Дерево)*

Завертіло,
Закрутило
Пил, соломку, пух.
Знизу шило-мотовило.
Зверху – капелюх.

(Вихор)

Недалеко зима

Вітер свище. Вітер віє,
Дощ осінній дрібно сіє,
Жовкне листя, в'януть квіти,
Скрізь калюжі поналито.
І ніде не видно пташки,
Ані бджілки, ні комашки.
І метеликів нема –
Недалеко вже зима.

К. Перелісна

ЗИМА

Жарти бабусі Зими

Розізлилася бабуся Зима: надумала вона всіх заморозити. Перш за все до птахів стала підкрадатися – набридли вони їй своїм криком та щебетом. Дмухнула Зима холодом, зірвала останні листочки з дерев та й розкидала їх по дорогах. А пташки зібралися, покричали жалібно та й полетіли за синєє море, в теплі краї. Лиш горобчик залишився, та й той під стріху заховався.

Накинулася Зима на звірят. Запорошила снігом поля, завалила замети сніговими лісами і посилає мороз за морозом, ідуть морози, один зліший від іншого, – звірят лякають. Та не злякалися звірі. Білочка в дуплі горішки гризе, зайчик, стрибаючи, гриється, а коні, корови в теплих стайнях сіно жують, тепленьке пійло п'ють.

*Фрагменти із дидактико-хрестоматійного збірника. Любомира Калуська, Неллі Лисенко. Барви природи. Вкладки до газети "Дитячий садок". – К.: Шкільний світ, 2001. – № № 5, 10, 19, 29. – 96 с.

Ще більше злиться Зима. До риб добирається, посилає мороз за морозом.
Морози швидко біжать, по озерах, по ріках мости будують. Замерзли ріки та озера, та тільки зверху, а риба вся в глибінні пішла під крижаним дахом їй найтепліше.

“Ну, чекай-но! – думає Зима, – доберусь я до людей”. Та й посилає мороз за морозом, один від одного зліший. Замалювали морози візерунками шибки у вікнах, стукають у стіни та двері. А люди запалили печі та над зимою підсміюються. Трапиться комусь за дровами в ліс їхати, одягне шубу, валянки, рукавиці та як сокирою махатиме, аж піт виступить.

Дуже образливо Зимі, що навіть маленькі дітки її не бояться. Катаються собі на саночках, в сніжки граються, ліплять зі снігу, гори снігові зводять, водою поливають та ще й мороз кличуть: “Прийди, морозе, допоможи”. Щипне Зима зі злості одну дитину за вухо, іншу за ніс, навіть побіліють вухо та ніс, а хлопчик схопить сніжку та й давай терти – і почервоніє у нього личко, наче маків цвіт. Ніхто не боїться бабусі Зимы.

К. Ушинський

Сніг на полях,
Лід на річках,
Хуртовина гуляє –
Коли це буває?

(Взимку)

Перший сніг

Сніг біленький, наче вата,
На горі, на горі.
Захотілось на санчатах
Покататись дівворі.
Поки шубки одягали,
Шапки, рукавички,
Снігу зовсім десь не стало.
Лиш кругом – водичка.

Л. Савчук

Крижинка-хатинка

Ой, Оксанко-вередулько,
Нащо в рот береш бурульку?
Не цукерочка вона,
Холоднюча-несмачна.
А ти чула, що крижинка –
Невидимчиків хатинка?!
Братці в срібних ковпачках,

Кришталевих чобітках.
Імена у них: Дряпайло,
Обсипайло, Укладайло,
В ротик застрибнуть малі
І стають страшенно злі:
Горло дряпає Дряпайло,
Жаром сипле Obsипайло,
Укладайло загуде
І у ліжко покладе.
А хворіть – кому охота?
Не бери бурульку в рота!

Е. Саталкіна

Гірку ліпимо нову

Гірку ліпимо нову –
Білу-білу, снігову.
Та від сонця, від тепла
Наша гірка потекла.
Галас на подвір'ячку:
– Ми зліпили річечку!

В. Терен

Падають сніжинки

Білий сніг, білий сніг
Заміта стежинки.

Цілий день, цілий день
Падають сніжинки.
Вітерець-жартівник
Віхолу здійсмає,
А мороз-чарівник
Пензлика тримає.

В. Басюк

Сніжок

Снігу, білий сніжку!
Посипай доріжку!
Насип цілу гору
Біля цього двору.
Тут дітки маленькі,

Гуляти раденькі,
У них голосочки,
Як срібні дзвіночки.

К. Перелісна

Сніжинки

Закрутилися сніжинки,
Як метелики прудкі.
Прилетіли до ялинки
Й почепились на гілці.
Голі кущики прикрили,
Припушили моріжок,
І доріжку побілили –
Зовсім іншим став садок.

Хлопчик хотів приголубити сніжинку

З неба летіла на землю сніжинка. Вона була легка, ніжна, прозора, мов пущинка, і гарна, мов зірка.

На землі стояв хлопчик. Він бачив, як падає сніжинка. Хлопчик думав: ось впаде під ноги, і її затопчуть.

Ні, не треба падати сніжинці на землю. Не треба її затоптувати. Хлопчик простяг долоню. Він захотів приголубити сніжинку.

А вона впала на теплу, добру руку хлопчика й розтала. Хлопчик з жалем дивиться на руку. На долоні блищить крапелька, мов сльозинка.

В. Сухомлинський

- В ліс іде – полотно стелить, а з лісу – перестеляє. *(Хурделиця)*
- По гладкій, слизькій доріжці люблять кататися наші ніжки. *(Лід)*
- Хто місток на річці майструє без сокири, без цвяхів, без дощок? *(Мороз)*
- Без рук, без олівця, а малює без кінця. *(Мороз)*
- У зими день, як у зайця хвостик.
- Зимою сонце світить, та не гріє.
- І лінивий на морозі рухається.
- Літають і кричать галки та ворони – чекай снігопаду.

Кіт не знав

Падав сніг на поріг,
Кіт зліпив собі пиріг.
Поки смажив, поки пік,
А пиріг водою стік.
Кіт не знав, що на пиріг
Треба тісто, а не сніг.

П. Воронько

На ковзанці

Хоч мороз в село приніс
Іній волохатий,
Та не мерзне в мене ніс,
Не біжу до хати.
На санчата – та з горбка
Я помчу скоріше.
Скрізь хлоп'ята гомінкі –
Крик аж вуха ріже.
Біле поле і луги,
Пада сніг-пороша.
Скільки глянеш – навкруги
Ковзанка хороша.

В. Гринько

Де мій пальчик?

Рукавичку я наділа.
– Ой, куди ж це пальчик діла?
– Загубився десь, пропав,
В свою хатку не попав.
Рукавичку я зняла:
– Гляньте, пальчика знайшла!
– Пошукаєш – то й знайдеш.
– Здрастуй, пальчик, як живеш?

Н. Саконська

Де вона?

Я сніжинку спіймав,
В рукавичку сховав...
Зазиринув... А в рукавиці
Тільки крапелька водиці.
Хто розкаже, де вона,
Де сніжинка чарівна?

Л. Рева

П'ять братів живуть у хаті.
Кожен має по кімнаті.

(Рукавичка)

Зиму всю лежало скло,
А весною попливло.

(Лід)

Морозець

Морозець, морозець,
Не щіпай за щічки.
Теплі валянки у нас,
Шубки й рукавички.
Морозець, морозець! –
Плещемо в долоні.
У дівчаток і хлоп'ят
Носики червоні.

Г. Бойко

П'ять ріжків торбинка має,
П'ять братів туди влізає,
Щоб мороз їх не щипав
І турбот не завдавав.

(Рукавичка)

Півень і панчішка

На санках каталась Галя
І панчішку розірвала.
Півень біг та й зупинився,
На панчішку подивився.
Стало жаль йому панчішку
І маленьку голу ніжку.
Заходивсь чимдуж співати,
Кликать дівчинку до хати.

Д. Мегелик

Виростає зимою
Униз головою,
Корінцем догори,
І росте до пори.
Стане сонце гарячим –
То відразу заплаче.
Стікає сльозами
І геть пропадає.
То хто ж поміж вами
Загадку вгадає?

(Бурулька)

Що росте зимою вниз головою?

(Бурулька)

Про сніговий колобок

Гуляли діти в дворі. Ліпили з снігу бабу. Альоша зліпив сніговий колобок. Знайшов вуглинка і поробив очі, знайшов палички і зробив рот і ніс.

Погралися діти, погуляли і пішли знову в дитячий садок. Шкода Альоші колобка надворі залишати, взяв він колобок і поклав у кишеню. Прийшов у дитячий садок, повісив свою шубку в шафочку, а в кишені залишився лежати сніговий колобок.

Пообідали діти, після обіду лягли спати. А коли прокинулись, Альоша згадав про свій колобок. Побіг з дітьми до шафочки, а біля шафочки – калюжа. Що це таке?

Відчинили дверцята, подивилися, а з кишені – кап, кап, кап! – вода капає. Подивився Альоша в кишеню, а там немає колобка. В мокрій кишені лежать тільки дві вуглинка і дві палички. А колобок де?

Н. Калініна

ВЕСНА

Весна, весна

Ще не скрізь розтанули сніги, і в полі, і в лісі доживають свого віку холодні злежані брудно-білі плями, а жайворонок уже прилетів. Уже шатириць* чорними таловинами на своїх високих ніжках і раз по раз нахиляє до землі голівку.

То висмикне хробака, то лялечку, то схрумкає ще яку-небудь комашку.

А коли виясниться небо, злітає високо-високо у прозору весняну синь і починає голосно співати. Почувши цей спів, протирає заспані очі Мишко:

Га, що сталося?

Весна, весна! – радіють у мурашнику мурашки.

Ке-е-е... – ворухиться під корчем жаба. Вилазити треба...

Ю. Старостенко

Райдуга в бурульці

Вдень почав танути сніг. Капали краплі з дахів. А вночі знову підмерзло.

Вийшов з хати Юрко і побачив велику крижану бурульку. Вона звисала з даху. Зійшло сонце, і бурулька заблищала різнобарвними вогниками: синіми, рожевими, червоними, блакитними, жовтими.

Юрко стоїть, затамувавши подих від здивування. Гарна бурулька, мов райдуга.

На даху біля бурульки сіли горобці та й цвірінькають. Вони теж милуються бурулькою.

В. Сухомлинський

• Вода з гір потекла, весну принесла.

• У березні курка нап'ється з калюжі.

• Які весняні квіти цвітуть на лужку?

(Кульбаби, stokротки, фіалки, мати-й-мачуха.)

• Бджола мала, а й та працює.

• Весна красна квітами, а осінь плодами.

*шатириць – походжає.

Напровесні

Ой сонечко ясне
Пригріва,
А сніжок водицею
Підплива.
І весняні струмені
У ярку,
І на полі квітонька
У сніжку...
Ой та квітка-пролісок
Весняний...
А над полем жайворон
Голосний.

К. Перелісна

Тане сніжок, квітне лужок,
День прибуває.
Коли це буває?

(Весною)

Весняні струмочки

Цілу зиму спали,
На тепло чекали,
А тепер прокинулись,
Зразу бігти кинулись.
Дзвінко заспівали:
Ми струмочки весняні,
Ми струмочки голосні,
Спішимо до річечки,
Нашої сестричечки.

Г. Демченко

Веснянка

Зійшли сніги, шумить вода,
Земля вже квіти викида.
Бує травка молода.
Все мертве оживає.
Коли, діти, це буває? *(Весною)*

П. Грабовський

Веснянка

“Весна прийшла!
Тепло знайшла!” –
Кричать дівчатка й хлопчики.

“Цвірінь-цвірінь!
Журбу покинь!” –
Клопочуться горобчики.
Все ожило,
Все розцвіло,
І рій дітей привітненьких
На той горбок
Несе вінок
З фіалочок блакитненьких.

Л. Глібов

Сонечко

По-весняному вже гріє сонечко,
Заглядає до нас у віконечко:
“Гей, ви, дітки малі, де ви гаєтесь?
Чом ще й досі в кутку темнім граєтесь?
Ну-те швидше в садок на повітрячко!
Там, як зірка, для вас
Перша квіточка.
Із-під снігу трава пробивається,
Білим пухом верба одягається”.

К. Перелісна

Весняний дощ

Дощик теплий, дощик синій,
Цілий день співав в долині,
І під цей веселий спів
У долині луг зацвів.
В лузі повно квіточок
І маленьких діточок.

М. Стельмах

Поминув зимовий сон

Задзвеніли на галявині
Перші квітоньки біляві:
“Дінь-дон! Дінь-дон!
Поминув зимовий сон!”

Г. Алексєєва

Весна

Грає сонце промінцями,
Білий сніг стає струмками,
І, співаючи, струмки

Шлях знаходять до ріки.
Річка ширшою стає,
В річці сонце устає,
Біля сонця риболов
Тягне срібний свій улов.

М. Стельмах

Пісенька-весняночка

Лугом поміж квітами я іду,
Пісеньку-весняночку я веду.
Склала я цю пісеньку голосну
Про гаряче сонечко, про весну.

Л. Компанієць

Стокротки

У траві густій, зеленій
Квіточки біленькі.
Дуже схожі на ромени*,
Тільки що дрібненькі.
І листочків мало мають,
Ніжки в них короткі...
Ну, та всі, напевно,
Знають –
Це малі стокротки.

К. Перелісна

Кульбаби

Вчора травка зеленіла,
А кульбабок не було...
А сьогодні – гляньте, скільки

І в Ясочки є грядка!

Ранком сонце лине просто в хату, промені лягають на поріг. Вийшла Яся у садок гуляти, де ще так недавно танув сніг. А тепер – росте на гіллі листя, горобці веселі цвірінчать, і нової травки списи з-під трави торішньої стирчать.

Край паркана – що це роблять діти? Скільки сміху, галасу й турбот!
Прийшла Ясочка подивитись: Це ж вони тут скопують город! Сміх і галас:
– В мене будуть діні!
– В мене морква!
– В мене буряки!

*ромени – ромашки.

**левада – присадибна ділянка землі з сінокосом, городом, садом або декоративними деревами.

Їх, жовтеньких, розцвіло!
Ах, які вони м'якенькі,
Як притулиш до щоки!
Зробимо ланцюг великий
І на голови вінки!

К. Перелісна

Кульбаба

На леваду** я пішла б,
Ціла купа там кульбаб:
Ніби сонечка малі
Посідали на землі.

Н. Забіла

Навесні

З неба сяє сонце привітне,
Біля хати яблуня квітне.
Бджіл вона приваблює цвітом –
Вродять щедро яблука літом.

М. Ковнацька

Бджілка

Бджілко моя, бджілко,
Тихенька гуділко,
Сідаєш на квіти,
Що садили діти.
Принеси ж медочку
І нам по шматочку....

Ю. Будяк

А в того – гарбуз з смачним насінням, і в'юнкий горох, і огірки...
А Ясюня ще така маленька, наймолодша від усіх діток: чорні очка, личко рожевеньке і кругленька вся, як огірок.

Тягне Яся і собі лопатку – ой, яка ж велика та важка!
– Буде в мене теж маленька грядка, як у всіх дітей із дитсадка!
І скопала грядку наша Яся, не відстала від усіх діток; їй, щоправда, допоміг Михасик та Роман, та Лесь, та Ігорек...

– Ну, мала, яке ж тобі насіння?

А мала не знає: що саджать?

Посадити б їй солодкі дині, що під сонцем, як свинки, лежать? Чи червону моркву? Чи салату? Чи смачні зелені огірки? Чи капусту потім тушкувати? Чи горошок, щоб зривать стручки?

Узяла Ясюня по зернятку й буряків, і моркви, й те, і те...

Ой, і буде ж у Ясюні грядка, мабуть, краща, ніж у всіх дітей! Йде робота радісна і спора, веселіша за найкращу гру. А весняне сонце лізе вгору і пече, й цілує дівчурку.

Н. Забіла

Дидактична гра “Що росте на грядці (в полі, в саду)?”

Метелик

Я біжу, біжу по гаю,
Я метелика впіймаю,
А метелик не схотів,
Геть від мене полетів.
Полетів він на лужок,
Заховався між квіток....

Я іду, іду, іду,
Я Метелика знайду.

Лічилка

Сів метелик на травичку
Та й думає про дрібничку.
Раз, два, три –
Ти, метелику, лети.

Т. Коломієць

Веснянка

Ішла весна-красна
В зеленій хустинці.

Несла весна-красна
У скриньці гостинці.
Ягнятам – травичку,
Гусеняткам – водицю,
Каченяткам – ряску,
А малютам – ласку.

Квітень

Квітень травами підперезаний,
Носить в келиху сік березовий,
Ним діток почастивати
Він заходить в білі хати.
І вітають квітень всюди
Добрі люди.

М. Чепурна

Тільки сонечко пригріло
І розтанув килим білий,
Клен радіє: певно, зна,
В гості йде до нас... (весна)

ЛІТО

Літо-літечко

В небі сонечко яскраве,
В травах – коники,
А у лісі кучерявім
Дзвонять дзвоники.
Схожа вродою із сонцем
Кожна квіточка.
Стигне вишня під віконцем –
Літо... Літечко.

Л. Савчук

Зелене літо

На грядці зеленій
Лежить огірочок.
А коник зелений
Пішов у таночок.
Зайчатко зелену
Травичку скубе.
Зелена стежина
Гукає тебе.

Й. Курлат

Що росте на грядці?
Хвостиком прив'язаний,
Довгий і зелений.
Гарбузові він синок,
Взимку добрий в бочці.
(Огірок)

Бджілка

Бджілка весело літає,
Квітам вічка розтуляє,
Каже: – Годі, квіти, спати,
Я прийшла медок збирати!

А. Камінчук

Чому помідори червоні?

Я довгенько поливала
Наші помідори,
А вони усе не спіють –
Просто з ними горе!
Почала я їх соромити:
Ждать немає сили! –

Застидались помідори
І... почервоніли!

П. Ребро

Капустина

Простягає капустина
Рученьки зелені,
Щоб накапало дощу їй
Повнісінькі жмені.

Д. Куровський

Світас...

Світас,
Край неба палає,
Соловейко в темній гаї
Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють.
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Т. Шевченко

Хитра кізка

Пов'язала кізка хустку
І помчала у капустку.
А ми кізку упіймали
І з капустки геть прогнали.

О. Палійчук

Хто голівоньку свою
Влітку накриває,
Аж по двадцять п'ять хустин
На голівці має?

(Капуста)

Дошева пригода

Через поле,
Через ліс,
Дошик воду в торбі ніс:
Розірвалася торбинка –
Фіолетова хмаринка.
Розлилася вмить вода,
Отака з дощем біда.

М. Сингаївський

- Сидить баба на грядках, вся закутана в хустках. (*Капуста*)
- Хто на собі свою хатку носить? (*Равлик*)
- Бджоли раді цвіту, а люди – літу.
- Хто п'є сік із помідорів, буде завжди той здоровий.

Пустотливий дощик

Дощик був на святі, де на бубоні грав дід Грім. І так той Дощик розвеселився, розпустувався, що не міг спинитися ні в полі, ні на городі, ні в саду.

Підбіг до зайчикової хатки – туп-туп.

Підбіг до лисиччиної хатки та в шибочку стук-стук.

Підбіг до Оленчиної хатки,

Почав дівчинку надвір викликати:

– Ходімо, Оленко, до берізки!

– Боюся – змокнуть мої кіски.

– Хіба це страшно?

– Мабуть...

– Коли змокнуть – підростуть!

– А я змокну теж.

– І ти підростеш.

Вибігла Оленка на дощик. Він зелене листя полоشه, умиває квіти й травичку, викликає з хати лисичку-сестричку та зайчика-побігачика:

– Давайте затанцюємо танчика.

А. М'ястківський

Дощик і Грім

На теплій хмарині спав Дощик. Це такий маленький птах, схожий на півника. Спав собі Дощик.

Підкрався до нього Грім. Це такий звір – кудлатий, волохатий.

Підкрався Грім до Дощика. Та як заgrimить!

Злякався Дощик, прокинувся, заплакав. Полилися сльози на землю рясно-рясно. А люди кажуть: дощ іде. Вмивається поле й луг. Вмиваються пшениця і капуста. Виплакався Дощик. Перестав Дощ.

В. Сухомлинський

Півень

Дивіться, діти, ходить півень по подвір'ю. Побачив на небі барвисту райдугу. Бачите, як підняв хвоста, сокоче. Це він сміється: у мене хвіст також барвистий. Ще красивіший, ніж райдуга. Сховаємося під деревом і побачимо, що заспіває півень, коли дощ піде. Намочив дощ хвоста пихатому півневі. Звис хвіст аж до землі. Соромно стало півневі. Втік від сорому. Побіг кудись сушитись...

Про ледачого півня

Був півень ледачий, поки не з'явилась у нього подружка – квочка і курчатка. Сіла квочка на яєчка, сидить, курчаток висиджує. Чує, ворущаться в яєчках курчатка. Вона й говорить півневі: не гуляй, іди проса накоси, намолоти та пшінця

курчаткам натовчи. Взяв півень косу, накосив проса, намолотив, пшона натовк. Важко було півневі, бо звук він гуляти – нічого не робити.

Двоє курчат

Знайшли двоє курчат шматок хліба і почали дзьобати його. Помітило це каченя і боком-боком до курчат підходить. Видно, йому теж хлібця хочеться, а попросити соромиться.

– Їж з нами, – покликало жовте курча.

– І потрібно тобі ще когось запрошувати, – запищало чорне курча. Нам самим не вистачить.

– Вистачить, – заспокоїв братик.

– Та чого вже там!

Так втрюх вони і поснідали. Наїлися курчата і побігли до своєї мами, крильцями махають.

– Мамо, мамо! – закричало чорне курчатко. – З нами каченятко хліб їло! Скажи, чи добре я зробив, що з ним поділився?

– Добре, синку, дуже добре.

– Ох, як я каченя нагодував! – ніяк не могло вгамуватися воно.

– Для чого про це говорити, – зупинив його братик. – Поснідали – ось і все. Подумаєш, подія!

Подивилась курка-мама на синів і сказала:

– Добрий той, хто ділиться з товаришем, а ще кращий той, хто цим не хвалиться.

В. Росін

Ходить квочка коло кілочка,

Водить діток коло квіток.

Що за птиця – людей не боїться,

Не літає високо, А співає: “Ко-ко-ко!”

(Курка)

Для чого півневі гребінець

У нашого півня червоний гребінець. Уночі, як тільки кури посідають на сідало, він бере свій гребінець і розчісує свого барвистого хвоста. Через те хвіст у нього такий пишний. Розчесавши хвоста, півень кладе гребінець на голову. А вдень ходить, розпустивши хвоста.

В. Сухомлинський

Хто на собі свою хатку носить?

Ось на листку ромашки поселився равлик. Він ніколи зі своєю хаткою не розлучається. Зручно йому: де зупинився, там і хатка. Дощик не намочить, сонечко не припече та й не заблудиться ніколи. Дивіться: равлик виглянув із хатки і почав їсти листочки. Бачите: у нього на голові наче ріжки з чорними крапочками на кінцях? Це не крапочки, а його очі. Стукнеш пальчиком по черепашці – равлик заховає очі й сам сховається в хатинці.

Г. Ганейзер

Равлик

Дивіться, діти, на горобця. Він прилетів поклювати солодку ягоду. Сів на листок, тільки підняв голівку, щоб клюнути дзьобиком, як раптом... Ой, що це таке? Якесь чудовисько виставило роги й повзе на нього, бідного горобчика, ось-ось заколе. Що ж воно таке? Равлик. Бачите, який він мужній. Виставив ріжки, нічого не боїться...

В. Сухомлинський

Народна гра

Побачивши равлика, діти злегенька торкаються паличкою до його хатинки і промовляють:

Павлику-равлику,
Вистав свої ріжки,
Мені два, тобі два –
Поділимось обидва.

- Якщо на стежках і біля доріг зустрічається багато равликів, незабаром буде дощ.

Середній вік (5-й рік життя)

ОСІНЬ

Вербова розмова

Каже верба вербі:
Чом ти, вербо, в журбі? –
Каже вербі верба:
Хіба це, вербо, журба?
Просто листочків нема,
Не за горами зима!

А. Камінчук

Пишне, пелехате,
Хто його не зна:
В нього рук багато,
А нога одна.

(Дерево)

Навесні веселить,
Влітку холодить,
Восени годує,
Взимку гріє.

(Дерево)

Вересень

Звозить вересень в комори
Кавуни і помідори,

Спілих яблук, груш і слив
Цілі гори натрусив.
І вантажить гарбузи
На машини і вози...
Йде до гаю, де гриби
Виростають щодоби.
На чолі іскриться піт –
Сто турбот і сто робіт.

М. Сингаївський

У зеленім картузі
На одній стоїть нозі.
Коло вуха китиця
Щирим золотом світиться,
Звичка в нього є ота:
Він голівку поверта
В бік, де сонце котиться:
Родичем доводиться.

(Соняшник)

У рясній лозі
На одній нозі

У лісі стоїть.
Хто знає – назвіть.

(Гриб)

Жабка

Журилась під осінь
Малесенька жабка:
– Уже потемніла
У сосях шапка.
І жовтими стали
Листочки у клена,
А я іще й досі
Зелена-зелена...

Л. Повх

Осінь

Висне небо синє,
Синє, та не те;
Світить, та не гріє
Сонце золоте.
Оголилось поле
Од серпа й коси,
Ніде приліпитись
Крапельці роси.
Темная діброва
Стихла і мовчить;
Листя пожовтіле
З дерева летить.
Здалека під небом,
В вирій летючи,
Голосно курличуть
Журавлів ключі.

Я. Щоголів

Золота осінь

Ще недавно в небі синім
Пролітали журавлі,
А сьогодні в безгомінні
Ходить осінь по землі.
І від краю і до краю,
Від двора і до двора
Золотого урожаю
Знов до нас прийшла пора.

О. Бродський

Вересень

В сизому тумані,
В сині димовій –
Яблука рум'яні,
Груші медові.
Вміє одаряти
Сотнями дарів
Осінь, щедра мати,
Всіх трудівників.

М. Рильський

Прийшла осінь

Прийшла осінь люба, мила
Дітям на потіху.
Груші всі позолотила
У годину тиху.
Ще червону фарбу мала
Осінь-мальовничка,
Яблучка помалювала
На обидва личка.
І на сливи позирала,
Знала, що робити:
Усі сливи завивала
В сині оксамити.
І куди лиш не ходила
У годину тиху.
Весь садочок прикрасила
Дітям на потіху.

М. Підгірянка

Ось я за сосною

Осінь, і листя в'яне...
Осінь я... За мною
Йдуть густі тумани.
Осінь я. Осоння
Листям засипаю.
Осінь... Трави сонні
Долу нагинаю.
Ранками імліста,
Вдень – як позолота.
Обриваю листя –
Це моя робота.

А. М'ястківський

Жовте листячко летить,
Під ногами шелестить.
Сонце вже не припікає.
Коли, діти, це буває? *(Восени)*

П. Воронько

Горобина

Хто в хустині червоненькій
Став у лісі між дубів?
Може, дівчинка маленька
Назбирать прийшла грибів?
Ні, не дівчинка там стала, –
Горобина вироста.
Ту хустину гаптувала
Щедра осінь золота.

М. Познанська

Осінь

Ніби притомилось сонечко привітне,
У траві пожовклій молочай не квітне.
Облетіло літо листячком із клена,
Лиш ялинка в лісі сонячно-зелена.
Журавлі курличуть: – Летимо у вирій!
Пропливає осінь на хмарині сірій...

Б. Чалий

- Восени і горобець багатий.
- Має шкір сім, витискає сльози всім. *(Цибуля)*
- Що то за голова, що лиш зуби й борода? *(Часник)*
- Як вересніє, то й дощик сіє.
- Осінь збирає, а весна з'їдає.

Жовкне листя

Вкривається багрянцем клен. Він стоїть на узліссі замріяний, ніби сумує, що надійшов жовтень. Часом тихо зронить вирізьблений свій лист. Ось налетить вітер і почне безжально зривати красу із зажуреного клена, оголить його і гулятиме серед голого гілля.

А яка ніжна золота берізка на тлі синюватих ялинок, зеленавих сосен! Вона опустила свої віти і теж журиться, що скоро прийдуть холоди.

Деякі квіточки ще не хочуть здаватися, поспішають зацвісти, поки перші морози не вдарять по них. Але ці останні квіти теж ніби насторожено-зажурені.

Високо вгорі дзвінким передзвоном курличуть трикутники журавлів. Прямують на південь, поспішають. Десь перегукуються над ними і дикі гуси. На півночі вже холодно їм.

На піщаних косах річок жирують і північні качки. Цілими величезними табунами. Вони дуже сторожкі і близько не підпускають мисливців.

О. Копиленко

ЗИМА

Зима

Білим рівним килимом вкрив сніг усю землю. Поля і лісові галявини тепер – як гладенькі чисті сторінки якоїсь величезної книги. І хто не пройде по них, кожен розпишеться: “Був тут такий-то”.

Вдень йде сніг. Закінчиться – сторінки чисті.

Вранці прийдеш – білі сторінки вкриті великою кількістю таємничих знаків, рисочок, крапок. Отже, вночі були тут різні лісові мешканці, ходили, стрибали, щось робили.

Хто був? Що робив?

Потрібно чимшвидше розібрати незрозумілі знаки, прочитати таємничі букви. Знову випаде сніг, і тоді наче сторінку хтось перегорнув, знову чистий, гладенький білий папір перед очима.

В. Біанкі

Холодно в лісі, холодно

Крижаний вітер гуляє у відкритому полі, носить лісом поміж голих беріз та осик. Він забирається під густе пір'я, пробирається в густу шерсть, студить кров.

Не всидиш ні на землі, ні на гілці: все вкрито снігом, мерзнуть лапи. Треба бігати, стрибати, літати, щоб як-небудь зігрітися.

Добре тому, в кого тепле затишне лігво, нірка, гніздечко; у кого запасів повна комора. Закусив ситно, звернувся клубочком – спи міцно.

В. Біанкі

- Зима без снігу, як літо без хліба.
- Сильні морози і глибокий сніг – урожайним буде рік.
- Кішка ближче до тепла присувається – чекай морозів.
- Узимку сонце гріє менше, ніж улітку.
- Грудень землю грудить, а хату студить.

Зайчик і Місяць

Холодно взимку Зайчикові. Вибіг він на узлісся, а вже ніч настала. Мороз тріщить, сніг проти Місяця блищить, холодний вітерець з яру повіває.

Сів Зайчик під кущем, протяг лапки до Місяця і просить його:

– Місяцю любий, погрій мене своїм промінням, бо довго ще сонечка чекати. Жалко стало Місяцеві Зайчика, він і говорить:

– Иди полем, полем, я тобі дорогу освітлю, прямуй до великого стогу соломи.

Попрямував Зайчик до стогу соломи, зарився у стіг, виглядає, усміхається до Місяця:

– Спасибі, любий Місяцю, тепер твої промені теплі-теплі.

В. Сухомлинський

Нічліг зайця

Вранці зі мною йшла Зіночка по заячому сліду. Вчора мій собака пригнав цього зайця сюди, до нашої стоянки, з далекого лісу. Чи повернувся заєць у ліс, чи залишився пожити біля людей де-небудь у ярочку? Обійшли ми все поле і знайшли зворотний слід. Він був свіженький.

– По цьому сліду він повернувся до себе в свій старий ліс, – сказав я.

– Де ж ночував заєць? – запитала Зіночка. На мить я розгубився, але швидко опам'ятався й відповів:

Це ми ночуємо, а зайці вночі живуть: уночі він пройшов тут, а днювати пішов до лісу; там тепер лежить, відпочиває. Це ми ночуємо, а зайці днюють, і їм удень куди страшніше, ніж нам уночі. Вдень їх будь-який сильний звір може образити.

М. Пришвін

В небі хмара пролітала,
Білий пух порозсипала.
Він на землю міцно ліг.
Називають його... (сніг)

Сніг на полях,
Лід на річках,
Хуга гуляє,
Коли це буває? (Взимку)

Синиччі

Я знаю, синичко, чому ти сумна,
Чому ти щоранку летиш до вікна:
Зерняток ти хочеш. Послухай мене...
Зима в нашім краї не скоро мине...
Зови свою маму, і брата, й сестрицю –
В садку я повісив для вас годівницю!

А. Висоцький

Перший сніг

Білий сніг пухнастий
Падає, кружляє
І на землю тихо
Стелиться, лягає.
І на ранок поле
Білим-білим стало,
Ніби пеленою
Все його заслало.
Темний ліс накрила
Шапка-чарівниця,

І деревам нині
Ще солодко спиться.
Дні такі короткі,
Світить сонце мало.
Ось прийшли морози
І зима настала.

І. Суриков

Сніговій

В білій шапці пуховій
У ранкову пору
В ліс з'явився сніговій
І насипав гору.
А в переліску звірятам
Ладні витесав санчата.
І катає він на них
Тільки звірів лісових.
Жаль, ведмедик клишоногий
Заховався до барлогу.
Спить собі й не знає про те,
Що хурделиця мете.

Л. Гасько

Росте вона додолу головою,
Росте вона холодною зимою.
А тільки сонечко засяє –
Вона заплаче й помирає.

(Бурулька)

Узимку

Подивіться,
Скільки снігу
Зайцям випало
На втіху!
Не помітиш їх узимку –
Стали наче невидимки.
Лиш мережки у снігу
Залишають на бігу.

О. Богемський

Капустонька

Покинута, занедбана на луку
Зеленіє капустонька у снігу,
А до неї стежечку не одну
Протоптали ніженьки по лану.
Догадайтесь, дітоньки, ви самі,
Хто ці робить стежечки у зимі.
Я вам в цьому віршику не скажу,
Бо сам ще раз подивитись побіжу.

О. Олесь

Сіренький козушок,
Пара довгих вушок.
Скорий побігайчик,
А як зветься... (зайчик)

Чи буває зима?

Ведмідь сварився із совою:
Ти щось наплутала, сова!
Затям своєю головою:
Зими в природі не буває!
Сова сміється: – Волохатий,
Не диво чути це мені:
Ти восени як ляжеш спати,
То встанеш тільки навесні!

П. Ребро

Влітку медом ласував,
Досхочу малини мав.
А як впав глибокий сніг,
Позіхнув і спати ліг.
Бачив чи не бачив сніг,
А проспав аж до весни!

(Ведмідь)

Буркотливий, вайлуватий,
Ходить лісом дід кошлатий,
Одягнувся в козушину,
Мед шукає і ожину.
Літом любить полювати,
А зимою – в лігві спати,
Як зачує він весну –
Прокидається від сну.

(Ведмідь)

Віхола

Віхола кошлата
Заступила сонце,
Мов дідусь, кахика
Вітер за віконцем.
Важко бідоласі
Між снігами жити.
Захотілось сонця,
Захотілось літа...

В. Струтинський

Наша ялинка

За вікном летять сніжинки
І сідають на вікні.
Ми танцюєм круг ялинки
І співаємо пісні.
Ми щасливі маленята
Найщасливіших батьків.
Це для нас веселі свята,
Подарунки – сміх і спів.

Н. Забіла

Ялинка

Висока – до самої стелі –
Зелена, струнка, чепурна.
Один лише раз до оселі
Щороку приходиться вона,
Її проводжаючи, дітки
Із плачем говорять щораз:
– Чому ти, ялинко, так рідко
Приходиш у гості до нас?

П. Ребро

Мороз і сонце

Хоч мороз, а сонце сяє,
Небо чисте й голубе.
Каже сонечко морозу:
– Розморожу я тебе.
А мороз на те сміється,
Сніг іскриться навкруги:
Хай собі говорить сонце, –
Не розмерзнуться сніги.

М. Сингаївський

Іде кіт через лід

Іде кіт через лід
Чорнолапо на обід.

Коли чує він: зима
Його біла підзива.
Ти чого йдеш через лід
І лишаєш чорний слід?
Бо я чорний, – каже кіт, –
Я лишаю чорний слід.
Коли ж біла ти сама,
То білій тут дотемна.
І пішов кіт через лід
Чорнолапо на обід.
Стала зимонька сумна:
За котом ішла весна.

М. Вінграновський

Ласкавий Вітер і холодний Вітрюган

У темному лісі, в глибокому яру спали два вітри. Ласкавий Вітер – хлопець з синіми очима. А холодний Вітрюган – дід з колючою бородою.

Прийшла зима. Сонечко не могло піднятися високо над землею. Білі сніги вкрили поле. Зашуміли тривожно верхів'їт дерев. Прокинувся в глибокому яру холодний Вітрюга. Встав, вийшов з лісу. Застогнала хуртовина. Йде по землі холодний Вітрюга, замерзають річки, гуде хуртовина.

Та ось піднялося сонечко вище над землею. Заболіла спина у холодного Вітрюги. Поплентав він у темний ліс, заліз у глибокий яр.

Прокинувся ласкавий Вітер, вийшов з лісу.

Засміялось сонечко, потекли струмки, зацвіли квіти, зашуміли трави.

В. Сухомлинський

ВЕСНА

Справжня весна

Повернувся Сашко з прогулянки в хату й вигукнув:

– Мамо, сніг тане! Крига скресла! Це вже весна?

А матінка відказує:

– Ні, це ще не весна, синку.

Минуло кілька днів. Перший пролісок скинув із себе острішок талого снігу.

– Мамо, проліски з'явилися! Он глянь! Це вже весна?

– Ще ні.

Із вірію повернулися лелеки, покружляли над селом та й узялися мостити гніздо на хаті.

– Мамо, вже й лелеченьки прилетіли. Тепер весна?

– Не зовсім, – усміхалася мати. Дружно затуркотіли трактори в полі, заорали землю й почали засівати зерном.

– Мамо, чуєш? Трактори в полі!

Мама приголубила Сашка і ніжно сказала:

– Отепер, синку, до нас прийшла справжня весна.

Г. Хомич

Весняний вітер

Клен цілу зиму спав. Крізь сон він чув завивання хуртовини і тривожний крик чорного ворона. Холодний вітер гойдав його віти, нагинав їх. Та ось одного сонячного ранку відчув Клен, ніби до нього доторкнулось щось тепле і лагідне. Прокинувся Клен. А то до нього прилинув теплий весняний Вітер.

– Годі спати, – зашепотів весняний Вітер. – Прокидайся, весна наближається.

– Де ж вона – весна? – запитав Клен.

Ластівки на крилах несуть, – каже теплий Вітер. – Я прилетів з далекого краю, від теплого моря. Весна йде полями – завітчалася квітами, красуня. А ластівки на крилах несуть барвисті стрічки.

Ось про що розповідав теплий весняний Вітер Кленові. Клен зітхнув, розправив плечі. Зазеленіли бруньки. Бо йде весна-красуня.

В. Сухомлинський

Кульбаба

Насінинка кульбаби потрапила на піддашся входу в наш під'їзд. І дуже тим засмутилася: піддашся – шорстке, землі нема, один потрісканий толь! Ой, не вийти їй зі щілини!

Внизу трави піднімають зелені стебла, дерева наливаються життєдайними земними соками... Невже ж вона загине?

– Вітрику, вітрику, допоможи! – благає насінинка.

– Не можу потрапити в шпарку, – відповідає із сумом вітер.

– Сонечку, сонечку, пригрій! – просить насінинка.

– Я пригрію, та чи допоможу тобі?

– Дощику, дощику, порятуй!

І дощик поспішив на допомогу. Напоїв насінинку, ще й залишив у щілинці воду. А коли повертався вдруге до нашого будинку, пройшовся хмаркою над полем, де трактори орали землю, здіймали над нею порошинки, їх і принесли дощик з вітром для кульбабиної насінинки.

Щедріше пригріло сонечко. І на піддаші розцвіла кульбабка. Вона була маленька й тоненька, але дуже мила й весела.

Коли низько над землею пропливала хмара, кульбабка виглядала свій дощик.

А коли в кульбабки з'явилися свої насінинки із парашутиками, вона попросила вітер перенести їх на землю, в затишне місце, а сонечко і дощик – допогті їм, як раніше допомагали вони їй.

В. Багірова

Підсніжник

Ще під лісом
Сніги скрізь лежать,
В тихій задумі ялини стоять.
Тільки підсніжник,
Зачувши весну,
Першим прокинувся
Од зимового сну.

Д. Гілка

Весна

Скоро сонечко пригріє,
Потечуть струмки,
Темний гай зазеленіє,
Зацвітуть квітки.
Підем ми тоді з тобою
В ліс на цілий день.
І натішимось весною,
І наслухаємось пісень.

О. Олесь

Що з весною настає?

Сніг у полі розтає.
А чому то так буває?
Сонце його пригріває.
Що ж синіє на землі?
Ніжні проліски малі.
А що пнеться з-під листка?
– То травичка вироста.
А над полем що бринить?
Любий жайворон дзвенить.

К. Перелісна

Встала весна

Встала весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рясом,
Барвінком укрила.
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають.

Т. Шевченко

Сам вечірньої години
Заховався в куш калини
Та на дудочку одну
Грає пісню чарівну.

(Соловей)

Верба

Тане сніг, течуть струмки,
Ожива травичка,
І до сонця гілочки
Простягла вербичка.
І м'якенькі, як пушок,
Ніжні, як шовкові,
Ясно дивляться з гілок
Котики вербові.

К. Перелісна

Стрімко вибігли на гору
Дві подружки білокорі.
Дощик їм полоще кіски.
Звуть подружок тих... (берізки)

Котики-воркотики

Котики-воркотики
Всілися рядком.
Поїть сонце котиків
Теплим молоком.
Котики-воркотики
В мене на вікні.
Котики-воркотики,
Гості весняні.
Не глядять на котиків
Лиш вусатий кіт.
Мабуть, зна, що котики –
Це вербовий цвіт.

А. М'ястківський

Хто з хвостиком і вушками,
В кого лапки, як подушки?
Як ступа, ніхто не чує,
Тихо, крадучись, полює,
І маленькі сірі мишки
Утікають геть від...

(кішки)

Зацвіла в долині

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо-любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.

Т. Шевченко

Я квітую

Я квітую – каже квітець, –
Квітом луків і гаїв.
Листя зграйками на вітах
Жде-чекає солов'їв.
Я квітую, – квітець каже,
Весно-сестро, пам'ятай,
Що одне бажання наше –
Прикрашати рідний край.

М. Сингаївський

Як весну я пам'ятаю

Наш дідусь малят питає,
Як хто весну пам'ятає.
Пам'ятаю квіти з гаю,
Пам'ятаю – в ліс ходив,
Та найкраще пам'ятаю:
Дві берізки посадив.
Посадив їх навесні
Біля стежки при вікні.
– Рясно дошки пішли –
– Дві берізки підросли.

А. М'ястківський

Крил не має, скрізь літає
Та ще й куряву здійсмає.
(Вітер)

Все у зелені довкола:
Пасовище, ліс і поле.

Мчать струмочки од ріки,
Ліплять гнізда ластівки.
І в сороки новина –
Облегіла всіх вона,
Що уже іде... (весна)
Зійшли сніги, шумить вода,
Земля вже квіти викида.
Буяє травка молода,
Все мертве оживає.
Коли, діти, це буває?

(Навесні)

Моє листя хитромудре
І не схоже на кружальці.
Моє листя, мов долоні,
Розчепірило п'ять пальців.

(Каштан)

На дереві гойдається,
Жупан колючий має,
На літо одягається,
А восени скидає.

(Каштан)

Берізка

Як прийшла до нас уквітчана весна,
Посадила я берізку край вікна.
Стала, стала я берізку поливать,
Стала пісеньку веселу їй співать.
Ти рости, моя берізонько, рости,
Буйним листом всім на радість
шелести.

Г. Бойко

Загалка

Я страшенний боягуз,
Всіх на світі я боюсь.
В полі, в лісі – навкруги,
Скрізь у мене вороги.
Часто лізу я у шкоду,
Їм капусту на городах,
Моркву, ріпу, буряки.
Відгадайте – хто такий?

(Засць)

Крокус

Гарно, тепло у садку,
Снігу вже немає...
Із-під листя у кутку
Крокус виглядає.
Наче золотом горять
Пелюстки жовтенькі,
І листочки мерехтять,
Ніжні, зелененькі.

К. Перелісна

Фіалки

Ми фіалочки синенькі,
Наші квіти запашні,
Розцвітаєм ми раненько
Скрізь під снігом навесні.
Вітер пестить нас, гойдає,
Бджоли мед із нас беруть,
Соловейко нам співає,
На віночки діти рвуть.

К. Перелісна

Шпачок

У дуплі між гілок
Поселився малий шпачок.
Всі зраділи у садку
Голосистому шпаку.
Він із сонечком встає,
Їсть жучків і росу п'є.
Потім – шапку набакир
Й веселить наш сад і двір.

В. Шевчук

Скормовка

Сів шпак на шпаківню,
Заспівав шпак півню:

Рости, кленочку

З кленового гаю прилетіла на вітрильці насінина. Край городу впала. Сховалася за бадилину і до весни пролежала.

Припірло сонце, задзюрчали струмки. Схотілося насінинці дзвінкої водиці напиться, на сонце поглянути. Пустила вона паростки. Один – до землі, другий – до сонця.

Біг якось хлопчик городом. Дивиться – кленочок. Такий кумедний, ледь від землі видно, всього два листочки. Біля нього кури порпаються, їжу вишукують.

Ти не вмієш так, як я,
Я не вмію так, як ти.

Перший я приніс весну,
Розбудив усе від сну.
Я співаю під вікном.
Люди звуть мене... *(шпаком)*

“Ку-ку!” – кричу я в лісі.
На зріст маленька,
Свитка сіренька. *(Зозуля)*

Вранці, вдень і в надвечір'я
Облітаю ліс уздовж і вишир я.
Знесу своє яечко
У чуже гніздечко.
Легко всівшись на суку,
Я роки лічу: ку-ку! *(Зозуля)*

Веснянка

Ку-ку! Ку-ку! –
Чути в ліску.
Ходім, співаймо,
Радо вітаймо
Красну весну!
Ку-ку! Ку-ку! –
Чути усе.
Гаєм, лісочком,
Бором, поточком
Голос гуде.
Ку-ку! Ку-ку! –
Птичко мала,
Що ти співала?
Правду сказала:
Щезла зима.

С. Воробкевич

“Ще зламають кленочка!” – подумав хлопчик. Майнув у лозняк, нарізав пруття. Обгородив деревце тинком. Рости, кленочку, міцний та високий!

В. Чухліб

- Весняний день рік годує.
- Жайвір у піднебесі – буде погода.
- Біла кора, довгі віти, що це за дерево? Відгадайте, діти. *(Береза)*
- Весна ледачого не любить.
- Рукавом махнув, дерева нагнув. *(Вітер)*
- За лісом, за пралісом золота діжа сходить. *(Сонце)*
- Мене просять і чекають, а як покажусь – утікають. *(Доц)*
- Хто домагає рослинам рости, а насінинкам проростати? *(Сонце, доц)*
- Полохливий заєць і пенька боїться.

Напровесні

Напровесні народилися ці маленькі зайченята.

Ще лежав у лісі попід деревами глибокий сніг, прихоплювали ранками міцні морози. І птахів, і звірів тримав на снігу твердий наст. Тому ранніх зайченят звуть настовиками. Міцно туляться одне до одного маленькі зайчатка.

Лагідно пригріває весняне сонечко. Зраділи теплу, висунулися з гнізда довговухі зайченята. З нетерпінням чекають матусю.

А зайчихи-матері і своїх, і чужих дітей годують. Прибіжить до кубла чужа зайчиха, погодує зголоднілих зайченят і побіжить собі далі.

Знову зостануться вони самі. Добре сховалися вони в сухій торішній траві! Тут не знайде їх розбійниця-рись, не побачить хитрий лис.

Побачила зайчєня метушлива пташка. Сіла на гілці, круть-верть – і співає: “Ось, ось, бачу! Ось, ось, чую!”

Великими страшними звірами здаються їй полохливі, маленькі зайченята.

Метушлива пташка все крутиться над зайчатами, тоненько співає: “Ось, ось, бачу! Ось, ось, бачу!”

І. Соколов-Микитов

Повінь

Коли настала справжня повінь, річка розлилася так швидко, що вода обняла і луки, і кущики, а вночі підкралася аж до самого пагорба і кілька разів хлопнула в лисячу нору.

– Ой, клопіт, ой, клопіт! – заходила лисиця. Там же ж діточки маленькі...

Біжить вона до бобрів і гукає:

– Рятуйте, браття бобри, там у норі вода діточок заливає!

– При-и-и-пинити роботу! – скомандував головний замурзаний глиною бобр. Загатили бобри рівчак, що ним прийшла вода до пагорба, і подалися знов свою греблю будувати. А лисиця повиносила своїх діточок з нори, поклала всіх рядочком і промовляє:

– “Грій, сонечку, грій”.

З одного боку сонечко погріє, потім поверне лисиця усіх, і з другого погріє. І животики погріє, і лапки кволенькі.

– Ах, як добре, що сонечко у небі є, – думає лисиця.

Ну й чудна! Хіба тільки вона так думає? Всі так кажуть.

Ю. Старостенко

Бджілки на розвідці

Настала весна, сонце зігнало сніг з полів, у пожовклій торішній траві з'явилися свіжі яскраво-зелені стеблинки, бруньки на деревах розгорталися і випускали молоденьке листячко.

От і прокинулася й бджілка від свого зимового сну, прочистила очікі волохатими лапками, розбудила подруг, і виглянули вони у віконечко – дізнатися: чи зник уже сніг і лід, і холодний північний вітер?

Бачать бджілки, що сонечко світить весело, що скрізь ясно й тепло, вибрали-ся вони з вулика і полетіли до яблуньки:

– Чи нема в тебе, яблунько, чого-небудь для бідних бджілок? Ми цілу зиму голодували.

– Ні, – каже яблунька, – ви прилетіли занадто рано, мої квіти ще заховані в бруньках. Спитайте у вишні.

Полетіли бджілки до вишні:

– Люба вишенько! Чи нема в тебе квіточки для бідних бджілок?

– Завітайте, любоньки, завтра, – відповідає їм вишня, – сьогодні ще нема на мені жодної відкритої квіточки, а коли відкриються, я буду рада гостям.

Полетіли бджілки до тюльпана: заглянули в його яскраву голівку, та не було в ній ні запаху, ні меду.

Сумні та голодні бджілки хотіли вже додому повертатися, коли враз під кущем побачили маленьку темно-синю квіточку: це була фіалочка.

Відкрила вона бджілкам свою чашечку, повну запашного солодкого соку. Напилися бджілки і полетіли додому радесенькі.

К. Ушинський

ЛІТО

Хто як про дітей дбає?

На гілочці дерева в затишному гніздечку вивелись у пташки зяблика пташенята – маленькі, голенькі, без жодної пір'їнки.

А міне два-три тижні – пташенят і не впізнати: підростуть, пір'ячком укриються, зовсім великими стануть. Але батькам від цього клопоту тільки збільшиться. Адже великих пташенят прогодувати важче і літати треба навчити. Сяде пташка на гілку і пташенят до себе кличе. Ті спочатку на краєчку гнізда сидять, крильцями тріпочуть, потім із гнізда на сусідню гілку перелетять. Так поступово і літати навчаться.

Г. Скребицький, В. Чапліна

Сонячні кольори

Рано-рано прокинулося Сонечко. Прокинулося і сказало:

– Нумо, промінчику, стрибай на землю!

Зіскочив промінчик із неба на землю. А на землі – трава. А на траві – роса. Відбився промінчик у краплинці роси і засіяла маленька райдуга. Якими кольорами? А ось якими: червоним, оранжевим, жовтим, зеленим, голубим, синім, фіолетовим.

Сонечко по небу котиться, промінчик по землі стрибає назустріч новим сонячним барвам.

Півник Грицько вилетів на паркан і закукурікав: “Ку-ку-рі-ку!”

Ку-ку-рі-ку! Здрастуй, Сонечку!”

І зарум'янів від сонячного світла його червоний гребінець.

Бабуся Явдоха пішла на город, висмикнула із землі дві морквини. Одна морквина була оранжева, друга – жовта. І обидві помахували своїми зеленими кошичками, привітно усміхались: “Доброго ранку! Здрастуй, Сонечку!”

Перестрибнув сонячний промінчик через грядки і вибіг на лужок. А там квіточки вже прокинулися: блакитна вероніка, синя волошка та фіолетова фіалка. До Сонечка тягнуться і промовляють: “Вітаємо тебе, Сонечку! Дякуємо тобі, що ти нас розбудило!”

Сонячний промінчик далі почимчикував, а бабуся Явдоха почала онучок будити:

– Вставайте, дрімливиці! Сонечко вже високо! Прокинулися Катруся і Марійка. Вдяглися, на ганок вибігли.

Як весело світить сонечко!

С. Дутченко

Де почує водяна лілія?

Росте на ставу біла квітка – водяна лілія. Росте у воді. Радісно розкриває свої пелюстки до сонця. Сідає на білу квітку метелик. Хоче переночувати, бо вже вечір наближається.

Раптом квітка йому каже:

Лети, метелику, шукай інші квітки, бо я лягаю спати на ніч під водою.

Чому? – здивувався метелик.

– Бо у мене під водою м'яка постіль.

Склала біла лілія пелюсточки і тихо пішла спочивати під воду. А метелик полетів на берег.

В. Сухомлинський

Хто чим хвалиться?

Зібрались якось сорока, ворона і пугач.

Я швидше за всіх говорю, – сказала сорока.

Я – голосніше за всіх, – мовила ворона.

А я найбільше за всіх мовчу, – сказав пугач. – Думаю.

І. Костиця

Сонце пече, липа цвіте,
Вишня поспіває.
Коли це буває?

(Влітку)

Хто однаково всіх любить,
Всіх однаково голубить?
Кожний скоса тільки гляне,
А обняти не дістане.

(Сонечко)

Червень

По доріжках, по галявах
Червень скаче, хлопчик жвавий.
Зробив з мачку капелюшок,
Натягнув до самих вушок.
Із шовкової травички
Зробив пензлик невеличкий.
Де лиш пензликом торкнеться –
Все рум'янцем враз візьметься.
Вишні в листі червоніють,
В полі маки пломеніють,
І в сестрички-полунички
Рожевіють круглі щічки.
Все навкруг, як жар, палає –
Гарну фарбу хлопчик має.

Г. Могильницька

Як настав цей літній місяць –
Все росте у нас навколо,
Ягідки почервоніли,
Викида пшениця колос.
Як називається місяць?

(Червень)

Маленькі плоди,
Мов сережки, повисли:
Червоні – солодкі,
А зелені – ще кислі.

(Вишні)

Сонечко

Сонечко встає раненько,
Умивається швиденько,
Коли чеше промінці –

Туман ходить по ріці.
Цілий день по небі ходить,
Мов овечок – хмари водить.
А над вечір понад хату
За лісок лягає спати.

А. Гураль

Іде лісом – не шелестить,
Іде водою – не плюскотить.

(Промінь сонця)

Торох, торох, розсипався горох.
Почало світати – нема що збирати.

(Зірки на небі)

Сіла хмара на коня

Сіла хмара на коня:
Хмара хмару доганя.
Вітер збоку як набіг –
Збив коня відразу з ніг.
Випустила хмара віжки
І пішла за обрій пішки.

В. Лучук

Крил немає, скрізь літає
Та ще й куряву здіймає.

(Вітер)

Під полощиком

Дощику-полощику,
Припускай!
Мої довгі кісоньки
Розплітай!
А я під полощиком підросту,
Свої довгі кісоньки заплету.

(Таджицька народна пісенька)

Дощик

Ну як не слухати дощі,
Що жебонять струмочком?
То вдень шумлять або ж вночі
Сплітають сні віночком.
Шепоче щось, чаклує дощ
Таємно і тихенько.
То барабанить, ніби душ,
Спокійний і тепленький.

То як з відра лине не раз
І тупотить бадьоро,
Напоїть землю, зелен ряс,
Угомониться скоро.
То знов муркоче котеням
Зворушливо-тремтливим.
Якщо десь зникне і нема,
То жду нетерпеливо.

Л. Крижанівська

Стоїть на пагорбі вітряк

Стоїть на пагорбі вітряк,
Де поле неокрає.
Хотів би він літати так,
Як вертоліт літає.
Й такі ж у нього крила є,
Як мають вертольоти.
Але йому робить своє –
На хліб зерно молоти...

Д. Павличко

Зерно до зерна – буде мішок бо-
рошна,

Будуть варениці
Й з медом паляниці.

Суничка

Засоромилась суничка,
Що маленька, невеличка.
Та й сховалася в травинках
Красна ягідка-краплинка.
Я сказала їй: – Дуренька,
В мене жменька теж маленька, –
І сама я невеличка,
Йди до мене, лісовичко!

М. Чепурна

Джерело

В полі при долині,
Як вийти за село,
В живій криничці б'ється
Прозоре джерело.
У спеку хлібороби
Сюди частенько йдуть

І радісно криничці,
Що з неї воду п'ють.

М. Сингаївський

Неслухи

Огірочки-огірки
Не ростуть там, де грядки:
Той пробравсь у верболіз,
Той – аж на жердину,
Ну, а той тихцем поліз
У густу малину...
Розбредилися огірки
Скрізь довкола хати
І не хочуть на грядки
Неслухи вертати.

О. Головка

Довгастий, зелений,
У бочці солений, –
Усякий смачний.
Відгадай, хто такий?

(Огірок)

Цибуля і хрін

Раз цибуля вийшла з хати.
Хто їй стрівся, мусив чхати.
Тут назустріч раптом хрін,
Всім крутив у носі й він.
Одне одного зачули
І удвох, ого, як чхнули!

О. Коваленко

Світлячок

Спить метелик-біланець,
Спить зелений стрибунець,
Спить ромашка і кульбабка,
Під листком заснула жабка.
А маленький світлячок
Не лягає на бочок.
Він засвічує ліхтарик
І чита собі букварик.

А. Камінчук

На лужку

На лужку гуде народ
Не простий – бджолиний.

Залітає на город –
Огіркам на спини.
Добрый труд доставсь бджолі –
Всі провідать доли,
Вдарить в дзвоники малі,
Щоб почули в домі,
Із квіток нектар зібрать,
В пелюстки заритись.
Потім прийде вже пора
Медом поділитись.

Г. Забезнова

Наше ластів'ятко

Ластів'ятко: цвір-цвір!
Залетіло в двір, в двір.
А з двору – до хати,
Почало прохати:
– Пустіть мене сісти,
Дайте попоїсти,
Бо я ще маленьке,
Я не маю неньки.
Ледве, ще літаю –
Мушки не впіймаю!
А ми ластів'яті:
– Живи в нашій хаті,
Їж собі та грійся,
Нікого не бійся –
Рости!
А виростуть крила, –
Лети, куди мило, –
Лети!

Ю. Будяк

Синички

Дощ надумав налякати
Двох малих синичок,
Став із лійки поливати
Щебетух-сестричок.
Та зацінкали синички:
Ми обидві невеличкі,
Ось листочки із kwasолі
Будуть нам за парасолі.
Сядемо хутенько,

Будемо сухенькі.

М. Пономаренко

На сонечко я схожий
І сонечко люблю,
До сонця повертаю
Голівоньку свою.

(Соняшник)

Скільки діток в гусака

Водить діточок завжди
Гуска-мама до води,
По стежині до ставочка
Розтяглись вони шнурочком.
А гусак позаду йде
І рахунок їм веде.

Л. Савчук

Яка воду любить птиця,
А яка – боїться?

Обід у кролят

Я двійко кроляток
Пустив на поріг –
Маленьких, жвавених,
Біленьких, як сніг.
Я дам їм морквинку,
Капустку й салат,
Щоб був вітамінний
Обід у кролят.

П. Киричанський

Лошачок

Лошачок, лошачок,
Ковані копитця.
Як біжить лошачок –
Не вженеться птиця.
В нього зубки такі,
Мов разки намиста,
В нього ніжки стрункі,
Гривка золотиста.
На лужку, де ріка
Та м'яка травиця,
Пасемо лошачка,
Ковані копитця.

В. Шевчук

Петрик

– Бабуню, а де ваш Петрик?
– Пішов ловити хмари.
– Що? Де?
– В небі.

Жартує старенька чи глузує? Мабуть, на рибалку подався онук. Нумо під ліс!

Вода в підлісному ставку тиха. На плесі небо ясне. Так і є: Петрик сидить на греблі, закидає вудочку. А до поплавка хмарки підпливають. Хлопчик тихенько підтягує вудлище до себе. Скрадається, ніби й справді хоче піймати хмаринку. Ось-ось підсіче оту, подібну до окуня. Оп-па!.. Зірвалася. Не біда. Он друга наближається, ще більша – мов шука. Ех! І ця в очерет шмигнула.

...Хоч який сердитий сторож біля ставка, а Петрика не проганяє. Хмарок багато – всіх не переловить.

М. Клець

- Рукавом махнув – дерево зігнув. *(Вітер)*
- Ним хлібороб у спеку марить, його дарують тільки хмари. *(Дощ)*
- Маленьке, кругленьке, а зачепиш – плакати будеш. *(Цибуля)*
- Що влітку вродиться, те взимку згодиться.
- Не брудни криниці, бо схочеш водиці.
- З великої хмари не завжди великий дощ буває.
- У червні на полі густо, а в дворі пусто.
- Ластівки літають низько – скоро буде дощ.
- Цибуля від семи недуг лікує.
- Закрутив носом, наче тертого хрону понюхав.

Живий вертоліт

Дуже багато комах уміють літати, але краще за всіх літають мухи. От муха-дзюрчалка завмерла над квіткою, наче вертоліт, і вибирає, де сісти. Так вона може висіти цілу хвилину. А літати вона вміє й назад, і вбік – куди завгодно.

Дзюрчалки дуже схожі на ос: такі самі в них чорні й жовті смужки на черевці. Тільки боятись їх не треба. Вони цілком безпечні і жалити не вміють.

В. Танасійчук

Кропивниця і Лимонниця

Терпіти не можу незрозумілих імен! Чому ти Лимонниця, коли лимони у нас навіть не ростуть? Ось я: у мене на кропиву апетит – я Кропивниця. У неї на капусту апетит – вона Капустниця! Просто все і зрозуміло!

А мене Лимонницею не за апетит назвали, а за красу! У мене чудова сукня лимонного кольору. Та тільки вам, ненажерам, цього не зрозуміти...

М. Сладков

Метелик-совка

У густій траві причаївся метелик і чекає, коли стемніє. Не любить він сонячного світла, тільки вночі літає. Мов сова. І весь він волохатий, пухнастий. Теж мов сова. Тому і звуть його совкою.

В. Танасійчук

Одна синиця з'їдає за день стільки гусені, метеликів, мух, жучків, скільки важить сама.

Як Горобцеві захотілося дізнатися, куди заходить Сонце

Зайшло Сонце за обрій. Почервоніло небо. Сидить у гнізді цікавий Горобець. Дивиться на червоне небо й думає: куди зайшло Сонце? Полечу, дізнаюся. Пурхнув з гнізда й полетів. Пролетів село, пролетів поле, ось уже й ліс. Пролетів ліс – знову поле. А Сонця – не видно. Знесилився Горобець, немає снаги далі летіти. Упав на землю. Віддихався, підвів голову. Бачить, навколо соняшники квітнуть, повернули свої квітучі голівки на захід. Побачив один головатий Соняшник Горобця та й питає:

Куди це ти летиш, Горобче, – ніч надворі?

Хочу дізнатися, куди зайшло Сонце.

Усміхнувся Соняшник і говорить:

– Почекай до ранку. Я розбуджу тебе, коли Сонце зійде. Ти й запитаєш, куди воно заходить.

Заснув Горобець під головатим Соняшником. Ось уже й Сонечко показалося з-за обрію. Розбудив Соняшник Горобця. Запитує Горобець у Сонця:

– Сонечку, куди ти заходиш на ніч? Сонце засміялося й відповіло:

– Вночі я спочиваю за далекими горами й синіми морями. Не лети до мене, Горобчику, бо ніколи не долетиш.

В. Сухомлинський

Пташеня випало з гнізда

У Дятлихи в гнізді четверо пташенят. Одне з них ну таке вже неспокійне. Виглядає з гніздечка, все йому хочеться бачити, про все хочеться знати: а що там за гніздом? А що воно пливе по небу? А що таке кругле, гаряче й яскраве?

– Виростеш, полетиш, то й побачиш, – говорила Дятлиха.

Та неспокійне Дятлення не хотіло слухатися. Висунулося з гнізда й випало, сидить на траві й плаче. Прилетіла мама до пташеняти.

– Як же тебе врятувати, неслухняне дитя? Сідай мені на спинку, берись дзьобом за пір'я, держись міцно.

Сіло пташеня матері на спину, вчепилося ніжками й дзьобом. Полетіла мати, принесла своє дитя в гніздо та й питає:

– Будеш з гнізда виглядати?

– Не буду, – сказало радісно пташеня та підняло голівку, щоб виглянути з гнізда. Підняло голівку та й питає:

– А що воно таке – трава?

В. Сухомлинський

Лисиця

Знайде лисиця в лісі місце найглухіше. Вириє там глибоку нору з проходами під землею, із запасними виходами. В норі у неї народяться лисенята сліпі, безпомічні, подібні до цуценят. Вивернуться лисиця на бік, а лисенята підповзуть до неї і почнуть молоко ссати. Наїдяться та й заснуть. Поки лисенята сплять, мати йде на полювання. А коли підростуть лисенята, мати їм живу здобич носити почне. Принесе мишку, пустить і дивиться, як діти її до полювання привчаються.

Г. Скребицький

Старший вік (6-й рік життя)

ОСІНЬ

Лісова казка

Завітай осінньої пори до лісу! Подивись, який урочистий він у своєму осінньому вбранні. Пахне дубом і сосною, дрімають дерева під останнім осіннім теплим промінням.

Дивні перетворення відбуваються в лісі. Ось, наприклад, тихо-тихо в осиковому гайку. Раптом чути – падає гілочка. Лежить вона на землі, ніжна і тендітна. Потім з тихим шарудінням опустилася ще одна.

Вітру немає, а гілочки падають і падають. На дереві жодного зламу, ніби цю гілочку взяли і просто вийняли. Це починається листопад у осики.

На кушах жостеру глянцевої чорні ягоди. Поряд з достиглими є чимало напівстиглих – червоних і зовсім зелених, а на окремих гілочках подекуди ще білосенькі квіточки. На ліщині де-не-де помітні останні горішки. Часом на лісових галявинах вогником спалахують квітки льонку.

Між кленами дивляться в небо червоні сонячні віконця. Клен вважають наймалювничішим деревом наших лісів за його стрункість, розлогу крону і візерунчасте листя. Поблизу великого пня останні кетяги пурпурової брусниці. Рожевіють кущики бересклету. Вогнем палають плоди горобини.

Пишне вбрання мають дуби. Вони так і весну можуть зустріти – вдягнуті в темне пожухле листя. Є серед них велетні, які стали історією свого краю, його живими пам'ятниками. Відомий запорізький дуб-богатир віком понад 600 років, висотою 36 метрів, що дорівнює дванадцятиповерховому будинку. Обхопити такого велетня можуть, узявшись за руки, не менше 4-5 чоловік. А в Черкаській області росте холоднорський дуб, якому понад 1000 років. Зустрічаються і липи-довгожителі, і тополі. Всі вони – лісові пращури сучасних дерев.

А. Волкова

Чого листопад строкатий

Виткнулася з-за лісу снігова хмара, наробила в лісі переполоху.

Побачив хмару засць-біляк і ну гукати:

– Швидше, хмаро, швидше! На чорній землі мене, білого, мисливці примітять.

Почула хмара зайців голос і посунула на ліс – Не можна, хмаро! Назад, назад! – заквилила куріпка, – як я під снігом поживу шукатиму?

Хмара повернула назад.

– Гайда вперед, нічого задкувати! – забуркотів ведмідь. – Засипай швидше мій барліг: од вітру й морозу захисток, од лихого ока сховок!

– Стій! – завили вовки. – Насиплеш снігу – годі буде пройти. А нас, вовків, ноги годують!

Хмара то вперед, то назад, то сипне сніжком, то перестане. Ось через це листопад строкатий: то дощ, то сніг, то мороз, то відлига. Де сніжком земля вкрита, а де гола. Ні зима тобі, ні осінь.

М. Сладков

Хитрий лис фарбує ліс

Хитрий лис на верховині
Носить фарби у тайстрині.*

Лис, покинь зима настане,
Ліс фарбує у багряне.

На дива дивитись скорі
Звірі збіглися у зворі:

– Лис фарбує ліс! –
– Дивіться!

Не торка ж ялиць одних:
Хитрий він,
Тому й боїться
Поколотися об них.

В. Лучук

Жовтень

Тихо осінь ходить гаєм,
Ліс довкола аж горить.

Ясен листя осипає,
Дуб нахмурений стоїть.

І берізка над потоком
Стала, наче молода.

Вітер, мовби ненароком,
Їй косиці розпліта...

Н. Приходько

Краплі з неба, дахів, стріх,
Дощ холодний, перший сніг.
Почорнів без листя сад.
Що за місяць?

(Листопад)

Осінь

Понад нашим гаєм

У височині

Осінь пропливає

В золотім човні.

Засинають равлики

В листі на землі,

І летять журавлики

У теплі краї.

Б. Писаренко

Змінилося все

... Вже улюбому куточку

Змінилося все!

Он кучері з верби рясні

Вітерець несе

По узгір'ю на змокрилий

Холодний пісок.

Зажурився, засмутився

Унизу й ставок:

Похмурюю, невеселу

Думоньку гада,

І здіймається під вітром

Темная вода.

Хитаються очерети,

Лози самотні

Ронять в воду, наче сльози,

Листочки дрібні...

О. Пчілка

Що сталося?

Чорнобривці із куточка виглядають:

Що це сталося з садочком?

– Всіх питають.

Ще учора скрізь тут квіти розцвітали.

А сьогодні, де ж поділись?

Чи пов'яли?

Нащо вкрило їх те листя

Із кленочка?

Дуже сумно нам без друзів

У садочку.

К. Перелісна

Невидимка ходить в гаї,

Всі дерева роздягає.

(Осінь)

Без пензлика, без олівця

Розфарбувала деревця.

(Осінь)

У садах, гаях блукає,

Жовту одіж одягає,

Золотисту стелить постіль –

Жде сестрицю білу в гості.

(Осінь)

Осінь наша, осінь

Осінь наша, осінь –

Золота година,

Неба ясна просинь,

Пісня журавлина.

Бабиного літа

Довгі білі коси...

І дорослі, й діти

Люблять тебе, осінь.

Та не тільки славна

За свою ти вроду –

Урожай іздавна

Ти несеш народу.

Щедра і дорідна, –

Пахнеш ти медами,

Славиш край наш рідний
Зерном і плодами!

М. Познанська

Вчора ще дзвеніли коси

Вчора ще дзвеніли коси

В гаї, на лужку.

Нині ж там стоїть вже осінь

В жовтім козушку.

Я до неї у долину

Вибіг із воріт.

Придивився: то ж калина

В золоті стоїть!

В. Ладизинець

Осінь

Коли вона загляне в сад –

Наллється соком виноград,

І різні яблука ренет

Солодкі стануть, наче мед.

Коли огляне баштани –

Надмуться гордо кавуни

І запишається в хустках

Товста капуста на грядках.

Як помандрує по гаях

З чарівним пензлем у руках –

Все розмалює по путі,

Берези стануть золоті!

І ми її уклінно просим:

– Заходь у гості, щедра осінь!

І. Кульська

Головата, джэнджуриста,

Сорочок наділа триста, а нога одна.

(Капуста)

Чим пахне коровай?

А чому так радість сяє

У очах діток малих?

Бо сьогодні – День врожаю,

Коровай гостює в них.

Він шишкатий і рум'яний,

Ліг на шитий рушничок.

А на тому коровай –

*тайстра – торбина.

Солі білої дрібок.
І калини грона повні
Червоніють для прикрас...
– Короваю, гість шановний,
Звідкіля прийшов до нас?
І сказала перша Оля:
– Коровай прийшов із поля.
Це не тільки коровай,
Це – колгоспний урожай!
– Коровай, – сказав Борис, –
Під дощем і сонцем ріс.
Пахне сонечком він красним
І промінням теплим, ясным.
Пахне полем, колосками
Цей хороший коровай,
В ньому праця тата й мами,
Що збирали урожай.

М. Познанська

Його ім'я – лише з трьох літер,
Його провісником є вітер.

(Доц)

Жовта осінь

Чи насправді, а чи сон це:
Жовті верби, жовте сонце,
Жовті трави, жовті доли,
Жовте листя, жовте поле.
Це насправді, не здалося
Жовте небо, жовта осінь.

А. Камінчук

Осінь

Непомітно з'явилася осінь –
День коротшим стає щодоби.

- Восени ложка води, а дві – грязі.
- Як прийде осінь, кожному хосен*!
- Листопад – вересню онук, жовтню – син, зимі – рідний брат.
- Жовтень ходить по краю та й виганяє птахів із гаю.
- Нога легенька, а голова важка. *(Гриб)*

Глянь, берізки уже злотокоші
І в дубів багряніють чуби.
Вже у теплі краї відлетіли
Сонцелюби – дзвінки журавлі.
Не страшні їм тепер заметілі
На далекій південній землі.

В. Бичко

Ластівка

Ластівки немає –
Відлетіла вже.
Десь її стрічає
Сонечко чуже.
Хоч воно і гріє,
Та на чужині
Ластівка марніє,
Не співа пісні.
Щастя для пташини
Там, де в'є гніздо,
Там, де батьківщина,
Хоч земель є сто.

М. Удовиченко

Всьому свій час

Більше й більше листя з кленів
Облітає з кожним днем!
По траві, іще зеленій,
Між дерев в саду ідем.
Йдем по листу золотому,
Мов по килиму м'якому,
Що на весь послався сад,
Здрастуй, місяць листопад!

М. Познанська

Горобина

Горобина і ялинка стояли поряд. Зовсім близьенько одна біля одної. І тому вони часто перешіптувалися між собою. На ялинці росли хвоїнки і шишки, а на горобині – листя і грона жовтогарячих плодів.

Прийшла осінь. Дихнула прохолодою раз, другий. Пожовкли на горобині листочки, і кожен плодик став червонішим. А ялинка зовсім не змінилася. Хвоїнки зелені-зелені, а шишки як позолотилися влітку, такими й залишилися. Ялинка дивилася на свою подругу і милувалася нею. Яка-то вона гарна стала!

Та налетів буйний осінній вітер, загойдав горобину і почав зривати з неї листя. Посипалось воно жовтим дощем додолу. А ялинка не злякалася вітру. Настовбурчила колючі гілочки, поколола вітер – він і полетів геть від неї.

Не злякалися вітру і плодики-намістинки на горобині. Міцно-міцно вхопилися вони за гіллячки, щільніше притулилися одна до одної і зовсім почервоніли.

“Для кого ти приготувала ці плоди? – тихо спитала горобину ялинка. – Вони ж у тебе зовсім не смачні. Хіба що тільки червоні”.

Горобина мовчала. Що скажеш? Справді, її плоди гіркуваті й терпкі. Ніхто не зважиться покуштувати.

Уночі лягли перші заморозки. Уранці, хоч і визирнуло сонце, проте не потеплішало. У небі захололи табунці хмар і довкола зробилося тихо, як у вусі. У цю ранкову тишу ні ялинці, ні горобині не хотілося розмовляти, і вони стояли мовчазні й задумливі.

І раптом високо в небі хтось ніби зачепив срібну струну. За нею другу, третю... Ближче й ближче. І вже зовсім недалеко, злившись у ніжну мелодію, забриніло над горобиною і ялинкою дзвінко, прозоро. Наче війнув і злегка зашумів вітер. Кружляючи, підлітали якісь напрочуд гарні птахи. Це були омелюхи. Вони прилітали до горобини, покинувши на зимовий час свій холодний край.

І горобина радо пригощала далеких чубатих гостей червоними, мов жар, плодами, вже не терпкими, а солодкими після перших морозів.

“То ось для кого ти їх берегла”, – промовила, погойдуючись, ялинка і ласкаво торкнулася зеленими гілками своєї подруги.

Г. Демченко

Як берізка листя роздарувала

Чи знаєте ви, чому берізки взимку сплять? Не знаєте? Ну так от. Позолотила осінь берізку. Заблищала вона, засіяла. Хто не пройде, всяк милується.

От би мені таке вбрання, як сонечко, – сказала мураха, дивлячись на її жовте листя.

– Візьми, будь ласка, – відповіла берізка і скинула один листочок.

Зраділа мураха, схопила сухий листочок, до мурашника поволокла.

– Якби до мого капелюха таку золоту пір'їну, – позаздрив гриб-підберезник.

– Візьми собі золоту пір'їнку, – скинула береза ще один листочок.

*хосен – користь.

Схопив його підберезник, до оксамитового капелюха приліпив, стоїть, не дихає від щастя.

– І мені б листячка золотого трохи, – попрохав їжак.

– Гойднула берізка гілками, жменю листочків на землю струсила.

Покачався по них їжак, начепив на колючки, золотою кулькою додому покотився.

Побачила його ялинка-чепуруха.

От якби по моїй зеленій сукні твоє золоте листя розкидати, не було б на світі дерева, ошатнішого за мене...

– Візьми, сусідко, візьми, мені не жаль, – сказала береза і все своє листя золоте на ялинку струсила.

Глядь, а сама ні з чим залишилась: все до останнього листочка роздарувала. Заплакала тоді береза: де моя золота краса?

Тут вітер підлетів, утішати став:

– Не плач, не журися, прийде весна, подарує тобі нове вбрання. Не плач, не журися... Не плач, не жур – ись...

Загойдалася берізка, слухаючи ласкаві вітрові слова, та так і заснула.

На цілу зиму заснула. Відтоді й повелося: як тільки роздарує берізка своє золоте листя, так і засне на всю зиму, щоб швидше весни діждатися.

І. Прокопенко

Надходить осінь

Давно повилітали пташенята з гнізд. Вилиняли і знову вкрилися новим пір'ям їхні батьки.

У табуни збиваються пташки, що будуть відлігати в чужі, далекі, теплі краї.

Покинули свої хатки-шпаківні чорно-білі шпаки. Величезними табунами літають вони над ланами, луками. Ось табун опустився на скошений луг. Перемовляючись, шпаки моторно бігають і живляться комахами, які ще не поховалися в землю, під коріння, в щілини.

Здалеку здається, що на телеграфні дроти нанизано намистини. То сидять сотні ластівок, які ось-ось полетять на південь. Адже ластівки дуже рано відлітають від нас, так само, як і соловейки та інші дрібні комахоїдні пташки. Зозулі теж рано зникають.

Поважно бродять по болоту сім'ї лелек у своєму чорно-білому вбранні.

Скоро перша паморозь посріблить траву, листя кущів і дерев. Тоді шпак прилетить до своєї шпаківні і проспівас прощальну пісеньку.

О. Копиленко

Оманиця

У передзим'ї перезріла порхавка пофарбувалася під гриб-зеленичку. І позиркує собі з-під глиці. Хитренька: хоче привабити око недосвідченого грибника. І таки приваблює!

Ось Олег, з яким ми повільно йдемо тихим, посвітлілим од осінніх вітрів

лісом, рвучко збочує зі стежки, нахиляється над порхавкою. Він таки приймає її за зеленичку, вже й ножем націлюється зрізати.

Лише в останню мить хлопчик доторопує, що помилився. З досади б'є оманицю ногою.

А порхавка тільки цього й чекає. Пихкає рижогою хмаркою – от і розсіяла спори. З них у майбутньому виростуть нові бульбахи-гриби.

І продовжать порхавчин рід.

Є. Шморгун

Дарунки лісу

Осінній ліс приваблює не тільки красою, а й своїми дарунками. Чого тут тільки не знайдеш восени! Справжня комора природи.

Під ніжними променями сонечка блищить чорна бузина, розчервонілися соковиті плоди барбарису, калини, шипшини...

Синьо-сизі ягідки глоду на початку осені дуже терпкі. Як тільки вдарить мороз, стануть вони солодкими і смачними.

У вересні достигають горіхи на ліщині, збирають їх білочки й борсуки, бундуки й ведмеді. Охоче ласують ними дорослі й діти.

Дарунки ліс розкидав і під ногами. Нахились – і у глибині заростей натрапиш на сімейку груздів, таких м'ясистих, запашних. У теплі вологі осінні дні зустрінуться ще й білий гриб, рижики та маслюки. Ось сімейка лисичок зовсім не ховається від людей, і бери – скільки хочеш! Стоять на товстеньких ніжках підберезники й красноголовці. Поряд із кущиком бузини дуже багато різнобарвних сиріжок: блідо-фіолетових, жовтуватих й червонястих. Зверху всі різні, а знизу однаково білі.

Трохи пізніше на березових пеньках і поблизу них зустрічатимуться опеньки. Ростуть вони цілими родинами. Кожен у цяточках, ніби засмаг на осінньому сонечку.

Повними кошиками своїх дарів зустрічає нас ліс. Тож і ми повинні завжди пам'ятати: можна брати в лісі гриби, ягоди, горіхи, квіти, не руйнуючи при цьому грибницю, не ламаючи гілок, не знищуючи коріння, щоб ці рослини змогли відновитися знову, щоб дерева і кущі давали влітку прохолоду, а взимку затримували сніг і захищали землю від морозів.

А. Волкова

Осінь

Як скінчиться місяць листопад, то вже мине й осінь.

Тепер не кожного дня виглядає з-за хмар сонце, а коли й гляне стомленим оком, то гріє не так, як улітку.

Павук-ниткоплет давно під листям сні дивиться. Тихесенько шарудять під корою жуки-короїди. А борсук тільки-но ледве пропхавсь у свою нору, такий гладкий став за літо.

Лише зайцеві все байдуже, у нього під колушом густе підшерстя виросло.

Ось глянь, який у мене козушок, – стає він поперед очі жабі. – Чи гарний? Та гарний, гарний, – ледь чутно каже жаба, а сама трясеться від холоду...

Ю. Старостенко

Перші сніжинки

Хоч місяць цей і зветься листопадом, але дерева вже простягли вгору, до самого неба, оголені віти. Тільки ялинки й сосни стоять зелені та дуб не скинув свого вбрання. Листя його лише пожовкло, потемніло, і здалеку здається, що то стоїть могутній воїн, закований у бронзу. Налетить вітер, задзвенить своїм бронзовим листям могутній дуб, але не схилиться і перед бурею. Так і держатиме він своє чудове вбрання до самої весни, коли замінять його молоде свіже, зелене листя.

Іду по парку, ніби ступаю по золотому килиму. Тільки ледь шелестить під ногами, бо вночі трохи приморозило.

Ось тихо, мов малесенький білий метелик, сіла на рукав перша сніжинка. А ось і друга, третя. Химерні вони на вигляд, ці снігові зірочки. Здається, їх вирізьбив геніальний майстер. Ось затанцювало їх у повітрі більше, посипалися густіше.

Занепокоєно цинькнула вгорі, на дереві, заклопотана синичка. Зима йде. Важко їй, бідоласі, буде, коли впаде багато снігу та вдарить лютий мороз.

О. Копиленко

Квіти восени

Вже в серпні – останньому літньому місяці – розцвітають осінні квіти – айстри. Іноді їх ще називають царегрядками. Це тому, що коли спорожніють городи, цвітуть лише вони. Хіба що подекуди можна побачити морозець, чорнобривці, глідюлуси. Особливо пишно квітнуть хризантеми. Вони бувають найрізноманітніших кольорів та відтінків – від зеленувато-білих до темно-червоних. Поволі квіти з городів та клумб перетворюються в насінини, щоб у сухому місці десь у коморі чи на полиці чекати наступної весни.

Б. Вовк

Куликове болото

Як настала холодна осінь, журавель зібрався в інший край та й каже куликові: – Ось ну лишень, рушай і ти! Коли б ти знав, які хороші сторони є на світі! Тепло там та гарно, та всячина росте й плодиться.

– Дарма, – каже кулик, – мені й тут добре! Нема в світі кращого над моє болото! Не бійсь, і тобі закортить вернутися до нього.

О. Пчілка

Золотий дощ

Ціле літо листки підставляли сонцю свої долоньки та щічки, спинки і животики, і до того налилися й просякли сонцем, що з настанням осені самі стали як сонечка – багрянні й золоті.

Налилися, стали важкими – і потекли.

Полетіли вивільгами по вітру. Застрибали білками по сучках.

Понеслися куніями по землі. Зашумів у лісі золотий дощ.

Крапля по листочку лясне – зірветься листок. Синиці на гілці заовтузяться – бризнуть листки в різні боки. Вітер раптом налетить – закружляє пістрявий смерч. А якщо тяжкий косач* з льоту вломиться в гілки – рине блискітливий водопад.

По коліна в листках дерева стоять.

Ялиночки листочками прикрасилися. Папоротники під листками пригрілися. Гриби під листками сховалися.

Листки шурхотять, шкребуться, лопочуть. Листки летять, скачуть, пливають. Листки гойдаються на павутинках. Листки зверху, внизу і навколо. Шумить золотий дощ.

М. Сладков

Хто як до зими готується

Ліс улітку був увесь зелений, а тепер берізки та клени жовті, осики червоні, а поміж ними ялиночки зеленіють.

Налетить вітер, зірве з дерев листочки, і закружляють вони в повітрі, наче метелики. Потім тихо-тихо додолу спускаються, землю ніби килимом укривають. А на гілках дерев з кожним днем все менше стає листочків. Далеко видно все довкола крізь безлисті, голі віти.

З дерев падає листя, трава і квіти в'януть, сохнуть, а насіння їх на землю осипається, щоб на той рік навесні прорости й знову зазеленіти, зацвісти.

Тварини також до зими готуються: перелітні птахи збираються у великі зграї, щоб летіти у вирій; маленькі звірятка запасують у своїх коморах їжу, лагодять і утеплюють свої житла та самі одягають теплі зимові шубки. А комахи під кору дерев у різні щілинки ховаються.

Так усе живе – і рослини, і тварини – готуються до довгої та холодної зими.

Г. Скребицький, В. Чапліна

Білка запасасться на зиму

Настала для білочки гаряча пора: треба хатку до зими готувати, утеплити. З ранку до вечора вона клопочеться: суху траву, мох збирає, всі щілини в гнізді затуляє. І їжу також треба запасти на зиму.

Знає білка горішок, зірве і заховає десь у шпарці дерева. А то й у дуплі справжню комірку влаштує – горіхів, жолудів туди назбирає. Білка й гриби на зиму припасує: стрибне на землю, знайде гриб, схопить його зубами й тягне на дерево. Там вона його в розщілинку між гілками встромить, гриб висохне, а як настане зима – білочка знайде його і з'їсть.

Чимало треба білці горіхів, жолудів та грибів запасти восени. Зате взимку вона не голодуватиме.

Г. Скребицький, В. Чапліна

Для кого голки в їжака

Якось восени захопив лисицю в полі дощ. Вимокла, як плющ. Похнюпила

*косач – тетерев.

вона голову та й чалапає по калюжах. Коли глянула – кущик стоїть. Лисиця – до нього. Прибігає, аж там їжак сидить. Від дощу сховався.

– Посунься! – буркнула лисиця і штовхнула їжака в бік. Штовхнула – та аж завищала з болю. – Ой, лихо! До тебе ж торкнутися не можна. Чом ти не поголиш оцю гидку щетину?

– Дякую за раду, але вона не для мене, – мовив їжак.

– Та ти подумай, – сказала далі лисиця, – що в тих голках гарного? Тільки сусідів відганяти. Поголи їх, бо всі друзі тебе одцураються і...

– Мої голки не для друзів, – перебив їжак, – вони для ворогів.

В. Росін

Колискова для ведмедів

Цілий день перебиралися ведмеді до нової хати. Тато з мамою переносили меблі, посуд, а ведмедик Клиш-Клиш – свої іграшки.

– Нічого не забули? – час від часу перепитував тато.

– Та наче все взяли, – відповідала мама. Коли нарешті полягали спати, вона побажала:

– Добраніч вам на новому місці!

Але чомусь нікому не спалося. Тато-ведмідь крутився на печі, кректав:

– Щось мені жарко тут.

– То, може, постелити на підлозі? – запропонувала ведмедиха. Але й там ведмідь не міг заснути.

– Може, відчинити двері, щоб вітерець повівав?

Відчинили вікна й двері, а сон не йшов. І Клиш-Клиш перевертався в ліжечку.

– Мамо, – подушка тверда, – жалівся.

– Ось я підіб'ю тобі подушку. Ой, яка пухкенька, спи!

– Мамо, хтось у вікно заглядає!

– Та це місяць зійшов.

І довго так переверталися ведмеді з боку на бік, аж тут почулося від порога:

– Мене ніхто не бачить,

Удень не помічає.

Та уночі потрібен, знаю.

– Ой, хто це? – злякався Клиш-Клиш, а ведмідь підхопився з підлоги.

А ви й забулися про мене? Ну, то я сам прийшов. Заждіть, зараз влаштуюся на новому місці, – сказав хтось співуче. І через хвилику з-під піччя полинула тиха, мов колискова, пісенька.

– Мамо, тату, та це ж Цвіркун із нашої старої хати! – зрадів Клиш-Клиш.

– Я ж питав: чи нічого не забулися? – добродушно пробурмотів Ведмідь.

А Цвіркун все цвіркодав – і м'якшала Клиш-Клишева подушка, і прохолодніше ставало Ведмедеві, і спокійніше Ведмедисі. Солодкий сон оповив усю родину.

В. Чухліб

ЗИМА

Летять снігові пушинки

Прийшла зима. З півночі подув холодний вітер, а з неба посипалися сніжинки. Кружляють у повітрі і падають на землю – одна гарніша від іншої. Ось квіточка з шістьма пелюстками: ось шестипромінна зірочка; ось дуже тонесенька пластинка, що має шість граней!

Побували вчені в хмарах при снігопаді і побачили, як утворюються сніжинки.

Під літаком великими пластівцями падав сніг, а високо-високо в небі скрізь мерехтіли крихітні кришталіки льоду. А як тільки крижинки опускалися в хмару, вони зразу ж ставали легкими ніжними сніжинками.

Маленькі крижинки у високому небі – це водяна пара, що замерзла. Вона є скрізь в повітряному океані, що нас оточує. Навесні, влітку, восени пара перетворюється в краплини дощу, а зимою – в сніжинки.

Чим тихіша морозяна погода, тим гарніші сніжинки, що падають на землю. При сильному вітрі у них обламуються промінці і грані, і білі квіти та зірки перетворюються в сніговий пил. А коли мороз несильний, сніжинки збиваються у щільні білі кульки, і ми кажемо тоді, що з неба надає крупа.

Падаючи на землю, сніжинки ліпляться одна до одної, і якщо нема сильного морозу, утворюють пластівці.

Шар за шаром лягає сніг на землю, і кожний шар спочатку буває пухкий, тому що між сніжинками є багато повітря.

А ось хто з вас знає, що під вагою вашого тіла ламаються зірочки і промінці?

Іде зима, ростуть замети, і снігове покривало поступово стає щільним. А тут ще пригріє сонце, ні на хвилину не забуває про свою роботу вітер, іноді він налітає з півдня і приносить відлигу. А коли після відлиги вдарить мороз, то на снігу утворюється тверда кірочка. Вона називається сніговою корою, або настом.

У такий час багатьом тваринам тяжко пересуватися по снігу і розшукувати їжу. Лосі, олені і кози гострою кірочкою снігу ріжуть ноги, з труднощами викопують з-під снігової кори мох та листки.

Зате зайчику роздолля! Він по пухкому снігу ходить, як у валянках, і майже не провалюється, а по насту мчить, як по паркету. І ніхто не може за ним вгнатися.

В. Архангельський

- Грудень око снігом радус, а вухо морозом рве.
- Сніг, завірюха, бо вже зима коло вуха.
- До завірюхи треба кожуха.
- Мороз не вогонь, та припікає.
- Сам не біжить, а стояти не велить. (*Мороз*)
- На дворі горою, а в хаті водою. (*Сніг*)
- Хто малюнок на вікні уночі зробив мені? (*Мороз*)

Січень

Ліс під інеем дрима.
По землі іде зима.
Входить пишна і велична,
В крижану господу січня.
Усміхається з-під вій:
– Як живеш, сердитий мій?
Як снігами ти січеш?
Як морозами печеш? –
Місяць січень очі мружить:
– Я сердитий, та не дуже.
Землю пухом укриваю,
Щоб не мерзнуть урожаю.
Поробив для дітвори
Гарні ковзанки з гори.
Лиш недбальців-неслухнянців,
Хто загаявся на гулянці,
Розстіба свого кожуха,
Виставля з-під шапки вуха –
Тих снігами я січу,
Тих морозами печу!

Т. Коломісць

Хто наткав полотна
Аж від лісу до вікна?
І сміється, задається:
От така ширина.

(Зима)

Перший сніг

Голуби злетілися біленькі, –
Мабуть, хтось їм хліба накришив.
То вночі пройшов сніжок легенький
І усе довкіл запорошив.
Не спурхне сніжок цей голубами.
Як весняне сонце припече –
Він струмком пов'ється між горами
І в далеке море утече.

П. Воронько

Віночок

Сніжний віночок сплітає зима,
Такий, що не можна й наміряти.

Йду я тихенько, немов крадькома,
Жалко віночок розв'язати.
Хай хоч погляну в люстерко. Який?
Тільки ввійшла я до хати,
Став той віночок вологий, липкий,
З хустки почав опадати.
Глянула в люстро – віночка нема.
В хаті стою і сумую.
А у віконце сміється зима:
“Вийди, новий подарую!”

П. Воронько

Що це? Що це? – всі кричать, –
Білі мухи он летять.

(Сніг)

Зимова пісенька

Зимонько-снігуронько,
Наша білогрудочко,
Не верти хвостом,
А труси тихесенько,
Рівненько, гладесенько
Срібненьким сніжком!
Ми повибігаємо,
Снігу накачасмо
Купу за садком;
Бабу здоровенну,
Уночі страшенну,
Зліпимо гуртом.
Зробим очі чорнії,
Рот і ніс червонії,
Буде, як мара!
День і ніч стоятиме,
Вовка проганятиме
З нашого двора.
Гляне ясне сонечко
В весняне віконечко,
Бабу припече:
Де й мороз той дінеться,
Геть від баби кинеться,
З ляку утече!

Л. Глібов

Біле, як сорочка,
Пухнасте, як квочка,
Крил не мас,
А гарно літає. Що це за птиця,
Що сонця боїться?

(Сніг)

Снігова Баба

– Ну-те, хто з вас там бистріший?
То ідіть в садок скоріше!
Купи снігу там лежать! –
Хлопці поклик підхопили,
Бабу з снігу враз зліпили,
Очі з вугілля всадили,
Рот із буряка зробили,
От так Баба! Молодці!
Ну, дивуйтесь, горобці!

О. Пчілка

Сніговий дід

Гляньте! Що за чудасія!
Штука ця уже німецька:
Онде з снігу прекумедна
Постать зроблена мистецька:
Се не баба – дід носатий;
Капелюх на ньому панський,
У руках держить брязкала,
І в жупан убраний хватський.
Все то так дітки моторні
Впоряджують, видумляють:
Он біжать уже на лижах,
Привітання посилають:
“Будь здоровий, білий діду,
Та постій ще нам довгенько,
Поки з неба весняного
Сонце гляне веселенько!”

О. Пчілка

Іній

Усі дерева в інеї –
У білому, у синьому.
Ростуть димки над хатами
Стовпцями волохатими.
Ані шелесне вітерець,

Снігур сніжок покльовує,
Сам Морозенько-пустунець
Нам вікна розмалює.

А. Камінчук

Січень

Січень сніг на дрібочки січе
І морозом у шоки пече.
Він озера льодами скував,
Він дороги під снігом сховав.
Тільки стежку я сам прокладу,
До криниці по воду піду.
Січню, січеню, січовик,
Ти засніжений чоловік.
Не погрожуй морозом, не злись,
Ти в село завітай, як гість.

М. Сингаївський

Без дошок і без сокири
Через річку міст зробили.
Міст гладенький, наче скло,
Буде дітям весело.

(Лід)

Лісові сні

Гнуться сосни: люлі-люлі,
Тихо в лісі, все послухало...
Вже послухали звірі й птахи,
Вже послухали всі комахи.
Вліз ведмідь у барлогу-хату,
Ліг на лапу волохату.
Спить лисиця у норі,
Сплять червоні снігурі.
Спить пташина лісова,
Навіть спить стара сова...
Лиш не спиться світлячку,
Не лежиться на бочку.
Світить він, щоб дітки спали,
Щоб з колисок виростали.

В. Гринько

Ялинка

Що за гостя в нас така:
І зелена, і струнка,

Сяє зірка угорі,
На гіллячках ліхтарі,
І ростуть на ній не шишки,
А цукерки та горішки.

Г. Демченко

Зима

Одяглися люди в шуби,
Натопили тепло груби.
Білкі граються в дуплі,
Миші в норах у землі.
Сплять ведмеді в теплих лігвах,
Сосни в інею застигли.
І під кригою на дні
Сплять у річці окуні.
А під снігом в підземеллі,
В земляній м'якій постелі,
Де немає світла дня,
Причалося зерня.
Там не холодно зернинці –
Спить вона, мов на перинці,
Й тихо снить хороші сніи
Про веселі дні весни.

Н. Забіла

Я сьогодні заспіваю

Я сьогодні заспіваю:
“Ой, лети, лети, сніжок!
Чобітки новенькі маю
Й вишиваний кожушок.
Білий, білий, як сніжок,
Мій хороший кожушок!”
І посипав сніг лапатий,
Вітер лютий в очі дме,
Замело усі Карпати,
Та мене він не пройме.
Для моїх узутих ніг
Не страшний найбільший сніг!

А. Турчинська

Грудень

Замерзлим грудням скрізь і всюди
Вкрилось поле і шляхи.

– Це вже грудень! – кажуть люди
І вдягають кожухи.
І дерева в білий іній
Вбрались, як у кожушок.
Річка спить у кризі синій,
І замовкнув спів пташок.
Завмирає вся природа,
А у нас кипить життя:
Йде робота на заводах,
Йдуть у школах заняття.

Н. Забіла

Грудень

Уночі мороз поволі
Інеєм упав на шлях...
Спотикається на полі
Місяць грудень по грудках.
І тому такий він гнівний,
Дружить з вітром крижаним.
І хуртеча рівно-рівно
Засипає слід за ним.
Сипле сніг, мов стеле килим,
Щоб за груднем із дібров
Тим рипучим снігом білим
Рік новий до нас ішов.

М. Литвинець

Зима

Надійшли морози,
Ріки закували,
І березам коси
Інеєм прибрали.
Пухова перина
Очі убирає,
Біла скатертина –
Ні кінця, ні краю.
Під серпанком білим
Трави і листочки,
Річка оніміла,
Не дзвенять струмочки.
Омертвіли лози,
Ледь гіллям хитають,

А в полях морози
Та вітри гуляють.

Я. Колас

Мамо, іде вже зима

“Мамо, іде вже зима,
Снігом травичку вкриває,
В гаю пташок вже немає...
Мамо, чи кожна пташина
В вирій на зиму літає?” –
В неньки спитала дитина.
“Ні, не кожна, – одказує мати, –
Онде, бачиш, пташина сивенька
Скаче швидко отам біля хати, –
Ще залилась пташина маленька”.
“Чом же вона не втіка?
Нащо морозу чека?”
“Не боїться морозу вона,
Не покине країни рідної,
Не боїться зими навісної,
Жде, що знову прилине весна”.
“Мамо, мамо, ті сиві пташки
Сміливі, певно, ще й дуже,
Чи то безпечні такі,
Чуєш, цвірінькають так,
Мов їм про зиму байдуже!
Бач, – розспівалися як!”
“Не байдуже тій пташці, мій синку,
Мусить пташка малесенька дбати,
Де б водиці дістати краплинку,
Де під снігом поживу шукати”.
“Нащо ж співає? Чудна!
Краще б шукала зерна!”
“Спів пташині потіха одна, –
Хоч голодна, співа веселенько,
Розважає пташине серденько,
Жде, що знову прилине весна”.
Леся Українка

Перший сніг

До кімнати Леся прибіг:
“Ой, матусю! Перший сніг!

З неба падає легенько,
Стелить стежечку м'якеньку.
Стало скрізь так біло-біло.
І так чисто, любо, мило:
Білий пух лежить на хаті,
На ялині біла вата,
Білим килимом укриті
У садочках трави й квіти.
І береза наша біла
Зовсім, зовсім побіліла...
Навіть білочка мала
Білу шапочку вдягла”.

К. Перелісна

Сипле сніг

Білі шапки на будинках,
Білі шубки на ялинках,
Ні стежок, ані доріг;
Тільки сипле білий сніг.
Мчать хлоп'ята та дівчата
На прудких, легких санчатах
З гір високих навпростець –
Не ляка їх морозець!
Тільки птахам і звірятам
В холоднечу важкувато –
Подалися до села,
Просять ласки і тепла.
Онде – бачте? – у дворі,
Наші друзі снігурі,
Дятли, щиглики, синички...
А у нас є годівнички.
Доки зимно, доки сніг,
Погодуємо усіх.

Р. Болюх

Змерз

Сніг-сніжок із хмар летить,
Землю закриває,
Змерз горобчик, цвірінчить –
Зерняток шукає.
Та нема їх! Ців-цвірінь!
А сніжок холодний!

“Ой, дитинко! Крихту кинь –
Мерзну я голодний!”

К. Перелісна

Снігові іскри

Сіє-віє в полі сніг,
До села шука доріг.
У високій кучугурі
Холод злякано заліг.
Невгамовна дівтора
Холод вигнала з двора.
Навіть стужа утікає,
Як почнеться їхня гра.
Вийшли діти за село, –
Скільки снігу намело!
На санчата дружно сіли, –
Ох, і весело було.
То зима зібрала всіх,
Не стихав довкола сміх.
І від радощів дитячих
Іскрами світився сніг.

М. Сингаївський

Для потішечки

Попід вікнами Мороз
Ходить-щулиться,
То загляне у садок,
То на вулицю:
“Де ж це дітоньки малі
Поховалися?
Та невже ж вони мене
Ізлякалися?
Я ж їм шкоди не зроблю
Анітрішечки,
Тільки носика вщипну
Для потішечки!”

К. Перелісна

По сніжку

Прийшла Баба Зима,
Та прийшла не сама –
Привела із собою
Дідуса з бороною.

Довгою, пухнастою,
Білою, сріблястою,
Дідуса Морозом звати,
З ним малі морозенята
По сніжку гуляють,
Діток забавляють.

Г. Демченко

Навкруги казкові шати

Навкруги казкові шати –
Сиве плетиво гілок.
Спробуй зразу відгадати,
Де тут в’яз, а де дубок,
Де калина, де шипшина,
Де черешенька мала?
Все зима запорошила,
Запустила, замела.
Сплять над озером ялинки,
Як сестрички в сповитку.
Біла віхола хустинки
Їм зіткала нашвидку.
І берізка, мов лілея,
В платті з ніжних пелюсток.
Замість бантика у неї –
З клена зірваний листок.

В. Скомаровський

Загадка

– Доню! Доню! – кличе мати,
– Швидше вийди-но із хати!
– Дивина!
Щезла стежка... Де вона?
Зникла десь і огорожа...
Сад на себе чом не схожий?
Що за диво? – Все село
Білим пухом занесло...
Дива зовсім тут нема –
Це в село прийшла... (зима)

В. Кириленко

Синичка

Пінь-пінь-пінь! Пінь-пінь-пінь!
Скільки снігу скрізь летить!

Снігу, снігу на гілках –
Не достать мені комах!
Пінь-пінь-чірр! Пінь-пінь-чірр!
Киньте крихітку у двір,
Я весною ваш садок
Обберу від комахок.

К. Перелісна

Сни

У лісах, загатах
Тихо сплять звірята.
Хай же добрі і ясні
Їм насняться сни.
Ведмежатку Миші –
Мед липневий в діжці,
Їжачкам колючим –
Яблука пахучі.
Білці-вогневиці –
Теплі рукавиці.
Обережній лисці –
Голубці у місці.
Мишенятам спритним –
Зерно у макітрі.
Кізонькам тендітним –
Пагінці привітні.

Г. Сокіл

Не будить пшеничку

В чистім полі тихо-тихо.
Під м’яким пухнастим снігом
Спить мала пшеничка,
На плечі – косичка.
Гей, Морозе в шубі сивій,
В тебе валянці рипливі.
Взуй-но черевички,
Не буди пшенички!
Нащо, зайчику, стрибаш?
Ти ходиш навшпиньки маєш,
Не штовхай земличку,
Не лякай пшеничку!
Вітре, чом лютуєш знову?
Краще вивчи колискову
І співай всю нічку,

Присиплай пшеничку.
Хай у сні росте, міцніє,
Хай під снігом зеленіє
Матінка-пшеничка,
Вишита спідничка.

Е. Саталкіна

Срібні дерева

Срібні дерева,
Срібне гілля,
Сріблом пухнастим
Вкрита земля.
Срібні у синьому небі хмаринки,
В срібних заметах
Срібні сніжинки.
Срібний-пресрібний
Ліс приберіг
Білочки срібній
Срібний горіх.

Л. Первомайський

Ялинка

Раз я взувся в чобітки,
Одягнувся в козушину,
Сам запрягся в саночки
І поїхав по ялинку.
Ледве я зрубати встиг,
Ледве став ялинку брати,
А на мене зайчик – плиг!
Став ялинку віднімати.
Я сюди, а він туди...
“Не віддам, – кричить, – нізащо!
Ти ялинку посади,
А тоді рубай, ледащо.
Не пушу, і не проси!
І цяцьками можна гратись.
Порубаєте ліси –
Ніде буде і сховатись.
А у лісі скрізь вовки,
І ведмеді, і лисиці,
І ворони, і граки,
І розбійниці-синиці!”
Страшно стало... “Ой, пусти,

Не держи мене за поли!
Бідний зайчику, прости, –
Я не буду більш ніколи!”
Низько, низько я зігнувся
І ще нижче скинув шапку...
Зайчик весело всміхнувся
І подав сіреньку ланку.

О. Олесь

Зима

Горобець цвірінька:
Зимно, зимно, зимно...
В полі морозенко
Виморозив зілля.
Горобець цвірінька:
Лихо, лихо, лихо...

Де подівся сонях,
Чому сніг на стріхах?
Заєць вибіг з лісу,
Скаче, скаче, скаче...
Од зими й морозу
Він тікає наче.
І тремтять у нього
Вуса, вуса, вуса:
Ой, чому в городі
Не росте капуста?
Крук на дубі всівся,
Кряче, кряче, кряче...
Як зима приходить,
Крукам сумно й лічно.

Л. Вишневецький

Снігова Баба

Одного морозяного ранку зіпнула дівтора Снігову Бабу. Коли вона була уже готова, дівчатка принесли ніс-морквинку, відерце-шапку. Хлопчики знайшли два круглі камінчики-оченята. Ох і гарною вийшла Снігова Баба! Почали діти бавитися навколо неї, та так захопилися, що й не помітили, як Баба ожила...

– І мені весело! – бадьоро вигукнула вона, і почала кумедно витанцювувати, запрошувати малюків у танок. Діти весело закружляли навколо неї.

Та ось настав вечір, малятам час додому, а розлучатися з такою веселою подружкою не хотілося.

– Коли настане весна, ти повернешся у свій холодний край? – сумно запитав її Петрик. Ні, – всміхнулася Снігова Баба. – Я попрошу сонечко, щоб перетворило мене в прозорий струмочок. І побіжу до річечки-сестрички, а ви, маленькі мої, будете пускати по воді паперові кораблики. Разом із річечкою, омиваючи рідні береги, я милуватимуся красою чарівниці-весни, аж поки пухнаста хмаринка не візьме мене з собою в подорож. Пропливаючи блакитним небом, я навчусь розуміти мову птахів. І сама розповім їм про зиму, про вас, малята. А коли земля попросить пити, впаду на ліси, на поля, на квіти рясним теплим дощем. Згодом сонечко знову перетворить мене на невелику хмаринку. А коли прийде зимонька, впаду я зіроньками-сніжинками на це саме подвір'я, і ми знову зустрінемось.

Н. Качинська

Чому рипить сніжок

А й справді, чому рипить сніжок? Не знаєте? То я вам розповім. Якось ішов лісом Дід Мороз нечутно, по м'якому, наче вата, сніжку. Стомився. Присів на пенек, а мішок з гостинцями поруч поклав. Довгу бороду гребінцем розчесав. Дивиться, аж під ялинкою зайчик сидить і плаче. Дідусеві жаль стало зайчика.

Підійшов до нього і питає: “Чому це ти, вуханчику, плачеш?” А той, схлипуючи, відповідає: “Заблукав, додому нія-а-а-ак не втраплю!”

Здивувався дідусь: отакої, заєць – і раптом заблукав у лісі. Як же те могло статися? Все ще схлипуючи, куцохвостий розповів свою пригоду.

Уранці він гуляв з братиками і сестричками на галявині, їм було весело, так добре стрибати з розгону в снігові кучугури, що й незчулися, як мисливець підійшов. Пролунав постріл. Зайчата кинулися тікати. Найдалі, в лісову гущавину, забіг той зайчик, якого оце й зустрів Дід Мороз...

Добрый дідусь заспокоїв малюка, і вони разом швидко знайшли стежину до заячої хати. А там уже зібралися його братики й сестрички. Всі живі та здорові. Мама з татом уже ходили шукати свого найменшенького. Шукали, шукали та вже й зневірилися, що він живий. Ото радощів було, коли побачили свого синочка, та ще й з Дідом Морозом!

Дідусь привітав усю заячу родину з Новим роком, гостинці роздав: кожному по великій соковитій морквині. А на прощання, погладжуючи довгу бороду, сказав: “Я зроблю так, що сніжок рипітиме. Щоб ви, зайці, чули, коли хтось до вас підкрадатиметься”.

Як сказав, так і сталося: відтоді сніжок рипить, тобто попереджає зайців та інших беззахисних звірів про небезпеку. Ось так: рип-рип, хтось іде, пильнуй!

В. Струтинський

Дерева взимку

Все зелене, що так милувало очі навесні та влітку, зникло або сховалося глибоко під снігом. Сосни, ялини та оголені крони листяних дерев – ось і все, що можна спостерігати з рослинного світу.

Ну, що ж! Це все-таки краще, ніж нічого. Дуже приємно побачити липу, клен чи дуб улітку, але вдвічі приємніше впізнати їх при зустрічі взимку.

Впізнати здалеку, як впізнаєш старого знайомого по ході, по якій-небудь одній, тільки йому властивій прикметі. Ось вдалині дерево, у якого всі гілки вигнуті плавно-округло – в середині прогинаються до низу, на верхівці – знову піднімаються. Це липа. Можна й перевірити. На ній або під нею на снігу, мабуть, ще збереглися крилаті липові горішки.

А ось дерево-велет із засохлими листками на верхівках гілок. Це дуб. Він ніколи не встигає скинути все листя до настання морозів, і збиті листки залишаються на гілках.

А це невелике дерево здалеку не так легко впізнати. Та коли підійдеш ближче – вже не помилишся: ні в одного іншого дерева нема таких маленьких чорних шишечок, як у вільхи. А у ясени на гілках висять цілі грона довгих вузьких плодів – крилаток. Завдяки цим довгим крилаткам ясен не сплутаєш з кленом. Адже і у ясени, і у клена є спільна риса: всі гілки у них розташовані попарно.

Н. Павлова

Меткий горобчик

Зима – найважчий для птахів час. Знайти щось їстівне в цю пору важко, а то й зовсім неможливо. Навіть такі домосіди, як горобці, галки, ворони залишають рідні місця і кочують у пошуках їжі – перелітають з області в область, з краю в край. На батьківщині залишаються тільки кволі, слабкі птахи й ті, кому вдалося пристосуватися до важких, суворих умов.

Отак пристосовувався один меткий горобчик, про якого ми хочемо зараз розповісти.

Зима того року була люта, холодна, сніжна. Ховаючись від холоду і голоду, наш герой облюбував собі теплу нору в занесеному снігом стосі дров. Хтозна – може, він був такий вже кмітливий, а може, йому допоміг випадок, але оселився він саме там. Кращого місця годі було шукати. Стос був складений під стінкою курника.

Вперше помітив я горобця вранці. Він випурхнув з нори і одразу ж кудись зник. Але що мені горобець? Заклопотаний, я одразу ж забув про нього. Та за день чи два він знову потрапив мені на очі. В ту саму пору випурхнув з нори і непомітно шмигнув у курник. Я зазирнув туди. Горобчик снідав. Ну й хитрун!

Виявляється, він прилітав туди, коли кури снідали, і їв разом з ними. Може, співчуваючи малюку, а може, просто не звертаючи на нього уваги, кури не кривдили горобця, не проганяли його. Я став спостерігати і ось що помітив.

Вранці, коли в курник заходив хазяїн і кури зустрічали його ніжним квоктанням, горобчик залишав свою схованку, пірнав у відчинені двері курника і ховався між курми.

Ризикуючи потрапити під їхні важкі лапи збирав він дорогоцінне зерно. І все-таки тривога не полишала його. Навіть у ті щасливі хвилини, коли приємне тепло розливалось по його застиглих м'язах, інстинкт самозбереження говорив йому, що він – злодій, що теплий, затишний курник може стати для нього пасткою. Налаштований таким чином, насторожений злодюжка, потерпаючи від страху, непомітно вибирався з курника, повертався в свою нору. Там він пересиджував день і довгу ніч, а вранці, почувши ніжне квоктання, знову летів у курник.

М. Бубнов, Ю. Бубнов

Під крижаним дахом

Згадаємо про риб. У ямах сплять вони всю зиму, а над ними – міцний крижаний дах. А буває, частіше під кінець зими, в лютому, в ставках, лісових озерах починає не вистачати їм повітря. Риби задихаються і, судорожно розкриваючи круглі роти, піднімаються тоді під самий крижаний дах, губами хапають з нього бульбашки повітря.

В. Біанкі

Чому не замерзає щупачок?

Маленький Щупачок дуже боявся зими. Ще б пак, рибалки над озером вдягалися тепліше й тепліше.

– Я замерзну! – бідкався Щупачок. – Я замерзну.

Над озером дули вітри, холодніші й холодніші. На поверхню озера сипалося жовте листя, доки дерева не стали безлистими.

– Я замерзну, – бідкався Щупачок. – Я замерзну.

Вже поверхня озера затяглася тоненьким листом льоду, і риби довкола були сонні та в'ялі.

– Я замерзну! – злякався Щупачок і мершій помчав розшукувати свою прабабку Щуку.

Прабабка Щука час від часу міняла своє житло в озері. Вона дуже не любила, коли їй надокучали. Та як побачила худого, голодного, переляканого Щупачка, засміялась і запросила до хати.

– Ти не замерзнеш, маленький правнучку, – заспокоїла вона. – Ніколи ще глибоке озеро не промерзало до дна. І знаєш, чому?

– Не знаю.

– Тому що вода дуже помалу віддає своє тепло.

– Але поверхня озера затяглася тоненьким листом льоду!

– Отже, повітря над озером морозяне. І люди вдягли шуби.

– Повітря, мій дорогий онучку, дуже швидко охолоджується. А вода – ні! Поки верхні шари води охолонуть, прийде весна. А за весною літо. Повітря буде гаряче. І людям буде жарко-жарко. І знаєш, куди вони будуть втікати від спеки? У воду, звичайно, у воду. Бо вода помалу гріється, і в нашому озері плаватимуть люди з великою насолодою і думатимуть, яка то благодать – вода!

Щупачок вертівся навколо прабабки Щуки і дуже гордився, що він – риба, а не людина. Що йому не потрібно ні светрів, ні шуб, не потрібно втікати від спеки в воду. Гордився, що вода його надійна охорона.

– Вода покриває три чверті нашої планети, – продовжувала розповідати прабабка Щука. – І якби не вода, то взимку планета була б як крижинка, а влітку, як жаринка. Прабабка Щука говорила ще довго. Щупачок слухав її дуже уважно. Цілу зиму слухав.

А коли сонце скрутило лід на поверхні озера, коли вербові котики вигнули пухнасті спинки до сонечка, коли перший теплий дощ постукав до них, Щупачок вирішив закласти свою нору.

– Немає нічого кращого в світі, ніж озеро! – говорив він.

В. Багірова

Жертви холоду

Страшно, коли при холоді сильний вітер. Після такої погоди кожного разу знаходиш тут і там на снігу трупи замерзлих звірів, птахів, комах.

З-під пнів, з-під буреломів вимітає завірюха сніг, а там ховалися маленькі звірятка, жуки, павуки, равлики, черв'яки.

Здуло з них теплий сніжок, вони і замерзли на крижаному вітрі.

Птахів завірюха так на льоту і зрізає. На що вже ворони витривалі птахи, а часто після довготривалої заметілі нам траплялося знаходити їх мертвими на снігу.

Пройде завірюха – зразу ж санітари беруться до роботи: хижі птахи та звірі по лісу рискають, чистенько все підбирають, що хуртовина вбила.

В. Біанкі

Хто ситий, тому голод не страшний

У звірів та птахів уся справа в ситості. Хороший обід з середини гріє, кров стає гарячіша, по всіх жилках тепло розливається. Під шкірою – жирок – найкраща підкладка під теплу вовняну або пухову шубку. Крізь шерсть пройде, крізь перо пройме, а жир під шкірою ніякий мороз не пропустить.

Коли б їжі доволі, не страшна була б зима, а де зимою взяти її, їжу? Бродить вовк, бродить лисиця по лісі – пусто в лісі, всі звірі і птахи поховалися, відлетіли. Літають вдень ворони, літає вночі сова, здобич виглядають – нема здобичі.

В. Біанкі

Хто як читає?

У книзі зими кожен лісовий мешканець розписується по-своєму, своїм почерком, своїми знаками. Люди вчаться розбирати ці знаки очима. А як же можна інакше читати, як не очима?

А ось звірі умудряються носом читати. Собака, наприклад, понюхає букви в книзі зими і прочитає: “Тут був вовк” або “Тут щойно пробіг зайчик”.

Такий вже у звірів ніс дуже грамотний – ніколи не помиляється.

В. Біанкі

Життя під снігом

Всю довгу зиму дивишся, дивишся на засипану снігом землю та мимоволі й подумаш: а що під ним, під цим холодним сухим морем снігу? Чи залишилося там, на дні його, хоч що-небудь живе?

Наші кореспонденти викопали в лісі, на галявинах і в полі глибокі -- до самої землі – криниці в снігу.

Те, що ми побачили, виправдало всі наші сподівання. Там показалися зелені розетки якихось листочків і молоді гострі пагінці, що пробивались із сухих дернинок, і зелені стебельця різних трав, придавлені до промерзлої землі важким снігом, але живі. Подумайте тільки – живі!

Виявляється, живуть на дні мертвого сніжного моря, зеленіють собі і суниці, і кульбаби, і кашка, і котятчі лапки, і асколка, і дубравка, і шавель, і багато різних рослин! А на нижній, соковитій зелені трави-мокриці навіть крихітні пуп'янки.

У стінах снігових криниць наших ліскорів були виявлені круглі дірочки. Це перерізані лопатами ходи-переходи дрібних тваринок, які дуже добре вміють добувати собі їжу в сніговому морі. Миші і полівки гризуть під снігом смачні й поживні корінці, хижі землерийки, ласки, горностаї полюють тут взимку за цими гризунами та й за птахами, які ночують у снігу.

Спочатку думали, що тільки у ведмедів малята родяться серед зими. Щасливі малята: кажуть, родяться “в сорочечці”. Ведмежата з'являються на світ дуже крихітними, як щурі, і не те, що в сорочечках, – а зразу в шубках.

Тепер учені дізналися, що деякі миші та полівки взимку наче виїжджають на дачу: перебираються зі своїх літніх підземних нірок наверх – “на легке повітря” – і влаштовують собі гнізда під снігом, на коріннях та нижніх гілках кушів. І ось чудеса: взимку в них теж бувають дитинчата! Маленькі мишині малята народжуються зовсім голенькі, та в гніздечку тепло, і мами годують їх своїм молочком.

В. Біанкі

Крилаті сніжинки

Ніч м'яко гойдає крилаті сніжинки,
Наспівує їм колискову.
Лягають сніжинки в пухнасті перинки,
Вкриваючи сонну діброву.
Лягають сніжинки на поле, на хату,
Під вікна, під двері тихенько.
Побачити хочу сніжинку крилату!
Піди, принеси її, ненько, до хати!
Хто, синку, маленьку сніжинку до хати
Приносить, той робить погано –
Сніжинка у хаті так буде ридати,
Що зовсім від сліз тих розстане.

І. Рейт

ВЕСНА

Ранкові промені

Вишпильовало на небо червоне сонечко й почало розсилати свої золоті промені – будити землю.

Перший промінь полетів і потрапив на жайворонка. Стрепенувся жайворон, випурхнув із гніздечка, піднявся високо й заспівав свою срібну пісеньку:

– “Ах, як хороше у свіжому ранковому повітрі! Як хороше! Як привільно!”

Другий промінь потрапив на зайчика. Пересмикнув вухами зайчик і весело застрибав росяним лугом: побіг шукати соковитої травички собі на сніданок.

Третій промінь упав на курник. Півень залопотів крилами і заспівав: “Ку-ку-рі-ку!”. Кури злетіли з сідел, закудахкали, почали розгрібати сміття і шукати черв'яків.

Четвертий промінь попав у вулик. Виповзла бджілка із воскової келії, сіла на віконечко, розправила крильця і – зум-зум-зум! – полетіла збирати медок із запашних квітів. П'ятий промінь попав у дитячу кімнату до маленького ледаря на ліжечко: ріже йому прямо в очі, а він повернувся на другий бік і знову заснув.

К. Ушинський

- Травень квітує, наповнює землю ніжною зеленню і пташиним співом.

Зима й весна

У куточку під парканом
Сніг біліє – там зима!
А де сонечко дістане,
Снігу й крапельки нема.
Там вже травка зеленіє
Й сині проліски цвітуть,
Черв'ячок вже землю риє,
А пташки гніздечка в'ють.

К. Перелісна

Струмок співає

Мов білі морквинки ясні,
Бурульки висять весняні.
З-під снігу земля вигляда.
І капає тала вода: Кап-кап!
Вітерець-летунець прилетів,
Він вісті приніс із полів, –
Що буде травичка рости,
Що проліски стали цвісти
В ліску, в ліску!

Г. Бойко

Весна

Мама каже: – Йде весна. –
Подивлюся: де ж вона?
Попід хмарами в імлі
Пролітають журавлі.
Мчать струмочки без доріг,
На городах тане сніг,
Он синичка голосна...
Тільки де ж це та весна?
Розпустилися бруньки,
Тихо стукають в шибки...
Далечінь така ясна!
Тільки де ж це та весна?
Мама каже: – І струмки,
І калюжі, і бруньки,
І синичка голосна –
Все це, дівчинко, весна.

А. М'ястківський

Весняночка

– Весно-весно-весняночко!
– Чого тобі, Оксаночко?

– Хочу пролісків блакитних,
Ранків сонячних, привітних,
Щоб “Весняночка” на полі
Задзвеніла в дружнім колі.
Усміхнулася весна:
– Ось тобі, Оксанко, на:
Рясти, проліски блакитні,
Ранки сонячні привітні. –
І “Весняночка” на полі
Задзвеніла в дружнім колі.

П. Воронько

Жайвір

Жайвір у небо
Високо літає,
Жайвір найперший
Весну зустрічає.
В нього високий
Дзвінкий голосочок,
Нібито срібний
Б'є молоточок.
Ніби він тягне
Нитку сріблясту
З неба до лану
Людям на щастя.

Л. Забашта

Бузок

Один бузок ось під вікном,
А другий біля ганку.
Один синенький, а отой
Біленький, як сметанка.
Обидва ніжні, запавні,
Аж дух вам забуває,
І кожна гілка, як букет,
Із листя виглядає.

К. Перелісна

Травень

А чим же місяць травень
Поміж братами славен?
Іде і весело співа,
Дощами землю полива,
Святковими піснями
І громом над полями,

Не з лійки-поливалки,
А з грозової хмарки.

Т. Коломієць

Гніздо ластів'яче

Під дахом бурулька
Радіє і плаче.
З весною говорить
Гніздо ластів'яче. –
– Ой, веснонько-пташе,
Здіймися на крилах,
Скажи ластів'ятам,
Щоби прилетіли.
Скажи, хай скоріше
Несуть щебетинку,
Скажи, виглядає їх
Рідна хатинка.
Скажи, що без пісні
Теплу не прийти,
Душі не радіти,
Землі не цвісти.

В. Багірова

Весна

Ось іде весна ланами,
Перелогам, лісами.
Де не ступить – з-під землі
Лізуть паростки малі.
Як опустить вниз правицю –
Зеленіє скрізь травиця.
Як лівицю підведе –
Всюди листя молоде.
На берізку гляне зблизька –
У сережках вся берізка,
До верби підійде – ба!
В білих котиках верба.
А як здійме руку вгору
До блакитного простору –
З кожним помахом руки
Линуть з вирію пташки.
Розквітають в луках квіти,
Зеленіють в лісі віти.
Все зелене, молоде...

За весною літо йде.

Н. Забіла

Веснянка

А вже красне сонечко
Припекло, припекло,
Яснощире золото
Розлило, розлило.
На вулиці струмені
Воркотять, воркотять,
Журавлі курликають
Та летять, та летять.
Засиніли проліски
У ліску, у ліску...
Швидко буде землянка
Вся в вінку, вся в вінку.
Ой сонечку-батечку,
Догоди, догоди,
А ти, земле-матінко,
Уроди, уроди.

О. Олесь

Вербові сережки

Біля яру, біля стежки
Одягла верба сережки.
Головою хилитала,
Потихеньку питала:
– Де ота біленька хатка,
Що гарнесенькі дівчатка?
Хай би вибігли до стежки,
Подарую їм сережки.

Л. Костенко

Як зросла ялинка

Білка сіла в лісі нишком,
Обронила зернятко із шишки.
Заховалося воно в травицю
І в торішню пересохлу глицю.
Щедро його роси покривали,
Дошки осінні обмивали.
Для життя воно дістало силу –
Корінці весною одпустило.
Прорість підвело з землі угору.
Випнулось стебельце тонкокорє.
Потім виросла найперша гілка...

Цю ялинку посадила білка.

В. Ткаченко

Пролісок

Я – пролісок синенький,
І перший навесні
Сказати вам раденький:
“Кінець! Кінець зими!”
З-під снігу мій листочок
До сонця простягну,
І ніжний мій дзвіночок
Вітатиме весну.

К. Перелісна

Квіти

Під віконцями на сонці
У весняному саду
У земельку, як в постельку,
Я насіннячко кладу.
Сонце, смійся!
Дощик, лийся!
Линьте, краплі, до землі,
Щоб на грядках у зернятках
Кріпли паростки малі.
Прийде літо, будуть квіти,
Будуть в мене восени
По віночку на голівці
Чорнобривці запаши.

Н. Забіла

Посаджу я квіти

Мамо, мамо, дай лопатку,
Я піду копати грядку...
Рожі, мальви і дзвіночки
Посаджу я в три рядочки.
Буде їх роса поїти,
Буде щедро сонце гріти...
Як до школи вперше йтиму,
Ось такий букет нестиму!

В. Лучук

Вінок для сонечка

Ще дримають гори і долини,
Сплять тумани сиві край ріки,
А з гайка весела пісня лине –

Першими прокинулись пташки.
Он шпаки розучують веснянку,
Соловейка спів, немов дзвінок,
Це ж вони дарують на світанку
Із пісень для сонечка вінок.

В. Кучерук

Діти і ластівка

Ластівочка черно-біла
Під стріхою гніздо вила,
Над подвір'ям кружляла
І діточок споглядала.
І питалася сердечно:
Чи гніздитись тут безпечно?
Мила, люба ластівочко,
Ти не бійся за гніздечко.
Ми і киці накажемо,
І песика прив'яжемо,
Відженем лихого хлопчика
І недоброго горобчика.
Ліпи гніздо скоро, духом,
Вистеляй м'якеньким пухом,
Бо надійна наша стріха
Захистить тебе від лиха.

Марійка Підгірянка

Ластівка

Ти знов защебетала
У мене під вікном,
Із вирію вернувшись,
Клопочешся гніздом.
А там же вічне літо
Цвіте, як Божий рай, –
Чого ж вернулась знову
Ти в мій журливий край?
– Хоч літо там і сяє,
Любіше тут мені:
Така квітчасто-пишна
Вкраїна по весні.
Така квітчасто-люба,
Що й в тім краю-раю,
Все бачу я хатинку,
Де се гніздечко в'ю.

Б. Грінченко

Хто розцвів перший?

Відчула Гусяча Цибулька, що потепліло надворі. Напружила вона всю силу, яку цілу зиму берегла, визирнула на світ. Еге, та снігу в лісі уже як і не було! Зраділа Гусяча Цибулька, випустила жовтенюку квіточку-зірочку, запишалася:

– Я першою розцвіла! Коли це чує:

– А я хіба не розцвіла?

Дивиться Гусяча Цибулька – це ж Пшінка весняна жовтіє. Враз підвів неподалік синю голову Розхідник:

– І я перший!

– А з-за канавки зблиснула позолотою Мати-й-мачуха:

– І я перша!

– Не забувайте також і про мене! – вигукнув з-під куца Ряст і надув фіолетові щічки. Тут до лісу прийшла Інна з бабусею.

– Ой, скільки квіток! – зраділа дівчинка. І запитала:

– Бабусю, а котрі з них підсніжники?

– Запізнілася ти, внучко, – відповіла бабуся. – Біленькі підсніжники вже відцвіли своє.

Є. Моргун

Хлопчик і Дзвіночки Конвалій

Настала весна. Із землі показалася зелена стрілочка. Вона швидко розділилася на два листочки, листочки стали широкими. А між ними з'явився маленький, тоненький паросток. Він піднявся, нахилився до одного листочка й раптом одного ранку розквітнув білими Дзвіночками. Це були Дзвіночки Конвалій. Хлопчика вразила краса квітів. Він не міг відірвати очей від Конвалій. Хлопчик простяг руку, щоб зірвати квітки.

Квітки прошепотіли хлопчикові:

– Хлопчику, навіщо ти нас хочеш зірвати?

– Ви мені подобається. Ви дуже гарні, – відповів хлопчик.

– Добре, – сказали Дзвіночки Конвалій, тихо зітхнувши. – Зривай, але перед тим, як зірвати, скажи, які ми гарні.

Хлопчик подивився на Дзвіночки Конвалій. Вони були прекрасні. Вони були схожі й на білу хмаринку, і на крило голуба, й ще на щось дивовижно прекрасне. Хлопчик усе відчував, але сказати не міг. Він стояв біля Дзвіночків Конвалій, зачарований красою квітів. Стояв і мовчав.

– Ростіть, Дзвіночки, – тихо прошепотів хлопчик.

В. Сухомлинський

Паросток

Паросток визирнув із землі. “Ти куди?” – здивувалася мураха. Мовчки потягнувся вгору – туди! “Візьми мене з собою”, – забажалося несподівано їй. Густо позеленів. Мовляв, ось виросту – тоді... Та й пішов у ріст.

Палило сонце, наснажували дощі, вітри підбадьорювали... Зворушений цим, швидко тягнувся ввись. Розгонистий, стеблистий.

– Ти ще не виріс? – щодня допитувалася нетерпляче комаха.

– Ні! – вихитував на вітрі.

Пробиваючись крізь грози, тумани, холоди нічні, колишній паросток дійшов до колоса. Не якого-небудь – пшеничного! На листочку зліва росинка проміниться срібно. Мов нагорода. Злегка нахилився, щоб мураха побачила. А та вже на стеблі. Наздоганяє. Обіцяв же з собою взяти...

М. Клен

Хмарка

По небу сиротливо пливла Хмарка, легенька, мов пір'ячко, з блідими щічками, прозорими ніжками і ручками, в білій сукні. Своїми короткими руками вона чіплялася за верхівки дерев, перестрибувала з гілочки на гілочку, а іноді сідала, відпочивала і погойдувалася від легкого подиху вітерця.

Раптом подув сильний вітер і підхопив Хмарку. Довго гнав її невідомо куди. Зненацька вона побачила таку саму ніжну та тендітну Хмаринку, як і сама. – Ой лишенько, що ж воно зараз буде? – злякано подумала. А вітер і справді вдарив її об іншу Хмаринку. Стало дуже боляче. Потемніла вона і гірко заплакала. Сльози її полилися на землю рясним дощиком, побігли струмочками, збиралися у калюжах.

Та ось виглянуло Сонечко, витерло сльози Хмаринці і сказало:

– Не плач, Хмаринко, годі! Вже твої сльози щедро напоїли землю, кожну квіточку, кожну рослинку, кожне деревце, кожний кущик. Подивись, як усе навколо повеселішало.

Заспокоїлася Хмаринка, уміхнулася і розтанула в блакитному небі.

Л. Калуська

Сон-квітка

Такий день ясний, сонячний! На небі жодної хмарки, а земля вся парує і над полем мерехтить марево. Але видно далеко-далеко. Вітер теплий пригортається до свіжих стрілок трави. Весняна рослина хутчіш пнеться із землі до сонця.

Перший теплий квітневий день. З далекої блакитної височини розливаються пісні жайворонків. Жайворонки уже спарувались і шукають собі затишне містечко для гнізда. Десь під горбиком, у прихованій ямці, ось-ось з'являться перші сіренькі яєчка.

Парами літають жовтогруді вівсянки і, вчепившись за гілочку, співають свою немудру пісеньку.

Іду поволі широким, ще сіруватим ланом. У ярку на пригріві трава зеленіша, хоч на дні ще лежать рештки сивого снігу.

А, здоров, сон-цвіту! Фіолетова зірка з жовтою цяткою в центрі:

Я нахилиюсь над першою весняною квіткою. Вона розкрила перед сонцем свої пелюстки. А листя майже немає – все заросло волохатими волосинками, що рятують квітку від холоду. На ніч у квітки закриваються пелюстки, і їй не страшний навіть колючий мороз.

Поруч буйно розквітли проліски. І ряс тут-таки притулився, він зацвіте через день-два. Фіалка викинула перші листочки і стрілку майбутньої квітки. А далі їй не встежиш, як почнуть щодня розквітати весняні квітки.

О, щось дзвенить над ними. Це петляє в повітрі невеликий смугастий джміль. Вперше пробує крила після зимового сну. Ось він опустився на сон-квітку. Заклопотано висотує теплий солодкий сік. А вгорі в'ється жовтий метелик, виблискуючи на сонці крильцями. Над кожною квіткою пурхають комахи, їм весело і тепло після сну. Сон-квітка зацвіла – вже на щире тепло йдеться!

О. Копиленко

Хто як весну зустрічає

Прилетіли граки

Першими до нас прилетіли граки. Ще навколо сніг лежить, а вони вже з'явилися. Гуляють по проталинах – чорні, білоносі. Відпочинуть після дороги і почнуть гнізда будувати.

Виберуть собі граки парк або гай. З ранку до вечора кричать, галасують, гілки для гнізд ламають. Хто старе гніздо лагодить, хто нове звиває. Цілий день граки працюють, а прийде вечір, посідають біля своїх гнізд і сплять до ранку. А вранці прокинуться рано-рано – і знову до роботи візьмуться. Поснішають – пора грачихам пташенят виводити. Граченята – найраніші пташенята. Не встигнуть на деревах листочки розпуститися, а вони вже кричать – їсти просять.

Заєць скидає зимову шубку

Взимку заєць був білий, пухнастий. Тепло йому було в зимовій шубці. А прийшла весна – треба зайчикові з теплою шубкою попрощатися, по-літньому одягатися. Як же заєць переодягається? А ось як. Весною заєць починає линяти. Зимова шерстка у нього вилазить, а замість неї виростає інша – сіра, гладенька.

Бігає заєць по густих кущах, то тут, то там клапоть зимової шерстки залишить. Одягнеться по-літньому – йому й не жарко. А притаїться зайчик під кущиком – не скоро його і помітиш.

У зайчихи навесні маленькі зайченята народилися. Народжуються вони, коли ще сніг у лісі лежить, а коли сніг розтане, вони вже добре стрибають – молоді пагінці гризуть на сонячних галявинах, в заячі ігри граються.

Жаби прокинулися

Добре прогріває землю весняне сонечко. Увесь сніг з поля зігнало, і в лісі вже його зовсім мало залишилося.

У канавці, під бурим опалим листям, прокинулися від зимового сну жаби. Вони там цілу зиму спали. Всі позамерзали, навіть тверді стали, як крижинки. Тепер на сонечку відігрілися, ось і вилізли з канави. Вилізли і потихеньку пострибали до ставка.

Їжаки

Взимку їжачок спав у лісі під купою листя. Коли прийшла весна, з'явилася

молода травичка, їй виліз зі свого зимового лігва – його й упізнати не можна: на колючках суха трава, мох, старе листя поналипало. Виліз їй, позіхнув, потягнувся і взявся своєю колючою шкурку чистити. Об гілочку, об кушці потерся, язичком себе облизав. Роздивився, струснувся і побіг на полювання.

Цілу зиму їй нічого не їв. Схуд, виголоднів. Тепер хай йому попадуться черв'яки, жуки та жаби – вміє упіймає і з'їсть. Дивився – небагато часу минуло, а їжачок поправився, сили набрався. Тепер уже не тільки з жуками та з жабами – він і зі змією впорається, аби тільки попалася йому.

Г. Скребицький, В. Чапліна

ЛІТО

Літечко

Колосисте житечко зацвіло,
Входить любе літечко у село.
Гарбузи розвішує на тини,
Вирізає дудочку з бузини.
Зеленіє хашею у дворі,
В'є вінки найкращії дівчорі.
Колосисте житечко зацвіло.
У гаї нас літечко повело.
Нам зозуля лунами
День кує.
Сонце поза клунами
Воду п'є.

В. Діденко

Липень

Південь. Спека. Жарко всюди.
На полях працюють люди.
А в густім зеленім гаї
Пишна липа розцвітає.
Пахне квітами навколо,
Мед збирають з липи бджоли.
Посхилялись довгі віти...
Гарно, діти, в липні жити!

О. Журлива

Принцеса Хмаринка

У принцеси, у Хмаринки,
В косах зливи і градинки,
У короні – блискавиці,
А в підборах – громовиці.
У принцеси, у Хмаринки,

Різні витівки-хитринки:
Може сонечко сховати,
Вміє землю поливати,
Та найбільш за все, малята,
Любить Хмарка мандрувати.
І тому нема в принцеси
Ні палацу, ні адреси.

Е. Саталкіна

Щоб поля цвіли хлібами

Вітре, вітрику, дмухни,
Сиву хмарку нажени.
Ти, хмариночко, розкрийся,
Теплим дощиком пролийся
На городи, на поля,
Освіжиться хай земля.
Лий сильніше! Вдар громами!
Щоб поля цвіли хлібами.

І. Деркач

Ходить серпень

Колосок до колосочка,
Мов стіна,
Золота стоїть пшениця
Наливна.
При дорозі мак червоний
Де-не-де.
Біля квітки волохатий джміль гуде.
Ходить серпень урожайний
По землі,
У поля веде комбайни-кораблі.

Л. Савчук

Прикмети літа

Ластівки літають
Над водою низько,
Хвилі розбивають –
Значить, дощик близько.
Мов червоні квіти,
Хмари в небі синім, –
Значить, завтра, діти,
Буде вітер сильний.
А як льону річка
В полі засиніла,
Знайте, що сунічка
У гаю дозріла.

М. Чепурна

Сонечко та дощик

Якось сонечко сказало:
Буду все собі світити!
Почув дощик: – Пуття мало,
От я краще буду лити!
З тебе людям холод, сльота, –
Каже сонечко і слуха.
Відрік дощик: – Не робота,
Як почнеться і посуха.
Зазмагались. – Хто все плодить:
Груші, сливи, огірочки?
– А без мене, – дощ доводить, –
Враз пов'януть всі садочки!
Сперечались так довгенько
І на тому покінчили,
Щоб робити звичайненько
Їм обом, як перш робили.

П. Грабовський

Місяць і зірки

Тихий вечір, тихий, красний,
Над горою місяць ясний
Пасе зірки, завертає,
На трембітці вигравас:
Гой, зірки, голя, голя,
Трембіточка срібна моя.
Трембіточка срібна моя,

Гой, зірки, голя, голя!

Ходить місяць аж до ранку.
Вийшла зоря на полянку:
Ой місяцю, місяченьку,
Зганяй зірки помаленьку.

Марійка Підгірянко

Торох, торох, розсипався горох,
Почало світати – нема що збирати.

(Місяць і зорі)

Літо з Сонечком удвох

Літо з Сонечком удвох
Натомились, кажуть: Ох!
Цілий день ми не гуляли –
В житі колос наливали.
Підтягнули ми за вушка
І картоплю, і петрушку,
Огірочки й помідори,
Щоб на грядці зріли скоро.
Годі, годі працювати,
Ідемо вже спочивати...
Сонечко пішло в хатину,
Літо ж під кушем калини
До землі припало...
Й тепла ніч настала.

М. Пономаренко

Бджілка

– Брень та брень!
– Добрий день, –
– Забриніла бджілка. –
– Де ти, меде?
Ось у мене! –
Кличе з липи гілка.
Брень та брень!
Добрий день! –
Бджілка забриніла. –
Де ти, меде?
Ось у мене! –
Кличе гречка біла.
Брень та брень! –
Літб весь день

Бджілка роботяща –
Меду гуща солодюща
Робиться все важча.

Б. Стельмах

Розкажи нам, колосе

Колосочку, колосе,
Мудра голова,
Розкажи нам, колосе,
Чи скоро жнива?
Колос усміхається
В полі за селом,
До землі схиляється
Наливним зерном.
Вітерець ланами
Тихо повіва.
Вже не за горами
Золоті жнива.

А. Камінчук

Спасибі людям, що зростили ліс

Спасибі людям, що зростили ліс:
За всі дуби, ялини в пишнім гіллі
І за красу отих зелених кіс,
В яких стоять гнучкі берізки білі.
Коли б не ліс, не знали б ми про те,
Що є фіалки й пролісок на світі,
Як у маю конвалія цвіте –
Найкраща, найніжніша поміж квітів.
Від суховіїв сохнула б земля,
Була б вона подібна до пустелі.
А ліс накликає хмару на поля –
Дощі проллються весняні, веселі...

М. Познанська

Чебрець

Попід бором молоденьким
На сипучому піску

- Літо дає коріння, а осінь – насіння.
- Червень – рум'янець року.
- У червні перша ягідка в роток, а друга – в козубок.
- Сонце встане, то й ранок настане.

Квіти стеляться густенькі,
Повні запаху й медку.
Між квітками бджоли, оси
Навіть коник-стрибунець.
Всіх у гості широ просить
Запашненький наш чебрець.

К. Перелісна

Козубок-колобок

Красень Червень через ліс
По вузькій стежинці
В козубку суниці ніс
Липню на гостинці.
З лісу вийшов на горбок,
На пеньку вмоستився,
А кругленький козубок,
Мов бабусин колобок,
Стриб – і покотився.
Покотивсь, помчав з гори
По крутому схилу
Повз високі явори,
Повз вербу похилу.
Покотився через луг
Аж до Оболені,
Розсипаючи навкруг
Ягоди червоні.

В. Скомаровський

Літо

(Скоромовка)

В небі ластівка летить.
В лісі листя шелестить.
Воду п'є лелека.
Сонце палить.
Спека.
Дозріває жито.
Вже настало літо.

І. Січовик

Розмаїття барв

Вийди на простори літа – у садок, поле, на луки, до лісу! Придивися до розмаїття барв! Яких кольорів тут тільки не побачиш!

На клумбах полум'яніють червоні троянди, підняли свої високі стріли білі, бузкові, рожеві, темно-вишневі глідіолуси, невеличкими купками розкидані різноколірні айстри. Оксамитом переливаються чорнобривці, ніжно похитують розкішними келихами квіти білої лілеї. Стрункими рядочками, ніби на параді, вишикувалися фіолетово-рожеві, білі, малинові флокси. Як рясно вкрили землю світло-бузкові левкої, жовтогарячі цинії!

А он золоті, залиті сонцем луки. Там ніжно квітує кульбаба. Вдень кожне розкрите суцвіття-кошичок нагадує маленьке сонечко. Вранці і ввечері вони закриваються, і луки стають зовсім зеленими.

Розцвіли ніжними синьо-бузовими квіточками мишачий горошок, рожевими – польова гвоздика, білоторчочковими жовтоокими суцвіттями пишається королиця – біла ромашка, як її звичайно називають. Наче сині зірочки, з'явилися на полях волошки.

У липні лісові галявини нагадують різноколірний килим. Ось дзвіночки: темно-фіолетові, білі або ясно-блакитні. Поряд рожева лісова герань, червона смолянка, темно-синя шавлія.

Уздовж доріг розквітлі блакитні кущики цикорію, прямо на стежках росте подорожник, а неподалік – спориш, увесь засипаний дрібноюсінками квіточками.

Над травами і квітами в золотих променях сонця весело пурхають яскраві метелики: павичеве око – названий так за великі синьо-блакитні плями на коричневих крильцях, що нагадують сині очі, і жовта, з коричнево-голубою оторочкою, кропив'янка. Над заростями очерету можна побачити синю красуню бабку. Хіба ж це не справжнє свято барв?

А. Волкова

Сонце, Сонечко та Соняшник

Починався чудовий літній день. У зелених листках переливалися всіма барвами райдуги крапельки роси, співали птахи, тягнулися квіти до Сонця. Над ними басовито гудів Джміль:

– Ж-ж-жарко... ж-ж-жарко... Йому й справді було жарко, дуже жарко літати з квітки на квітку і збирати сік-нектар.

Ж-ж-жорстоке Сонце, ж-ж-жорстоке, – прогудів Джміль. Почуло це Сонце та й каже: – Кожен день я проміння на землю посилаю, щоб черешні дозрівали, щоб пташки співали, щоб люди бронзовіли, а він... він мене жорстоким назвав.

Образилося Сонце та й сховалося за хмару.

Похмуро на світі стало, квіти нелюстки згорнули, птахи замовкли, мурахи входи та виходи зі своїх домівок закривати почали.

– Що робити? Що робити? Як без Сонечка нам жити? – зашепотіли дерева.

– Я тут, ось я, – сказав хтось тоненьким голоском, і всі побачили жучка, маленького, червонокрилого, якого і справді Сонечком звали.

– Хто ти? – здивувалися всі.

– Я – Сонечко.

– А ти можеш землю зігрівати? – спитали дерева.

– Ні, – відповів жучок.

– А можеш так зробити, щоб черешні поспіли?

– Ні, не можу...

– А щоб люди засмагли?

– І цього не вмію, – зітхнуло Сонечко, – я тільки попелиць знищую, кліщиків павутинних та інших дрібних шкідників.

– І на тому тобі, Сонечку, спасибі, – вклонилися дерева і знов прошепотіли:

– Що робити? Що робити? Як без Сонечка нам жити?

– Може, я допоможу? – спитав Соняшник. Він теж був на Сонце схожий: кругла голівка у жовтогарячих промінцях.

– А ти можеш землю зігрівати? – спитали дерева.

– Ні, – відповів Соняшник.

– А чи можеш так зробити, щоб черешні поспіли?

– Ні, не можу.

– А щоб люди засмагли?

– І цього не вмію робити, – зітхнув Соняшник, – я тільки олією людей годую.

– І на цьому тобі, Соняшнику, спасибі, – вклонилися дерева. А джміль знову загудів:

– Ж-ж-жаль, квіти пелюстки згорнули, ж-ж-жаль.

– Жаль? – обурилися дерева. – А хто Сонце образив, хто його жорстоким назвав? Все ти, все ти, Джмелю!

Вони так розхвилювалися, розгойдались, аж вітер піднявся. Розігнав вітер хмари, виглянуло Сонце, посміхнулося привітно.

Зраділи дерева, пташки защебетали, квіточки розкрилися, а Джміль над ними загудів:

– Ж-ж-жарко... але не дуже, не дуже...

І. Прокопенко

Вітер і Вихор

У глибокому яру, куди й сонце ледве проникає, дрімав собі Вітер. Попрохали в нього рослини в полі, трави на луках, дерева в лісі, щоб полетів він до синього моря та пригнав дощову хмару, бо знемагають вони від спеки.

Вилетів Вітер з яру, а назустріч йому Вихор.

– Гей, Вихоре! – гукнув Вітер, – приставай до мене, подамося до моря, приженемо хмару.

– Ет, мені й тут добре, – хмикнув Вихор і помчав шукати нових розваг.

Вилетів він на баштан, жартуючи, позв'язував огудиння кавунів та динь, роздмухав соломку на курені. З куреня вибіг баштанник і став сваритися. Вихор схопив у нього з голови солом'яного бриля і закружляв із ним над баштаном.

– Хо-хо-хо! – сміявся Вихор і крутив брилем.

Та врешті це йому обридло й він кинув бриля прямо баштанникові на лисину. Після цього Вихор покушпелів по дорозі, здіймаючи стовп куряви, а корови, що паслися неподалік, чмихали й невдоволено хитали головами.

Вихор повернувся на пшеничне поле.

– Розбишака з'явився, розбишака! – шепотіли зелені колоски й пригиналися до землі.

А Вітер тим часом летів до моря. Він відчував, що сили в нього збавляється і слід було б опуститися на землю, передихнути. Але Вітер казав собі: "Кріпись! Треба хутчіше долетіти до моря, поки інші вітри не порозбирали дощових хмар".

Ну, а Вихор? Той уже розгулював лугом. Зачувши, що він летить, ховалися по норах миші, нишкли коники-стрибунці, хилилися додолу трави. І хоч багатьом пощастило сховатися від Вихора, та все ж дехто попадав у його крутьоло...

Піднявши все живе в лузі сторчма, Вихор вирішив прогулятися лісом. Край лісу стояв старий дуб-велетень, а обіч нього – молоді дубки, його сини й онуки. Вихор летів прямо на них, не звертаючи.

– Дорогу! Дорогу! – галасував він. Та дуби були незворушні.

– Ну, зараз ви пожалкуєте! – напружився Вихор, розігнався і... тільки зойкнув, налетівши на могутні груди старого дуба.

Саме цієї миті вернувся з моря Вітер. Він пригнав дощову хмару.

І враз на поблякле від спеки листя, на трави, на жита-пшениці сипонули життєдайні прохолодні краплі Спасибі Вітрові! – зраділи дерева. – Це він приніс нам цілющий дощ!

– Спасибі Вітрові! – долинуло з баштану і з пшеничного поля.

– Спасибі Вітрові! – котилося лугом.

А стомлений Вітер полетів до глибокого яру. Йому треба було перепочити, набратися сили. Бо завтра знов чекає на нього робота: крутити вітряки на пагорбах, запилювати соняхи в степу, напинати вітрила на човнах. Та хіба мало справ гарних у Вітру!

В. Чухліб

Туманець

Рано-вранці, коли ще всі діти сплять, тихенько виходить зі своєї схованки на леваді Туманець. Позіхає, потягається, а потім бере голубу лісечку і рушає на городи.

Кропить картоплю, і вона збадьорюється, прокидається від сну. Кропить лопате гарбузиння і в гарбузові квітки, в кукурудзяні рурочки росяниці наливає. До огірків, до помідорів завертає.

– А мені? – рипить капуста, а лісечка вже порожня, і Туманець іде на леваду і знову повертає вповні.

Отак усіх городніх мешканців Туманець на світанку обійде, побризкає росяницею. Буде спека удень, ось і нап'ються вони.

А як тільки сонце викотиться з-за старих верб, Туманець зникає...

А знаєте, де він ховається? У старій копанці. Тільки вдень його не розгледити.

В. Чухліб

Дарунки літа

У народі говорять, що літній день рік годує. Чому так кажуть? Кожен літній день і місяць – щедрі на дарунки. Недаремно називають червень рум'янцем року, хліборостом. У цьому місяці досягають трави, ростуть хліба, у кінці червня настають сінокоси.

Дозрівають овочі: редиска і цибуля, часник і салат, щавель. Ніжними жовтими квіточками вкрилися огірочки, а кустики полуниць червоніють достиглими плодами. Колосяться хліба – жито і пшениця. Під вітром поля пшениці нагадують море, що колишеться, наче хвилями, молодим зеленим колоссям. Пройде час і в липні наллються ці колоски золотом, бо досягнуть в них добірні зернята. Ген-ген до обрію розкинулися поля гречки, ячменю, вівса... Багато праці треба докласти людям, щоб виростити і зібрати добрий урожай!

На полях і городах квітне картопля, червоніють помідори, починають синіти баклажани, зав'язуються качани капусти, виросла морква. У садках досягають вишні, агрус, малина і смородина, шовковиця і персики, абрикоси... Це земля віддячує людям за їхню працю, починається пора жнив, а за ними і збирання овочів, фруктів. Ти можеш також допомогти дорослим у збиранні колосків, ягід, городини.

А. Волкова

Дівчинка і Ромашка

Якось сонячного ранку маленька дівчинка вийшла погратися на зеленій галявинці. Раптом чує: хтось плаче. Прислухалася дівчинка й зрозуміла: плач лине з-під каменя, який лежить в кінці галявини. Камінь невеликий, як голова кролика, але дуже твердий. Підійшла дівчинка до каменя та й питає:

– Хто там плаче під каменем?

– Це я, Ромашка, – почувся тихий слабкий голос. – Звільни мене, дівчинко, давить мене каменюка...

Відкинула дівчинка камінь і побачила ніжну, бліду стеблинку Ромашки.

– Спасибі тобі, дівчинко, – сказала Ромашка, розправивши плечі й дихнувши на повні груди, – ти звільнила мене з-під Кам'яного Гніту.

– Як же це ти потрапила під камінь? – запитала дівчинка.

Підманив мене Кам'яний Гніт, – відповіла Ромашка. – Була я маленькою Ромашчиною-насіниною. Восени шукала теплого куточка. Дав мені притулок Кам'яний Гніт, обіцяв оберігати від холоду й спеки. А коли мені схотілося побачити сонечко, він ледве не задавив мене. Я хочу бути твоя, дівчинко. Дівчинка приходила до Ромашки, і вони разом зустрічали сонце.

– Як хороше бути твоя, дівчинко! – часто говорила Ромашка.

– А якби ти виросла в лісі або край дороги? Якби ти була нічия? – спитала дівчинка.

– Я померла б від горя, – тихо сказала Ромашка. Але я знаю, що нічий квітів не буває. Вони завжди чийсь. Ось та Вогняна Маківка дружить із Сонечком. Сонечко шепоче їй: “Ти моя, Вогняна Маківко”.

Я чую цей шепіт, коли сходить Сонечко й Маківка розкриває свої пелюстки. А ось та Волошка – подруга Весняного Вітру. Він перший прилітає щоранку до Волошки, будить її, шепоче: “Прокидайся!” Квітка не могла б жити, якби вона була нічия.

Квітка доти очі милує, доки цвіте.

В. Сухомлинський

Квіти

Був собі хлопчик, який мешкав у гарному домі, що стояв посеред полів та сіножатеї. Як прийшла весна й земля вкрилася чудовим килимом із квітів, стало так гарно, особливо в саду Йосипових родичів. Та він нарікав на цю красу, глушився з квітів. Він любив лиш пожиткові речі, а квіти зовсім не цінував.

“Кому ці квіти потрібні?” – говорив він не раз, брав паличку і, махаючи нею, збивав голівки квітам.

“Нащо вони цвітуть, коли з них нема нікому пожитку”, – відповідав, бувало, коли хто його запитував і не давав збивати голівки квітам.

Набігавшись, Йосип брав собі книжку, сідав на рожевий корч і читав, що йому аж піт котився з чола: він хотів стати дуже розумним.

Сидячи раз під корчем, він так зачитався, що не бачив, як минув полудень. Йосип не зважив на те, що сонячні промені падали на землю все гарячіші, а через те дужче розносився запах сіна в повітрі.

Повітря тремтіло від страшної спеки, вітрець не повівав, жоден птах не співав. Якось дивно було кругом.

– Ага, – відіззався нараз тоненький голосочок, – ось де він, той дурний хлопчище, що завдає нам так багато жалю. Дивись, королево, він сидить он там!..

Йосип підвів зморену голову і в ту саму мить сторопів від подиву. З луки, що стояла в повнім розквіті, летіли, йшли, їхали на блискучих сонячних променях незчисленні маленькі постаті, супроводжувані роями мух, мотилів, хрущів, мурашок. Наблизившись до Йосипа, оточили його з усіх боків.

В середині побачив він повіз, котрий тягли зелені хрущі і сині метелики. В повозі гордо сиділа королева квітів, її убрання складалося з листочків рож, на голові блищала корона з крапель роси, в руці мала пуп'янок рожі. Це був її скіпетр.

Покірно оточили повіз ті маленькі постаті, і аж тепер побачив Йосип, що це були квіти з чудовими голівками. З-під синього віночка дивилася невинно незабудка; коло неї в червоному плащі красувався мак; здійнявши гордо голову, дивилася лілея, а за нею ховалася скромна фіалка; злостиво обернулася зелена кропива; а пахуча бузина зиркала своїми ясними очима.

Королева зішла з повоза і пішла просто до Йосипа.

— То ти той хлопець, що не любиш квітів? — запитала. Всі квіти засміялися погірдливо. — Дурний хлопчище, — сказали.

— Ой ні, — розлютився Йосип, — я не дурний, я вчився багато, більше, ніж ви всі разом.

— Дурний хлопчище, — повторили знову квіти, а королева взяла найбільшу краплю роси зі своєї корони і поклала йому на очі.

— Дивись туди! — сказала, ніби наказуючи. Він послухав її, і — диво. Лука зникла, і він побачив бідну вузьку кімнату. В ній коло вікна стояла бліда худенька дитина і дивилася з радістю на маленьку квітку, що цвіла у вазоні.

— Бачите, матусю, тепер нарешті прийде весна і до мене! — сказала вона і поцілувала блідими устами маленьку квітку.

Королева покрутила краплею, образ зник, мов у мороці, а другий вступив на його місце: в білій сукні стояла молода посеред гостей; вона усміхалася до всіх, але її очі зверталися до миртової китиці, котру тримала в руках.

— Ми мусимо бути при тім, — говорили мирти і піднімали гордо голівки.

З очей молоді полилися сльози і впали на китицю.

— Сльози радості, — промовили квіти, — вони належать завше нам.

І знов інший образ. В кухні аптеки лежали цілі в'язки засушених квітів, а аптекар вибирав деякі з них і кидав у великий котел.

Бачиш, — сказала королева, — сік квітів і зілля є дуже поживними, вони гоять рани, борються з людськими хворобами і стають через те корисними людям. Чи знав ти це?

— Ні, — відповів Йосип...

— Чекай, — сказала королева, ще один образ, останній. — І вона покрутила краплею.

Йосип побачив ліс, покритий снігом.

З широкого галуззя дерев звисав іній і блищав тисячами фарб проти ясного сонця. Потім почувся десь далеко ніби ніжний, тоненький дзвоник, а сніг почав танути. З-під нього з'явилися маленькі голівки синіх і білих дзвіночків, що наповняли повітря своїм солодким запахом. Довкола стало так гарно, так мило.

Трава почала зеленіти, дерева почали розпускатися.

— Бачиш, для чого ми тут, на землі, живемо, — говорили квіти тоненькими голосочками. — Ми допомагаємо людям в радості і в смутку, ми робимо їх життя гарним та милим; ми стаємо їм корисними, де лиш можемо, ми приносило їм привіт з весною; ми віддзвонюємо весело, як приходить весна; ми веселі діти літа, а восени, як вже все зів'яне, тоді показується де-не-де одна з нас, щоб розвеселити сумного чоловіка, подати йому надію на красну квітучу весну. Чи ти бачиш тепер, для чого ми потрібні, чи розумієш, що, ненавидячи нас, був дурненьким?

З цими словами зняла королева краплю з його очей, і він пробудився. Сонце пекло ще однаково сильно, квіти стояли на лузі не рухаючись.

Йосип узяв свою книжку і пішов додому, але відтепер вже ніколи не нищив квітів, не відбивав їм голівки, бо знав, що вони ростуть людям на користь і красу.

Є. Ярошинська

Чорні цятки сонечка

Переклад В. Довжик

Давно-давно, що вже й ніхто не пам'ятає коли, комахи були однакового кольору: сіруватого, як колір землі. Комахам це дуже не подобалося, бо вони мало чим відрізнялись одна від одної.

Якось добрий дух лісів та полів скликав усіх комах до себе.

На мури своєї хатини він розставив палітри з найпрекраснішими фарбами. А знаєте, де він їх узяв? У квітів, що росли в садах і на луках, у листя дерев і кущів, у дорожньої гальки, у неба, у хмар, а ще в сонця, місяця й зірок. Пензлики на палітрах були тоненькі-тоненькі і такі гладесенькі, що аж-аж.

— Я хочу, — сказав дух комахам, — подарувати вам усім гарне вбрання, а ви самі виберіть, якого кольору.

— Я вже вибрала, — сказала мураха, — мені подобається чорний колір: він немаркий, якраз для роботи. Мені не потрібне святкове вбрання.

Мухи докинули, що чорний колір — особливий, і він пасує таким, як вони, дамам.

Я також хочу чорне вбрання, — процвіркав цвіркун. — Я гуляю тільки ввечері, тож не хочу, щоб мене бачили.

Добрий дух узяв пензлик і одягнув у чорне всіх комах, які забagli чорного вбрання.

А тепер не ворушіться. Почекайте, поки ваше вбрання висохне. Хрущ не любив чорного кольору: він захотів бути червонувато-брунатним, а крила мати ясно-брунатні.

Мені теж трошки брунатного, — сказала бджола, — а на крила, будь ласка, золотого пилку.

Оса захотіла мати смугасту брунатно-жовту спідницю, а крила щоб були із прозорою позолотою.

Ну а ти, цикадо? Я хочу сукню помаранчевого кольору, щоб на ній були відблиски сонця. Я дуже люблю сонце.

Коник-стрибунець захотів, щоб його пофарбували в колір трави. Але йому не сиділося на місці. Уявляєте, скільки треба було вправності, щоб пофарбувати його у зелене?

Аж ось причалапав цілий гурт дуже кокетливих комах, які забажали такого вбрання, щоб на ньому вигравали зелений і золотий кольори.

Але ж комахи не повинні бути однаковісінькі, і тому добрий дух приготував для кожної окрему суміш фарб: в одну суміш докинув більше золота, в другу — зелені, в третю — міді... І ось увесь гурт у новому вбранні — жужелиця, бронзівка і скарабей.

Марі-Луїза Вер

Хто сильніший?

Побачив слон мураха і здивувався, яка вона маленька і тендітна.

– Не біда, що маленька! Маленька, та спритненька, – труснула головою мурашка. – І силюньки мені, хочеш знати, теж не бракує.

– Ось як! – розсміявся слон та так голосно, що на півкілометра навколо листя з дерев посипалося: – Ха-ха-ха! Ой, не можу! Ото розсмішила! Вона, бачите, силюнькою не обділена! Сміх, та й годі!

– Ну, чого смієшся? – зупинила його мураха. – Якщо вже на те пішло, ходімо до людини, хай вона нас розсудить.

– Ходімо, ходімо, – заходився від сміху слон.

Прийшли вони до людини і розповіли про свою суперечку.

– Хм... – задумалася людина. Боротися вам, звісна річ, не з руки, треба якось по-іншому силою помірятися... Ага, ось що: хто з вас більший тягар підніме, той і сильніший.

– Д-о-о-бре, – пророкотав слон і переможно подивився зверху вниз на мураха, котру на землі було ледь видно.

– Нехай, – погодилася мурашка ледь чути.

– Тільки якщо за всіма правилами, – сказала людина, – то кожного з вас треба зважити, а вже потім будете тягарі піднімати.

– Треба, так треба, – пропищала мураха.

– І я не проти, – прогуdiv слон. Залізла мураха на найменшу вагу – ледь гойднулася стрілка. Встав слон на найбільшу вагу – ледь не роздавив її.

– А тепер, – сказала людина, – покажіть, хто на що здатний. Раз... два... три!

Слон схопив хоботом величезну колоду і поклав на вагу. Записала людина, скільки та колода важить.

Пихтіла мураха, пихтіла і ледве потягла гілочку. Зважила її людина і сказала:

– Ця гілочка в двадцять п'ять разів важча від мурахи, а колода набагато менше від тебе, слоне, важить. А хто більше своєї ваги піднімає – той і сильніший.

В. Росін

Чому не спить уночі жабка?

Роздумалася Жабка, що Місяць кращий від Сонця. Образилося Сонце і вирішило провчити її. Та наслало Спеку по краплі випити з болота воду. Ще й Суховієві наказало відганяти від Жабчиного дому дощові хмари. Болото швидко пересохло.

Але Жабка заховалася в осоці й уже надумувала перебратися до іншого болота. Від того кумкала про Місяця-красеня ще голосніше. Сонце ще більше образилося. Воно наказало Лелеці впіймати Жабку, коли вона, зморившись від спраги, піде шукати воду. Злякалася Жабка й заплакала від страху і сорому, що нерозумно повелася. Та так голосно, так жалісно, що солоними слізьми розбудила джерельце. Послало джерельце нагору Струмок вивідати, хто там так невтішно плаче. Вихопився Струмок з-під землі і злякався – ані краплі води нема у болоті. Напружив Струмок усі сили. Увесь день носив у болото водичку, поки не запов-

нив його. А Жабка на радіощах забула каяття та обіцянку попросити в Сонця вибачення. Згадала про це аж тоді, коли Сонце вклалося спати.

Закумкала, забідкалася, що не дотримала слова. Та не чуло Сонце, бо міцно спало у хмарці. Цілу ніч Жабка кликала Сонце. І під ранок, зморившись, заснула. Проспала весь день, а прокинулася лише тоді, як на небі знову сяяли зорі.

Ще голосніше закумкала Жабка, сподіваючись докликатися Сонця. Та воно, натомившись від денної праці, міцно спало.

Знов до ранку кумкала Жабка, і знову, стомившись за ніч, проспала і схід, і захід денного світила.

Ось так відтоді й повелося: коли спить Сонце – Жабка голосно кумкає, просить вибачення. А коли Сонце стане серед неба, то спить Жабка, укритись зеленою ряскою.

І якщо хто й почує, що Жабка кумкає вдень, то хай знає: це вона крізь сон розмовляє сама з собою – картає себе, що не може здолати сон та попросити в Сонця вибачення.

Ф. Млинченко

Додаток 1

В. СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО РОЛЬ ПРИРОДИ У ВСЕБІЧНОМУ РОЗВИТКОВІ ДИТИНИ*

1. Багаторічний досвід навчально-виховної роботи переконує, що природа не тільки об'єкт пізнання, не тільки сфера активної діяльності наших вихованців, а й частинка їхнього буття, взаємовідносин, всього ладу їхнього життя.

2. Природа – величезної ваги виховний фактор, що накладає свій відбиток на весь характер педагогічного процесу.

3. Природа як світ, в якому дитина народжується, пізнає навколишню дійсність і саму себе, полегшує виховну роботу і водночас ускладнює її, бо робить її багатшою, багатограннішою. Постійне спілкування з природою і взаємодія з нею стає істотною стороною виховного процесу.

4. Єдність розумового виховання, з одного боку, і виховання фізичного, трудового, морального, естетичного, емоційного – з другого, що створюється завдяки постійному спілкуванню дитини з природою, яке з її віком дедалі розширюється, відкриває винятково сприятливі можливості для впливу виховання, у вузькому розумінні цього поняття, на навчання, набування знань.

5. Входячи в життя дитини з першими відчуттями, сприйняттями, поняттями, уявленнями, природа стає для неї наочним мірилом цінностей, джерелом багатств. У цьому факті закладено величезні можливості становлення гармонійної, всебічно розвиненої людини.

*Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5 т. К.: Рад. школа, 1977. – Т.5. Статті. С. 428-430, 536-551.

6. Світ природи стає невичерпним джерелом знань завдяки тому, що знання надходять у дитячу голову дуже складним шляхом: через руки, через працю, через взаємовідносини з іншими людьми, через відчуття і переживання, які забарвлюють діяльність.

7. Так зване проблемне викладання і вивчення матеріалу починається з активної взаємодії з природою. Якщо я хочу, щоб мислення дітей було особливо інтенсивним, щоб у них виникло багато запитань (а чим більше відкривається незрозумілого під час осягнення зрозумілого, тим допитливішою стає людина), ми йдемо з дітьми на ділянку, в сад, у теплицю і засукуємо рукава...

8. Живі явища. Живе споглядання, активне спілкування з природою не можна замінити жодною інформацією, що її несуть технічні засоби.

У природі закладені в доступній для дитини формі прості і разом з тим дуже складні речі, предмети, факти, явища залежності, закономірності, інформація, що їх нічим не можна замінити, тому що вона відповідає саме світові дитячої природи, тому що інформація про ці речі, предмети є тим світом, в який входить сама дитина, в цьому світі – першоджерело її уявлень, понять, думок, узагальнень, суджень.

9. Природа – джерело і водночас світ “дитинства думки”. ...Кожне доторкання думки (Так. Це дуже важливо, щоб спілкування з навколишньою природою було доторканням думки!) приносить багато відкриттів. ...Цікаву властивість має ця колиска думки – книга природи: чим більше відкриттів зробила маленька людина, чим глибше радість мислителя пережила вона, тим більше відкривається перед нею незрозумілого, тим більше чуєш запитань: чому? як? що таке? – і тим бадьоріші, свіжіші духовні сили, спрямовані до того, щоб пізнати, знайти відповідь. Крапля думки про природу породжує могутню, повноводу річку думки. Потреба думати стає її суттю, натурою. Дитина нічому не вірить просто так, а все хоче випробувати, перевірити власним досвідом. ...Діти, виховані серед природи, відчувують потребу в читанні, що вимагає напруження думки. ... Колиска думки – мислення серед природи – виховує в дітей високу культуру інтелектуальних почуттів.

10. Якщо ви хочете, щоб вихованець ваш навчився примушувати себе думати, дайте йому нелегку насолоду цієї праці, приведіть його на стежку, де він стає гордим відкривачем причин, наслідків, зв'язків між явищами. ...Перед дітьми розкриваються десятки явищ, які переконують їх у тому, що пробудження, неспання, втома, сон усього живого – ці дивні стани рослин залежать від багатьох умов: і від того, яке сьогодні небо – чисте чи хмарне, і від тепла, і від вологості ґрунту...

11. Загострене, уважне, допитливе, зацікавлене бачення найтонших взаємозв'язків між явищами природи – могутній засіб, що відточує культуру дитячої мови. Розвиток мови дитини не можна було б уявити без активного спілкування з природою.

12. Природа здатна створити стан духовної готовності дитини до сприймання того, що вам потрібно вкласти в її розум.

13. Природа – джерело вихованості.

Природа сама собою не виховує. Марно було б, залишивши людину наодинці з природою, чекати, що вона під її впливом стане розумною, морально прекрасною, доброю і непримиренною до зла. Виховує тільки активна взаємодія людини з природою.

Додаток 2

ТЕМАТИКА БЕСІД (ЗА ТВОРАМИ В. СУХОМЛИНСЬКОГО)*

1. Пробудження природи від зимового сну.
2. Як квіти зустрічають схід сонця?
3. Як ховаються від негоди метелики?
4. Подорож мурахи від мурашника до крихти хліба.
5. Промені сонця грають у краплинах роси.
6. Які птахи першими зустрічають схід сонця?
7. Куди летять бджоли з вулика вранці?
8. Чому джміль не втримався на стеблині гречки?
9. Двадцять відтінків осіннього вбрання лісу – як їх назвати?
10. Як співає жайворонок?
11. Що чути в квітучому саду?
12. Живе й неживе в природі.
13. Як навесні прокидається життя в лісі?
14. Як ліс готується до зимового сну?
15. Сонце і зелене поле.
16. Як з крихітної макової зернини виростає гарна квітка?
17. Як пролісок пробиває торішнє листя?
18. Зимове життя під снігом.
19. Ой, як важко взимку синичкам!
20. Подорож краплі води.
21. Рослини і тварини.
22. Життя у воді і на землі.
23. Пшеничне зерно і колосок.
24. Квітки і плоди яблуні, гарбуза і троянди.
25. Як ластівка будує гніздо?
26. Без води немає життя.
27. Весняні, літні, осінні квіти – як вони живуть і помирають?
28. Як наближається гроза?
29. Як чекають дощу пшениця, соняшник і троянда?
30. Кожне явище має свої причини.

*Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т. 5. Статті. С. 540.

С. РУСОВА ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У ПРИРОДНОМУ ДОВКІЛЛІ*

Програма дитячого садка

Хоча ні в якому дитячому садку не може бути і не потрібно сталої програми, бо всі заняття мають відповідати інтересові (сучасному) і настроєві дітей, але можна дати взірць одного дня в дитячому садку. Навчання в дитячому садку розкладається по добах року, залежно від того матеріалу, що його дає природа. Візьмемо по одному дню в кожній добі.

Восени. Діти приходять о 8-й годині, прибирають кімнату, наводять порядок, годують риб, біжать у сад, замітають стежки, вкриті сухим листом, бігають і вільно граються до 9 години. В першу чергу йде предметова лекція, яка дає зміст усякому дневі. Тому, якщо вчора була екскурсія чи в який садок, чи на овочевий базар, то на лекції розглядається яблуко на малюнкові або засушеним показують яблуневий цвіт. Після того діти роблять руханку чи з піснею на тему яблука, чи взагалі садову, і рухами показують працю садівника біля фруктових дерев. Далі йдуть до класу і ліплять з глини яблуко, або вишивають його нитками відповідних кольорів. Після сніданку йде оповідання або казка про яблуко, після чого діти драматизують казку. Наостанку дітям роздають яблука, щоб вони їх почистили, порізали для компоту і посушили на зиму.

Взимку. Діти йдуть на екскурсію, де розглядають річку, поле, ліс в зимовому вбранні і порівнюють з літом. На другий день вони розглядають сніг, кригу, воду, на їхніх очах в місці на вогні крига, сніг перетворюється на воду. Рухавка з піснею “Сніжинки”, переймання рухів сніжинок, коли вони падають на землю. Після того з паперу вирізують зіроньки-сніжинки, гринджолята, ковзани, далі біжать в сад або на двір, граються в снігової баби, в сніжки. Повертаються до класу, вчать вірші про зиму, ілюструють їх своїми малюнками. Або слухають зимове оповідання і драматизують, або малюють до нього малюнки.

Навесні. Екскурсія: збирають бруньки на деревах, проліски й інші перші весняні квітки, збирають в банку жаб’ячу ікру і садовлять ще туди жабу, ирицю водяних ляльок, рибок. Вернувшись, розподіляють весь матеріал: що до акваріума, що в окремий посуд, одні квітки в букет, інші засушують в маленькі гербарії, що повинні бути в кожній дитині. Малюють, що хочуть, зі споминів про екскурсію.

Влітку. Екскурсія в поле дає матеріал на кілька днів. Розглядають жито, самі між каміннями розтирають зерно. З муки роблять вареники або коржики. Розглядають літні квітки, волошки, мак, виробляють їх з паперу. Граються у відповідні рухавки з піснями – “Маки-маківочки”, “Вийшли в поле косарі” і т.п. Слухають оповідання про польову мишку, про жайворонка, ліплять їх з глини.

*Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с., С. 229-230.

Взагалі улітку і навесні бажано упорядкувати можливо більше екскурсій у поле, в ліс, упорядковувати свята на честь вишні (як у Японії), коли вона цвіте, маку, жита (обжинки), свята косовиці, використовуючи їх як для того, щоб діти були більш в природі, ближче до усяких її з’явищ, так і для того, щоб зблизити їх з трудовим життям народу. Для кожного свята треба дати коштовний літературно-музичний матеріал: вірші, пісні, оповідання, загадки і т. п.

Предметові лекції*

Значним засобом навчання в дитячому садку слугують предметові лекції. Матеріалом для них, звісно, є більш над усе предмети живої і неживої природи. Вони не можуть бути систематичними, бо маленькі діти нездатні до витриманої думки: їхня цікавість перебігає з одного предмета на інший, і треба йти за ними, а не вести їх за собою за тою або іншою програмою. Сама керівниця повинна спочатку ознайомитися з дітьми, дізнатися, що їх цікавить, що вони розуміють, і відповідно до того скласти для себе схему тих предметів, на яких вона зможе зупинити увагу дітей і дати їм ясніші уявлення про те, що їх оточує. Але не знання є головним завданням предметової лекції: вона, крім знання, має розвинути мову дитини, вказуючи на прикмети, властиві тим або іншим речам; вона виробляє в дитини логічну думку, послідовний шлях думання. Кожна предметова лекція складається з кількох різних психологічних моментів, різних процесів мислення, а саме:

- 1) зовнішнє ознайомлення з предметом, його аперцепція – приймання нових явищ і зв’язок їх з старими прийманнями;
- 2) асоціація з іншими подібними;
- 3) виділення з усіх інших, як нове ясне придбання...

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДОШКІЛЬНИКІВ

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІДОМОСТІ З ЕКОЛОГІЇ

Щогодини на нашій планеті:

- ◇ 1700 акрів продуктивної землі стає пустелею;
- ◇ близько 200 дітей помирають з голоду;
- ◇ 55 чоловік отруюються і гинуть від пестицидів та інших хімічних речовин;
- ◇ 1000 чоловік вмирають від отруєння водою;
- ◇ 2000 тонн кислотних дощів випадає у Північній півкулі;
- ◇ 5-6 видів тваринного чи рослинного світу зникають.

Щохвилини на нашій планеті:

- ◇ знищується більше 51 акра тропічних лісів;
- ◇ використовується близько 35 тис. барелів нафти;

*Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с., С. 266-268

- ◇ знищується 50 тис. тонн родючого ґрунту через неправильне його використання;
- ◇ виділяється більше 12 тис. вуглекислого газу в атмосферу.

ЧЕРВОНА КНИГА

Червона книга... Ідея її створення належить відомому англійському зоологові професору Пітеру Скотту. Червона книга – це зібрання фактів про унікальних представників флори і фауни нашої планети, над якими нависла загроза зникнення.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Історична довідка

Екологія як наука сформувалася у середині минулого століття після того, як були накопичені відомості про багатоманітність живих організмів на Землі, про особливості їх способу життя.

Термін “екологія” ввів німецький зоолог Е. Геккель, який у своїх працях “Все-світня морфологія організмів” (1866 р.) і “Природна історія світотворення” (1868р.) вперше спробував дати визначення нової наукової дисципліни.

Суть сучасної екологічної науки зводиться до раціонального природовикористання, до розробки стратегії взаємовідносин природи і людського суспільства. Адже саме від рівня екологічного мислення людини залежить значною мірою стан природного середовища.

Екологічна свідомість – розуміння взаємовідносин природних ресурсів (води, повітря, ґрунту, рослинного та тваринного світу) і людини; вивчення загальних закономірностей, що зв’язують природу та суспільство; відповідальне ставлення до всіх природних ресурсів.

Примітка. Вищенаведене визначення подано за кн.: Родинно-сімейна енциклопедія. Авт. кол.: В. М. Благінін, Н. І. Белкіна та ін.; За заг. ред. Ф. С. Арвата та ін. – К.: Богдана, 1966. – С. 207.

Екологія (від грец. оїкос – середовище і логос – вчення) – розділ біології, що вивчає закономірності взаємовідносин організмів з навколишнім середовищем, а також організацію і функціонування надорганізмових систем (популяцій, видів, біоценозів, біосфери). Центральною категорією екології є поняття екосистеми, що означає властиву певним умовам фізичного середовища сукупність рослин і тварин, між якими існують стійкі зв’язки. Розрізняють екологію загальну, що досліджує основні принципи організації і функціонування різних надорганізмових систем, і спеціальну, предметом якої є вивчення взаємовідносин певних екологічних груп організмів з навколишнім середовищем.

Примітка. Вищеперелічені визначення подано за кн. С. Гончаренка Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997 – С. 111.

Екологія людини – досліджує проблеми впливу навколишнього середовища на людину, вивчає особливості урбанізованих біогеоценозів тощо.

Екологія дитини – наука, що вивчає специфічні особливості, дії екологічних чинників па дитячий організм.

Екологія дитини – це 1) гармонія організму, який росте і розвивається, з природним довкіллям.

2) спосіб життя родини, де виховується маля, міжособистісні стосунки в ній.

Примітка. Вищеперелічені визначення подано за Т. Дубиніна, Михайло Курик, Людмила Овдій, Віра Сокирко. Екологічний дитячий садок. // Дошкільне виховання. – 1996. – №№ 7, 11.

Екологія соціальна – галузь соціології, що вивчає суспільно-історичні взаємовідносини людини і природного середовища в аспекті закономірностей розвитку суспільно-економічних формацій.

Примітка. Вищеперелічене визначення подано за кн. С. Гончаренка Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – С.111.

ПРИРОДООХОРОННІ ЗАХОДИ В УКРАЇНІ*

Природоохоронні заходи в Україні здійснювалися з давніх часів. Про це свідчать літописи, положення, розпорядження, укази тощо.

У багатьох країнах світу відомі були певні ділянки лісів чи окремі дерева, що охоронялися, заповідні скелі, джерела. Збереження цих об’єктів диктувалося головним чином їх обожнюванням, релігійними традиціями.

Оскільки у житті людей велику роль відігравало полювання, природоохоронні заходи були пов’язані насамперед з усвідомленням необхідності збереження мисливських угідь і поголів’я звірів. З цієї метою землевласники виділяли певні ділянки, де заборонялося полювання. Такі заповідні місця для охорони бобрів, соболів та інших тварин на території Київської Русі відомі були вже в I тисячолітті н. е.

З XI–XII ст. охороняти почали вже окремі лісові масиви. Так, за часів Ярослава Мудрого (XI ст.) існувала державна охорона лісів. Винних за підпалення або рубку лісу тяжко карали. Обмежений був також промисел цінних звірів та птахів. Положення про охорону бобрів і регламентування відстрілу рідкісних видів птахів зафіксовано в “Руській правді” – збірнику норм права Ярослава Мудрого.

У X–XIII ст. у Володимир-Волинському князівстві заборонялося полювання на всіх мисливських тварин, убивати їх дозволялося лише у крайньому випадку. По суті це був перший заповідник – Біловезька Пуща, яка пізніше відійшла до Литви.

У XIV–XV ст. у лісах, що мали важливе оборонне або кліматорегулююче значення, вводили режим рубок. У XVI–XVIII ст. охоронялася частина лісових масивів, деревину з яких використовували на будівництво засік (засічних фортець), що захищали південно-східні землі України від нападів кримських і ногайських татар.

*Фрагмент книги “Зелені скарби України” / С. А. Генсірук, В. О. Кучерявий, Л. Й. Гайдарова, В. Д. Бондаренко / За ред. С. А. Генсірука. – К.: Урожай, 1991. – С. 174-175

Протягом XVII–XVIII ст. виходять укази про охорону мисливських угідь, гнізд деяких птахів, риб, заборону полювання на лося тощо.

У XIX ст. для охорони і збільшення чисельності рідкісних представників тваринного й рослинного світу в Україні були виділені заповідні ділянки. Поряд з тим охороні підлягали заповідні ліси у вигляді корабельних гаїв та ґрунтозахисні ліси вздовж великих річок.

Усвідомлюючи велике значення лісів для охорони природного середовища і необхідність їх відновлення, український поміщик І. Данилевський на початку XIX ст. посіяв і посадив на піщаних берегах річки Сіверський Донець близько тисячі десятин соснового лісу. В. Ломиковський у 1809–1837 рр. на виснажених полях Миргородського повіту створив першу систему полезахисних лісосмуг для захисту угідь від суховіїв.

У другій половині XIX ст. для збереження первісної природи відомий природознавець, поміщик Ф. Фальц-Фейн виділив з власних земель дві ділянки цілинного степу загальною площею близько тисячі десятин для заповідника “Асканія-Нова”. Однак окремі спроби охорони природи прогресивно налаштованих людей у той час неспроможні були зупинити винищення природних багатств.

Хижацьке використання природи згодом призвело до різкого зубожіння природи, значного скорочення лісових площ, виснаження ґрунтів, зменшення поголів'я промислових звірів і рибних запасів, посилення таких шкідливих явищ, як водна ерозія і чорні бурі, суховії та посухи.

Необхідно було охороняти рідну природу, зберегти її, запобігти дальшому виснаженню.

На початку XX ст. в Україні виникли організовані форми громадського руху за охорону природи. В 1910 р. на Катеринославщині в с. Хортиця учитель П. Бузук створив товариство “Охоронці природи”, що об'єднувало понад 200 членів. Головним завданням його було збереження рослинних, тваринних і мінеральних ресурсів, а також поширення серед населення природоохоронних знань. У 1911 р. він організував у Харкові товариство любителів природи (очолював його до 1918 р.), яке займалося головним чином пропагандою екологічних знань. Це товариство в 1913–1914 рр. організувало в м. Харкові одну з перших у світі виставок з охорони природи. У 1915 р. “Харківське товариство любителів природи” створило курси “екскурсоводів у природу”. У цей самий час працювали аналогічні товариства на Волині, в Полтаві, Одесі, Миколаєві. У Києві природоохоронною роботою займалося орнітологічне товариство...

ВИСЛОВИ ВИДАТНИХ ЛЮДЕЙ ПРО ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ*

Земля не належить нам. Це ми належимо Землі.

Вождь індіанців сіу, 1854 р.

Природа, в якій вам, молодим, доведеться жити, забруднюється, піддається руйнуванню, знищується. Чи багатьом з вас щастило бачити прозору річкову воду, чистий пісок, насолоджуватися тишею без реву моторів, дихати чистим повітрям без домішок бензину, мазуту, пестицидів? Ваше майбутнє може стати жахливим, якщо не почати негайно лікувати цю проказу. Прийшов ваш час діяти.

Гарун Тазієв

Охорона природи повинна стати моральною категорією і користуватись пріоритетом за будь-яких політичних ситуацій і компромісів.

М. Амосов

Ми отримали в спадок невимовно прекрасний і багатообразний сад, але біда наша в тому, що ми погані садівники, що не засвоїли найпростіших правил садівництва. Із зневагою ставлячись до цього саду, ми робимо це з благодушним самозадоволенням неповнолітнього ідіота, який шматує ножицями картину Рембрандта.

Джеральд Дарелл

Природа – такий самий унікум, як картина Рафаеля. Знищити її легко, відновити неможливо.

І. Бородін

Більшість людей на Землі ще не зайняті своєю головною справою – прикрашанням землі, двору, вулиці, берега річки.

І. Шкляревський

Ліс – це особливий, безконечно добрий і безконечно щедрий організм, який не просить нічого для підтримки свого існування й великодушно розсипає продукти власної життєдіяльності; він бере під захист всі живі істоти і пропонує тінь навіть лісорубові, що губить його.

Будда

Той, хто рубас дерево лише тому, що йому подобається рубати, скорочує власне життя.

Прислів'я індіанців майя

Суворо покарай дитя, винне у вбивстві комахи. Бо з цього починається людиновбивство.

Піфагор

*Більшість висловів узяті з підручника: Білявський Г., Фурдуй Р. Основи екологічних знань: Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 288 с.

Хлопчик жука умертвив –
 Узнати його він хотів.
 Хлопчик пташку вбив,
 Щоб її розглядіти.
 Хлопчик звіра убив,
 Лише для знання.
 Хлопчик спитав: чи може
 Він для добра, для знання
 Вбити людину?
 Якщо ти умертвив
 Жука, пташку та звіра,
 Чому тобі і людей
 Не убити?

М. Реріх

Любімо, шануймо, бережімо природу, вічне джерело нашого життя і нашої творчості. Вона нам стократ більше віддасть, ніж ми можемо їй дати ...

М. Рильський

Усі земні цивілізації із їхньою мораллю і законами могли виникнути завдяки лісові, струмкові і горам.

Елізе Реклю

Ліси прикрашають землю... Вони навчають людину розуміти прекрасне і навіюють їй високі настрої.

А. Чехов

Мавка. Он, бачиш, там питає дика рожа: “Чи я хороша?”
 А ясен їй киває в верховітті: “Найкраща в світі!”
Лукаш. А я й не знав, що в них така розмова.
 Я думав – дерево німе, та й годі.
Мавка. Німого в лісі в нас нема нічого.

Леся Українка

Ми вчимо дітей бачити і відчувати красу природи, виховуємо розум і дар бачення заповітних таємниць, учимо говорити яскраво, точно і гарно – все це для того, щоб вони, сьогоднішні малюки, стали тривожними, дбайливими, турботливими господарями; у справжнього господаря радощі завжди клопітні, а задоволення важкі, тому що досягаються вони працею, потом, мозолями. Ми виховуємо у своїх вихованців погляд на природу як на народжене багатство, що передається з покоління в покоління, цінність якого ні з якими іншими цінностями порівняти й зіставити не можна.

В. Сухомлинський

Природа стає могутнім виховним чинником лише тоді, коли маленька люди-

на після трьох-чотирьох років навчання в школі з подивом приходять до думки: світ навколо мене став багатшим, гарнішим, і ця зміна світу – моя праця. Це я.

Навчання і виховання повинні бути такими, щоб праця, об'єктом якої є природа, відкрилася перед допитливою людиною як захопливе, цікаве життя розуму.

В. Сухомлинський

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ: ЗМІСТ І ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ

Природа своєю різноманітністю змалечку привертає увагу дітей, збагачує їх стає джерелом радісних відкриттів і переживань.

Виховання покликане значно посилити пізнавальні можливості дітей завдяки формуванню у них допитливості та стійкого інтересу до навколишнього світу.

Природа повинна відкритися перед дитиною як жива лабораторія, де можна спостерігати і вивчати життя її мешканців, як відповідна школа, в якій успішно можна оволодіти елементарними правилами поведінки, уміннями та навичками розумного використання природи, примноження її охорони і багатства.

Виходячи із вищесказаного, перед дорослими – батьками і педагогами – стоять такі **завдання**:

- ◇ збагатити чуттєвий досвід дітей у процесі пізнання природи;
- ◇ знаходити можливості для прямих або опосередкованих контактів дітей з природою;
- ◇ здійснювати педагогічний вплив на розвиток емоційної сфери і засвоєння знань про взаємозв'язки у природі;
- ◇ розширювати коло уявлень дітей про природоохоронну роботу в природі;
- ◇ розвивати пізнавальні інтереси;
- ◇ організувати посильну трудову діяльність у природі;
- ◇ формувати елементи наукових знань про основні екологічні чинники у розвитку живої природи (світло, температура, волога та ін.);
- ◇ розвивати вміння класифікувати живу природу (рослини, тварини, птахи та ін.);
- ◇ активізувати знання і практичний досвід в різних видах діяльності;
- ◇ викликати інтерес до живих барометрів природи.

Зміст навчально-виховної роботи з проблем екологічного виховання полягає в розкритті дітям багатогранної цінності природи:

а) естетичної; б) гігієнічної; в) рекреаційної; г) практичної.

Мета екологічного виховання дошкільників – формування системи знань, поглядів, переконань, які є основою відповідального та дієвого ставлення до навколишнього природного середовища. Тобто, формування екологічної культури дошкільника.

Екологічна культура дошкільника – засвоєння норм і правил поведінки стосовно об'єктів навколишнього середовища, вироблення умінь для включення в природоохоронну роботу.

Це – рівень сформованості природоохоронної свідомості у дитини, її ставлення до природи, що ґрунтується на бережному ставленні до неї.

Основою екологічного виховання є:

- ◇ емоційно-позитивне ставлення до природи;
- ◇ знання про природу;
- ◇ діяльність у природі;
- ◇ природоохоронна робота, доступна дітям.

Основні завдання:

- ◇ зачарувати світом природи;
- ◇ розкрити взаємозв'язки та взаємозалежності у природі;
- ◇ розширювати коло уявлень про природоохоронну роботу в природі;
- ◇ розвивати пізнавальні інтереси;
- ◇ виховати допитливих натуралістів;
- ◇ виховати бережливих господарів землі;
- ◇ організувати посильну трудову діяльність у природі.

Умови екологічного виховання

Об'єктивні:

1. Рівень педагогічної майстерності і кваліфікації вихователів, загальна і соціальна підготовка з питань екологічного виховання.

2. Екологічна спрямованість педагогічного процесу дошкільного закладу і кожної вікової групи зокрема.

3. Єдність суспільного і родинного екологічного виховання.

Суб'єктивні:

1. Готовність дітей дошкільного віку до сприймання, розуміння і засвоєння уявлень про природу (інтелектуальна сфера).

2. Готовність дітей до практичної реалізації знань в доступних видах діяльності. Тобто, дитина, одержавши знання, емоційно-ціннісно ставиться до природи. У неї виникають мотиви практичної діяльності в природі.

Таким чином знання дітей трансформуються у почуття гуманного турботливого ставлення до природи. Зміст цих почуттів складають знання, уявлення, теоретичні припущення.

Завдання вихователя на цьому етапі роботи:

- ◇ активізувати, стимулювати розвиток інтелектуальної, емоційно-чутливої і дієво-вольової сфер особистості дитини;
- ◇ враховувати її вікові та індивідуальні особливості; підібрати найефективніші форми пізнання природи;
- ◇ методи подачі знань про природу.

Ефективність екологічного виховання залежить від:

- а) активної дослідно-пошукової роботи дитини в природі;
- б) рівня розвитку дітей;

в) рівня розвитку словесно-понятійного мислення, вміння узагальнювати, порівнювати та ін.;

г) змісту конкретного завдання.

Чинники, що впливають на рівень екологічного виховання:

а) наскільки педагог знайомий з екологічними проблемами, усвідомлює важливість завдань, сам володіє екологічною культурою;

б) наскільки батьки дотримуються культури спілкування з природою.

МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ ВИХОВАТЕЛЯМ

Зважаючи на пізнавальні особливості дітей дошкільного віку, вихователям необхідно забезпечити:

- ◇ наочну агітацію повідомлюваних знань;
- ◇ організувати активну дослідницько-пошукову діяльність;
- ◇ поетапне ускладнення завдань;
- ◇ варіативність повідомлення другорядних ознак і характеристик на основі демонстрації суттєвої ознаки чи явища.

Основні методи:

- ◇ експеримент;
- ◇ спостереження (епізодичні, тривалі);
- ◇ безпосередній контакт з природою;
- ◇ праця в природі;
- ◇ дослідно-пошукова робота;
- ◇ поетапна фіксація результатів;
- ◇ дидактичні ігри, ігри-медитації, ігри-подорожі;
- ◇ технічні засоби навчання;
- ◇ демонстрування картин, ілюстрацій, фотографій;
- ◇ бесіди;
- ◇ словесно-логічні завдання;
- ◇ проблемні завдання, запитання, ситуації.

Педагогічні прийоми:

- ◇ показ;
- ◇ пояснення;
- ◇ порівняння;
- ◇ зіставлення;
- ◇ створення проблемних і пошукових ситуацій;
- ◇ активізація знань і досвіду дітей про природу.

Засоби:

Об'єкти живої і неживої природи, обладнання за змістом роботи, художнє слово, фольклор, музика.

Організаційні форми:

- ◇ заняття;

- ◊ екскурсії;
- ◊ прогулянки;
- ◊ цільові спостереження.

Форми роботи поза заняттями:

- ◊ екологічні виставки кожної пори року;
- ◊ екологічні конкурси;
- ◊ словесні (відповіді дітей на запропоновані запитання, описи малюнків, натуральних об'єктів або явищ, загадування загадок, розв'язання проблемних завдань);
- ◊ графічні (діти малюють будь-яку пору року, листівки, поштові марки природоохоронного змісту);
- ◊ пантомімічні (передбачають наслідування характерної поведінки тварин, творчі уявлення про ту чи іншу рослину);
- ◊ політехнічні (влаштовують для набуття вміння складати букети, композиції, збирати цілюще зілля, чистити годівниці та інших трудових умінь та навичок). Сюди також входять виготовлення пташиних годівничок з глини, пластиліну, паперової маси, покидькового матеріалу, склеювання і виготовлення моделей та атрибутів до ігор, пов'язаних з пізнанням та охороною довкілля.

Правила поведінки дітей у природі:

- ◊ Не ламай гілки дерев та кущів, не обривай з них листя, цвіт.
- ◊ Не псуй кору дерев.
- ◊ Не рви квіти на лузі, в полі, в лісі.
- ◊ Лікарські рослини можна збирати лише ті, яких є багато в цій місцевості.
- ◊ Не обривай павутиння на деревах, не вбивай павуків.
- ◊ Не чіпай мурашники.
- ◊ Природа не терпить вогню.
- ◊ Не кидай сміття на траву, під дерева, у ставки та річки.

Досліди

Вплив світла, води, повітря, ґрунту на рослини: (цибулина в землі, суха, у банці з водою, на сонці і в тіні, в закритій банці і на повітрі у звичайних умовах та ін.)

ВЗАЄМОДІЯ З ДІТЬМИ

“Екологічна стежка”

“Екологічна стежка” допомагає будувати стійку логічну систему в екологічному вихованні дітей, подавати їм якомога більше знань, формувати цілісні уявлення про чудовий світ природи, краще зрозуміти взаємозв'язки та взаємозалежності тощо.

Підготовча робота

- ◊ Визначення маршруту.
- ◊ Вибір об'єктів природи, що зустрічатимуться на “екологічній стежці” (наприклад, мурашник, калина, ялина та ін.).
- ◊ Розглядання ілюстрацій із зображенням відповідних об'єктів природи.

Орієнтовна модель проведення

1. Постановка мети заходу дітям.
2. Повторення і закріплення правил поведінки у природному довкіллі.
3. Загадування і відгадування загадок про передбачувані об'єкти природи для спостережень та знаходження їх у природному довкіллі.
4. Дидактична вправа: “Що було б, якби...?” (не стало калини, соловейка, ялинки...).
5. Дидактична гра “Добре-погано” (наприклад, поливати квіти – зривати великі букети польових).

Примітка. Бажано передбачати і можливу посильну працю в природному довкіллі.

Після проведення “екологічної стежки”

- ◊ Гра “Ланцюжок”. Обмін враженнями.
- ◊ Образотворче мистецтво: ліплення, аплікація, малювання тих природних об'єктів, які справили на дітей найбільше враження.
- ◊ Читання художніх творів про бережне, дбайливе ставлення до природи.
- ◊ Яким весняним квітам загрожує небезпека? (Назвати і намалювати їх). Як ми можемо їх захистити?

ОРІЄНТОВНІ МОДЕЛІ ЗАНЯТТЬ

Збережімо весняну квітку

1. Актуалізація знань дітей. Які весняні рослини знають діти?
2. Відгадування загадок про весняні квіти.
3. Розповіді віршів, легенд, переказів.
4. Малювання за уявою (з натури) весняних квітів.
5. Екологічні ланцюжки: Що потрібно для того, щоб зацвіла весняна квітка?
6. Розглядання ілюстрацій, малюнків із зображенням дорослих (дітей) з великими оберемками весняних квітів.
7. Розв'язання проблемних ситуацій (на основі художніх творів або придуманих педагогом).
8. Ігри-медитації. Уяви себе весняною квіткою (підсніжником, конвалією, проліском та ін.). Як би ти хотів, щоб поводитися з тобою – квіткою?

Підсумки.

1. Вироблення разом з дітьми правил бережного ставлення до рослин.
2. Проблемне запитання: Що треба зробити, щоб весняних квітів стало більше? (Не рвати оберемками, висадити разом з цибулинами вдома, на ділянці дитячого садка та в інших місцях.) Спрямованість на природоохоронну працю.

Червона книга України

1. Ознайомлення з Червоною книгою.
  2. Бесіда про весняні рослини, занесені до Червоної книги.
- Примітка.* Можна скористатися поданими легендами.

Підсніжник

Колись, дуже давно, всі квіти цвіли круглий рік. Сніг падав на землю, але він був безбарвний, прозорий, і його ніколи ніхто не бачив. Захотів сніг, щоб і на нього люди дивилися і щоб ним, як квітами, милувалися. Пішов сніг до червоної рути і попросив її, щоб вона дала йому трохи свого кольору. А рута йому відповіла: “Я червона, і ти будеш червоний, і все навкруги буде червоним”, – і не дала йому свого кольору. Тоді пішов сніг до зеленої травички і нумо її прохати, щоб вона дала йому трохи свого кольору, але й травичка йому відмовила. Звертався він і до айстри, і до фіалочки – і ніхто не допоміг снігові. Лише коли сніг звернувся до білого підсніжника, той йому дав трохи білого кольору. І відтоді, коли із землі сходить сніг, з’являються підсніжники.

Латаття біле (біла лілія)

У далеку давнину в індійців існувала легенда, нібито це не квіти, а зорі падали сюди з небесної височини, та й так і залишилися на воді. Вірили також і в те, що латаття утворилось із іскор, що впали після зіткнення двох зірок. Взагалі, мабуть, немає такої країни, де б не було легенди про водяну білу лілію. В Україні поширене таке повір’я: квітку білої водяної лілії не варто приносити в дім, бо разом з нею до хати прийде нещастя.

Діти, це повір’я правильне, адже людина, котра склала цю легенду, хотіла, щоб люди не нищили красу природи, а, навпаки, оберігали її. Ось тому і виникло таке повір’я. Біла лілія – це цінна лікарська рослина. Як ви вже знаєте, вона занесена до Червоної книги України і її потрібно оберігати.

3. Малювання весняних рослин, занесених до Червоної книги, що найбільше запам’яталися дітям.

4. Проблемне запитання: Чому ці рослини треба берегти? Як ми можемо допомогти весняній квітці зберегти її красу для всіх?

Їх залишилося мало, вони гарні й корисні.

Примітка. Аналогічно до поданих моделей занять можна вибудовувати роботу з дітьми щодо бережного, дбайливого ставлення і до інших об’єктів природи.

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОПЕДАГОГІКИ

Актуальність проблеми екологічного виховання – безперечна.

Спосіб життя наших предків у давнину забезпечував тісний зв’язок людини і природи. Нині цей зв’язок став драматичним. Ми опинилися в стані не лише економічної кризи, але й екологічної. За даними вчених, у світі зникає щохвилини 2 га лісу, щотижня – один вид рослин, щороку – один вид тварин, отруєні шкідливими промисловими викидами вода і повітря. Та, на жаль, не всі це усвідомлюють. Це не провина людей, а їхня біда. Бо не навчили їх розуміти нерозривність і взаємозалежність у природі, не прищепили змалечку елементарних навичок спілкування з усім живим, що оточує нас. А від рівня екологічного мис-

лення людини значною мірою залежить, якою буде Земля через кілька десятиріч, чи залишаться її повітря, води, ліси, ґрунти чистими, придатними до життя, чи отруєні, забруднені нестимуть смерть усьому живому. У зв’язку з цим виникає питання про перегляд підходу до проблем екологічного виховання, про пошук нових дієвих засобів формування екологічної культури.

Відчуття краси, розуміння природи не приходить само собою, його треба виховувати з раннього дитинства, коли інтерес до навколишнього середовища особливо великий.

Софія Русова вважала природу душею, основою виховного процесу.

Бо коли дитина набуде вміння спостерігати, досліджувати все, що її оточує, це навчить її любити рідний край, свою Батьківщину як щось неповторне. Фребель писав, що “...природа у своїх явищах дуже рано звертається до людини, але мова її така тиха, така тиха, що ще не розвинутий розум дитини, ще не звичне на цьому етапі вухо з труднощами сприймають її звуки і мову. Щоравда, дитина все це відчуває, але не вміє їх пояснити, перевести на свою мову; дитина б бажала висловити свої почуття і враження, але для цього не знаходить слів”.

Вже давно відомо: чим раніше посіємо ми в дитячу душу зерна розумного, доброго, тим рясніші будуть сходи, і чим дбайливіше плекатимемо їх, тим краще розвиватимуться і міцнітимуть ті почуття, які прагнемо закласти. Саме тому вже в дошкільному віці треба показати вихованцям, який привабливий світ оточує їх, скільки в ньому цікавого, корисного, що природа робить людей щедрішими і добрішими, сильними і чуйними, дарує радість і спокій. Але до того часу, поки дитина не відчуватиме себе частиною природи, особисто відповідальною за кожний її елемент, не відчує себе активним захисником навколишнього середовища, не навчиться змалечку звертатися до природи на “Ви”, доти не буде позитивних результатів на терені екологічного виховання.

Виходячи із вищесказаного, пропонуємо структурно-логічну модель екологічного виховання дошкільників.

Зважаючи на те, що в основі будь-якої моральної якості лежить інтелектуальний емоційний зв’язок, єдність знань і переживань (1, с. 94) і те, що “дитина пізнає світ людських цінностей не лише у формі споглядання, а діяльно, активно (2, с. 11), компонентами структурно-логічної моделі екологічного виховання дошкільників може бути: когнітивний, аксіологічний і праксеологічний.

Компоненти екологічного виховання дошкільників

При виборі компонентів виходили із діалектичної єдності пізнавального і емоційного аспектів самосвідомості людини і дитини зокрема. Так, з одного боку, без елементарних знань дітей неможливо сформувати емоційно-ціннісне ставлення до об’єктів природи. З другого боку – без позитивного емоційного сприй-

няття виникнуть труднощі у засвоєнні знань. Цим зумовлено вибір когнітивного компонента як такого, що визначає рівень знань дослідників про природу в результаті їх пізнавальної діяльності, та аксіологічного, що визначає емоційно-ціннісне ставлення до природи та трудової діяльності у ній.

Разом з тим, одержані знання, формування емоційно-ціннісного ставлення до природи не можуть бути міцними і стійкими, якщо не закріплюються практичними діями дітей. Цим зумовлено вибір праксеологічного компонента, що визначає рівень активності дитини, її прагнення включитися у природоохоронну роботу, доступну для конкретного віку, рівень сформованості культури поведінки в природному довкіллі.

Наші прадіди, хоч і не знали такого слова, як екологія, але все виховання в народі завжди було насичене духом бережного, дбайливого ставлення до всього живого. Адже природа годувала, напувала, одягала людину, була джерелом її фізичного здоров'я, морального благополуччя, естетичної насолоди. Люди боготворили її, поклонялися її силам, берегли і примножували її багатства. Звідси так багато дійшло до нас народних прикмет, прислів'їв, загадок, казок, легенд і переказів, народних ігор, звичаїв, традицій та обрядів, пов'язаних з явищами живої і неживої природи.

Багатовіковий досвід нашого народу у вихованні дбайливого ставлення до природи є тим благодатним ґрунтом, на якому повинен базуватися процес екологічного виховання у дошкільному закладі. А одним із найкращих засобів реалізації завдань екологічного виховання є українська етнопедагогіка.

Етнопедагогіка, за словами професора М. Стельмаховича, йде від прадіда, батька-матері, сім'ї, рідної мови, землі-годувальниці, від ясного неба і світлого сонця й матінки-природи, чистого повітря, води, наполегливої праці, від широкого серця й щедрої душі...

Засоби української етнопедагогіки надзвичайно різноманітні: це і рідна мова, і фольклор, народне декоративно-ужиткове прикладне мистецтво, ремесла і промисли, свята та обряди, народні символи, дитячі ігри та іграшки, народний календар, мудрі заповіді народної моралі і т. д. Вони доступні і зрозумілі дітям за змістом і формою, легко засвоюються ними. Їхня поетичність, влучність, простота в поєднанні з безпосереднім природним середовищем полегшать дітям процес засвоєння знань про явища природи, дадуть можливість через художнє поетичне слово побачити красу і привабливість навколишнього світу, полюбити природу, приведуть до розуміння, чому треба берегти її, як треба турбуватися про неї.

Маємо прекрасні взірці української народної мудрості, що увіковічують любов до природи та бережне ставлення до неї.

Ознайомлення з цією багатогою скарбницею народної мудрості, з цим своєрідним народнопоетичним епосом землі змінить ставлення наших дітей до природи і допоможе виховати дбайливих її господарів.

Компоненти структурно-логічної	Засоби етнопедагогіки			
	Рідна мова	Фольклор	Свята та обряди	Народні ігри
Когнітивний	Барви природи. Читання художніх творів і спостереження за явищами, про які йдеться	Народні прикмети	"Зустріч птахів", "Проводи зими"	"Мак", "Ой у полі жито"
Аксіологічний	Читання оповідань В.Сухомлинського "Щоб метелик не не поколовся", М. Сингаївського "Не хочу"	Народна мудрість про красу природи. Наприклад: "Немає ліпшої краси, ніж гаї та ліси"	Емоційне переживання під час свята зустрічі птахів	Ігри-медитації "Уяви себе квіткою (ромашкою, проліском, пташкою, метеликом та ін.) Розкажи про свої дії. Чи хотілось, щоб тебе топтали, рвали, просто нищили?"
Праксеологічний	Бесіда з дітьми після дослідів, що потрібно для росту рослин	Народна мудрість про бережливе ставлення до природи: "Доглядай землю плідну, як матір рідну", "Зіпсував воду – не буде честі твоєму роду"	Свято квітів, свято першого листочка	Екологічні ланцюжки

Важливими методами і прийомами формування у дошкільників екологічної культури є бесіда, спостереження у природі, домінантою яких має бути встановлення причинно-наслідкових зв'язків, вибудовування дітьми логічних екологічних ланцюжків. Наприклад, сонце гріє, дощик поливає, росте квітка і розквітає, бджола з вулика вилітає, на квітку сідає, солодкий медок збирає.

Дітей вчать робити висновки, наскільки все у природі взаємопов'язане.

Використання прислів'їв, приказок, загадок, народних прикмет, повір'їв, читання художньої літератури, розглядання картин із зображенням природи, проведення свят та дозвіл на природоохоронні теми збагачуватиме знання дітей, підсилюватиме емоційно-ціннісне сприйняття явищ природи і через збудження емоційно-чуттєвої сфери дитини викликатиме бажання берегти і примножувати в міру своїх сил природне довкілля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калуська Л. Екологічна ігroteка. – Івано-Франківськ, 1999 – 52 с.
2. Калуська Л. Природничий словник-довідник для дошкільників. 2-ге вид. доп. // Дитячий садок, 2000, № 31-33 за серпень. (Вкладка до газети.)
3. Рувинський Л. Нравственное воспитание личности. – Москва, МГУ, 1981.
4. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996.
5. Поніманська Т. Моральне виховання дошкільників: навчальний посібник. – К: Вища школа, 1993.
6. Стельмахович М. Народна педагогіка. – К.: Радянська школа, 1985.
7. Сухомлинський В. Вибрані твори: В 5 т. К.: Радянська школа, Т. 5. Статті. 1977.

ФОРМИ РОБОТИ З ПЕДАГОГІЧНИМИ КАДРАМИ

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ

Педради

1. Особливості екологічного виховання дошкільників.
2. Формування у дітей позитивного ставлення до природи і діяльності людини в ній.
3. Люби і знай свій рідний край (виховання у дошкільників любові до природи рідного краю).
4. Здійснення завдань екологічного виховання у дошкільному закладі в світлі сучасних вимог.

Семінари-практикуми

1. Рослинний і тваринний світ Прикарпаття (іншої місцевості).
2. Екологічна подорож рідним краєм.

Консультації

1. Засоби фіксації знань дітей про природу (ведення календарів погоди і природи, збирання гербаріїв, колекцій).
2. Як знайомити дітей з природою місцевості.
3. Спостереження за погодою та передбачення змін у ній.
4. Використання ігор під час ознайомлення з природою.
5. Народні прикмети як засіб активізації спостережливості.
6. Зміст дослідної роботи у природі.
7. Ознайомлення з обрядами як складовою екологічного виховання.

8. Форми роботи з батьками з екологічного виховання.

Колективні перегляди

1. Ознайомлення дітей з явищами неживої природи.
2. “Чому калина зажурилась?” (Дбайливе ставлення до рослин.)
3. “Про що говорить дерево?” (Зміни в природі.)

Інші форми роботи

1. Педагогічна вікторина “Віконечко в природу”.
2. Конкурс знавців екосистеми Прикарпаття (вашої місцевості).
3. Педагогічний аукціон “Земля і діти”.

ДОВКІЛЛЯ, ЗДОРОВ'Я, ДИТИНА

Педради

1. Формування екологічної культури дошкільників.
2. Використання народознавчого матеріалу в формуванні екологічної культури дошкільників.
3. Природне середовище і природні умови для зміцнення здоров'я дітей.

Семінари

1. Природа – основний чинник існування людини.
2. Вплив навколишнього середовища на здоров'я дітей.

Семінари-практикуми

1. Використання природних факторів зміцнення здоров'я.
2. Організація загартування дошкільників.
3. Ігри-медитації та їхня роль в екологічному вихованні.

Консультації

1. Ознайомлення дошкільників з явищами живої та неживої природи.
2. Розкриття взаємозв'язків у природі та формування свідомого ставлення до навколишнього середовища.
3. Організація дослідно-пошукової роботи у природі.

Конференції

1. Роль природи у вихованні моральних якостей особистості дошкільника.
2. Ознайомлення дошкільників з природою (у всіх вікових групах).
3. Дозвілля та розваги на екологічну тематику.
4. Художня література у формуванні екологічної культури дошкільника.
5. Використання ігор в екологічному вихованні.

Перевірка та контроль

1. Засвоєння дітьми норм та правил поведінки у природному довкіллі.
2. Рівень знань про найближче природне довкілля.
3. Уміння та навички дослідно-пошукової роботи та праця в природі.

**ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ:
ПРОБЛЕМИ ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ**

Семінар для дошкільних працівників

План

1. Зміст, мета і завдання екологічного виховання.
2. Екологічна культура дошкільника.
3. Умови екологічного виховання.
4. Екологічний зміст народних традицій бережного любовного ставлення до природи.
5. Екологія людини і дитини.

**ВПРОВАДЖЕННЯ У ПРАКТИКУ РОБОТИ АКТИВНИХ ФОРМ
ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ**

Семінар-практикум для вихователів

1. Науково-методичне забезпечення екологічного виховання дошкільників (навчальні плани, наукова педагогічна література з цієї проблеми). Форма роботи: експрес-інформація, короткі інформативні повідомлення вихователів.
2. Довкілля, екологія, здоров'я. Форма роботи: дискусія (коротко і чітко окреслити взаємозв'язки між цими поняттями, навести приклади, вибудувати логічні змістові ланцюжки).
3. Особистий досвід щодо екологічного виховання дошкільників. Форма роботи: "Круглий стіл".
4. Екологічний дитячий садок: проблеми та перспективи. Обговорення представлених проектів (домашнє завдання).

РОЛЬ ПРИРОДИ У ФОРМУВАННІ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Семінар

План

1. Естетичне виховання через ознайомлення з природою.
2. Розумовий розвиток у процесі виконання дитиною дослідно-пошукових завдань у природі.
3. Природа і активізація мовленнєвої діяльності дітей.
4. Закріплення математичних понять та просторових уявлень під час ознайомлення з природними об'єктами.
5. Формування моральних якостей через ознайомлення з природою.

**ВИЯВЛЕННЯ РІВНЯ ОБІЗНАНОСТІ ПЕДАГОГІВ
З ПРОБЛЕМОЮ ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ**

Фрагмент роботи з педагогічними кадрами

Форма проведення – "круглий стіл"

Орієнтовні питання

1. Дитина – частинка природи. Ваше розуміння вислову.
2. Природа є основним чинником існування людини. Вона і людство невіддільні. Доведіть це.
3. Від яких чинників залежить рівень екологічної культури дітей?
4. Якими засобами ви формуєте екологічну культуру?
5. Використання народознавчого матеріалу в екологічному вихованні.

Легенди. Чому в легендах про рослини і тварин часто дійовими особами виступають люди? (*Єдність людини і природи.*)

Народні ремесла (кольори природи на виробках, рослинні барвники).

Як використовували люди красу природи у своєму побуті? Чому на багатьох речах вжитку можна знайти візерунки з рослинних елементів, із зображенням тварин та ін.?

На основі чого виникла народна природнича символіка?

Прикмети. Яку роль в екологічному вихованні відіграють народні прикмети?

Повір'я. Чи доцільне використання народних повір'їв?

Прислів'я, приказки, загадки. Наведіть приклади їх використання з власного досвіду.

Практичне завдання. Моделювання поведінки педагога та дітей під час спостережень, коли вони, наприклад: побачили квітучу яблуню; почули стукіт краплин дощу; глянули на краплини роси у проміннях сонця; золотий луг розквітлених кульбаб; осінній багрянець клена або дуба та ін.

ДИТИНА. ДОВКІЛЛЯ. ПРИРОДА

Семінар-практикум з елементами рольової гри

Ерудити готують відповіді або короткі повідомлення

Консультанти надають допомогу.

Опоненти (5 чол.) вивчають тему, аргументовано спростовують деякі положення ерудитів, дають запитання.

Арбітри (5 чол.) оцінюють дії учасників гри.

Рецензенти (5 чол.) вивчають тему, роблять критичний аналіз відповідей ерудитів, опонентів (дають здебільшого позитивну оцінку виступам, відзначають позитивні сторони і недоліки).

Питання для обговорення

І. Природа – основний чинник існування людини:

♦ людина і повітря;

- ◇ людина і вода;
- ◇ людина і земля;
- ◇ людина і тваринний світ.

Завдання: розкрити взаємозалежності.

II. Прадіди в довкіллі:

- ◇ біоритми природи і біоритми життя людини;
- ◇ естетотерапія (відображення краси природи в побуті);
- ◇ оздоровлення рослинною їжею (народні страви, пости та їх вплив на здоров'я);
- ◇ природні чинники загартування;
- ◇ народні методи профілактики і лікування деяких хвороб.

Завдання: висвітлити суть запропонованих питань.

III. Вплив природного середовища на: здоров'я, фізичний розвиток; психічне здоров'я; моральну вихованість; духовне здоров'я.

IV. Створення умов для виховання у дошкільників свідомого ставлення до навколишньої природи, оточуючих і до самих себе.

V. Форми просвітницької роботи серед батьків.

ВЗАЄМОДІЯ З РОДИНОЮ

Робота вихователів із батьками з цієї проблеми може проводитися за такими напрямками:

1. Вивчення рівня екологічних знань батьків (анкетування, опрацювання анкет, питальників та ін.).
2. Надання теоретичної допомоги (бесіди, Дні відкритих дверей, усні та рукописні методичні журнали, конференції, лекторії та ін.).
3. Система практичної допомоги (щоденні консультації, дискусії, диспути, діалоги, практичні заняття з розв'язанням батьками педагогічних задач, проблемних завдань, що стосуються екологічного виховання дітей).

Орієнтовні форми співпраці

1. Бесіди за “круглим столом”.
2. Проблемні семінари.
3. Екологічні сімейні уроки.
4. Індивідуальні консультації-поради.
5. Книжки-ширми з екологічною тематикою (“Рослинний і тваринний світ вашої місцевості”, “Чудодійні трави”, Червона книга України та ін.)

Орієнтовна тематика різних форм роботи з батьками.

Конференція

1. Екологічні проблеми України.
2. Роль природи у всебічному розвитку дитини.

Дискусія

Взаємозв'язок людини з природою, Всесвітом, їхній вплив на здоров'я ма-

ленької людини.

Семінар-практикум

1. Екологічні ігри та їх використання у формуванні бережного ставлення до природи.
2. Проблемні завдання і ситуації як важливий засіб екологічного виховання.
3. Спільна природоохоронна робота батьків і дітей.

Цикл радіопередач (або усний журнал)

1. Зелена планета.
2. У світі тварин.

Примітка. Мета цього виду роботи з батьками – розширити знання про природні об'єкти і навчити використовувати їх у спілкуванні з дитиною.

Консультації

1. Як знайомити дітей з об'єктами живої і неживої природи.
2. Ігрові завдання в екологічному вихованні.
3. Формування екологічної культури засобами художньої літератури.
4. Рекомендації щодо організації праці в природі.

Папки-пересувки

1. Рослини-“здоровинки” та рослини отруйні.
2. Увага: отруйні гриби! Перша допомога при отруєнні.
3. На лоні природи. Правила поведінки в довкіллі.

Інші форми роботи

День довкілля. Розваги спільно з батьками.

Анкету для батьків

№1. Оцініть свої знання з природи та екології за 10-бальною шкалою.

№ п/п	Шкала оцінок									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Знання про природу										
Знання з екології										

№2.

1. Що таке екологія і екологічне виховання?
2. Головна мета екологічного виховання.
3. Чи доцільно акцентувати увагу з ранніх років дитинства на екологічних проблемах?
4. Які напрями екологічного виховання зреалізуються вами вдома?
5. Які чинники найбільше впливають на формування екологічної культури дошкільника?

№3.

1. Чи є вдома якась система екологічного виховання дитини?
2. Чи налагоджений у сім'ї активно-динамічний відпочинок у природі?
3. Як організовується вдома трудова діяльність у природі?
4. Які доручення виконує дитина з погляду охорони природи?

Проблемні ситуації

№1. Тато і мама разом з Андрійком пішли на річку. День був чудовий. Яскраво світило сонце. У верболозах співали пташки. Весело перекочувалися хвилики на воді. Так гарно і приємно було відпочивати. Згодом пообідали. І далі продовжували купатися, ніжитися на сонечку. Так швидко промайнув час. Настав час повертатися додому. Мама почала прибирати залишки їжі, папірці та ін. Батько сказав: “Та залиш так, як є. Глянь: он хлопчачки сиділи і скільки всього залишили.”

Андрійко мовчки спостерігав за розмовою батьків.

Завдання. Який урок дали дорослі дитині?

№2. Забираючи Оксанку з дитячого садка, молода мама побачила чудове гроно горобини. Рука потяглася до гілочки і зламала її. Дівчинка здивовано подивилася на маму. “Нічого не станеться горобині. Подивись, як багато ще на ній є ягід”, – сказала вона.

Завдання

1. Оцініть поведінку матері.
2. Спрогнозуйте на перспективу поведінку дитини.

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ У ДОШКІЛЬНИКІВ

“Круглий стіл”

1. Вплив навколишнього середовища на психічне і фізичне здоров'я дітей. Як впливає навколишнє середовище на фізичний, психічний, моральний розвиток?
2. Чи є відмінності у рівнях фізичного і психічного розвитку в сучасних дітей та їхніх однолітків років 20 тому? З чим це пов'язано? У чому причина таких відмінностей?
3. Чому люди різних регіонів відрізняються фізичними даними, станом здоров'я, особливостями характеру?
4. Розкрийте суть поняття “Екологічна культура дошкільника”.
5. Що є основою екологічного виховання?
6. Основні завдання екологічного виховання.
7. Як ви у своїй родині реалізуєте завдання екологічного виховання?

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ БАТЬКІВ

- ◇ Природа – не лише джерело здоров'я і радості. Вона – найбільший друг, неоціненне багатство.
- ◇ Навчіться бачити красу природи і розкривайте її дітям.
- ◇ Візьміть за правило: жодного дня без замилювання природними явищами.

- ◇ Якомога більше бувайте на лоні природи.
- ◇ Любіть своє природне довкілля, бережіть його.
- ◇ Нехай ваша рука ніколи не підніметься, щоб знищити красу.
- ◇ Хай милосердним буде ваше серце до братів менших.
- ◇ Будьте добрим прикладом для дітей. Навчившись милуватися, любити і берегти природне довкілля, ваша дитина буде милосердною, доброю, співчутливою до всіх і до всього.

ПРАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ З ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ ДЛЯ ПОВСЯКДЕННОЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ*

Чудовий, дивовижний світ природи. Треба тільки бачити, берегти своє довкілля. Граючись у різні екологічні ігри, ти збагатиш себе знаннями, зачаруєшся світом природи. А ми маємо надію, що ніколи твоя рука не підніметься зламати гілку чи квітку, знищити комашку, завдати шкоди такій красі. Бо інакше стане світ сірим, похмурим, безбарвним.

НАРОДНА МУДРІСТЬ ПРО БЕРЕЖНЕ, ДБАЙЛИВЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ

Прислів'я, приказки

- Природа одному мати, другому – мачуха.
- Заступи природу дверима, то вона тобі вікном ввійде.
- Від природи бери те, що вона дає, та й за те дякуй.
- З природою живи у дружбі, то й буде вона тобі у службі.
- До природи не носи шкоди.
- Доглядай землю плідну, як матір рідну.
- До землі з ласкою – будеш з паскою.
- Без догляду земля – кругла сирота.
- Рослина – землі окраса.
- Сонце гріє, сонце сяє, вся природа воскрешає.
- Куди водиця тече, там травиця росте.
- Кожен цвіт має свій запах.
- І полин ліком стає.
- Був би сад, а солов'ї самі прилетять.
- Сади деревину, будеш їсти садовину.
- Посадив дерево – себе прославив, посадив сад – рід прославив.
- Садок влітку, як кожух узимку.
- Немає ліпшої краси, ніж гаї та ліси.
- Ліс сам себе чистить.
- Ліс не школа, а всіх учить.
- Як у лісі гукнеш, так і одгукнеться.
- Що в лісі вродиться, то у дворі згодиться.

- Велике дерево поволі росте.
- Нема такого дерева, щоб на нього птиця не сідала.
- Жолудь малий буває, та з нього великий дуб виростає.
- Де звіру добре живеться, там він і ведеться.
- У зайця стільки стежок, як у клубку ниток.
- Де багато пташок, там нема комашок.
- Як багато птиць, не буде гусениць.
- Де лелека водиться, там щастя родиться.
- Всяка пташка свою пісню співає.
- Не потрібна солов'ю золота клітка, краща йому зелена вітка.
- Ліпше пташині голодній у лісі, ніж при пшениці у багатій стрісі.
- Соловейко не співає, коли їсти він не має.
- Зруйнував гніздо пташине – не буде в тебе ні дітей, ні родини.
- Зіпсував воду – не буде честі твоєму роду.
- Де ті жаби дінуться, як болото висохне?
- Не бий бобра – не буде добра.
- Весна – наші батько й мати, хто не посіє, не буде збирати.

Повір'я

- Звиті ластівками гнізда в будинку віщують щастя господарям. Руйнувати їх – гріх.
- Яєць ластівки чіпати не можна, бо будуть на обличчі веснянки.
- Якщо вбити кішку, буде нещастя в домі.
- Не вбивай павуків. Вони павутинням закрили маленького Ісуса, коли Ірод його шукав.
- Якщо лелека зів'є гніздо на хаті – в домі буде щастя.
- Якщо ластівки в'ють гнізда під стріхою або в господарському хліві – в хаті пануватимуть мир, злагода і достаток.
- Якщо кіт на порозі вмивається або півень кукурікає – будуть гості.
- Господарство, у якому є гніздо чорногозу, є щасливим і захищеним від пожежі.
- Коли у нову хату пускати тварин ночувати, то буде щастя перебувати.

Загадки

1. Навесні тебе радує, влітку прохолоджую, восени годую, а взимку грію.
(Дерево)

2. Я найперше зацвітаю
Синім цвітом серед гаю.
Відгадайте, що за квітка,
Бо мене не стане влітку.
(Пролісок)

3. Хто комах з кори виймає,
Про здоров'я лісу дбає?
(Дятел)
4. Швидко скрізь цей птах літає,
Всіх комашок поїдає,
За вікном гніздо будує,
Тільки в нас він не зимує.
(Ластівка)
5. Шубка з сірого пушку,
Скаче в жовтій фартушку,
Чорний шарфик та шапчина.
Хоч маленька ця пташина,
Та корисна трудівниці.
Називається ...
(Синиця)
6. Перший я приніс весну,
Пробудив усе від сну.
Заспіваю під вікном,
А зовуть мене ...
(Шнаком)

ПРИРОДНИЧА АБЕТКА

А

Айстра, абрикос, айва
Починаються на "А".
Айстра око всім милує,
Абрикос нам смак дарує,
Аромат дає айва.
Про здоров'я ці слова.

Т. Бойченко

Б

Барвінок

В моєї бабусі під самим вікном,
Барвінок всю зиму дрімав тихим сном.
Вітри хугували, метелиця била,
А лист кучерявий тримався щосили.
Краплини з-під стріхи умили барвінка,
І в небо звела сині очі рослинка.

Н. Кир'ян

В

Веселі вишні вкрили віти,
Виблискують з височини.
Василько воду ллє на квіти,
Щоб вище вирости вони.
Н. Забіла

Г

Біля ганочка Гануся
Агрус висадила в ґрунт
Гедзь лукаво посміхнувся:
– Гарний дім влаштує тут.
Як трудився він сердешний,
Не ловив даремно гав.
А затим, мов газда гречний
Всіх у гості зазивав.

Н. Вернигора

Д

Дятел дерево довбав.
Дощик дятла не дістав.
У дуплі у дятла дім.
Дятлениата добре в нім.
Т. Коломісць

Е

Едельвейс, едельвейс,
Квітка біла, наче зірка,
Рвати я її не буду,
Хай милує очі людям.
Л. Калуська

Є

Єноти вивели гуляти
Своє єдине дитинча.
За їх сім'єю вовк зубатий
Єхидно стежить з-за куща.
Н. Забіла

Ж

Жуки дзижчать в садочку літом.
По стежці жабка плиг та плиг!
Жоржини квітнуть жовтим цвітом,
Кружляють бджоли біля них.
Н. Забіла

З

Зима морозяна надворі.
Замети білі на землі.
Зоріють в небі ясні зорі.
Заснули зайчики малі.
Н. Забіла

І

Ішов індик з індичкою,
Ішов понад водичкою.
А за ними – індичатка.
Пасли їх малі дівчатка.
Починаймо все спочатку:
Ішов індик з індичкою...
В. Гринько

Ї

Їжачок і їжачиха
Їли знайдені горіхи.
Їжачок радів: – Доспіли! –
Їжачиха мовчки їла.
Їли, їли, недоїли –
Їжачаткам залишили.
Г. Чубач

Й

Йоржа впіймав на вудку Йосип,
Схопив і зойкнув: “Ой-ой-ой!”
Не знав, напевно, Йосип досі,
Який колючий йоржик той.
Н. Забіла

К

Качки край копанки хлюпочуть,
Качаток кличуть під комиш.
Кача впіймати кішка хоче.
Катруся киці каже: – Киш!
Н. Забіла

Я дівчинка тонесенька –
Конвалія білесенька.
Ще звусь я “кукурічка” –
Зелена спідничка.
Ще звусь я “маївка” –
Білесенька голівка.
Так хочу розквітати –
Мене не треба рвати.
Н. Кир'ян

Л

Лис Микита в лісі жив.
Лис Микита ліс любив.
Лиш прокинеться він рано,
Ліс шумить йому гілками.
Лише сонечко зійде,
Лісом лис Микита йде.
Г. Чубач

Н

А носоріг уздовж доріг
Насіяв незабудок.
І написав:
“Не насмітіть!
Не наступіть!
І не зірвіть! –
Нехай на радість будуть!”
Т. Коломісць

О

Ось гляньте: з оленятком олень
У зоопарку нашим є.
Окрайчик хліба тато Олин
З-за огорожі їм дає.
Н. Забіла

П

Повітря, земля і вода –
Це Природа.
Природа – це Я. І Ти –
Це Природа.
У Божому світі
Під сонцем одним
Повинні ми жити
У згоді.
Т. Бойченко

Р

Ранній ранок росами
Трави посріблів.
Ніженьками босими
Я росинки збив.
Де не збив – промінчики
У росі горять,
І ромашок вінчики
Радісно бринять.
Л. Біленька

С

Сіло сонце на сосну.
Сонно мовило: – Засну! –
Сосни сонечко гойдали,
Сосни сонечко благали:

– Сонце, сонечко, не треба!
Стане сумно нам без тебе!
Г. Чубач

Т

Тигр

(Скоромовка)

Тигр ричить,
Ричить тигриця –
Пролетіла низько птиця:
Фур-р-р...
І смугасті тигренята
Шкірять гострі зубенята:
Гир-р-р-!
В. Гринько

У

У долині жив удав.
Удавав, що все він знав.
Удавав, що все умів.
У траві хвостом вертів.
У ріку лише дивився –
Удавав, що вже умився.
Г. Чубач

Ф

У Фросинки і Наталки
Зацвіли в саду фіалки.
Фікуси листаті
Розкошують в хаті,
А на підвіконні
Фуксії червоні.
Л. Біленька

Х

Хліб тобі не зайчик носить –
Брат мій сіє, тато косить.
Хліборобом хочу стати,
Як мій братик, як мій тато.
Приблизь із лісу зайчик –
Сам подам йому окрайчик!
В. Гринько

Ц

Цапок водицю п'є з цеберка,
Скубе травицю на лужку.

Солодкий цукор чи цукерка –
Це теж цапкові до смаку.
Н. Забіла

Цілий день і цілу ніч
Цвіркуни кричать на піч.
– Цвіркунчики, цвіркуни,
Цей ваш крик чому сумний?
– Це тому, що дні холодні,
Це тому, що ми голодні.
Г. Чубач

Ч
Черпаха у береті
Заблукала в очереті.
Їй зустрівся чорногуз,
Гречний птах, не боягуз.
Озирнувся – недалечко
Чапля чистила крилечко.
Запитав: – Чи можеш ти
Черепасі допомогти?
Чапля каже: – Що ж, як треба,
Я візьму її до себе,
Почастую молочком
І рачками з часничком.
В черепахи щезла втома:
– Проведіть мене додому,
Бо сумна без мами хата,
Плачуть черепашенята.
Л. Біленька

Ш
Шуг!– шуліка шугонув,
До курчат у двір майнув.

ДОБІРКА ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗМІСТУ

Про дерева та вітер

Слухайте, дітки, казочку про дерева. Про те, яку вони нам дають користь і чому їх не можна кривдити.

У затінку гіллястих дерев люди викопали дві криниці – велику й маленьку. З великої криниці брав воду дідусь, бабуса і малий Пепік. З маленької криниці пили воду пташка, зайчик, пили куріпка з дітками й кізонька з козеням, приходили й корівка з телятком.

Тут Сашко стоїть уже –
Пильно квочку стереже.
Від шуліки, від ворони
Він – надійний оборонець.
– Шуги, шуги із подвір'я,
Бо своє розгубиш пір'я!
В. Гринько

Щ
Щиглик, щиглик, щигленятко,
Щиглик дзьобає зернятка.
Щиглик дзьобає дрібненькі –
Сипонув я цілу жменьку!
В. Гринько

Ю
Юрасик любить працювати,
Він юний садівник, юннат.
З юрбою малюків завзятих
За школою він садить сад.
Н. Забіла

Я
Яблунька-дичка
(Пісенька)

В лісі яблунька,
В лісі дичка,
Рясно яблучок
Невеличких.
Плаче яблунька,
Плаче дичка:
– Родять яблучка,
Звуть – кислички...
В. Гринько

Як тут було гарно! Коли ж прилітав сюди вітер, то дуже сердився. Ніколи не міг спокійно перелітати через дерева. Гу-у-у! Як він налітав на дерева! Як нагинав їх додолу! А коли прилітав вітер з дощовою хмарою, то йому також було важко перемаїнути через дерева, і він віддавав їм майже всю дощову воду.

Та ось дерева зрубали. Тепер ніхто не затримував дощового вітру і він ніс воду далі. А коли до криниці прилітав вітер-суховій, то щоразу забирав воду. І що ж? Обидві криниці висохли. І дідусь, і бабуса, і малий Пепік zostалися без води. Навколо все засохло. Плакала пташка. Плакав зайчик. Куріпочки вмирали від спраги. Козеня не мало де напитися. І телятко теж.

Якось прийшов лісівник і сказав: “Дерева тримають вологу. Без дерев не буде води”. Тоді вийшли діти і стали садити дерева. Швидко молоді деревця приймалися й почали рости.

Через багато років вирости нові дерева. Знову гув вітер, нагинав дерева додолу, але вони не піддавалися. А коли прилітав вітер з дощовою хмарою, дерева спиняли його і забирали воду.

Скоро у великій і малій криницях знову було повно води. Знову всі приходили по воду і раділи, що вона є. І звірятка, і пташки теж тішились. Вони весело танцювали навколо своєї кринички. Буде тепер що їсти і пити! І деревам спасибі за те, що бережуть воду.

О. Секора

Лісові уроки ввічливості*

– Каррр! Каррр! Добридень! – вітала нас у лісі ввічлива мудра ворона, яка була тут як тут. – Прислухайтесь до моїх порад...

Каррр! Каррр! Будь ласка. Не кричіть і не галасуйте в лісі. Не рвіть квітів, не ламайте гілок. Не лякайте, не ображайте лісових мешканців. І тоді ліс відкриє вам всі свої таємниці-чудеса! Каррр! Каррр!

Звичайно, ми її послухались... І осінній ліс розкрився-розчинився перед нами, неначе намальований дощем і сонцем. Здавалося, він летить кудись. І ялинки махають пухнастими лапами.

– До побачення!

І гуси-лебеді кричать:

– Га-га-га-га! Прощайте! Прощайте, люди добрі! До наступного року! До весни! Будь ласка! Побережіть без нас наш ліс! Звірам і птахам, котрі залишились у ньому зимувати, влаштуйте, зробіть годівнички! Га-га-га! І коли йдете в ліс на прогулянку, не забудьте захопити з собою трішечки круп, моркви, сухарів, капустиного листя! Не забувайте про своїх лісових друзів.

Не розвалюйте випадковко чи зумисне мурашники! Інакше мурахи не встигнуть відремонтувати свій терем-будиночок до морозів і загинуть! Восени не ла-

*За однойменним розділом книги Л. Васильєвої-Гангнус “Азбука ввічливості”. – К.: Рад.школа, 1989.

майте гілок дерев тільки тому, що в них гарне руде, золотаве листя. А взимку... Будь ласка, не знищуйте ялинки на Новий рік! У всіх у цей час свято! А бідним ялинкам – горе гірке! Так пошкодуйте їх!

Відлетіли гуси-лебеді. А мудрі-премудрі Гномичі сіли на пеньок і стали думати. Посидь та подумай і ти разом з ними, мій маленький друже.

...Як мало всі ми – дорослі і діти – дбаємо про нашого друга, про ліс. Як рідко саджаємо ми дерева і квіти! Як часто топчемо, не задумуючись, траву. Ловимо коників і метеликів, які потім помирають у коробках. А коники ловлять мух і комарів. Отже, вони захищають нас, людей... А метелики, як і джмелі та бджоли, запилюють квіти, щоб на кожному найтоншому стебельці дозріло сім'я.

Отже, завдяки їм наступної весни і наступного літа ми зможемо знову помилуватися білими конваліями і золотими примулами, фіолетовими пролісками і блакитними васильками.

Дерева, трави, маленький лісовий струмок і вузьеньку стежечку між квітами – все це і дарує нам з тобою ліс. Він дуже добрий. А якщо ліс, по якому ти йдеш, не затоптаний, не поламаний, не замучений недобрими людьми, він іще подарує тобі й пригорщі ягід, і заячу кислицю. І красноголовець – веселий товстунець – раптом зустрінеться тобі і тихо-тихо (так, що його не кожний почує) скаже:

– Доброго дня!

Треба вчитися слухати ліс, треба вчитися бачити його чудеса, треба бути добрим до всього того, що в ньому живе-росте...

Звернення

До вас, мої рідні, звертаюся я –
Найменший у нашій сім'ї:
Стоїть на узліссі ялинка моя –
Не зрубайте її!
На озері плаває пташка моя –
Не убийте її!
Яскріє на небі зірка моя –
Не згасіте її!
Світ-казку будує мрія моя –
Не спаліте її!

Д. Павличко

Завдання від дятла*

1. Засуши листочки різних дерев між аркушами паперу, наклеї в альбом. У тебе вийде гербарій.

2. Запам'ятай, будь ласка, рослини, намальовані в книжках. Знайди такі самі в лісі. Спробуй намалювати їх. І наступного разу, зустрівшись з уже знайомими тобі рослинами, можеш сказати їм: “Доброго дня!”

*За книгою Л. Васильової-Гангнус “Азбука ввічливості”. – К.: Рад. школа, 1989.

3. Метелики, коники, жуки та інші лісові мешканці не лише радують твоє і моє око, коли ми гуляємо в лісі, а й приносять користь. Вони запилюють квіти. Мурахи очищають ліс і луг. Тому, будь ласка, ніколи не лови і не муч їх! Набагато цікавіше спостерігати за лісовими комашками, мухами, жуками, коли вони на волі. А потім можна придумати про них казку.

4. Деякі лісові ягоди та інші смачні плоди ти, мабуть, уже знаєш. Інші тобі покажуть дорослі.

5. Коли ти будеш зі своїми товаришами або з батьками влітку в лісі, уважно поглянь навколо. І якщо на тебе з-під листя, з-під лісового куща подивиться рум'яна сунічка, малина або інша ягода – їж, пригощайся на здоров'я!.. Тільки не забудь потім сказати доброму лісові за всі його гостинці: “Дякуємо, тобі, лісе!”

Чому плакала пташка

Хлопчик і дівчинка збирали суніці. Між соснами пробивало сонце гілку, гралася білочка. Чим далі діти заходили в ліс, тим більше знаходили суніць. Швидко їхні кошики наповнилися. Раптом хлопчик помітив білочку й побіг подивитися на неї. Тільки розсунув малинник, як звідти випурхнула пташка. Він ойкнув – у гнізді лежало чотири сіренькі маленькі грудочки з великими очима.

– Пташенятка! – радісно вигукнула дівчинка за спиною у хлопчика.

– Давай візьмемо їх додому і будемо доглядати.

Неподалік на гілку сіла сіра, з жовтою грудкою пташка. У дзьобі вона тримала черв'яка.

– Маленькі ще, – невпевнено відповів хлопчик, – ледь вкриті пір'ям.

– Дай я їх погладжу.

Дівчинка простягнула руки. Чотири сіреньких грудочки зворушилися і, розкривши жовті дзьобики, захищали.

– Бідненькі! Голодні! Ми дамо їм булки і крупи...

Пташка сіла ближче. Коли б вона вміла говорити, вона сказала б:

“Діти, не чіпайте пташенят, моїх дітей. Вони ситі. Я сама турбуюсь про них, годую їх м'якими смачними черв'яками. Хліб і крупа для них не годяться...”

– Бідненькі, мабуть, їм холодно вночі, – дівчинка взяла одне із пташенят, поцілувала жовтий дзьобик, поклатала у кошик.

– Я зігріваю їх уночі своїми крилами! – зацвірінкала пташка. Дівчинка взяла друге.

– Я покладу його в ліжечко ляльки, тепло вкрию.

– Ви нічого не знаєте! У кімнаті вони задихнуться.

– Ми їх погойдаємо, – раділи дівчинка і хлопчик.

– Хто їх може погойдати краще, ніж вітер? – заплакала пташка. Гніздо залишилося порожнім.

Перестали щебетати пташки, замовк дятел. Опустила пухнастий хвіст білочка – від горя мало не розірвалося її серце. “Які нерозумні діти, – на верхівці дерева похитав головою крук. – Пташенята і справді задихнуться”.

Пташка з жовтою грудкою довго стежила за хлопчиком і дівчинкою. Залітаючи наперед, сідала на стежку.

– Піні-піні-і, – гірко посвистувала вона, тріпочучи крильцями, ніби про щось просила.

– Подивися на цю пташку. Всю дорогу вона супроводжує нас.

– Я давно її помітила, – відповіла дівчинка. – Що вона від нас хоче?

Дівчинка поклала в рот суницю, знизала плечима.

– Чого цій пташці плакати?

А як ви гадаєте, діти?

К. Марукас

Синичка

Пінь-пінь-піль! Пінь-пінь-піль!

Скільки снігу скрізь лежить!

Снігу, снігу на гілках –

Не дістать мені комах!

Пінь-пінь-чїрр! Пінь-пінь-чїрр:

Киньте крихітку у двір,

Я весною ваш садок

Обберу від комашок!

К. Перелісна

Крихітки

Прилетів малий горобчик:

“Ців-цвірінь!

Пожалій мене, дитино,

Крихту кинь!

Бо на дворі, на морозі

Пропаду,

Я і зернятка під снігом

Не знайду.

На столі я бачу стільки

Крихіток,

Кинь хоч трішки і для мене

У садок!”

Відчинилося віконце –

Стук-дзїнь-дзїнь!

І посипалися крихти...

Цвїнь-цвїрінь!

“Їж, горобчику бідненький,

Поспішай!

Завтра зерняток насиплю –

Прилітай!”

К. Перелісна

Не хочу

Метелика ловити я не хочу:

Він – квітка неба, хай живе собі!

Хай крильцями барвистими тріпоче,

Щоб радісно було мені й тобі.

І квітку лісову не стану рвати,

Додому я її не понесу,

Бо вдома їй джмеля не погойдати

І не попити ранками росу!

І ні стеблинку, гілку чи травинку

Я не ображу – це страшенний гріх!

Бо в кожній з них живе тремка живинка,

Що світиться довірою до всіх.

М. Сингаївський

Пташина помста

(Українська народна казка)

Жив колись далеко від людських осель поганий чоловік з холодними водяними очима і з крижаним серцем. Займався він недоброю справою – ловив у сильце співучих птахів і продавав панам.

Не раз, не два говорили йому люди: “Велике зло чиниш, чоловіче. Рано чи пізно не минути тобі кари”. А той тільки махне рукою, відвернеться і далі робить своє. Однієї ночі він довго сидів на скелястому березі рвучого потоку, поки не почув веселого тьохкання соловейка: “Утік, утік. Потоком, потоком... Ловіть, ловіть!”

– Не втечеш від моїх рук! – подумав.

Поблід місяць, здригнулася ніч. А соловейко просився, рвався на волю.

– Пустіть, пустіть мене у світ! На сині роси, білий цвіт!

Але птахолов був глухий до пташиної просьби. Погані люди не вміють ні плакати, ні сміятися. З холодного ока не випустиш сльози, як з каменя не витиснеш водиці краплини. Вранці відніс соловейка до пана, за що одержав пригорщу золота.

Не стало співця чарівних ночей, а без нього ліс, що весілля без скрипки. То й затужили за ним дерева. Плакали рососою, живицею...

З глибокої зажури розбудив їх тривожний орлиний клекіт. Примостившись на найвищому дубі, скликав орел-сизокрил птахів на таємну нараду. З усіх сторін злетілися великі й маленькі птахи. Радилися недовго. Незабаром розлетілися і знов настала осиротіла тиша.

У тужливій мовчанці тоне панський сад. Жодної пташини, крім зажуреного соловейка, що, забившись у куток клітки, споглядає на світ сумними очима. Пан сидить за столом і ніяк не може дочекатися його щебету. Нараз налетіла хмара птаства. Закрутившись у гнівному різноголоссі, накинулися на пана. Клювали, били крильми... Лежачи на землі, пан, мов крізь сон, побачив над головою сокола-бистрозора, що летів з кліткою до лісу.

А тим часом птахолов поспішав додому. Брязкіт золота лоскотав йому вуха, і він не чув голосу чорного крука, що зловісно крикав над головою. На подвір'ї завмер від страшної несподіванки. На його хату опускався лелека з палаючою головошкою.

– Як смієш, прибуду?! – заскреготав зубами. Нахилився за каменем, щоб жбурнути у птаха, й не запрямітив, як із пазухи випала хустинка з грішми. Кинувся за коновками, що біля криниці. З них випурхнула зграя строкатих дятлів. Взяв до рук одну, другу і жахнувся. Всі коновки були продірявлені. Розчервонілий вогонь весело танцював на його хаті. Птахолов відчув, як ослабає його серце. Зловившись за груди, не знайшов біля серця заповітної хустинки з грошима.

– Де моє золото?! – закричав страшним голосом.

– Угу-гу! – загудів вітер.

– Всіх вас переловлю! – пригрозив востаннє. Безсила лють погнала його на край світу, куди олень не добігає і ворон не долітає. Так і пропав навіки. А соловейко досі живе й розвеселяє людей своїми піснями.

Як бджілка знаходить квітку конвалії

Вилетіла з вулика бджілка. Літає над пасікою й дослухається. Чує, десь далеко-далеко дзвенять голосні дзвіночки. Летить бджілка на музику дзвіночків. Прилітає до лісу. А то дзвонять квітки конвалії. Кожна квітка – маленький срібний дзвіночок.

Усередині – золотий молоточок. Б'є молоточок по сріблу – лунає дзвін – аж до пасіки лине. Ото так конвалія кличе бджілку. Прилітає бджілка, збирає з квітки пилок і каже:

– Дякую, квіточко...

А квітка мовчить. Вона лише зніяковіло опускає голівку.

В. Сухомлинський

Щоб метелик не поколовся

Маленька дівчинка Зоя гуляла в саду. Вона підійшла до акації. На акації гострі-прегострі колючки.

Над акацією літав барвистий метелик. Ой, як же йому не страшно літати? Налетить на колючку – що ж тоді буде? Підійшла Зоя до акації. Зломила одну колючку, другу, третю. Мама побачила і питає:

– Що ти робиш, Зою? Навіщо колючки зламуєш?

– Щоб метелик не поколовся, – відповіла Зоя.

– Це дуже добре, що ти метелика жалієш, – сказала мама, – але і акація без колючок жити не зможе.

В. Сухомлинський

Справжня дружба

Казка

Була собі ялинка на ім'я Алінка. Біля неї росла берізка Аліска. Вони були подругами, разом зустрічали сонце, слухали спів пташок.

Одного разу вночі підкралася до них зла чаклунка і промовила: “Ви не будете більше подругами”, і махнула рукою. Після цього між ними з'явився пен ь. Аліска заплакала, а Алінка сказала:

– Не плач, я викорчую цього пня.

– Як ти зможеш це зробити? – здивувалася подруга.

Ялинка виштовхнула пен ь своїм корінням, і знову берізка з ялинкою – Аліска і Алінка – стояли поруч. Ось що таке справжня дружба.

Жолудь

– Гайда в ліс! Знайдемо жолудь!

– А навіщо?

Щоб над ставом посадити.

– А навіщо?

Щоб там дуб високий виріс.

– А навіщо?

Щоб гніздо звила синичка.

– А навіщо?

Щоб зросли у ній пташата.

– А навіщо?

Щоб зраненька щебетали.

– А навіщо?

Щоб зі сну тебе будили.

– А навіщо?

Щоб майнули ми до лісу.

– А навіщо?

Щоб знайти під дубом жолудь.

В. Лучук

Зламана гілка

Уздовж паркової алеї біг хлопчик. Був ясний весняний день. На деревах співали пташки, серед квітів літали барвисті метелики. Хлопчиків було весело. Він біг, розмахуючи руками.

Уздовж алеї росли маленькі липки. Їх недавно посадили. На гілочках зеленіли ніжні пахучі листочки. Хлопчик зривав їх і кидав собі під ноги. Тішився собі. От зупинився біля однієї липки. Та не листочок відірвав, а цілу гілочку відчавнув. Гілочка впала додолу. Хлопчик на хвилю зупинився, глянув на її тремтять листочки. Глянув і на липку. З північного боку зяяла ранка...

Хлопчиків стало жаль липки, та жалість у його серці жила недовго. Бо надворі був такий радісний, сонячний день... Хлопчик переступив гілочку й побіг далі.

Минуло багато-багато літ. Хлопчик виріс, став дорослий. Потім діти його повиростали й стали дорослими. А колишній хлопчик став дідусем.

Ось теплого весняного дня прийшов він до того парку, де бігав у дитинстві малим пустотливим хлоп'ям. Уздовж алеї росли високі стрункі липи. Тільки одна була мовби поранена з північного боку. У неї ніби руки не було. Замість гілки – глибокий шрам.

Дідусь зупинився. Упізнав липу. Це він давно колись відчахнув її гілочку. І ось тепер на високому стрункому дереві не було великої гілки. Менше листя зеленого, менше цвіту липового, менше співу бджолиного – бо він зламав гілочку. Менше й радості у світі.

В. Сухомлинський

Яблуко

На галузці яблуко висіло.
Каменем я кинув – перебив
Гілочку. Аж серце заболіло:
І навіщо я таке зробив?
Не подумав, лютий недотепа,
За добро я розплатився злом.
І стоїть біля дороги щепи,
Наче птах з підстреленим крилом.
Яблунько моя зеленюкрила,
Може, ти заплакала тихцем.
Ти для мене яблуко вродила,
Я ж у тебе кинув камінцем.

Д. Павличко

Петрик, собака й кошеня

Маленький хлопчик Петрик ішов стежкою в саду. Бачить, біжить назустріч чорний кудлатий собака.

Петрик злякався і хотів тікати. Та раптом до його ніг притулилося маленьке кошеня. Воно втекло від собаки й просило Петрика: захисти мене, хлопчику, від цього страшного звіра. Стоїть Петрик, дивиться на кошеня, а воно підняло голівку до нього і жалібно нявчить.

Петрикові стало шкода кошеняти. Він узяв його на руки і хоробро пішов собаці назустріч. Пес зупинився, злякано глянув на Петрика і сховався у кущах.

В. Сухомлинський

ДИДАКТИЧНІ ІГРИ ТА ВПРАВИ

Дидактичні ігри спрямовані на вирішення конкретних завдань навчання і виховання. Вони мають свою структуру: ігровий задум, мету, ігрове завдання, ігрові дії.

Барви природи

Мета: розкрити дітям різнобарв'я природи рідного краю; навчати естетично сприймати світ природи; здійснювати сенсорний і мовленнєвий розвиток за собаками природи.

Матеріал: об'єкти природи (на вибір вихователя).

Ігрові завдання-запитання:

- ◇ Хто віднайде більше квітів певного кольору?
- ◇ Хто скільки відтінків помітив у пелюстках однієї квітки (листка, неба, трави, землі та ін.)?

Звуки природи

Мета: навчити дітей прислухатися до звуків природи, пізнавати і розрізняти голоси птахів, інших явищ; розвивати фонематичний слух, виховувати бажання дотримуватися правил поведінки в природі, зокрема у лісі під час висиджування птахами пташенят.

Матеріал: записи різноманітних звуків, які чути в природі.

Ігрові завдання-запитання:

- ◇ Хто як співає?
- ◇ Упізнай “співака” за голосом (розпізнавання голосів птахів).
- ◇ Хто господар цього голосу?
- ◇ Хто більше почує різноманітних голосів у природі?
- ◇ Про що вода співає навесні?
- ◇ Шум зеленого гаю.

Рослини нашого лісу

Мета: закріпити знання про природні багатства рідного краю, про лісові рослини своєї місцевості.

Матеріал: гілочки, листки, плоди різних лісових рослин.

Хід гри. Гра проводиться після екскурсії, збору та вивчення природного матеріалу. Вихователь називає рослину. Дитина, у якої є листок або плід цієї рослини, розповідає все, що знає про неї. Інші діти можуть доповнювати.

Гра завершується загадуванням та відгадуванням загадок про рослини лісу, дидактичними вправами “Що було б, якби в лісі зникли всі дерева”, “Що було б, коли б кожна дитина нашої групи разом з батьками зламали для себе по одній гілочці берези і вирубали б по одній ялинці?”

Примітка. Аналогічно можуть проводитися дидактичні ігри про рослини саду, городу, поля.

Танок лісових рослин

Мета: закріпити знання дітей про рослини лісу; розвивати вміння гратись у хороводні ігри.

Матеріал: шапочки із зображенням лісових рослин: суниць, ожини, горіхів, грибів.

Хід гри

Ведучий пропонує загадку:

Богатир стоїть багатий,
Пригощає всіх малят:
Івасика – суничкою,

Оксанку – полуничкою,
Андрійка – горішком,
Петруся – сиріжкою,
Катрусю – малинкою,
Василька – лозинкою.

Після відповіді на загадку діти вибирають ролі за допомогою лічилок або за бажанням. Одягнувши відповідні атрибути, відходять убік.

Всі інші діти утворюють коло й співають:

1. Ми підем, підем, підем,
Спілу ягідку знайдем.
У сунічки гарні щічки,
Як у дівчинки Марічки.
Гарна ягідко смачна,
Затанцюй нам гопака.
Ти, сунічко-ягідко,
Руку нам давай,
Ти, сунічко-ягідко,
У танок ставай!

2. Ми підем, підем, підем,
Ожинові ягоди там знайдем
Ожинові ягоди темно-сині,
Але вас нема в колі нині.
Ожинова ягодо! Руку нам давай,
З нами разом весело
В танці покружляй!

3. Ми підем, підем, підем
І грибок в лісі знайдем.
Любий підосичнику,
Шапочку зніми,
І малятам ввічливо
Добрідень скажи!
Любий підосичнику!
Руку нам давай,
У червоній шапочці
У танок ставай!

4. Ми підем, підем, підем
І горішків наберем.
Ти, горішку кругленький,
Ти, горішку смаченький,
Не ховайся під листок,
А ходи скоріш в танок.

(Діти виконують рухи відповідно до тексту.)

Хто літає

Мета: закріпити вміння дітей класифікувати комах за способом їх пересування; збагатити знання про характерні особливості комах.

Матеріал: карточки із зображенням різних комах.

Хід гри.

Варіант I. Вихователь розкладає на столі картки із зображенням різних комах. За його сигналом двоє дітей відбирають картки із зображенням комах, які літають (метелики, бабки, комарі та ін.), повзають (мурахи, жуки, мухи), стрибають (коники). Завдання дається на час. Перемагає той, хто швидше згрупує й виконає завдання.

Варіант II. У кожної дитини на столі лежать картки-ілюстрації. Педагог показує одну з картинок і пропонує дітям підняти свої карточки, на яких зображені комахи, які: а) літають; б) повзають; в) стрибають.

Хто де живе і що їсть

Мета: закріпити знання про тварин, їхній спосіб поведінки, харчування; викликати бажання турбуватися про них.

Матеріал: картинки із зображенням тварин, кружечки для оцінки відповідей дітей.

Правило. Виграє той, у кого найбільше кружечків.

Хід гри. Педагог показує картинку із зображенням тварини й запитус: “Хто це, де живе, що їсть?” За правильну відповідь роздає кружечки. В кінці проводиться підрахунок кружечків у кожної дитини. Ставиться запитання: Як би ви могли допомогти тваринам, особливо взимку?

Мої друзі

Мета: закріпити знання дітей про домашніх тварин, їхні зовнішні ознаки, чим харчуються. Формувати гуманне ставлення до них.

Матеріал: іграшки чи великі картинки із зображенням свійських тварин та маленькі картинки, на яких намальовано різний корм.

Грове завдання. Нагодувати своїх друзів-тварин.

Правила гри. Вибрати корм для певної тварини.

Хід гри

Варіант I. Перед грою прочитати дітям вірші, загадки про тварин та харчування. Під картинками тварин розкладаються картинки із зображенням різних кормів, які не завжди співпадають із харчуванням певної тварини. Діти підбирають відповідний корм тварині.

Варіант II. Діти поділяються на дві групи: одні зображають тварин, інші прагнуть піднести корм. Якщо корм підходить цій тварині, вона дякує за годівлю.

Хто більше назве

Мета: закріпити знання дітей про диких та свійських тварин; виховувати бажання допомагати тваринам.

Матеріал: картинки із зображенням диких та свійських тварин.

Правила. Не повторювати вже названих тварин. Виграє той, хто назве найбільше тварин і збере найбільшу кількість фішок.

Хід гри. Дітям показують картинки із зображенням свійських і диких тварин. Вони називають тварину і ознаки, що її характеризують.

Буває – не буває

Мета: виявити рівень засвоєння природничих знань дітьми та їхнє вміння орієнтуватися у явищах природи.

Матеріал: словесні тексти, слова, речення про природу.

Правило. Діти уважно стежать за словами вихователя.

Хід гри. Повідомлення вихователя: “Я розповім вам, якою буває погода, чим займаються діти і дорослі, а ви повинні уважно слухати і відповісти, чи буває так, чи не буває, а якщо буває, то в яку пору року. Наприклад:

Випав великий сніг, і зацвіли проліски.
Хлопчик поїхав на лижах збирати суніці.
У саду цвітуть троянди, а двірник замітає сніг на стежці.
Падає жовте листя, а діти ідуть до школи.
Випало багато снігу. Діти взяли санчата й пішли кататися з гірки.
На деревах розпускаються бруньки. Цвітуть квіти. Готуються відлітати птахи.
Хлопчик був у лісі і бачив у норі півня.

Відгадай, що де росте

Мета: уточнити знання про назви рослин і місце їх росту, розвивати увагу, кмітливість, пам'ять, бережне ставлення до рослин.

Хід гри. Діти стоять у колі. Вихователь (або дитина) кидає кому-небудь м'яч, називаючи при цьому місце, де росте та чи інша рослина (сад, город, ліс, поле, луг). Той, хто спіймав м'яч, повинен назвати відповідну рослину.

Листки, квітки, плоди

Мета: вчити дітей активно використовувати знання про рослини; виховувати такі якості, як взаємодопомога, доброзичливість, витримку (щоб не зривали незрілі плоди).

Матеріал: вирізані або наклеєні на фланель чи замшевий папір листя, плоди, квіти. Демонстраційні та індивідуальні фланелеграфи, таці.

Ігрове завдання: виростити плоди або квітку.

Правила гри. Підбирати плоди до листя, квіток або навпаки.

Хід гри.

Варіант I. На демонстраційному фланелеграфі викладіть дві гілки: на одній плоди, (квіти) і листя однієї рослини, а на другій – плоди і листя різних рослин, наприклад, листя агрусу та плоди вишні. Чи дозріють ці плоди (розквітнуть квіти) і навпаки? Бажаючи виправляють помилку – до листків добирають потрібні плоди, квіти.

Варіант II. На гілці з листям різні плоди (квіти), лише один з них розміщений правильно. Завдання – замінити помилково вирощені плоди (квіти) правильними.

Живе – не живе

Мета: навчити розрізняти об'єкти та явища живої та неживої природи.

Дітям називають об'єкти і явища природи і пропонують визначити належність до певної групи. Наприклад:

Вода, мак, каміння, грім, зірки, соняшник та ін.

Літає, ходить, повзає, плаває

Мета: закріпити знання про спосіб життя об'єктів природи.

Вихователь називає (показує малюнки або зосереджує увагу на об'єктах природи), пропонує визначити спосіб їх існування.

У лузі (в лісі, у полі, в саду, на городі)

Мета: закріпити знання про рослини поля, лісу, саду, городу, луку. Використовуючи предметні картинки (або наявні об'єкти), пропонується згрупувати рослини за місцем їх поширення.

Примітки.

1. В іграх цієї групи дорослий (або дитина-ведучий) називають об'єкти природи, а діти діють відповідно до завдань гри.

2. Дорослий може використати м'яч, що його кидають дитині, яка має дати відповідь.

3. Доцільно буде використати фішки для активізації дітей.

4. У кінці гри обов'язково наголосити на бережному ставленні до об'єктів природи.

Збережи нас

Мета. Закріпити знання про деякі рослини і тварини, занесені до Червоної книги.

Матеріал: малюнок із зображенням лісу, галявини, неба; площинні зображення рослин і тварин, занесених до Червоної книги, Червона книга природи.

Ігрове завдання. За складами, позначеними різним кольором на малюнку, прочитати назви рослин, тварин, птахів, занесених до Червоної книги.

Пантоміма-імпровізація

1. Телепередача “У світі тварин”. Усі сідають як для передачі. Ведучий викликає дітей, які відтворюють, імітують рухи певної названої тварини, вибраної для цієї гри. Всі інші доповнюють цікавою інформацією, коментують і оцінюють дії тих, хто зображував тварин.

Примітка. Доцільно використовувати назви тварин, занесених до Червоної книги.

Ігри-медитації

Завдання. Уяви себе квіткою (ромашкою, конвалією та ін.), пташкою, метеликом, хмаркою, дощиком, деревом та ін. Розкажи про свої дії, вибери лінію поведінки в цій ролі. Чи хотілося б тобі, щоб тебе топтали, рвали, просто нищили?

Ігри-порівняння

Чим подібні і чим відрізняються кролик і кішка?

Що є спільного і відмінного у кішки та кошеняти?

Що спільного у кішки з тигром?

Яка відмінність між білкою і кішкою. У чому їх подібність?

Чим схожі кінь і корова? Що у них є відмінного?

Примітка. Матеріалом для такого типу ігор можуть слугувати будь-які тварини, рослини.

Екологічні ланцюжки

Що раніше, а що потім?

Дітям роздають по 4 малюнки:

а) кущик суніці без квітів і плодів, з квітами, з зеленими ягодами, а також зі спілими.

Завдання. Викласти малюнки в логічній послідовності.

б) сонце, дощ, квітка, квітковий пилок, ягідка (плід, зерно та ін.).

Завдання. Викласти логічний ланцюжок.

Коли це буває?

Учасникам гри роздають картинки (не менше 3-4) із зображенням сезонних явищ як у різні пори року, так і в межах однієї пори, але в різні періоди (наприклад, осінь рання, середня, пізня).

Завдання. Розкласти картинки у певний послідовності відповідно до вказівки вихователя.

Наприклад, скласти у певній послідовності картинки, що характеризують весну або різні періоди весни.

Ігри-запитання

Підкажіть

- Куди зникають на зиму жаби?
- Де раки зимують?
- Який дикий звір любить малину?
- Яка лісова тварина сушить собі гриби на зиму?
- Чий пташенята не знають своєї матері?
- Що станеться з бджолою після того, як вона вжалить?
- Яку користь приносять людині синички взимку?
- Навесні чи влітку цвіте бузок?
- Чому граки ходять по полю слідом за орачами?
- Куди повернута голівка соняшника опівдні?
- Чому деякі квіти (наприклад, кульбаба, мокрець та ін.) в різний час і в різну погоду розкривають і закривають свої пелюстки?

Що для чого?

- Для чого люди садять квіти?
- Чому треба поливати квіти?
- Чому треба берегти квіти?

“Я і не я”

Мета: визначити рівень знань дітей про поведінку в природі.

Вихователь запитує, прагнучи “підловити” дітей, які на кожне запитання відповідають “Я” або “НЕ Я”.

- Хто грядку копав?
- Хто деревце садив?
- Хто квіти поливав?
- Хто гілку ламав?
- Хто пташку в лісі лякав?
- Хто годівничку робив?

Небилиці*

У верблюда є долоні,
З дивом цим ви не знайомі?
Скільки крил у бегемота?
Пальців на ногах єнота?
Тигр копита гарні має,
Скільки їх? Ніхто не знає?
А в оленя лікті є,
Що ви знаєте про це?
Скільки гострих колючок
Замість пір'я у качок?
Скільки рогів зебра має,
Хтось із вас, напевно, знає?
А в жирафа є горби.
Скільки їх? Мерщій скажи!
Жаба вуса розпустила.
Вам знайоме таке диво?

Плутанина

Занявчали котенятка.
– Нам набридло нявкати,
Хочемо, як цуценятка, гавкати.
А за ними й жабенята:
– Ми не будемо квакати.
Хочемо, як каченята, крякати.
Свинки всі занявкали:
– Няв-няв-няв!
Киценьки загавкали:
– Гав-гав-гав!
Качечки закрюкали:
– Крю-кря-кря!
Курочки заквакали:
Ква-ква-ква!
Тут горобчики приспіли,
Як корівки заревіли:
– Му-у-у!

А ведмедик почув і собі гукнув:
– Кукуріку!

Корній Чуковський

Завдання. Розкажи, хто як має “говорити”.

Переплутанка

От так диво-дивина:
Виріс ріг у кабана,
Льоха вбралася у пір'я,
Пси порили все подвір'я,
А цапсько в курнику
Заспівав: “Куку-ріку!”
Лізуть горобці під квочку,
Щоб схватись в холодоочку.
А агнята, мов коти,
Геть обсіли всі плоти.
Віл на яворі пасеться,
Кіт у кошику несеться,
А індики на воді
Плавають, мов лебеді.
А тепер скажіть мені –
Де тут правда, а де ні?

Анатолій Григорук

Ігри-задачі**

Горобець і три синиці
Он летять до годівниці.
Скільки птахів, підкажіть,
Будуть вдячні за обід?
Дві синички, дві сестрички,
У зеленому гаю.
Там і ніжний соловейко
Веде пісеньку свою.
Лине звідти дзвінкий сміх.
Полічіть-но, скільки всіх?

*Передрук із книжки “Веселі задачі для дошкільнят” / Упорядник О. О. Яловська. – Тернопіль: Мандрівець, 1998. – С. 23.

**Добірка віршованих екологічних ігрових задач зроблена на основі книжки “Веселі задачі для дошкільнят” / Упорядник О.О. Яловська.– Тернопіль: Мандрівець, 1998. – 32 с.

Один клен, три дуби,
А під ними – гриби.
Скільки дерев?

Посадив ведмідь в лісочку
Шість берізок і дубочок,
Рахувати сам не вмів
І зозулю попросив.
Почала вона літати,
Почала вона кувати,
Та не може полічити.
А ви їй допоможіть!

У лісочку на горбочку –
Три тополі, два дубочки,
Три берізки, два кленочки.
Скільки друзі, на горбочку
Всіх дерев росте в лісочку?

Скільки чобітків
Оля для киці купила,
Щоб киця лапок не замочила?

Змерзли двоє поросят,
Зіщулились і тремтять.
Щоб їх відігріти,
Скільки валянок купити?

Цифрові екологічні загадки

Силуети тварин не малюються, а ставляться цифри над крапками. Дитина, відшуковуючи порядок цифр, з'єднує крапки лініями, щоб вийшла тварина або рослина.

Ігри-завдання

1. Яким весняним квітам загрожує небезпека і як ми можемо їх захистити?

Завдання. Намалюйте їх. Розкажіть про них.

2. З яких весняних рослин можна приготувати салати?

Завдання. Намалюйте їх. Розкажіть про них. Попросіть маму приготувати весняний вітамінний салат із кропиви чи кульбаби.

3. Хто у якому догляді відчуває потребу?

Завдання. Розкажіть, орієнтуючись на власний досвід. Подумайте і запропонуйте, яку допомогу конкретно ви можете надати?

4. Чим можна підгодувати пташок взимку?

Завдання. Хто більше назве страв для пташок? Зробіть годівнички для птахів. Підготуйте корм для них.

Ігри-загадки

Очі на рогах, а дім на спині. (*Равлик*)

Хто на собі свій будинок носить? (*Черепашка*)

У кого вуса довші за ноги? (*Рак, тарган*)

Хто тче без верстата і рук? (*Павук*)

Ігри-дослідження

Дивовижні перетворення

а) Перехід речовини з одного стану в інший (вода–лід–пара);

б) метелик–гусінь–яєчка.

Проблемні запитання

– Чи можна, не бачачи тварин, дізнатися по слідах, хто ходив по піску?

– Хто як їжу здобуває?

– Чому птахів називають нашими друзями?

– Як можна допомогти птахам взимку?

– Чому навесні плаче зламана гілка?

– Чому квітка тюльпана під кущем менша і розквітає пізніше, ніж та, що росте посеред квітника на сонці?

– Що допомагає риbam так швидко плавати у воді?

– Навіщо зайчику біла шубка?

– Хто як одягається?

– Хто яку оселю собі будує?

– Хто кому потрібен?

– Хто як до зими готується?

Завдання 1. Закінчіть оповідання.

Одного разу зібралися комахи на лісовій галявині і стали пояснювати одна одній, хто як зиму проводить. Бабка-кропивниця сказала: “Я буду зимувати під дахом старого будинку. Там є тепла і затишна щілина”.

Вихователь: Розкажіть, діти, де будуть зимувати мурахи (бджілки, гусінь, жуки та ін.). Чи потрібна комахам ваша допомога? Чим ви можете допомогти?

Завдання 2. Знайдіть помилку в оповіданні.

Жили-були дві бабки-подруги. Разом вони літали на луг, розгойдувалися на високих квітках, пили ранкові роси. Але одного разу бабка не знайшла на лужку своєї подруги. “Мабуть, вона захворіла, – вирішила бабка, – треба провідати хвору подружку та принести їй смачну їжу. Мабуть, захоплю їй для пригощення тлю або муху”. Зраділа бабка такому рішення й полетіла до подруги.

Діти знаходять помилку: “Метелики не їдять мух. Вони п'ють квітковий сік. Їхня гусінь любить листя, тому для рослин вони шкідливі”.

ТЕАТРАЛІЗОВАНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Джерельце

Інсценізація Л. Калуської однойменного твору А. Сахарова

Декорації: бутафорський ліс, галявина, зрубане дерево або пеньок посеред неї, криничка, джерело.

Дійові особи: дідусь, онук, ведуча.

Ведуча. Пішли якось дідусь з онуком за грибами до лісу. Довго блукали, поки не назбирали повні козубки. З повним козубком важкувато. І день видався якраз спекотний, душний. Вирішили відпочити. Аж ось і весела галявина з березняка вигулькнула. Трава на ній – зелена, свіжа. У траві вітерець із сонячним зайчиком у квача бавляться.

(Поки ведуча промовляє текст, дідусь з онуком "ходять" по лісу і збирають гриби. Втомившись, сідають на горбок і відпочивають.)

Онука. Як гарно! Дідусю, давайте тут і відпочинемо! Он і дерево лежить.

Ведуча. Сіли на дерево. Дідусь дістав окрасць хліба, розламав навпіл.

Дідусь. Ех! До хлібця та ще б ковток водиці!

Онука. Ой, дідусю! Тут хтось є!

Ведуча. Прислухались.

Дідусь. Ай, справді, внучку, ніби вода дзюрчить. Ану поглянь навкруг. Ти гострозорий, може, і знайдеш.

Ведуча. Подивився хлопчик навкруг. Бачить під кушем з-під моховитого каміння вода сочиться. Тільки виколупав він один камінець, а звідти як хлине струминка! Та така прозора, чиста, холодна!

(Хлопчик відтворює діями зміст слів ведучої і співає:)

Джерело, криничка,

Сонячна водичка!

Напій нас водою

Чистою, смачною.

Ведуча. Напилися вони досхочу, а дідусь каже:

Дідусь. Давай, внучку, зробимо так, щоб усім було приємно пити з джерельця.

Ведуча. Дідусь з онуком взялися за роботу. Розчистили джерельце. Знайшли суху гілку, вистругали з неї жолобок і приладнали до струминки. Дідусь зробив кухлик із березової кори.

Ось тепер і джерельце житиме, і люди дякуватимуть за смачну водицю-джерелицю. Задоволені залишилися своєю роботою дідусь з онуком. Напилися ще раз і пішли додому...

У кого найкращий хвіст

Інсценізація Л. Калуської однойменної казки

Декорації: лісова галявина.

Атрибути: костюми Ящірки, Білочка, Дятла, Стрижа.

Дійові особи: Ящірка, Дятел, Білочка, Стриж, ведуча.

Ведуча. Сиділа якось на дереві білочка, розчісувала свій пухнастий хвіст і вихвалялася:

Білочка. Який гарний мій хвіст і який корисний! Узимку в дуплі вкриваюся ним, ніби теплою ковдрою; коли перестрибую з гілки на гілку, використовую його як кермо, а коли стрибаю вниз, він править мені за парашут і допомагає плавно опускатися. Ні в кого, мабуть, немає такого чудового хвоста!

Ведуча. Почула це Ящірка, яка вигрівалася на сонечку неподалік від дерева.

Ящірка. А для мене немає нічого кращого, ніж мій хвіст. Він вузький, легенький, не заважає швидко бігати, а головне – добре захищає мене. Коли мене ловлять, то найчастіше хапають за хвіст. Вважають, що вже впіймали, але дзуськи! Я свій хвіст просто відкидаю, а сама тікаю.

Білочка (здивовано і стривожено). То як же ти живеш без хвоста?

Ящірка (гордовито). А він невдовзі знову виростає. Ось який у мене хвіст!

Ведуча. Дятел, що "працював" на сусідньому дереві, припинив роботу і прислухався до розмови.

Дятел. І я дуже задоволений своїм хвостом. Подивіться, як зручно спираюся на нього, коли довбаю кору. Ніби на стільці сиджу. В тебе, Білочко, гарний хвіст, але мені такий ні до чого.

Ведуча. Раптом пролунало:

Стриж. А який незвичайний хвіст у мене!

Ведуча. Всі підвели голови і побачили Стрижа, що літав між деревами.

Стриж. Лише завдяки своєму хвостові я можу так швидко літати. Бачите, він нагадує розведені ножиці. Я ним і справді стрижу повітря, немовби ножицями. Тому й звуть мене стрижем. А літати швидко мені дуже треба, бо інакше не зловлю комах, яких хапаю на льоту.

Некоронована королева

Інсценізація Л. Калуської однойменної казки Є. Шморгуна

Декорації: бутафорські луг, квітник.

Атрибути: костюми (або шапочки) для дійових осіб.

Дійові особи: дівчинка Світланка, батько дівчинки, троянда, кропива, спориш, подорожник, інші рослини, ведуча.

Ведуча. Неподалік від будяка росла кропива. Дівчинка вмить спіткнулася па ній очима і якось аж зіщулилася, бо вже не раз мала нагоду переконатися, як обпікає її волохате листя.

Кропива (дуже привітно). Як тобі, дівчинко, подобається моє королівство?

Світланка (здивовано). Яке королівство? Ти що, себе королевою вважаєш?

Кропива. Усі так вважають.

Світланка. А троянда ж тоді хто?

Кропива. Троянда – королева з-поміж квітів. А в цьому дикому світі королева – я.

Рослини. Так, вона правду каже.

Світланка (недовіжливо). А за що їй така честь?

Ведуча. Рослини навперебій почали розповідати.

Спориш. То тільки з першого знайомства кропива видається непривітною. Насправді ж від неї людям поміч велика. Ранняй весни, коли земля ще гола, а кропива вже зеленіє, з неї можна варити борщ, салати готувати.

Подорожник. Із кропиви тканину можна ткати, сітки в'язати, шнурки вити. У деяких країнах із неї папір виготовляють. А листя на фарбу годиться.

Ведуча. Ромашка запашна розхвалювала цілющі властивості кропиви. Багато дечого говорили. І тут дівчинка пригадала випадок, коли кропива стала їй з татком у пригоді.

Світлана. Якось татко їхав на став рибалити. Далеченько, за кільканадцять кілометрів. Треба було їхати автобусом, а там ще пішки йти. Впіймали вони тоді чималенько карасів та коропів.

Зібралися йти додому, а татко бідкається, що риба зіпсується в дорозі, бо поки додому дістануться, не одна година мине! Почув про це рибалка й порадив випотрошити коропців і карасиків та перекласти їх листям кропиви. Татко так і зробив. Доправили ми їх додому свіжісінькими. Річ у тому, що кропив'яне листя виділяє такі речовини – фітонциди, які вбивають бактерії. Вони й уберегли рибу від псування. (*Звертається до кропиви*). Ти, кропиво, й справді заслуговуєш, щоб тебе королевою величали.

**Як мама, тато, дві бабусі й тітонька Липа
стали казково ввічливими людьми**

Інсценізація Л. Калуської уривка з книги Л.Васильської-Гангнус "Азбука ввічливості". – К.: Рад.шк., 1989.

Декорації: бутафорський ліс, хатинка на курячих ніжках.

Автор. Біля хатинки навколо усміхалися перехожим сині, червоні, жовті квіти. Тяглися до сонця блакитні трави. На срібних кущах сиділи червоні білки й дзвінко гризли горіхи. Біля ганку хатинки стояла дуже стара сосна. Її верхівка доросла до неба.

Ночами між гілок грали в піжмурки зорі. Ранками на ній дрімали хмари і птахи. А ввечері з чорного дупла визирав вухатий дядько Сич. І ухх-ххкаючи, регочучи, розповідав лісовому люду казки. Сюди прибули мама, тато, дві бабусі, тітонька Липа та Олесь.

Олесь. Хочу ці квіти!

Автор. Тітонька Липа мерщій почала рвати квіти.

Квіти (плачучи, гірко зітхаючи). Не рвіть нас, не вбивайте.

Автор. Але тітонька Липа не розуміла їхньої мови.

Олесь. Ой, ой! Я страшенно хочу горішків.

Автор. І дві бабусі, розігнавши всіх червоних білок, стали ламати срібні гілки й збирати горіхи. Хоч білки дуже розгнівалися і лаялися! Але бабусі не розуміли їхньої мови.

Олесь. Хочу багаття з цієї ось сосни!

Автор. Мама дала татові велику сокиру. І тато підійшов до сосни і грюкнув-стукнув по ній сокирою. Здригнулася дуже стара сосна. І застогнала... З чорного дупла вилетів вухатий дядько Сич.

Сич. Біда! Біда!

Білки. На допомогу! Розбій!

Автор. Почувши про таке, з білокорого березняка прибігли зайці. З далекого яру – лисиці! З ялинового дрімучого лісу – два сивих вовки! А з барлогу притукала ведмедиця Мотрона. З дітками своїми, з ведмежатками... Мотрона багато років дружила з феєю Добридень і тому дуже добре знала людську мову.

Мотрона (похитуючи скрушно головою). Соромтеся, люди! Тут решта звірів-птахів теж похитали головами й закричали:

– Як же вам не соромно?

– Навіщо ви рвете-вбиваєте квіти? – запитали зайці.

Лисиці (гавкаючи): Навіщо ламаєте гілки ліщини?

Вовки. Навіщо знищуєте сосну?

Автор. А дядько Сич зовсім розгнівався.

Дядько Сич. Уфф! Ідіть геть звідси! Злі! Неввічливі люди!

Білки. Геть! Геть! Геть!

Автор. Мама, тато, дві бабусі, тітонька Липа й Олесь злякалися. Побігли до мото-казкоходу. Завели мотор. І помчали геть із лісу!

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондаренко В. Д. Звірі наших лісів. – К.: Урожай, 1988. – 160 с.
2. Давидов В. Д., Черкасова А. І. та ін. У саду, на городі, пасіці. – К.: Урожай, 1987. – 256 с.
3. Єлін Ю. Я. Наші зелені скарби. – К.: Рад. школа, 1986. – 204 с.
4. Єлін Ю. Я. Рослини наших лісів. – К.: Рад. школа, 1983 – 181 с.
5. Заячковський І. П. Живі барометри, компаси, сейсмографи. К.: Веселка, 1986. – 191 с.
6. Лисенко Н. В. Екологічне виховання дошкільників. – К.: Освіта, 1993.
7. Лісова скринька. – К.: Молодь, 1983. – 128 с.
8. Павленко Л. Цілющі скарби землі. – К.: Наук. думка, 1988. – 144 с.
9. Природа і ми. Збірник / Упоряд. А. І. Філатова – К.: Реклама, 1990. – 136 с.
10. Протопопова В. В. Рослини-мандрівники. К.: Рад. школа, 1989. – 240 с.
11. Сабунаєв В. Б. Цікава зоологія. – К.: Веселка, 1981. – 259 с.
12. Топачевський А. О., Заверуха Б. В. Барви землі. – К.: Молодь, 1990. – 168 с.
13. Українська абетка. Збірник абеток. – К.: Веселка, 1996.
14. Хорошковська О. Н. У світі чарівних букв. – К.: Освіта, 1997.

РОСТИ ЗДОРОВОЮ, ДИТИНКО! (ФРАГМЕНТИ)*

“Здоровому все здорово”, – говориться в одному народному прислів’ї. В іншому – стверджується: “Без здоров’я і сили, то й світ немилий”. Споконвіку правила хорошого тону зобов’язували запитувати про здоров’я рідних, близьких, знайомих. Зичимо здоров’я з нагоди різних свят та урочистостей. Ми настільки звикли до цього слова, що навіть не задумуємось, який то великий дар – наше здоров’я, без якого людина не може бути щасливою.

Існує багато визначень здоров’я. За І. Брехманом, здоров’я – “це не відсутність хвороби, а фізична, соціальна і психологічна гармонія людини, доброзичливі, спокійні стосунки між людьми, з природою і самим собою”.

*Авторські фрагменти із книги: Любомира Калуська, Галина Мишаста, Наталя Бабій, Тамара Новицька “Рости здоровою, дитинко!: Дидактико-хрестоматійний посібник для працівників дошкільних закладів та батьків. – Івано-Франківськ, ОІПОПП – 1996, 121 с.

Усвідомлення цінності здоров'я часто приходить тоді, коли воно частково втрачене. Статистика вимальовує сумну картину здоров'я людей в Україні. За даними багатьох учених, в Україні лише 20% немовлят народжуються цілком здоровими. Серед тих, котрі закінчують школу і розпочинають трудове життя, лише 18 % дівчат і 11% хлопців визнано здоровими. Інші вже мають у цьому віці одне або більше захворювань. Середня тривалість життя в Україні зменшилася на два роки і становить 64 роки серед чоловіків і 74 – серед жінок. Отже, стан здоров'я людей у державі дуже тривожний.

Виходячи з цього, актуалізуються проблеми збереження і зміцнення здоров'я.

НАРОДНА МУДРІСТЬ ПРО ЗДОРОВ'Я

- Найбільше багатство – здоров'я.
- Тримай ноги в теплі, голову в холоді, живіт у голоді – не будеш хворіти, будеш довго жити.
- Тримай голову в холоді, ноги в теплі – проживеш довгий вік на землі.
- Здоровому все здорово.
- Кого болять кості, той не думає йти в гості.
- Як нема сили, то й світ немилий.
- Поганому животу й пироги шкодять.
- На похиле дерево й кози скачуть.
- Здоров'я маємо – не дбаємо, а втративши – плачемо.
- Як на душі, так і на тілі.
- Весела думка – половина здоров'я.
- Бережи одяг, доки новий, а здоров'я, доки молодий.
- Без здоров'я нема щастя.

ДИТИНКА

Поради П. Іванова

1. Двічі на день купайся у холодній природній воді, щоб тобі було добре. Купайся, у чому можеш: в озері, річці, ванні, приймай душ або обливайся. Гаряче купання завершуй холодним.

2. Перед купанням або після нього, а якщо можливо, то й водночас із ним, вийди на природу, стань босоніж на землю, а взимку на сніг хоча б на 1-2 хв. Вдихни ротом кілька разів повітря, подумки попроси собі та побажай усім людям здоров'я.

3. Не вживай алкоголю і не пали.

4. Старайся хоча б раз на тиждень повністю обходитися без їжі і води: від 18-20 години в п'ятницю до 12 години в неділю. Це твої заслуги і спокій. Якщо тобі важко, то утримуйся від їжі хоча б добу.

5. О 12-й годині дня, в неділю, вийди на природу босоніж і кілька разів поди-

хай і помисли, як написано вище. Це свято твого тіла. Після цього можеш їсти все, що тобі подобається.

6. Люби навколишню природу. Не плюйся довкола і не випльовуй із себе нічого. Звикни до цього: це твоє здоров'я.

7. Вітайся з усіма скрізь і всюди, особливо з людьми літнього віку. Хочеш мати здоров'я – вітайся з усіма.

8. Допмагай людям, чим можеш, особливо бідному, хворому, скривдженному, нужденному. Роби це з радістю. Відгукнися на його нужду душею і серцем. Ти знайдеш у ньому друга й допоможеш справі МИРУ!

9. Подолай у собі жадібність, лінощі, самовдоволення, користолобство, страх, лицемірство, гордість. Вір людям і люби їх. Не говори про них несправедливо і не бери близько до серця недобрих думок про них.

10. Звільни свою голову від думок про хвороби, немочі, смерть. Це твоя перемога.

11. Думку не відокремлюй від діла. Прочитав – добре, але найголовніше – риби!

12. Розповідай і передавай досвід, але не хвались і не звеличуйся.

Будь скромним.

Я прошу, я благаю всіх людей: ставай і займай своє місце в природі. Воно ніким не зайняте і не купується ні за які гроші. Бажаю тобі щастя, доброго здоров'я.

ПРО ТЕБЕ САМОГО

ТВОЄ ТІЛО

Органи людського тіла

Якось органи людського тіла пересварилися між собою й вирішили більше не слугувати одне одному. Ноги сказали:

– Чому саме ми повинні носити все тіло? Нехай воно зробить само собі інші ноги й ходить, скільки завгодно. Руки також сказали:

– І ми не хочемо працювати для інших, зробить собі інші руки і нехай для вас трудяться. Рот пробурчав:

– Дурний же я буду, якщо ні з сього ні з того пережовуватиму їжу для шлунка, щоб він її потім перетравлював, розсівшись, як якийсь поважний пан. Ні, пошукай собі іншого рота, а я тобі більше не слуга.

Очі також вважали за дуже дивне, що вони повинні дивитися за все тіло і стояти безперестанку на сторожі. Так розмовляли між собою всі органи людського тіла та й вирішили не слугувати більше одне одному. Що ж сталося? Через те, що ноги не хотіли ходити, руки перестали працювати, рот перестав їсти й очі заплющилися, то все тіло, залишившись без руху та їжі, почало слабнути, хиріти і ледве було зовсім не вмерло. Усім органам, що становили тіло, стало тяжко і було б ще гірше, коли б вони не здогадалися, як по-дурному вони вчинили. “Ні, так жити погано”, – подумали вони. Помирилися, почали, як колись, працювати одне на одного – і все тіло стало здоровим і дужим.

Який ти?

- ◇ А який ти? Намалюй себе. Твоє тіло – це ти чи ні?
- ◇ А рука, пальчик – це теж ти?
- ◇ Твої думки теж можна намалювати? Якого вони кольору? Намалюй свою думку і розкажи про неї.
- ◇ Що таке твоє тіло?
- ◇ Твоє тіло можна побачити, доторкнутися, а твої думки?
- ◇ Ти хворів коли-небудь? А хто хворів: твоє тіло чи твоє “Я”?

Що для чого потрібно?

(Дидактична вправа)

- Для чого потрібні очі?
- Для чого потрібні вії?
- Для чого потрібні вуха?
- Для чого потрібний ніс?
- Для чого потрібний рот?
- Для чого потрібні ноги?
- Для чого потрібна голова?
- Для чого людині серце?

ТВОЇ ОЧІ

Наше око

Як в озерці відбиваються навколишні дерева, небо, хмарки, так і в наших очах відбивається все, що ми бачимо навколо. Природа дбайливо оберігає око. Потече з чола піт – його зупинить густий живопліт брів. Вітер понесе в обличчя пилюку – її затримає щільний частокіл вій. А коли якісь пилинки й сядуть на рогівку, їх одразу злиже повіка, що кліпає без упину. З внутрішнього боку повіки вологі. Вони працюють, як “двірники”-склоочисники на оглядовому склі автомобіля. Легенько дотикаючись, повіки весь час обмивають сльозинками поверхню рогівки.

Зір та гігієнічні умови

Створення умов для зорової праці, усунення всього, що може впливати на погіршення зору, – важливе завдання збереження і профілактики хвороб очей. Причин зниження зору визначають декілька. Серед них – гігієнічні умови для нормальної роботи органу зору. Природне й штучне освітлення повинно падати зліва, бути достатнім, проте не занадто яскравим і рівномірно розсіяним, таким, що не дає різких тіней.

Швидко втомлюваність очей настає внаслідок незадовільного стану здоров'я, за поганих умов для зорового сприймання. Дуже важливо, як сидить дитина при розгляданні малюнків у книжках, малюванні чи виконанні будь-якого зав-

дання. Відстань від скроні до предметів повинна дорівнювати 30-40 см.

Надто небезпечними є травми очей. Вони можуть викликати сліпоту. Тому надзвичайно важливо запобігати можливим травмам. Не можна переобтяжувати зір дитини надмірним переглядом телепередач.

Чи вмієте правильно дивитися телевизор?

Запам'ятайте

1. Не слід голосно вмикати телевизор, радіо, магнітофон.
2. Найкраще дивитися телевизор у слабо освітленій кімнаті на відстані трьох метрів тричі на тиждень і не більше 30 хв.
3. Не можна дивитися телевизор у темній кімнаті, сидячи на підлозі, лежачи та під час приймання їжі.

Що ми бачимо?

Яке диво наші очі! Вони дивляться, придивляються, радіють, милуються, сумують...

Глянемо один одному у вічі. Які вони? Сірі, чорні, блакитні, зеленкуваті... Що ти робиш очима? Заплющуєш, розплющуєш, плачеш, моргаєш, підморгуєш. По очах видно, коли нам сумно або весело. Усмінемося один одному. Очі, як ліхтарики, освітлюють обличчя доброї людини.

Очі працюють безшумно й дуже швидко. Вони встигають за мить багато побачити. Очима ми розрізняємо світло, колір, розмір, форму, відстань, рух.

О. Савченко

Відгадай

Було собі два брати,
І обидва Кіндрати,
Через доріжку живуть,
А один одного не бачать.

(Очі)

- Маленьке, кругленьке, а весь світ бачить.

(Око)

У народі кажуть

- Очам страшно, а руки роблять.
- Бачить око, та зуб не йме.
- Не бачила оком, то не мели язиком.

Телеман

В мене братик – телеман,
З ним морока усім нам.
Зрозумійте, в чому річ –

*Любомира Калуська. Екологічна ігротека для дошкільників та молодших школярів. – Івано-Франківськ: ОІПОПП, 1999. – 52 с.

Любить телек день і ніч.
Він нервується без меж,
Любить знаки телевеж.
Цілі днини на екран
Задивляється братан.
Просить мама, просять всі:
Глянь на сонечко в вікні!
Хоч разок до книжки глянь,
Йди на роси спозарана!
Ні до спорту, ні до гри,
Чи проси, а чи кричи,
Телек – злий той чарівник,
Мовби вкрав його язик.
Всіх до сліз вже нас довів,
Час дитинства йому з'їв,
Зіпсував його екран –
Звуть всі брата – телеман.

В. Гірський

Здоров'ятко запитує:

– Чому при перегляді телепередач треба сидіти навпроти екрана на віддалі не менше 2-3 метрів?

– Що ти вибереш: прогулянку на свіжому повітрі чи дитячу телепередачу?

Подбай про свої очі

Не розглядай малюнків і не малюй у погано освітленому приміщенні.

Уникай гострих предметів, які могли б викликати захворювання очей.

Роби зарядку для очей:

♦ на 1, 2, 3 – заплющуй очі й поступово їх розплющуй (5 разів);

♦ швидко заплющуй і розплющуй очі (10 разів);

♦ повертай очима вліво, вправо, вгору, вниз (5 разів);

♦ злегка натискай пальцями на заплющені очі і відпускай (5 разів);

♦ простеж очима за наближенням вказівного пальця правої руки до кінчика носа (5 разів).

ТВОЇ ВУХА

Що ми чуємо?

Як виглядає людина, коли прислухається? Заплющ очі. Прислухайся. Що зуміли почути зараз твої вушка? Шум, слова, мелодію, вітер, дзвін, сигнал, стукання, гавкання?

Які звуки тобі приємні? Які звуки лякають?

Пригадай, що ти чуєш, коли іде дрібний дощик, коли повільно падають великі, важкі краплі.

Прислухайся, як під час дощу змінюються звуки: крапання, шум, наростання шуму...

Розкажи друзям, які незвичайні звуки почуло твоє вушко вранці, вдень, увечері.

О. Савченко

Чутливе вушко

Сядь-но тихо, мій читачу,
І прислухайся на мить:
Правда ж, чути, десь неначе
Дивна музика бринить?
Звідки звуки долинають,
Догадався ти чи ні?
То в цій книжці витинають
Музиканти чарівні.

В. Земной

Відгадай

Дві “дірочки” голови
Усе чують навкруги.
А нам треба відгадати,
Як їх будем називати?

(Вуха)

Дидактичні вправи

Упізнай за звучанням музичний інструмент.

Які звуки наповнюють кімнату (вулицю, парк, ліс...)?

Упізнай товариша за голосом.

Гра “Вушка”

Мета: допомогти дітям відкрити можливості їхніх вух, усвідомити важливість цього людського органу; розвивати слух та вдосконалювати вміння впізнавати звуки в навколишньому середовищі.

Правила гри. Ведучий запитує: “Вушка, вушка ви мої, що чуєте вдалині?”

Діти відповідають: “Це шумить травичка (водичка, вітерець, шарудять листочки, співають пташки та ін.).

Здоров'ятко запитує:

– Чи можеш розпізнати голоси знайомих співаків?

– Чи можна вухами впізнати настрій людини?

– Для чого людині в холодну пору шапка?

ТВІЙ НІС

Відгадай

Між двох вогників стоїть горбочок,
Дві дірочки має, свіже повітря вдихає,
Сопе, хропе, часом чхає,
Сюди-туди зазирає,
На морозі замерзає,
Бо одежини не має.

(Ніс)

Кожному потрібен ніс

Щоб понюхати ніжну квітку –
Незабудку чи нагідку,
Сон, півонію, жасмин,
Цикламен, ромен, полин,
Ще настурцію, нарцис,
Кожному потрібен ніс:
Нявчикові й барану,
Неквапливому слону,
І коневі, і свині,
І Данилкові, й мені.

С. Цушко

Здоров'ятко запитує:

- Чому потрібно дихати носом?
- Чому після чхання і кашлю обов'язково треба користуватися носовою хусточкою?

Проблемна ситуація

Одного морозного сонячного дня діти вийшли на прогулянку. Повітря було досить прохолодне. Роман та Андрій, набігавшись, сіли на лавочку, розкрили ротик і почали жадібно вдихати повітря. Підійшла Оля і сказала:

- Треба дихати носом, а не ротом. Хлопчаки заперечалися:
  - Хіба має якесь значення чим дихати?
- Хто з дітей мав рацію?

Фізкультурна хвилинка

Всі вдихніть на повні груди,
Підтягніться догори *(вдих)*.
Хай з вас вийдуть добрі люди.
Раз, два, три; раз, два, три *(видих)*.

ТВОЇ ЗУБИ

Щоб кусався зубок

Чому одна людина до старості зберігає добрі зуби, інша мало не з перших днів народження страждає від зубного болю?

Вважалося, що зуби псуються від надмірного захоплення солодощами. Тепер це вже не є таким безперечним. А ось склад питної води, наявність у ній (або відсутність) хімічного елемента фтору прямо й безпосередньо впливає на стан зубів.

Певну роль відіграє і загальний стан здоров'я людини, спадковість, спосіб життя. І, звичайно, якість догляду за порожниною рота. Стоматологи підтверджують: у людей, котрі погано стежать за зубами, вони псуються приблизно у два рази частіше.

З трьох-чотирьох років потрібно привчати дитину полоскати рот, а потім користуватися зубною щіткою спочатку без пасти, а пізніше з нею. До тих пір, поки дитина не навчилася користуватися зубною щіткою, давайте побільше сирих яблук, моркви, інших овочів і фруктів з твердою клітковиною.

Вибираючи зубну щітку, зверніть увагу на форму головки (вона не повинна бути надто великою) і на шорсткість щетини. Для тих дітей, у кого слабкі ясна, більше підходять щітки з м'якою щетиною. Термін використання зубної щітки невеликий – 4-5 місяців.

Почистивши зуби, ретельно промийте щітку теплою водою, намиліть і поставте у склянку. Перед черговим чищенням мило змийте водою. Нову щітку перед використанням обов'язково обмийте теплою водою з милом. Окропом опшпарювати не можна – це псує щетину.

Лікар С. Мартинов

Десять умов збереження зубів здоровими

Умова 1. Фізичний розвиток і загартування. У здоровому тілі не тільки здоровий дух, як говорить народне прислів'я, а й здоровий зуб. При неправильній статурі формується неправильний прикус, що призводить до неправильного змицання зубів. При цьому не всі зуби працюють якісно, тому частіше хворіють.

Умова 2. Активне жування. Серед причин карієсу є та, що жувальний апарат людини позбавлений навантаження, яке мали зуби в наших предків. Треба споживати проварене м'ясо, овочі й фрукти, бажано сирі та тверді, не відмовлятися від черствого хліба, особливо скоронок, їду треба закінчувати морквою, яблуками або грушами. Це забезпечує самоочищення зубів від залишків їжі.

Умова 3. Гімнастика для зубів і ясен. Навантаження на зуби, окрім жування, можна підсилити механічним тренуванням.

Умова 4. Рациональне харчування. Харчуватися потрібно регулярно. Не менше 2-3 разів на тиждень їсти рибу, особливо морську, м'ясо, щоденно – різноманітні овочі, фрукти, молочні продукти. Солодкі й борошняні страви краще обмежити.

Умова 5. Обмеження у споживанні кондитерських виробів. Краще з'їсти одну-дві шоколадні цукерки, ніж льодяники і тягучки, які довго не розчиняються в роті та створюють для зубів шкідливе солодке середовище. Після цукерки або тістечка потрібно особливо ретельно прополіскувати рот.

Умова 6. Зрошення зубів рідкими харчовими продуктами, здатними зміцнювати емаль. Такими продуктами є молоко і грузинський чай, який корисно довго (1-2 хв) затримувати в роті або повільно пити. Першу заварку потрібно злити, а пити повторно заварений настояний чай по півсклянки вранці і вдень. Зміцнюють зуби прополіскуванням солоною водою, краще з добавкою одного білка курячого яйця на склянку розчину. Процедури виконувати регулярно.

Умова 7. Споліскування ротової порожнини. Це потрібно робити відразу після їди, поки не почалося розкладання харчових продуктів під впливом мікробів. Для цього слід використовувати лужну мінеральну воду або розчин харчової соди. Полоскати треба енергійно впродовж 2 хвилин.

Умова 8. Чищення зубів. Цьому навчають дітей з трьох років. Після сніданку і перед сном зуби треба чистити пастою, а після обіду – лише щіткою і сполоснути водою. Тривалість кожної процедури – 1-3 хв. Губну, щічну, язикову і піднебінну поверхні зубів очищають вертикальними рухами від шийки зубів до жувальної поверхні (оберігати краї ясен). Жувальну поверхню зубного ряду краще чистити коловими рухами. Після цього рот ретельно прополоскати.

Умова 9. Застосування зубних паст. Зубні пасту використовують для підсилення очищувальної дії зубної щітки. Краще використовувати профілактичні, до складу яких входить кальцій.

Умова 10. Бережливе ставлення до зубів. Емаль зубів не витримує різкої зміни температури та ударів. А її ушкоджена поверхня легко стає місцем, звідки поглиблюється руйнування зуба. Тому потрібно уникати температурних перепадів: не можна після гарячого відразу їсти холодне чи навпаки.

Небезпечно відкушувати й гризти зубами тверді предмети з металу, пластмаси – емаль може відколотися. Під час падіння чи удару, коли травмується зуб, потрібно негайно звернутися до лікаря.

В. Єдигарян

Гімнастика для зубів

◇ Уранці, почистивши зуби, візьміть прокип'ячену дубову паличку діаметром 5-10 мм і легенько стукайте нею по всіх зубах по чергово, починаючи з кутніх, зліва направо.

◇ Стискайте паличку зубами. Стискування не повинно викликати неприємних відчуттів. У перший день виконувати лише по одному легенькому натискуванню на кожний зуб.

◇ На другий день вправи з паличкою повторити вранці й увечері після чищення зубів. Якщо раптом буде відчуття болю, необхідно звернутися до лікаря – це сигнал про приховану хворобу.

◇ На третій день виконувати вправу з паличкою двічі вранці і двічі ввечері.
◇ Якщо неприємних відчуттів немає, то на четвертий день стискування доводимо до трьох повторень щоразу.

◇ На п'ятий, шостий і сьомий дні навантаження збільшити й прикушувати ледачі сильніше.

◇ Гімнастика для зубів не приносить ніякої шкоди щелепно-лицьовому апарату, а, навпаки, дає навантаження, вкрай необхідне для його нормальної діяльності.

В. Єдигарян

Випав зубчик

Коли Дмитрик їв яблуко, в нього випав зубчик. Не болів, тільки хитався і випав, як маленький камінчик. Дмитрик затис його в жменьці, підійшов до дзеркала, роззявив рота і, побачивши шербину, сказав бабусі:

– Я вже беззубий.

– Не беззубий, а шербатий, – поправила бабуса. – Але не журися, новий виросте, а цей закинь на горище і прокажи: “Мишко, мишко, візьми собі кістяний зубчик, а мені дай залізний!”

“Не хочу залізного, – подумав Дмитрик, – нехай виросте такий, як був”.

А. М'ястківський

Відгадай

- У хлівці два ряди баранців і всі біленькі. *(Зуби)*
- На червоній перекладині білі курочки сидять. *(Зуби)*
- Тридцять два баранці сидять в темному хлівці. *(Зуби)*
- Зуби є, а рота немає. *(Пила)*
- Їла-їла дуб-дуб, поламала зуб-зуб. *(Пила)*

Помічниця є одна.

Невелика й немала,

Зверху вниз і навпаки

Чистить зуби залюбки.

(Зубна щітка)

У народі кажуть

- Аби зуби, а хліб буде.
- Зуби, як у коня.
- Хороші зуби – це здоров'я.

Попроси у мишки зубчик

Мишко, мишко! Сидиш на горищі,

Забери в мене зуб кістяний та гнилий,

А дай мені дужий і молодий.

Як не даси дужого і молодого,

То дай мені золотого.

Усміхнись

Не знає

- Чи зуб ще й досі болить? – питає мама доні.
- Не знаю, бо лікар залишив його у себе.

Був у лікаря

- Андрійку! Чому ти такий радий?
- Я був у лікаря.
- Ну й що?
- Його не було.

Здоров'ятко запитує:

- Чи можуть зуби бути молотком, що розбиває горіхи?
- Чи можуть овочі і фрукти чистити й зміцнювати зуби?
- Чи дружите ви із зубною щіткою?
- Чи чистять звірі зуби? Якщо чистять, то яким способом?
- Чому часто на стовбурах дерев видно сліди від зубів звірів?
- Які предмети мають зуби?

ТВОЇ РУКИ

Невтомні помічники

Чи знаєш ти свої руки, свої долоні, свої пальці?

У тебе дві руки: права і ліва. Нехай права міцно потисне ліву, а ліва – погладить праву.

Приклади щільно праву долоню до лівої. Що ти помітив? Однакові вони чи ні?

Розчепір пальці. Це важко чи легко зробити? Порівняй пальці за довжиною і товщиною. Що ти помітив?

Великі чи малі твої долоні? Поклади долоню на папір та обведи її. Велика чи мала твоя долоня? А в твого товариша? А у братика чи сестрички?

Розглянь свої долоні, пальці. Мабуть, на них є подряпинки, плямки? Це тому, що руки завжди щось роблять.

О. Савченко

Відгадай

На світ разом народились
І ніколи не різнились,
Однакові є на вид.
Одна другу доглядає,
Одна другу обмиває
Так, як добрим сестрам слід.
Де одна, там друга буде,
І усюди добрі люди

Звикли бачить їх обох:

Як одна чого не вдіє,

Зараз друга підоспіє –

І пороблять діло вдвох.

(Руки)

У народі кажуть

- Роботящі руки гори вернуть.
- У вмілого руки не болять.
- Аби руки і охота, буде зроблена робота.
- Білоручки – дармоїди та недоучки.

Вправи для рук

1. “Пальці роблять гімнастику”: стиснути пальці рук у кулак і випрямити.
  2. “Сонячні промінчики”: випрямити пальці і розвести їх у сторони.
  3. “Пальчики вітаються”: долоні з'єднані, пальці правої руки почергово “вітаються” з пальцями лівої.
  4. “Листочки гойдаються”: помаху кистями рук угору-вниз.
  5. “Пропелер”: повороти кистями рук у різні сторони.
  6. “Пальчики подорожують”: переставляння пальців рук по певній площині.
  7. “Окуляри”: з'єднувати одночасно вказівний і великий пальці як на лівій, так і на правій руках.
  8. “Погодуй пташку”: імітація рухів пучок пальців, що розминають їжу для птахів.
  9. “Покажи пальчики”: розкрити кулак і назвати пальці: а) “вушка у зайчика”: показати вказівний і середній пальці; б) “роги у корови”: показати вказівний палець і мізинець.
  10. “Гра на піаніно”: імітація рухів гри на піаніно.
  11. “Грай, моя сопілочко”: імітація рухів гри на сопілці.
- Примітка:* дозування вправ залежить від віку дітей, їхнього індивідуального здоров'я та рівня втомлюваності.

Вправи на закріплення практичних умінь і навичок

- ◇ Застібнути і розстібнути гудзик на сорочці, на манжеті спочатку обома руками, потім лівою і правою.
- ◇ Зашнурувати шнурівку, зав'язати шнурок, стрічку.
- ◇ Замісити тісто.
- ◇ Підготувати пластилін (або глину) до заняття.

Дидактичні вправи

Продовж речення.

Руки людини можуть...

Руки людини вміють...

Хто швидше?

Зав'яже і розв'яже п'ять вузлів.

Наниже на волосінь (або нитку) десять гудзиків.

Ігри-забавлянки

Оцей пальчик – наш татусь,
Оцей пальчик – мама,
Оцей пальчик – наш дідусь,
Оцей пальчик – баба,
А цей пальчик – хлопчик наш
І зовуть його – (...)

П'ять братів

В кулачку живуть брати –
Чи знайомий з ними ти?
Перший братик – Показальчик.
Другий братик – Помагальчик.
Третій братик – Всегуляйчик,
А четвертий – Заважальчик.
П'ятий братик – Прихвальйчик,
В кулачкові – Захищайчик.

Г. Малик

ПОСТАВА

Під правильною поставою розуміють уміння без особливого напруження утримувати своє тіло, зберігаючи правильну позу в різних положеннях (сидячи, при ходьбі та ін.).

При нормальній поставі вісь тулуба і голови розташовані по одній вертикалі перпендикулярно до площі опори: тазостегнові й колінні суглоби розігнуті; згини хребта (шийний, грудний, поперековий) помірно виражені, плечі дещо опущені, лопатки розташовані симетрично й притиснуті до ребер; живіт плаский або помірно випуклий.

Різноманітні порушення постави негативно позначаються на роботі внутрішніх органів, погіршують обмін речовин. Причин цьому багато. Одна з них та, що скелет у дошкільному віці неповністю сформований. У ньому багато хрящової тканини, що зумовлює м'якість кісток. Інші причини відхилень у поставі – звичка стояти з упором на одну ногу, неправильна хода, невміння утримувати рівновагу тіла, невідповідність розмірів меблів зросту дитини, неправильна поза при сидінні за столом.

Як визначити поставу дитини?

Поставте дитину спиною до себе на підвищення так, щоб лопатки знаходилися на рівні ваших очей (дитина в трусах і без майки). Поговоріть з малюком,

запропонуйте прочитати короткий вірш для того, щоб зняти напруження і побачити природну картину стану хребта. Подивіться, як розташовані плечі спереду: чи складають одну лінію; чи одне плече не вище від іншого; розвернуті плечі або зведені; подивіться ззаду, чи не відстають лопатки; чи симетричні надпліччя.

ПЛОСКОСТОПІСТЬ

Плоска стопа зустрічається у дітей дуже часто (від 23 до 47 % випадків). Вона характеризується опусканням повздовжнього й поперечного її зводів.

Плоскостопість часто буває причиною порушення постави. При наявності її різко знижується опорна функція ніг, змінюється положення таза, утруднюється хода. Діти, що страждають плоскостопістю, не можуть довго стояти і ходити, швидко втомлюються, скаржаться на болі в ногах, спині.

Причини плоскостопості: слабкість м'язів стопи, часте тривале перебування на ногах, а також ряд захворювань.

В основі профілактики плоскостопості лежать, по-перше, зміцнення м'язів, що підтримують склепіння стопи; по-друге, обмеження навантаження на нижні кінцівки при вираженій патології.

Нормальна чи плоска стопа?

Визначити форму стопи можна у такий спосіб: змазати стопи соняшниковою олією і стати на лист білого паперу, який добре всмоктує і вбирає вологу. При цьому треба відволікти увагу дитини. Через 1–1,5 хв зняти малюнок з паперу і уважно розглянути відбитки стоп. Якщо сліди мають форму бобу, то це свідчить про нормальність стопи: зводи при піднятті й при русі виконують ресорну функцію. Якщо відбилася вся стопа – це ознака початку плоскостопості.

Для лікування й профілактики плоскостопості необхідно виконувати рухи, що дають навантаження на зводи стоп. Такими можуть бути ходьба і біг босоніж по піску, по нерівній поверхні, мілководдю, різноманітні стрибки й спортивні ігри.

Проблемне запитання: Чи потрібно людині ходити босоніж, якщо в неї є багато взуття? (Відповідь: потрібно для профілактики плоскостопості й для природного масажу стоп).

Ігри-забавлянки

Кую ніжку

Кую, кую ніжку –
Поїде в доріжку...
Кую, кую дві –
Поїдуть обидві.

Кую чобіток

Кую, кую чобіток,
Подай, бабо, молоток.
Не подаси молотка,
Не підкую чобітка.

ПОДРУЖИСЬ ІЗ ЧИСТОТОЮ

Культурно-гігієнічні навички

Правила особистої гігієни пов'язані з усіма видами діяльності й відпочинку дітей. До них належать утримання в чистоті тіла, одягу, взуття.

У дошкільні роки діти можуть засвоїти всі основні правила, навчитися розуміти їх важливість, легко й правильно виконувати. Досягти вагомих результатів можна при дотриманні єдиних гігієнічних вимог як у дошкільному закладі, так і вдома. При цьому не допускати поспішності, систематично вправляти і постійно здійснювати контроль за якістю виконання культурно-гігієнічних завдань з боку дорослого.

Важливо, щоб гігієнічні знання були викладені у доступній і цікавій формі. Граючись з дітьми, дорослі можуть запитати в дитини, де мило для ляльки, чому в неї неохайний вигляд, використати ляльку або інших іграшкових персонажів у різноманітних ігрових ситуаціях, а також вірші, прозові твори, візирці народної творчості.

Формування у дітей культурно-гігієнічних навичок доцільно супроводжувати відповідною мотивацією. Не лише вимагати, щоб дитина витерла взуття перед входом у квартиру, але й пояснити, що з брудом заносяться мікроби.

Основні завдання

♦ Після нічного сну і гімнастики бажано приймати душ. Температура води дорівнює температурі тіла.

♦ Якщо душу немає, то з 3-4 років бажано привчати митися до пояса.

♦ Мити руки перед їдою, після туалету, повернення з прогулянки, ігор з тваринами і завжди, коли вони брудні.

♦ Ноги мити не лише перед нічним сном, але й перед денним, особливо влітку.

♦ Доглядати за порожниною рота.

♦ Постійно й регулярно зрізувати нігті на руках і ногах, тримати їх у чистоті.

♦ Доглядати волосся. Причісувати його власним гребінцем 1-2 рази на день,

а мити не рідше одного разу на тиждень.

♦ Не рідше як один раз на тиждень митися у ванні або лазні.

♦ Спати на окремому ліжку.

Здоров'ятко запитусь:

– Як починається твій ранок?

– Чому руки треба мити частіше, ніж обличчя?

– Для чого треба стригти нігті на ногах і руках?

– Чи можна користуватися чужим гребінцем?

– Чому влітку треба частіше митися?

– Як умиваються різні тварини, птахи? А як умиваєшся ти?

Проблемні ситуації

Ситуація 1.

– Васильку, куди ти дивишся після вмивання, якщо хочеш дізнатися, чи чисте у тебе обличчя?

– На рушничок.

Як ти гадаєш, чому таку відповідь дав Василько?

Ситуація 2.

Івасик допомагав бабусі садити на городі цибулю, а після цього з брудними руками сів за стіл.

– Ну що в тебе за руки? – дорікнула бабуса.

– Золоті, – гордо промовив онук.

Поміркуйте, за що бабуса дорікнула Івасикові. Чому тільки чисті руки й свіжий одяг дають право сісти за обідній стіл?

Ситуація 3.

Зайчик Пухнастик застудився. Але це не завадило йому вибігти з хатки та й податися на лісову галявину. Він кашляв, чхав, а мокрий ніс витирав рукавом своєї гарненької сірої кожушинки. Ведмедик Мишко, побачивши таке, занепокоєно буркнув: “Ще не вистачало, щоб і я захворів”. Та й швидко відсунувся від Пухнастика. Завжди охайна й добре вихована білочка підійшла до зайчика і щось йому тихенько сказала на вушко...

Чи міг ведмедик захворіти, стоячи біля Пухнастика й розмовляючи з ним?

Що сказала білочка зайчику?

Загадка

Мис личко – лізе в очі,

В миску вислизнути хоче.

Якщо з лісу, то – суничне,

З квітки – то уже гвоздичне,

Вимиває бруд, чорнило

Запашне, рожеве ... (мило)

Здоровим будь

Вийшла курочка на грядку,

Кличе діток на зарядку:

– Куд-куди? На доріжку!

Починаємо пробіжку!

З фізкультурою ми дружим,

Різні вправи любим дуже.

– Раз, два, три, чотири! –

Чути з нашої квартири.

Глянь: без мила і водиці

Умиваються дві киці,

Язичком вмиваються,

Лапками втираються.

Я до крана сам дістану,

Умиваюсь біля крану,

Милю милом щоки, шию

І водою добре мию.

Кроленята, глянуть любо,

Об морквинку чистять зуби.

І тому в них зубки цілі –

Гострі-гострі, білі-білі.

В мене щіточка зубна,

Подивіться: ось вона!

Зверху вниз і навпаки

Чищу зубки залюбки.

Носить півник-співунець

На голівці гребінець.

Гребінцем тим, знає кожен,

Причесатися не можна.

А у мене, а у мене
Є гребіночка зелена.
Я нікого не прошу –
Сам голівку причешу.
Поросяткам у корито
Їжі свіжої налито.
Нечупари лізуть прямо
У корито із ногами.
Я коли кінчаю їсти,
На столі у мене чисто.
Скатертину не заллю,
Бо порядок я люблю.
Ось горобчик сів на стовпчик.
Чистить пір'ячко горобчик.
Потім пурхнув на плетінь:
– Я чистенький! Цвірі-цвірінь!

Крем узяв я із полицки.
Сам почистив черевички,
Ще й помив калошки
Для сестри Явдошки.
Наш Рябко у двір забіг,
А на лапках – мокрий сніг.
Походив він, походив,
На підлозі наслідив.

Як не сором бути таким –
Неохайним і брудним! –
Я завжди біля порога
Витираю добре ноги.
Ведмежатко косолапе
У барлозі смокче лапу.
Ой, яка принадна,
Наче шоколадна!
Не ведмідь же я, малята,
Щоб до рота пальці брати,
Це мені незвично,
Негігієнічно!

Г. Бойко

Киця прокидається

Киця прокидається –
Лапками вмивається.
Квітка прокидається –
Росами вмивається.
Сонце прокидається –
Хмаркою вмивається.
Ну а ми з сестричкою
Вмиємось водичкою.

А. М'ястківський

Хлюп, хлюп, водиченько!

... Хлюп, хлюп, водиченько,
Хлюп, хлюп на личенько,
І на ручки, і на ніжки
Хлюп, хлюп, хлюп!

Г. Бойко

Водичка

Наберу з криниці
Свіжої водиці,
Буду умивати.
Буду промовляти:
– Водичко, водичко,
Умий Олі личко,
Рожеве та біле,
Як яблучко спіле!

Г. Демченко

Сонечкова мама

Вмиває кішка кошенят.
Вмиває кізка козенят.
Мене водою з милом
Щоранку мама мие.
І чистим сонечко встає
Щодня з-за небокраю...
І в нього, мабуть, мама є,
Бо хто ж його вмиває?

А. Костецький

Сама

Застеляю ліжко вміло
Підбиваю подушки.

Узяла пахуче мило
І вмиваюсь залюбки.
Ну, а де це мій гребінчик?
Зараз кіску розчешу
І на самий її кінчик
Туго стрічку пов'яжу.

В. Ткаченко

Добре руки помила

Доню! Ручок не помила,
А вже коржика вломила
І до столу хочеш сісти.
Як ти будеш кашку їсти?
В тебе ж пальчики й долоні
Від пісочку аж червоні.
Доня руки мила, мила,
Білу піну з мила збила
І водички не жаліла.
Як помила, аж зраділа.
Поспіша до столу сісти
Полуниці й кашу їсти.

Г. Чорнобицька

Правда ж, мамо, я великий?

Правда ж, мамо, я великий?
Сам взуваю черевички,
Зашнуровую шнурочки,
Сам в штанці вберусь, в сорочку.
Сам лице і руки мию.
Сам зачісуватись вмію.
І не плачу я ніколи...
Скоро я піду до школи.

М. Познанська

Бережіть воду

Вода лилась із крана невпинною цівкою.
– Хто це тут порядкував? – суворо запитала Ніна.
– То я руки мив, – почервонів Микола.
– А кран чого не закрутив?
– А хіба що? Вода ж ледь-ледь цідиться.
– Ледь-ледь, а кухлик за хвилину повний. До вечора ціле б озеро натекло.
Де не взявся Гавчик. Він облизнувся, бо дуже хотілося пити. Микола вилив воду з кухлика в мисочку. І Гавчик, помахуючи хвостом, заходився пити.

Тримай хаточку, як у віночку,
І рушничок на кілочку.
Тримай відерця всі чистесенькі
І водиці повнесенькі.
Вода у відеречку –
Братик, вмийся!
Рушник на кілочку –
Братик, втрися!

Михаськів носик

“Носику, носику, – каже Михась, –
Чом ти бруднений у мене не раз?
Оля й Тарасик з мене сміються.
Вийти з тобою з хати боюся”.
“Любий Михасю, не винен же я.
Де ж то хустинка до носа твоя?
Треба просити матусю чемненько,
Дасть же матуся хустинку чистеньку.
Витреш мене ти, Михасику мій.
Стану я гарний і чистий, як сніг.
Оля й Тарасик сміятись не будуть,
Гордо зі мною вийдеш між люди”.

М. Дяченко

Котик

Скочив котик,
Сів на плотик,
Міє ротик
І животик.
Він миленький
І чистенький,
Гарний Мурко
Мій маленький.

Марійка Підгірянка

Тим часом кухлик наповнився знову. Микола полив на підвіконні квіти. Листочки примули розправились і посвіжішали.

– Усім, усім потрібна вода, – сказала повчально Ніна, – і людям, і птахам, і тваринам, і рослинам. А візьемо машини. Автомобіль без неї не обійдеться. Трактор також. І заводи, і фабрики без води не працюватимуть.

– Я все розумію, – сказав Микола й міцно закрутив кран, щоб води даремно не витекло ні краплини.

Б. Вовк

Бабуся і внук

Бабуся внукові Вадиму

Наказує сердито:

– З такими вухами брудними

Не смій мені ходити!

А хлопець блимає очима:

– А де ж мені їх діти?

Ф. Петров

Не знала

Пита бабуся у онуки:

– Чи ти помила добре руки?

– Аякже, – Милочка в одвіт, –

– Помила з милом так, як слід.

– А де? – бабуся знов питає, –

– Води ж у хаті в нас немає...

– Немає? – здивувалась Мила.

– А я не знала і помила.

Чом Наталочка кирпичата?

Я тихенько до Кіндрата:

– Чом Наталочка кирпичата?

А Кіндрат мені лукаво:

– Це тому, напевно, Славо,

Що сестричка наша Ната

Любить носа задираєти.

Ф. Петров

Навіщо

– Чом не чистиш ти зубів? –

Спитали малого.

– А навіщо? Я ж не їв

Нічого брудного.

А. Гарматюк

Усміхнись

– І тобі не сором, Петрику, бігати з такими брудними вухами?

– Що мені робити, коли інших не маю?

Що для чого потрібно?

(Дидактична вправа)

– Для чого потрібне мило?

– Чому треба вмиватися?

– Для чого потрібний гребінець?

– Навіщо людям причісуватися?

– Для чого потрібна зубна щітка?

– Для чого потрібний рушник?

– Для чого потрібна вода?

ЗАГАРТУВАННЯ

Фізіологічні основи загартування*

В основі загартування лежить здатність організму відповідно реагувати на ті чи інші зовнішні подразники: температурні, світлові, механічні, хімічні та ін. При багаторазовому повторенні подразників відбувається поступове пристосування, тобто відбір найбільш вигідних для організму реакцій. На основі цього він звикає до різноманітних змін навколишнього середовища – холоду, спеки, вологості і т. д.

У житті постійно утворюється велика кількість умовних рефлексів, корисних для організму. Значення їх зрозуміле: вони сприяють підготовці організму до впливу зовнішнього середовища.

Вплив загартування на організм

У процесі загартування поліпшується здатність до регуляції тепла.

Систематичне загартування допомагає організму боротися із захворюваннями, особливо із застудними.

Загартування впливає на загальний стан здоров'я та поведінку дитини.

Основні принципи загартування

При загартуванні взагалі, а у дитячому віці особливо, необхідно керуватися певними принципами, зокрема такими, як поступовість, систематичність, врахування індивідуальних особливостей дитини.

Загартування дає тоді позитивний результат, коли воно проводиться у певній послідовності, якщо встановлено чітке дозування й систематичне повторення гартувальних процедур.

Неабияке значення має зацікавленість дітей. Методичні прийоми для підвищення інтересу до гартувальних процедур можуть бути різноманітні: від спостереження за спортсменами під час тренувань з акцентацією уваги на їхній силі, бадьорості, здоров'ї до підтримки і похвали дитини, яка любить вмиватися холодною водою.

Надзвичайно важливу роль відіграє лікарсько-педагогічний контроль і облік роботи із загартування. Правильно налагоджені, вони дають змогу судити про дотримання основних вимог та принципів, а також вибрати найдоцільніші способи загартування, час, місце, тривалість їх проведення.

Заходи і засоби загартування

Розрізняють загальні й спеціальні гартувальні заходи. До загальних належать: дотримання режиму дня, раціональне харчування, щоденні прогулянки, сон на свіжому повітрі, відповідний одяг, повітряний і температурний режими.

Спеціальними гартувальними заходами вважають суворо дозовані ультрафіолетові опромінювання, гімнастичні вправи, повітряні й водні процедури, плавання.

*За кн.: Омельченко Л.І., Починок Т.В. Загартовування дітей і підлітків. – К.: Здоров'я, – 1989 р.

Повітря діє на організм своєю температурою, вологістю, швидкістю руху його потоків. Швидкість руху повітря діє як на теплорегуляцію організму, так і на тепловідчуття.

Вода. З давніх-давен людям відома цілюща дія води. Ще стародавні греки вважали, що вода змиває всі душевні страждання. В основі дії водних процедур на організм лежить поєднання різних за інтенсивністю температурних, механічних і хімічних подразників. У відповідь на них в організмі виникає ряд реакцій, що оздоровлююче впливають на багато органів і систем.

Сонце. Життя існує на Землі завдяки сонячній енергії. Земні рослини засвоюють енергію сонця, синтезують різні органічні речовини. Ще Гіппократ (V ст. до н. е.) говорив про гартувальну і цілющу силу сонячних променів. Правильне застосування їх є дуже корисним. У помірних дозах вони сприятливо діють на обмінні процеси в організмі, поліпшують дихання і кровообіг, підвищують тонус центральної нервової системи, активізують діяльність залоз внутрішньої секреції.

Земля. Ходіння босоніж як засіб загартування організму, зміцнення здоров'я відомий здавна. У Стародавній Греції ходіння босоніж було своєрідним культом і рекомендувалося носити взуття лише з 18 років. Фізіологи доводять, що ступні належать до найбільш рефлексогенних зон людського організму. Ноги – це своєрідний розподільний щит, на якому є 72 тис. нервових закінчень, що ведуть до різних органів та систем. Ось чому ходіння босоніж – це своєрідний точковий масаж, який тонізує організм і підтримує його в робочому стапі.

На шкірі стоп значно більше, ніж на будь-яких інших ділянках поверхні тіла, так званих терморегуляторів, що реагують на тепло і холод. Ступні ніг рефлекторно пов'язані з носовою порожниною і горлом. Переохолодження стоп викликає нежить, хвороби горла.

Поради

Як і всі інші види загартування, ходіння босоніж має бути поступовим і систематичним.

Починати слід з ходьби по килиму або килимовій доріжці у теплій кімнаті, потім по дерев'яній поверхні. Дуже зручні та корисні для цього гумові килимки з шиповим рифленням.

Масажувати стопи можна качалкою або звичайною палкою, катаючи її по підлозі кілька хвилин. Такі процедури бажано робити кілька разів на день.

До ходіння босоніж привчають дитину з раннього віку. Починають улітку при температурі повітря не нижчій від 24 °С.

Корисно поєднувати цей вид зі щоденними ваннами для ніг, поступово знижуючи температуру води.

Гарячий пісок і асфальт, гостре каміння і шлак, соснові шишки і голки діють на дитячий організм як сильні подразники, а теплий пісок, м'яка трава – заспокійливо.

Щоби взимку не хворіти,

Треба гартуватися:

Загоряти на сонечку
І в ріці купатися,
І холодною водою
Вранці умиватися.
Після того рушником
Гарно розтиратися.

Казка про Сонце

Якось Марійка захворіла. Цілісінський день лежала вона в кімнаті і навіть у вікно не дивилася. Довго вона лежала і так занудьгувала за деревами, жовтими тюльпанами й яскравими метеликами, що розплакалась. А Сонечко помітило її – адже воно все бачить – і постукало до неї у віконце.

- Хто там стукає?
- Це я, – відповідає Сонце.
- А що ти хочеш?
- Пустити мене до себе.
- Навіщо?
- Трішки поговоримо. Відчини вікно.
- Мене мама лягатиме.
- Не бійся. Вона дозволила.

Сонце торкнулося вікна й ковзнуло в кімнату. Все раптом заблищало в кімнаті й ожило. Сіло Сонце на подушку до Марійки і засміялося з радощів.

- Ну що ти мені скажеш? – спитала дівчинка.
- Дозволь погладити твоє волосся, – відповіло Сонце.
- Але ж ти обпечеш мене! – злякалася Марійка.
- Ні, ні, не бійся. І Сонце ніжно погладило її волосся.
- А тепер дозволь погладити твої щічки.
- А що ти мені розкажеш? – знову поцікавилася Марійка.
- На мене квіти сердяться, – серйозно відповіло Сонце.
- Справді?
- Еге ж, і метелики дорікають.
- За віщо?
- Кажуть, що я не хочу тебе вилікувати.
- А невже ти можеш мене вилікувати?
- Можу.
- А як?

– Дуже просто, – відказало Сонце. – Щодня відчиняй вікно, щоб можна було приходити до тебе. Я буду розповідати тобі казки, що я почув у дальніх мандрах.

- А як не вилікуєш мене?

– Тоді вже ніколи не світитиму. І сонце почало розповідати їй веселі казки, а дівчинка уважно слухала. Розповідало про сині гори, про морські хвилі, про різних людей.

Марійка заснула і довго спала. А коли прокинулася, ніякої хвороби у неї вже не було.

А надворі гомоніли квіти й метелики. І в тому гомоні чути було:
– Хвала Сонцю! Хвала Сонцю! Воно всіх виліковує.

К. Калчев

Здоров'ятко запитує:

- Розкажи про свою дружбу з водою (сонцем, повітрям).
- Що краще: посидіти з книжкою чи погуляти на свіжому повітрі? (Відповідь: книжку можна розглядати у теплу пору і на вулиці; усьому свій час).

РЕЖИМ ДНЯ

Здоровий спосіб життя дитини – це правильно організована діяльність, сприятливі умови побуту, створення активного відпочинку й здоровий мікроклімат у родині.

Форми організації фізичного виховання: ранкова гігієнічна гімнастика, заняття з фізкультури, фізкультхвилинка, фізкультпауза, рухливі ігри, прогулянки та екскурсії, спортивні розваги, самостійні заняття фізичними вправами, відвідання разом з дорослими спортивних змагань, свят, атракціонів.

Одна з головних умов виховання здорової дитини – правильний розпорядок життя.

Режим – це раціональне і чітке чергування сну, приймання їжі, відпочинку, різних видів діяльності впродовж доби.

Повний відпочинок для центральної нервової системи і всього організму дає сон. Чим менша дитина, тим більше часу необхідно для відновлення функціональної працездатності кори головного мозку.

Захотіла Милочка спати

Захотіла Милочка спати,
Кулачками тре оченята.
Зачекай-но, Милочко, трішки:
Постелю для тебе я ліжко.
Покладу тебе й заспіваю:
– Люлю-люлю-люленьки, баю!

Г. Бойко

Доня хоче спати

У моєї доні
Оченята сонні.
Рученьки мов з вати, –
Доня хоче спати.
Ніч прийшла тихенька,
Спи, моя гарненька!

П. Воронько

Пора діткам спати

За віконцем сон-дрімота
Зачиня свої ворота.
Тихо-тихо йде до хати,
Бо пора вже діткам спати.
Вже заснула сон-травичка,
У гайочку спить лисичка,
Під кушем дрімає зайчик.
Спи, мій любий чеберяйчик!

А. Камінчук

Відгадай

Не звір, а з ногами,
Не птиця, а з пір'ям,
Не людина, а в одязі.
(Ліжко й подушка)

Що то за звір,
Що має чотири роги з пір'ям?
(Подушка)

Полягали ладки

Полягали ладки
На подушку спатки.
Снилась ладкам хата,
Курочка чубата.

А. М'ястківський

Колискова

Спи, моя пташечко, донечко мила,
Темний серпанок вже ніч опустила.
Спи, доню любя, стули оченята,
Сплять вже давно у гнізді пташенята.
Мило й спокійно нехай тобі спиться,
Зайчик пухнастий у ніч цю присниться.
Личенько біле, зіронько ясна,
Гладить – освітлює місяць сріблястий.

Тіні м'які він на щічках малює,
Сни загадкові тобі він дарує.
Дякую, місяцю, друже сердечний,
За кольорові сни для малечі.

Г. Льницька

Ранкова зарядка

Застелю хуленько ліжко.
Погукаю: – Де ти, кішко?
Йди, зарядку починай!
Спинку м'яко вигинай.
Лапи разом, лапи в боки,
Два присяди, два підскоки.
Хвостик вниз і догори,
Перекинься... Раз, два, три!
Дам сметани ще й оладку.
Ти за двох зроби зарядку!

Л. Пшенична

ХАРЧУВАННЯ

Раціональне харчування – одна з основних умов здоров'я людини, її довголіття, плодотворної праці.

Харчування повинно не лише покривати енергію, що витрачається дитиною, але й забезпечувати матеріал, необхідний для росту й розвитку всіх органів і систем організму. Досліджено, що процеси обміну речовин у дітей протікають значно інтенсивніше, ніж у дорослих. Адже вони більше рухаються і гуляють, що теж викликає значні енергетичні витрати.

В їжі повинні обов'язково поєднуватися у правильному співвідношенні речовини, що входять до складу тканин людського організму: білки, жири, вуглеводи, мінеральні солі, вітаміни, вода.

У дитячому харчуванні мають враховуватися якісні показники білків. Найцінніший і найкорисніший для росту дитини тваринний білок. Достатня його кількість є в м'ясі, рибі, молоці, яйцях та ін. Основними джерелами рослинного білка є хліб, крупа, макарони.

Важливу роль відіграють жири. Вони є пластичним матеріалом, слугують розчинниками вітамінів А і Д. Але надмір жирів шкідливий, бо сприяє порушенню обміну речовин, погіршенню засвоєння білка, іноді викликає розлади органів травлення. Жири, як і вуглеводи, є джерелом поповнення енергії.

Вуглеводи – основний матеріал для енергії м'язової діяльності. Велика їх кількість є в овочах, фруктах, ягодах та їх соках, молоці, у вмісті яких є багато глюкози і фруктози.

У щоденному раціоні дитини обов'язково мають бути вітаміни. Недостатня їхня кількість різко погіршує стан здоров'я, ріст і розвиток організму. Адже вони беруть участь в обміні білків, жирів, вуглеводів, регулюють окремі біохімічні й фізіологічні процеси, забезпечують життєві функції організму.

Добрий апетит і улюблені страви

Рецепт 1.

Навчіться не помічати поганого апетиту дитини.

Не реагуйте хворобливо на те, що дитина мало їсть і демонстративно відсуває тарілку. Не хоче їсти – спокійно й по-дружньому відпустіть її з-за столу, хай терпить до вечері. Врешті здоровий інстинкт візьме своє і їсти захочеться.

Не підгодовуйте дитину в проміжках навіть тоді, якщо вона попросить їсти. Лагідно поясніть, що їсти треба у відведений для цього час. Вечерю у такому разі зробіть дещо раніше.

На апетит впливає і зміна обстановки. Підіть на прогулянку й ви побачите, з яким апетитом після цього їстиме ваша дитина.

Сміливо довіряйте здоровому інстинктові, закладеному самою природою.

Рецепт 2.

Давайте тільки ту кількість їжі, що її з'їдає дитина із задоволенням. Здорова дитина здебільшого споживає стільки, скільки потрібно для її організму.

Утримуйтеся від розмов про те, що "дитина мало або майже нічого не їсть", бо вони шкідливі.

Своєчасно включайте в раціон дитини різноманітні, рекомендовані для її віку, страви та, проявляючи такт і наполегливість, привчайте їсти все, що корисне для неї.

Дотримуйтеся режиму харчування.

Пам'ятайте, що апетит частково залежить від сервірування стола, естетичного оформлення страв, уміння дитини користуватися ложкою, виделкою, володіння елементарними навичками культури споживання їжі.

Народна мудрість про їжу і харчування

- Апетит з їжею прибуває.
- Паляниця – хлібові сестриця.
- Поволі, хлопчику: раз хліба, два борщику.
- Хто з собою хліб носить, той їсти не просить.
- Де ви, пироги? – Тут є ваші вороги.
- Пиріг животіві не шкодить.
- З'їла борщик до кришечки, щоб не боліли кишечки.
- Смачні борщ і каша, якщо там є шматок м'яса.
- В гурті і каша добре їсться.
- Вівсяна каша сама себе хвалить, а гречану люди хвалять.
- Як їсть дитина, то тішиться родина.
- Не кусай більше, як у рот влізе, бо вдавишся.

- Мало вкусиш – швидше прожувеш і проковтнеш.
- Коли гаряче, то студи, козаче.
- Душа міру знає.
- Виїв, ще й облизався.
- Аби що до губи, будуть їсти зуби.
- Гороху треба їсти потроху.
- З гречки та проса – і каша, і паша.
- Хвалилася гречана каша, що вона смачна з маслом.

Про дівчинку, яка нічого не їла

Годі, діти, бігати,
Гратись у дворі.
Час уже обідати
Нашій дівчорі.
Ми не гаєм часу марно,
Руки миєм дуже гарно.
Витираємось, як слід,
І сідаєм за обід.
Молодці в нас малюки:
З'їли борщ і пиріжки.
Борщик із сметаною,
Коржики гречанії,
Пиріжки з капустою
Свіжі та рум'яні.
Другу страву подолали –
Руки вгору підвели:
– Дайте нам добавки,
М'яса і приправки!
А на третє в нас компот,
Ми й компот – одразу в рот!
Забирайте тарілки,
Все поїли малюки!
Тільки Віточка мала
Сумно сіла край стола.
Не схотіла борщика,
Не доїла коржика
І солодке – через силу,
І добавки не просила...
Нам із Вітою біда:
І бліда вона, й худя!
Стала Віта, як пушинка.

Сильний вітер як дмухне –
Зразу Віту дожене.
Вітер плаття надимає,
Віту вгору підіймає...
Ой, летить вона, летить
До найвищих верховіть!
– Ой, рятуйте нашу Віту!
Понесло її над містом,
Крутить десь в височині,
Мов сухий пожовклий лист,
Що зірвався восени.

Н. Забіла

Таня

Це ж чому завжди у Тані
Щічки свіжі та рум'яні?
А тому, що Таня наша
Їсть і борщ, і хліб, і кашу!

Г. Демченко

Хто в літак бажає сісти, нехай сам навчиться їсти

Скільки років Толі?
– Шість.
А він сам іще не їсть.
Цілий день проголодує,
Як ніхто не нагодує.
... Якось двері відчиня
До кімнати Перченя.
Свій альбом поклато долі.
– Подивися, – каже Толі, –
Це тебе малою я.
Ти вже, Толю, не маля.

Ти вже виріс, став пілотом.
Ось якраз перед польотом
Ти обідаєш в їдальні.
На тобі новий мундир.
А тебе годує з ложки
Капітан, твій командир.
Пхає ложечку у рот...
Ну, який же ти пілот?
Щоб з тобою отакого
Не траплялося колись,
Перестань ледарювати,
Їсти сам скоріш навчись.

П. Глазовий

Гречана каша

Гречка виросла малою,
А жита стоять стіною,
І тому, либонь, вона –
Не весела, а сумна.
Я піду її розважу:
– Ти рости в своїй красі,
Бо твою гречану кашу
Ще хвалитимуть усі.

М. Сингаївський

Каша, аби не наша

“Я люблю гречану кашу,
Рисову, пшоняну,
Ще якусь – аби не нашу,
Їсти зразу не стану”.
І сказала гарбузова,
Найсмачніша каша:
– Ну тоді бувай здорова,
Вередо Наталю”.
Покрутилась по світлиці,
Стала під віконце.
Гарбузова каша в мисці,
Золота, як сонце.
Потім – скік до перелазу.
Вслід кричить Наталя:
“Почекай-но, з’їм відразу,
Ти ж уже не наша!”

П. Воронько

Якби

Якби пшоно, якби сіль,
То зварила б я кисіль,
Якби снігу та дощу,
То зварила б я борщу.
Якби трохи простокваші,
То зварила б горщик каші.
Якби яблука та сушки,
Наварила б з перцем юшки.
Якби гречка та овес,
Наварила б я чудес.
От би вийшла смакота.
Це нам справа непроста.

М. Сингаївський

Як прийдуть до мене в гості

– Як прийдуть до мене гості
Зайченята куцохвості,
То скажіть мені, малята,
Чим їх маю пригощати?
– Напечи піріжків,
Накриши бурячків,
Моркви дай, капусти дай –
Зайченяток пригощай!
– Як прийдуть до мене в гості
Ті лисиці довгохвості,
То скажіть мені, малята,
Чим їх маю пригощати?
– Давай льоду печеного,
Давай прута печеного.
З півника пір’ячко,
З курочки пір’ячко.
Віником до дверей,
Щоб не крали курей!
Як прийдуть до мене в гості
Сіроманці сірохвості,
То скажіть мені, малята,
Чим їх маю пригощати?
– Зачиняй всі вікна й двері
Та сідай сам до вечері.

О. Сенатович

Начистила картопельки

Начистила картопельки.
Сама й накришила,
І цибульку, й морквиночку...
Потім засмачила.
Кипи, супе, вибулькочуй
Густий та пахучий!
Баба тільки поглядає
Та онуку учить:
– Отак, рибко, отак, яско!
Треба все уміти:
І читати, і писати,
І страву варити.

Д. Куровський

Не та каша

Мама просить сина Сашу:
– Їж, синочку, манну кашу.
Хто до каші небайдужий,

Той росте здоровим, дужим.
Відповів матусі Саша:
– Ой, не та це, мабуть, каша.
Кожен день її з’їдаю –
Сили ж зовсім я не маю...
Досі нижчий від Миколи, –
Каші ж він не їсть ніколи!

В. Сланчук

Кухар

– Кухаре, кухаре, що ти робиш?
– Я варю обід.
– Кухаре, кухаре, що на обід?
– На обід суп з квасолею
Та каша з м’ясом.
– Кухаре, кухаре, що на сніданок?
– На сніданок манна каша і чай.

М. Познанська

ЦІЛЮЩІ ДИВО-ОВОЧІ ТА ФРУКТИ

Рослинні продукти необхідні для нормальної життєдіяльності організму людини. Чим багатший раціон зеленню, овочами, фруктами, тим більше шансів бути здоровими. Рослинна їжа є прекрасним профілактичним засобом проти багатьох недуг. Ця якість рослинних продуктів пов’язана з тим, що вони містять вітаміни А, С, Р, В1, РР, Е, К, мікроелементи та інші, без яких людина не може існувати, і які беруть участь у всіх процесах обміну речовин в організмі.

Свіжі й перероблені овочі та фрукти є сильним стимулятором виділення шлункового соку, сприяють більш повному засвоєнню білків, жирів і вуглеводів.

Сонячна їжа*

...А сила в рослинах справді чародійська. Вони містять у собі все, що дає людині здоров’я, силу, довгі роки життя...

...Воду п’ють і люди, і рослини. Без води людина довго прожити не може. Так само і рослина: якщо довго нема дощу, вона в’яне. Але вода від води відрізняється. Найсмачніша і найпоживніша для людини джерельна вода. Але пити треба тільки тоді, коли тебе надто мучить спрага. Я думаю, ви зауважили, що, коли вам хочеться пити, варто з’їсти соковите яблуко або щось із саду, щоб спрага минула. Про що це говорить? А говорить це про те, що сік із рослинок повністю може замінити нам воду, до того ж він набагато корисніший...

Соки рослин, що потрапляють у наш організм, діють там як віник порядної господині. Вони, розтікаючись разом з кров’ю, проникають у найвіддаленіші кутки нашого тіла. Виганяють ворога: отруту, радіацію, хвороботворні бактерії.

*За книгою Б. Біласа “Небесна, Господня, райська сонячна їжа”. – К.: Спалах, 1994.

Соки наливають наше тіло теплом, енергією, бо набирають своєї сили у рідній землі, у теплому сонечку, у росах ранішніх і у грозах весняних.

Буряк – щедre джерело фізіологічно важливих сполук для обміну речовин в організмі людини. Багатий на азотисті речовини, білки, амінокислоти, є справжньою коморою мікроелементів: заліза, йоду, міді, марганцю, фтору, цинку.

Бурякові ліки

Страви із буряка – незамінні ліки при атонії кишечника.

Дуже корисний буряк при недовітві, виснаженні організму.

Свіжонатертим коренеплодом червоного буряка лікують рани та виразкові поверхні.

Для лікування нежитю рекомендують на кілька хвилин вводити в ніздрі сік відвареного буряка за допомогою маленьких тампонів. Найкраще вживати для носа навар, який уже відстоявся.

Відгадай

Сам червоний. А чуб зелений.

(Буряк)

Здоров'ятко запитує:

- Яка страва без буряка не звариться?
- Хто бурячки поїдає, той здоров'я добре має. Чому?
- Чи може буряк бути лікарем?

Гарбуз – дуже смачний і корисний овоч, багатий на каротин і вітаміни С, В1, В12, мінеральні речовини: калій, кальцій, залізо, фосфор, мідь, цинк, фтор та ін.

Гарбузові ліки

Гарбузовий м'якуш лікує закрепи.

Добрий сечогінний засіб.

Для лікування нирок вживають сік із сирого гарбуза (по півсклянки на добу).

У вигляді компресів розтертий м'якуш цього овоча прикладають при екземах, опіках та висипах на тілі.

Гарбузове насіння використовують як протиглислий засіб.

Відгадай

Повна хата горобців, та нікуди вилетіти.

(Гарбуз)

Здоров'ятко дає завдання:

Запитай маму про гарбузові ласощі й розкажи про них своїм друзям.

Горох містить багато білків, вуглеводів, вітамінів В1, В6, Е, А, С, РР, фолієвої кислоти. Досліди засвідчують, що у сухому горосі стільки білка, скільки в яловичині. До того ж, він майже вдвічі переважає її калорійністю.

Горохові ліки

Відвар насіння гороху має сильні сечогінні властивості й сприяє виведенню солей з організму при сечокам'яній хворобі.

Страви з гороху корисні при серцевих хворобах.

Відгадай

Братці-молодці лежать у скриньці одній.

(Горошинки у стручку)

Здоров'ятко запитує:

– Які страви з горошку готує мама?

Ігрові та трудові завдання

- ◇ Полічи, скільки у стручку горошин.
- ◇ Підготуй горох для використання у стравах.
- ◇ Назви якомога більше страв із гороху.
- ◇ Склади розповідь про подорож принцеси Горошинки.

Капуста – смачний з лікувальними властивостями продукт харчування, багатий на амінокислоти, вітаміни А, В1, В6, С, Р, К, солі калію, фосфору, цукор, гормональні речовини, фітонциди. Здавна вважають, що капуста зміцнює організм, надає йому стійкості проти різних захворювань, вгамовує головний біль, розвіює безсоння.

Капустяні ліки

Капустяний сік з цукром – добрий відхаркувальний, антисептичний і проти-запальний засіб.

Квашена капуста – профілактичний засіб проти атеросклерозу.

Капустяне листя, зварене у молоці та змішане з висівками, прикладають у вигляді припарки хворим на золотуху та екзему.

Сирим соком знищують бородавки.

Подрібнене свіже листя з яєчним білком кладуть на гнійні рани, опіки та незагоєні виразки.

Відгадай

Сидить баба на грядках

Вся закутана в хустках.

(Капуста)

Хто голівоньку свою

Влітку накриває,

Аж по двадцять п'ять хустин

На голівці має.

(Капуста)

Здоров'ятко запитує:

- Які страви з капусти готує мама?
- Чому треба їсти багато капусти?
- Для яких тварин капустяні листки є найбільшими ласощами?

Ігрові та трудові завдання

Полікуй лапку ведмедика Мишка капустою.

Позбав від кашлю зайчика Вухастика.

Вилікуй опіки на руках у ляльки Оксанки.

Картопля – основне джерело калію, кальцію, заліза, міді, фосфору, марганцю, натрію, хлору, фтору, йоду та сірки; вітамінів В, В1, В6, В12, РР, Д, К, Е, фолієвої кислоти, каротину. Висока біологічна цінність картопляного білка, полісахаридів.

Картопляні ліки

Варені бульби мають сечогінні й легко послаблювальні дії.

Вичавленим соком знижують високу кислотність шлунка, поліпшують роботу кишечника, лікують виразкову хворобу.

При різних захворюваннях шкіри, особливо екзем, пластини зі свіжої картоплі накладають на рани та свіжі опіки.

Гарячі зварені і потовчені або протерті бульби вживають для лікування у вигляді інгаляцій органів дихання.

Відгадай

Під землею птиця кубло звила і яєць нанесла.

(Картопля)

І печуть мене, і варять, як їдять мене, то хвалять,

Бо я добра і смачна. Хто ж я, дітоньки, така?

(Картопля)

Здоров'ятко запитує:

– Від чого росте картопля?

– Що у картоплі їстівне: вершки чи корінці?

Позмагайся

Назви якомога більше страв із картоплі.

Ігрові та трудові завдання

♦ Приготуй обід для ляльки з використанням картоплі.

♦ Зайчиха готувала обід. Донечка білянка допомагала мамі. Ненароком вона зачепила горщик з киплячою, булькаючою водою і закричала від болю. Гаряча вода ошпарила їй лапки. Яку першу допомогу надала доньці мама Зайчиха?

(Відповідь: приклала окрайчик сирої картоплі).

Квасоля – високобілкова культура, багата на амінокислоти, справжня комора мінеральних сполук.

Квасолеві ліки

Відвар з квасолі рекомендують як сечогінний засіб під час набряків ниркового походження.

Страви з квасолі корисні для дієтичного харчування при гастриті з пониженою кислотністю.

Свіжим, непросохлим лущинням квасолі лікують цукровий діабет.

Відгадай

Без рук, без ніг, а по тичині в'ється.

(Квасоля)

Здоров'ятко пропонує:

– Назвати тварин, які полюбують їсти квасолиння.

– Розповісти, як росте квасоля.

Морква має неабияке значення як джерело вуглеводів, біологічно активних речовин та мінеральних сполук. Це полівітамінна культура, багата на каротин, який у печінці та тонкому кишечнику за наявності жиру перетворюється на вітамін А, недостатність якого призводить спочатку до “курячої” сліпоти, а інколи може викликати й цілковиту втрату зору.

Морквяні ліки

Моркву і морквяний сік рекомендують недужим під час сильного кашлю, тривалих хрипів. Для цього його змішують з медом чи цукром або варять терту моркву в молоці.

Морквяний сік називають “королем” овочевих соків. Він добре поєднується з усіма іншими соками і дуже корисний як полівітамінний засіб.

Моркву широко використовують для лікування опіків, обморожень, виразок та ран, що довго не гояться.

Свіжим соком полощуть рот при стоматиті та молочниці у дітей.

Відгадай

Сидить дівчина в коморі, а коса її надворі.

(Морква)

Проблемна ситуація

Жила в одному великому місті дівчинка Катруся. Була бліденька, слабенька та ще й часто боліли очі. Навіть гратися з дітьми не могла. Одного разу завітала до неї в гості бабуся із села, привезла повний кошик чудодійних ліків. Були вони і червоні, й жовтогарячі, і зелені, й круглі. Вибрала бабуся якісь коренеплоди жовтого і червоного кольору і сказала: – Оце, внучко, саме ті ліки, які зроблять щічки рум'яними, оченята здоровими, додадуть сили.

Що запропонувала бабуся внучці?

Здоров'ятко запитує:

– Чи може морква лікувати зір?

– Чи може морква надати приємного кольору і смаку маминим супам?

– Яка морква поживніша: варена, смажена чи сира?

Дидактична вправа

Хто про моркву краще скаже, тому морква в кошик ляже. (Діти змагаються, хто краще переконає ровесників у користі моркви).

Практичне завдання

Приготуй моркву та пригости нею.

Помідори мають у своєму складі цукристі сполуки, органічні кислоти, вітаміни А і С, незначну кількість каротину, багато заліза, кобальту, цинку та інших мінералів. Склянка томатного соку забезпечує половину добової потреби організму у вітамінах А і С.

Помідорові ліки

Свіжі плоди і томатний сік помірно знижують артеріальний тиск, зменшують рівень холестерину у крові, добре стимулюють утворення шлункового соку, поліпшують роботу серця.

Фітонциди, які є у консервованому соку, пригнічують процеси бродіння та гниття у кишечнику.

Відгадай

На зеленому кущі червоненькі ліхтарці.

В ліхтарях тих – насінинки,

А між ними – здоровинки.

Сік із них хто випиває, той здоров'я добре має.

(Помідор)

Запам'ятай

Від томатного соку рум'яніють щоки.

Хто п'є сік із помідорів, буде завжди той здоровий.

Здоров'ятко запитує:

- Чи можна з помідорів варити варення?
- Чим корисні помідори й томатний сік?

Ігрові та трудові завдання

- ◇ Позмагайтеся, хто краще опише цілющі властивості помідорів.
- ◇ Придумайте казку про подорож Помідора та його друзів-овочів.
- ◇ Приготуйте вдома салат із помідорів.
- ◇ Допоможіть мамі приготувати томатний сік.

Цибуля – єдиний овоч, що його споживають щодня. У природі існує понад 300 її видів.

Цибуля дуже важлива для С-вітамінної рівноваги в організмі. Вміст аскорбінової кислоти інколи доходить у ній до 100 мг на 100 г маси. Багато має фітонцидів, аскорбінової кислоти, каротину, фенольних сполук, мінеральних речовин (сполук калію, кальцію, заліза, марганцю, цинку, кобальту).

Цибуляні ліки

Зубний біль можна вгамувати, натерши ясна соком цибулі.

Зварену в олії цибулю рекомендують при дизентерії.

Щоб запобігти випаданню волосся, у шкіру голови втирають сік цибулі.

Цибуля поліпшує апетит, підвищує виділення шлункових соків, сприяє ліпшому засвоєнню їжі.

Вдихання цибулевих фітонцидів дає добрі результати під час лікування гострих респіраторних захворювань, ангіни, фарингіту, бронхіту, риніту.

Печена цибуля або цибулева кашка на молоці пришвидшують визрівання фурункулів та наривів.

Сік цибулі на меду ефективно гоїть грибкові захворювання шкіри.

Половинка свіжої цибулини знімає головний біль, якщо її прикласти до скронь.

У народі кажуть

- Цибуля від семи недуг лікує.

Відгадай

- Маленьке, кругленьке, а зачепиш – плакати будеш. (Цибуля)
- Має шкір сім, витискає сльози всім. (Цибуля)

Здоров'ятко запитує:

- Яка користь від цибулі?
- Чи може цибуля бути “лікарем”?
- Хто назве більше страв, у яких необхідним овочем є цибуля?

Ігрові та трудові завдання

Вилікуй від головного болю ляльку, використавши цибулю.

Допоможи ведмедикові позбутися кашлю.

Розкажи братикові, сестричці про користь цибулі й переконай у щоденному її вживанні.

Приготуй для обіду по кілька лусочок цибулі своїм друзям.

Часник. Налічується понад 250 видів у дикій природі, але вирощують небагато його сортів. У зубках часнику знайдено велику кількість білкових речовин й вуглеводів, багато вітаміну С, В6, В2, В1, ніотинової кислоти, ефірної олії, органічні сполуки сірки, значна кількість калію, кальцію, натрію, магнію, фосфору. За вмістом заліза, марганцю і цинку переважає всі інші овочі. Багато має фітонцидів, аскорбінової кислоти.

Часникові ліки

Кашкою і соком часнику лікують гнійні рани, виразки, гострі респіраторні захворювання.

Застосовують часник у стоматології та оториноларингології

Часник знищує збудників туберкульозу, холери, черевного тифу.

Часниковими клізмами виганяють гостриків у дітей.

Для очищення ротової порожнини від шкідливих мікробів дають пожувати часник упродовж кількох хвилин. Він водночас зміцнює ясна, зменшує їхню запальну реакцію і кровоточивість, є добрим профілактичним засобом проти карієсу.

Часник посилює апетит, поліпшує травлення, знижує захворюваність.

Вігадай

- Що то за голова, що лиш зуби та борода? (*Часник*)

Здоров'ятко запитує:

- Які корисні властивості має часник?
- Чому корисно їсти багато часнику?
- У які страви додають часник?
- Що корисніше у часнику: вершки чи корінці-зубці?

Ігрові та трудові завдання

- ◇ Вилікуй ранку на нозі у їжачка.
- ◇ Приготуй часник для своїх друзів і запропонуй з'їсти перед обідом.

РОСЛИНКИ-ЗДОРОВИНКИ

Зелена аптека

Аптека зелена,
Зелена аптека
Від тебе і мене
Вона недалеко.
Зелена аптека
Лежить навкруги:
Зелені горби
І зелені луки,
Зелені сади,
І ліси, і поля –
Уся наша рідна
Квітуча земля!
Зелена аптека –
Це трави і квіти,
Що в кошик збирають
Дорослі і діти.
Зелена аптека,
Що бачим навкруг, –
Це наш помічник
І хороший наш друг.

А. Кардашевський

Прогулянка до лісу (уривок)

Ой, ой, нещастя сталося!
Скоріш допоможіть!
Вдряпнула ногу Тала,
Із ранки кров біжить.
– Нічого, це дурничка.

В низинці лісовій
Ми знайдемо травичку,
Що зветься деревій.
На ранку цю рослинку
Клади мерщій сама,
Зажди одну хвилинку –
І крові вже нема!
Оце тобі й аптека! –
Сміються хлопчачи. –
Не треба йти далеко
Купляти порошки!
– Тут смішки недоречні,
Побачите самі,
Що ліки ті аптечні
У лісі знайдем ми.
Цілющі квіти й трави:
Цей самий деревій,
І м'яту кучеряву,
Ромашку й звіробій,
І ягоди блискучі,
Що, лісом ідучи,
Ви рвали на колючім
Шипшиновім куці.
Лікує хворе серце
Конвалія ота,
Що в лісі край озерця
Весною розквіта.

Як кашлятимуть діти, –
Дивись та примічай, –
Із липового цвіту
Заварить мама чай.

Н. Забіла

Тарасик теж попрацював

Рве Маринка у торбинку
Подорожник, материнку.
Петрик, Оля і Дем'янку
Рвуть у кошик валер'янку.
Клава, Толя і Сергій
Рвуть ромашки й деревій.
А Тарасик на дубочку
Рве штанці свої й сорочку.

Ф. Петров

Конвалії

Дрібнесенькі дзвіночки
Неначе воскові,
Нанизано рядочком
На довгому стеблі.
І ніжно-запашненькі,
Найкращі із квіток,
Конвалії біленькі
Зовуть нас у лісок.

К. Перелісна

Чудесний цвіт

Ще в травні під весняний хор птахів липа густо вкрилася круглястим, з дрібними зазубинками, листям.
– Як наслухаюся пташиних співів досхочу, – говорила вона, – тоді й цвістиму.
Так вона без цвіту простояла до самісінького літа.
Мое гілля аж гнеться від яблук, що поналивалися соком, – раділа яблунька.
А я вже всіх вдосталь пригостила червоними ягідками, – хвалилася сунічка.
З луків дихнув лагідний вітер і приніс пахощі житніх трав і свіжого сіна.
– Ой, – схаменулась липа, – пора й мені гілля завітчати.
– Уже час, уже час, – загули бджоли, бо добре знали ціну липовому цвіту. І коли вони якось прилетіли ранком – липу не можна було впізнати.
– Яке ще дерево може похвалитися таким прекрасним, золотистим цвітом, – говорили поміж себе бджоли, – і скільки у ньому соку!
Справді, в пахучих квіточках липи блищали росинки солодкого нектару. При-

Чебрець

Попід бором молоденьким,
На сипучому піску,
Квіти стеляться густенькі,
Повні запаху й медку.
Між квітками – бджоли, оси,
Навіть коник-стрибунець.
Всіх у гості широко просить
Запашненький наш чебрець.

К. Перелісна

Шипшина

Дуже прості в мене квіти,
Але ніжні, запашні.
Люблять бджоли їх і діти –
Колючки їм не страшні.
Восени ж, як скину листя,
Ягідками приберусь,
Кожна гілка, як в намісті...
Я – шипшиною зовусь.

К. Перелісна

М'ята

Посадила м'яту мати,
Пахне м'ята біля хати.
Буду м'яту поливати –
Хай росте пахуча м'ята.

О. Єременко

тих вітер, щоб не заважати бджолам. Перехожі вслухались у дружнє гудіння і сповільнювали ходу, вдихаючи чудовий аромат липового цвіту.

– Хай здорові будуть люди від мого цвіту і від мого меду, – говорила липа, горда за свій чудесний цвіт.

Г. Демченко

Зайчик і Горобина

Засипало снігом землю. Нема чого їсти Зайчикові. Побачив Зайчик червоні ягоди горобини. Бігає навколо дерева, а ягоди – високо. Просить Зайчик: “Дай мені, Горобинко, одне гроно ягідок”.

А Горобина й каже: “Попроси Вітру, він і відірве”.

Попросив Зайчик Вітра. Прилетів Вітер, гойдає, трусить Горобину. Відірвалося гроно червоних ягід, упало на сніг. Їсть Зайчик ягоди, дякує Вітрові і Горобині.

В. Сухомлинський

Ліки від застуди

Недавно бабуся прислала моє найулюбленіше малинове варення. У листі написала:

“Посилаю моєму любому онукові малинове варення. Він, я знаю, часто простуджується, а воно дуже добре застуду лікує”.

Хотів я це варення одразу покуштувати, але мама не дає.

От коли захворієш, тоді й будеш його їсти!

Ну коли так, думаю, то треба швиденько захворіти. Увечері відчинив я у своїй кімнаті вікно і так всю ніч проспав. Вранці поміряв температуру, а вона – нормальна. Що робити? Наступного дня рано-вранці вибіг я в самих трусах на балкон і давай фіззарядку робити... Знову зміряв температуру – знову нормальна. Щоранку фіззарядку роблю, холодною водою обливаюся, а застуди все нема та й нема...

От біда! Минулого місяця двічі простуджувався – та варення не було, тепер варення є – застуди немає! Мама й та здивувалася:

Ти дивись, який молодець став! І з радості мене варенням почастивала. Так що я його, мабуть, так з’їм, без застуди.

М. Богуславський

Ведмідь

Казка

У Ведмедя раз розболілася страшенно голова. Ломило в цілім черепі, що аж спати не міг. Радився у різних славних лікарів – нічого не допомагало. Вранці пішов до мудрого Лиса, який займався всяким ремеслом, умів і лікарювати.

– Вам, добродію, – каже Ведмедеві, – треба нюхати материнку. Головний біль мов рукою зніме.

– Ба, – каже Ведмідь, – чи бачив я материнку? По чім же її пізнати?

– Фі! Дуже легко: за запахом!

– Як же вона пахне?

– Як материнка! Розумієш?

Ведмідь не зрозумів. Але соромно йому було признатися перед Лисом. Він подякував красеньку за добру пораду і пішов шукати материнку.

Лев тоді якраз зробив його громадським поштарем-листоношею. Ведмідь міг тепер спокійно бігати всюди за своєю материнкою. А він був ще тоді молодий і бігав, як школяр.

Раз зайшов з листами до Бджіл на пасіку. Приступив до одного вулика. В ніс ударив йому такий милий запах, що голова зараз же перестала боліти.

– Гов, Бджілочки, – гукнув, – а я до вас з листами! А що тут у вас так пахне?

Який цікавий! Не для ведмедячого носа! – Та скажіть, мої любі, що це таке?

– Не скажемо, пожди трішечки!

– Чи не материнка?

– Материнка, материнка, – загули Бджоли хором і аж за боки бралися від сміху.

– Материнка! – заревів з радості Ведмідь. – Знайшов, знайшов! – і всадив свою лапу до вулика.

Що далі було – не знати. Але з того часу, як лиш у Ведмедя заболить голова, відразу біжить на пасіку.

Квіткова аптека

Мишко з дідусем мало не щодня бувають у лісі. Дідусь тут як вдома. Усе знає: де треба шукати ягоди, де ховаються гриби, добре знається на травах і квітах. Якось сказав дідусь, що ліс – то зелена аптека. І цим дуже здивував Мишка. Зелена аптека? Чому це ліс – аптека? А дідусь усміхнувся і мовив:

– Почекай, внучку, побачиш, чому.

Ідуть вони лісом навесні. Конвалії квітнуть. Дід каже:

– Приглянься-но, Михайлику, до цієї квітки. Гарненька, духмяна та ще й цілюща. З неї ліки готують для тих, у кого серце хворе.

Ідуть лісовою стежкою дідусь з онуком улітку.

– Придивляйся до квіток, до трав, онучку, придивляйся! Бачиш, деревій цвіте, а отам, де метелик, лісові калачики. Великої цілющої сили й ці квіти. Ось на краєчку стежки помітили листя подорожника. Дід зупиняє онука:

Обережніше ступай, Михайлику, та запам’ятай: ця рослина до стежок і доріг тулиться. Тому й зветься подорожником. Непоказний він, а людині – справжній друг. Знадобиться зупинити кров, загоїти рану – стане подорожник у пригоді. Бачиш, як багато цілющих трав, квітів у лісі? Тепер розумієш, чому називають ліс зеленою аптекою?

Б. Вовк

Спориш – рослина невибаглива

Скільки не топчи його, а він росте та ще й квітує все літо. Він – родич нашій гречці. Багатий на вітамін С. У ньому більше його, ніж у лимоні. Має й лікувальні властивості – допомагає при захворюваннях шлунка, кишечника, нирок.

Поспостерігайте: як зазеленіє спориш, звеселить увесь двір.
Він усім до смаку – корови та вівці його скубуть, кури клюють і гуси щипають.
Дізнайтеся, чому цю рослину називають “пташина гречка”. Які в неї корінь, стебло, листя, квіти, плоди?
У різних місцевостях спориш називають по-різному: гусятник, трава-мурава...

З. Друзь

УСМІХАЙСЯ ВСІМ

Чи справді веселість відіграє оздоровчу роль у нашому житті? Відповідь може бути тільки стверджувальна, бо важливі біологічні процеси в організмі, що викликаються сміхом, зміцнюють імунну систему. Він є не тільки добрим тренуванням для імунної системи. Людина, що сміється, споживає набагато більшу порцію кисню, внаслідок чого у неї поліпшуються тиск і пульс.

За статистикою, доросла людина в середньому сміється 15 разів на день, а дитина – щонайменше 50.

Доведено, що веселість у колективі більше впливає на фізичний стан людини, аніж радість наодинці.

Хороші звичаї

“Доброго ранку!” – кажете ви мамі з татком, коли прокидаєтеся, всім, кого побачите з рідних, друзів чи знайомих хлопчиків та дівчаток.

“До побачення!” – кажете ви при прощанні.

“Дякую”, “Спасибі”, – щиро промовляєте за зроблену вам послугу. І всім від тих слів стає приємно і добре.

Є у нас в Україні й інші народні звичаї. Дорогих гостей ми зустрічаємо хлібом-сіллю на вишиваному рушникові. Коли хтось від’їжджає, залишаючи рідну домівку, то садить на згадку про себе деревце.

А які інші народні звичаї, цікаві правила поведінки знаєте ви?

Вітання

Як вітатися, ти знаєш?
Хоч воно і важче,
Не “Привіт” казати треба,
А “Вітаю” – краще.
Добривдень! Добрий день!
Дякую. Прошу. Вибачте.
На здоров’я! До побачення!
Добраніч!
Слава Ісусу Христу!
Слава навіки!
Христос ся рождає!
Славимо його!

Христос Воскрес!
Воістину Воскрес!
Дай Вам, Боже, щастя!
Бувайте здорові.

Б. Гірський

Школа ввічливості

Заходить Галя до кімнати,
Забула Галя, що сказати.
Стоїть, мовчить, анітелень,
Кажі, Галинко: – Добрий день!

Л. Пшенична

Вечірня молитва

Сонечко спати лягає,
Сутінки в хату ввійшли.
Нічка в вікно заглядає,
Діток запрошує в сні.
Боже! За день той прожитий
Дякую щиро від нас,
Буду у тебе просити
Нічки спокійної час.
Дай нам здоров’ячка, Боже,
Мамі, бабусі й сестрі.
Сили хай наші помножать
Ласки, о Боже, Твої!
Ангеле мій, будь зі мною,
Пісню будь у душі,
Дай же здоров’я, спокою
Вранці, удень і вночі!

Б. Гірський

Молитва

Втомлена іду я спатки,
Сон стуляє оченятка:
Добрий янголе, святий,
Тихий сон мені навій.
Коли я що зле зробила,
Наді мною білі крила
Ти, як завше, розпусти –
Все пробач і захисти!

Л. Старицька-Черняхівська

Здрастуй, хлопчику маленький
Здрастуй, хлопчику маленький!

Йди в кімнату, ручку дай.
 Хоч у нас ти і новенький –
 Не соромсь, за стіл сідай.
 Будеш снідати із нами:
 Ось оладки, осьде чай.
 Плачеш ? Хочеться до мами?
 Ой, не треба, не скучай!
 В нас ведмедик є і м'ячик.
 Коник он стоїть в кутку...
 Подивись, ніхто не плаче
 У дитячому садку.

М. Познанська

Знайомство

У садочку біля лавки
 Копається хлопча.
 А дівчинка-малявочка
 Ганяє обруча.
 Побачив хлопчик дівчинку,
 Сорочку обтрисив
 І дівчинку-малявочку
 Сідати запросив.
 – Сідайте, – каже, – дівчинко,
 Не бігайте весь час.
 Я теж отут скраєчку
 Посиджу біля вас.

Л. Первомайський

Про Повітряну Кульку

Бавилась одного разу дівчинка з Повітряною Кулькою. – Ходімо в піжмурки гратись! – гукнула її подруга. Дівчинка прив'язала Кульку до лавки і побігла.

Довго сиділа Кулька на ниточці. Дуже сердилась, що дівчинка її залишила.

– Мені надокучила ця коротка нитка! Я хочу літати! – смикалась, смикалась, поки не відірвалася. Але злетіти не змогла і тому сердилась ще дужче, підстрибуючи по доріжці. Враз зупинилася біля галявини.

– Гей ви, лінухи! – гукнула до Кульбабок. – Скільки можна триматися за стебельця! Давайте разом літати!

– Ми не можемо з тобою мандрувати. Наше коріння в землі, – відповідали хором Кульбабки.

– Ну то й що? – роздула боки Кулька. – Я також ніколи не літала. Завжди гралася з Дівчинкою. Вона прив'язала мене за ниточку до лавки. Я смикалась, поки не відірвалася. Тепер шукаю, з ким мені політати.

Кульбабки дружно почали вовтузитись, аж погубили біленькі шапочки. Над галявиною піднялася пухнаста хмаринка.

– От з ким я полечу! – закричала Кулька. Але щось не пускало її злетіти. Пухнаста хмаринка була вже далеко і високо, а Кулька все ще бігала по галявині, галасувала, сердилася. Вона ледве не збила з ніг Вітерець, що прогулювався стежкою.

– Ти чого лементуєш? – отямившись, запитав він.

– Я не можу злетіти! – відповіла Кулька.

– Тебе тягне до землі тітенька злість, – сказав Вітерець. – Для того щоб полетіти, треба бути веселим, як я.

Вітерець почав стрибати, крутитися, перевертатися. Врешті він розбігся і... полетів. Привітався до Хмаринки, вклонився Сонечку. Вітерець був дуже кумедний, і Кулька дзвінко розсміялася.

У ту саму мить стала зовсім легкою і полетіла у небо.

А. Кох

ЛІТЕРАТУРА

Акімова В. Фізкультура, казка, гра: Нестандартне заняття для середньої групи // Дошкільне виховання, 1993. – № 9. – С. 14.

Амосов М. Роздуми про здоров'я. – К.: Здоров'я, 1990.

Бабенко В. Як позбутися недугів / Система природного оздоровлення учителя Іванова // Рідна природа. – 1993. – №2.

Багачук В. Підхід – цілісний. Концептуальні засновки до розвитку здорової дитини // Дошкільне виховання, 1994. – №10.

Барді А. Поради народних цілителів. – К, 1993.

Білас Б. Небесна, Господня, райська, сонячна їжа. – К.: Спалах ЛТД, 1994.

Бойко Г. Вибрані твори: У 2-х т. К.: Веселка, 1983. – Т.1. – С. 44, 95, 125, 127.

Бойченко Т. Про зуби і здоров'я в українському фольклорі. – К.: УІЦЗ, 1994.

Болтарович З. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990.

Ви, зорі-зоряниці... – Українська народна магічна поезія. – К.: Молодь, 1991.

Войтенко І. Ознайомлення дітей з анатомією людини. // Дошкільне виховання, 1995. – №9. – С. 22.

Гонтар Т. Традиційне харчування українців // Рад. школа – 1990. – №10.

Діалоги про виховання: Книга для батьків. – К.: Рад. школа, – 1986.

Дорога в Країну здоров'я: Збірник нарисів і порад юним фізкультурникам. – К.: Веселка, 1984.

Єфименко М. Через рух і гру – до формування людини майбутнього // Дошк. виховання, 1993. – №№9–11; 1994, №№1, 5–6, 8, 10–12.

Зубицька Н. Пракоріння народної медицини // Берегиня – 1993. – №2–3.

Іванов П. Дитинка // Голос України. – 1995. – 25 лютого

Концепція неперервної валеологічної освіти. Проект. – К.: МП Полімед, 1994. Концепція неперервної валеологічної освіти в Україні // Почат. школа – 1994. – №12.

Котів Ю. Лікарські рослини в українських назвах // Київська старовина. – 1995. – №1.

Малютко-здоров'ятко. Репертуарний збірник для дітей дошк. віку. – Муз. Україна, 1963.

Мамчур Ф. Овочі і фрукти в нашому харчуванні. – Ужгород: Карпати, 1988.

Мамчур Ф. Цвів на полонині верес – К.: Молодь, 1987.

Смик Г. У природі й на городі: Зелена аптека України. – К.: Урожай, 1990.

Стельмахович М. Г. Народне дитинознавство. К.: Знання, 1991.

Товстуха Є. Українська народна медицина. – К.: Рось, 1994.

Фірсова Т., Болобан В. Постава: рух, пластика, здоров'я // Старт, 1994. №10–11.

Шкільний курс “Валеологія”: 36. матеріалів. – К.: Освіта, 1994.

Шпак О. Секрети фізичного виховання дитини / С. Русова про здоров'я і фізичний розвиток дитини. Загальні рекомендації з фізичного виховання дітей // Дошк. виховання – 1994. – №11.

ДОДАТКИ

Вправи для попередження сутулості

1. В. п. – стійка ноги нарізно. Покласти долоні на лопатки, лікті вгору – навздовж. Розвести руки в сторони і назад так, щоб лопатки торкались одна одної.

2. В. п. – те саме. Зчепити кисті рук за спиною – права рука зверху над лопатками, ліва внизу під лопатками. Потім змінити положення рук. Цю вправу можна виконати, перекладаючи з руки в руку великий м'яч та інші дрібні предмети.

3. В. п. – сидючи. Напружити і повільно прогинати тулуб у грудному відділі хребта.

4. Нахилити й повертати тулуб вправо, вліво з гімнастичною палицею на лопатках.

5. Ходити й повільно присідати з палицею за спиною. Тулуб тримати прямо.

6. Махати руками над головою назад і вперед, взявшись за кінці палиці. Руки в ліктях не згинати.

Вправи на рівновагу

Варіант 1.

1. Стоячи під гімнастичною стінкою і тримаючись за один з її щаблів руками, ноги разом, перенести вагу тіла вперед на пальці, а потім назад на п'яти. Повторити декілька разів. З місця не сходити, рівновагу не загубити. На наступних заняттях вправу ускладнювати. Її можна виконувати на підвищеній опорі – лаві, табуретці, стільці.

2. Балансувати на дошці (15–20 см), поставленій на дві гантелі.

Примітка. Під час виконання вправ підтримувати правильне положення тіла.

Варіант 2.

1. Поставити мішечок на голову. Пройти з ним у заданому напрямку (до протилежної стіни й назад, обійти крісло, стіл тощо). При цьому поперемінно піднімати руки в сторони, ставити на пояс, вільно розташовувати їх уздовж тулуба.

2. З предметом на голові присісти, сісти на підлогу, стати на коліна і знову вернутись у вихідне положення. (Тулуб прямий).

3. З предметом на голові стати на лаву, пройти по ній і зійти з неї.

Комплекс вправ для дітей з відхиленнями у поставі

Для дітей 4 років

1. Прогинання спини. В.п. – стоячи прямо, в руках обруч. Підняти його вгору над головою, прогнути спину й відставляти по чергово ноги назад на пальці. Потім опустити обруч вниз і приставити ногу. Повторити 4–6 разів.

2. Згинання рук до плечей. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей. Зігнути руку, притискаючи лікті до тулуба, відтягаючи плечі назад і зводячи лопатки. Опустити руки. Повторити 6–8 разів.

3. Нахили в сторони. В.п. – стоячи, ноги ширше плечей. У зігнутих за спиною руках – обруч. Випрямити тулуб і нахилитися то вліво, то вправо, не опускаючи голови вперед. Повторити 4–6 разів у кожен сторону.

4. “Зайчик”. В.п. – стоячи, стопи паралельно. Низько присісти, не відриваючи ступнів від підлоги, згинаючи руки до плечей долонями вперед, притискаючи лікті до тулуба і зводячи лопатки. Повторити 6–8 разів.

5. Відведення палиці за спину. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей, тримати палицю внизу за кінці. Підняти її вгору, потім, згинаючи руки, опустити за спину і притиснути до кутів лопатки; витягнути руки вгору і опустити вниз. Повторити 6–8 разів.

6. Залізання в обруч. Тримати обруч внизу в руках горизонтально, влізати в нього і вилізати, переступаючи ногами, високо піднімаючи коліна. Повторити 3–4 рази.

7. Плескання у долоні за спиною. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей, руки опущені. Робити плески долонями за спиною і над головою, не згинаючи рук. Повторити 8–10 разів.

8. Ходьба зі збереженням правильної постави. Ходити по кімнаті, широко розмахуючи руками і намагаючись тримати тулуб і голову прямо. Виконувати 30–40 с.

Для дітей 5 років

1. Піднімання обруча. В.п. – стоячи, в опущених руках обруч. Підняти витягнуті руки з обручем угору, енергійно потягнутися, випрямляючи спину, потім опустити руки вниз. Повторити 6–8 разів.

2. Опускання обруча за спину. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей, внизу в руках обруч. Піднявши обруч вертикально вгору, згинати руки, опускаючи його за спину і зводячи лопатки. Повторити 3–5 разів.

3. Повороти в сторони. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей, у зігнутих за спиною руках обруч. Повертати тулуб направо і наліво, притискаючи обруч до спини. Повторити 4–6 разів у кожен сторону.

4. “Лижник”. В.п. – стоячи, ноги на ширині ступні. Присідати на всю ступню, нахилиючись вперед і відводячи руки назад, повторюючи рухи лижника при відштовхуванні палками. Повторити 4–6 разів.

5. Піднімання палиці. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей. Тримати палицю внизу горизонтально. Підняти палицю на витягнутих руках вгору, випрямляючи спину, потім опустити вниз. Повторити 6–8 разів.

6. Кидання м'яча вперед. В.п. – стоячи, злегка розставивши ноги; в обох руках внизу великий гумовий м'яч. Підняти його вгору за голову та, зробивши різкий рух руками і тулубом, кинути вперед. Повторити 4–6 разів.

7. Кидання м'яча назад. В.п. – те саме. Зробивши різкий рух прямими руками і тулубом, кинути м'яч назад через голову, прогинаючи спину. Повторити 4–6 разів.

8. “Ковзаняр”. В.п. – стоячи, широко розставити ноги. Закласти руки за спину і попеременно згинати ноги з напівобертом та нахилом тулуба в одну і другу сторони, повторюючи рухи ковзаняра. Повторити 4–6 разів у кожен бік.

9. Відведення рук з обручем назад. В.п. – стоячи, ноги на ширині плечей, у руках за спиною обруч. Відводити руки назад, прогинаючи спину й зводячи лопатки, виключаючи надмірне прогинання у поясі. Повторити 6–8 разів.

10. Ходьба по “лінійці”. Пройти по лінії, намальованій на підлозі, намагаючись зберегти рівновагу тіла. Виконувати 40–60 с.

Для дітей 6 років

1. “Ходьба”. В.п. – стоячи на четвереньках. Вигнути спину, підняти голову й пересуватися вперед дрібним переставлянням рук і ніг. Виконувати 30–40 с.

2. “Велосипедист”. В.п. – лежачи на спині. Піднявши прямі ноги, попеременно згинати й розгинати їх, повторюючи рухи велосипедиста. Виконувати 40–50 с.

3. “Човник”. В.п. – лежачи на грудях. Вигнутися у спині, відводячи голову й прямі руки назад. Ноги витягнути й не відривати їх від підлоги. Повторити 4–6 разів.

4. “Кішка”. В.п. – стоячи на четвереньках. Сильно зігнувшись, потім вигнути спину, повторюючи рухи кішки, коли вона робить “горбик” і потягується після сну. Повторити 4–6 разів.

5. “Рибка”. В.п. – лежачи на грудях. Вигнутися у спині, виправивши руки й ноги, закинувши голову назад. Повторити 8–10 разів.

6. Піднімання ніг угору. В.п. – лежачи на спині. Підняти виправлені ноги вгору під прямим кутом, витягнувши носки. Повторити 10–12 разів.

7. “Гойдалка”. В.п. – лежачи на грудях. Тримати ззаду обруч у руках. Сильно вигнути спину і, відводячи руки з обручем назад, зачепити його за носки піднятих ніг. Запобігти надмірному прогинанню в поясі. Повторити 4–6 разів.

8. “Ковзанка”. В.п. – стоячи на четвереньках. Ковзаючи долонями витягнутих вперед рук, торкнутися грудьми підлоги, прогнути спину. Потім, підтягнувши руки й тулуб назад, вернутись у вихідне положення. Повторити 4–6 разів.

9. Прогинання спини. В.п. – лежачи на грудях, тримати в руках обруч. Прогнутися в спині, піднімаючи голову й відводячи обруч за лопатки. Повторити 6–8 разів.

10. Повзання. В.п. – стоячи на четвереньках. Повзти вперед. Виконувати 30–40 с.

Комплекс спеціальних вправ для профілактики плоскостопості

Для дітей 4–6 років

1. Ходьба на пальцях. Ходити на пальцях, не згинаючи ніг, руки на поясі; тулуб тримати прямо. Виконувати в середньому темпі 1–3 хв.

2. Ходьба на зовнішніх сторонах стоп. Ходити по кімнаті, поклавши руки на пояс, опираючись на зовнішні краї стоп (як клишоногий ведмедик). Виконувати в середньому темпі 2–5 хв.

3. Ходьба по похилій площині. Встановити широку дошку так, щоб один кінець її був припіднятий над підлогою на 25–30 см. Запропонуйте дитині пройти на пальцях вгору і вниз, опустивши руки. Виконувати в повільному темпі по 5–10 разів угору і вниз.

4. Ходьба по палиці. Ходити по покладеній на підлогу гімнастичній палиці, відводячи ступні зовні і піднявши руки в сторони. Повторювати в повільному темпі 5–15 разів.

5. Перекочування м'яча ногою. Котити ступнею поставлений на підлогу гумовий м'яч. Вправу виконувати по черговою кожною ногою впродовж 2–5 хв.

6. Перекочування обруча. Втримуючи пальцями ноги обруч, котити його по підлозі по черговою кожною ступнею впродовж 2–4 хв.

7. Присідання на палиці. Тримуючись руками за спинку крісла, стати на палицю, яка лежить на підлозі біля крісла, зробити присідання, опираючись то на одну, то на другу ногу. Повторювати в повільному темпі 5–10 разів.

8. Присідання на м'ячі. Стати на повністю надутий м'яч, тримаючись за руку дорослого. Повільно присідати і випрямляти тулуб, намагаючись зберегти рівновагу. Повторити 3–5 разів.

9. Згинання і розгинання стоп. Сидячи на кріслі, витягнути ноги. По черговою згинати й розгинати стопи, не відриваючи п'ят від підлоги. Повторити в середньому темпі 10–20 разів.

10. Захоплення предметів. Сидячи на кріслі, захоплювати, піднімати й перекладати пальцями ніг різноманітні дрібні предмети, які лежать на підлозі (наприклад, палички, кубики та ін.). Виконувати 1–3 хв.

Вправи для плоскої стопи

Варіант 1

1. В.п. – стоячи на колінах. Нахили назад, прогинаючись.

2. В.п. – лежачи на животі. Охопити руками ступні ніг і підтягнути їх до голови.

3. В.п. – стоячи на правій нозі, ліву зловити за стопу і, згинаючи її в коліні, відтягнути вгору. Аналогічно виконати вправу з правою ногою.

Варіант 2

1. В.п. – лежачи. Обертання стоп до упору вправо і вліво, вперед і назад; згинання й розгинання пальців.

2. В.п. – сидячи. Тримати олівець великим і середнім пальцями ніг, малювати кола, квадрати, писати алфавіт і т.п. Виконувати по черговою то правою, то лівою ногою.

3. Ходьба на пальцях.

4. Ходьба зі стиснутими пальцями ніг.

5. Ходьба на п'ятах із піднятими пальцями ніг. Цю вправу виконувати не менше 1 хв.

І. Лінищук

Гімнастика для ніг

Вправи в русі

1. “Рости великий”. Ходити на пальцях, зі всіх сил тягнутися вгору, стискаючи й розтискаючи пальці ніг (10–12 кроків).

2. Ходити на зовнішніх краях стоп, високо піднімаючи коліна, витягнувши пальці (10–12 кроків).

Вправи стоячи

1. “Коники”. Руки на поясі, рахувати до чотирьох. На “раз” – піднятися на носки, на “два” – опустити праву ступню, зігнути ліве коліно (“гоп”), на “три” – піднятися на носках, на “чотири” – опустити ліву ступню, зігнути праве коліно – (“гоп”). Повторити 4–6 разів.

2. “Гойдалка”. Руки на поясі. Піднятися на пальці – “гой”, переكات на п'яту – “да”. Повторити 4–6 разів.

Вправи сидячи

1. “Доброго дня і до побачення”. Сісти на крісло або табурет. Ноги випрямлені, пальці разом, п'яти нарізно. Руки опущені. “Доброго дня!” – пальці на себе, п'яти повзають по підлозі, стиснути кулаки. “До побачення!” – повернутись у в. п.

2. “Велосипед”. Сидіти спиною до опори, кулаки стиснуті й відведені до плечей. Ноги зігнуті до живота. Імітація їзди на велосипеді під вірш “Їхали ведмеді на велосипеді” (16 разів).

Такі вправи можна включати до ранкової гімнастики й виконувати цілий рік.

Вправи у лісі, на пляжі

Збирати пальцями босих ніг в іграшкове авто чи кошичок камінчики, шишки (кожною ногою по 10–15 штук).

Ходити босоніж по довгій палиці діаметром 2,5–3 см спочатку вздовж прямо, потім поперек боком, ставлячи ступні паралельно одна до одної.

ВАЛЕОЛОГІЯ В ДИТЯЧОМУ САДКУ І ВДОМА (ФРАГМЕНТ)*

БЕРЕЖИ ЗДОРОВ'Я ЗМАЛКУ**

Авторська програма формування здорового способу життя

Вченими доведено, що здоров'я людини лише на 7–9 % залежить від стану охорони здоров'я в країні, а більш ніж на половину – від її способу життя, який впливає на фізичний стан і духовне здоров'я, на ціннісні орієнтації, моральні, вольові якості.

Здоровий спосіб життя для дітей дошкільного віку визначається такими параметрами:

- ◇ дотримання режиму дня;
- ◇ належне володіння культурно-гігієнічними навичками;
- ◇ раціональне харчування та культура споживання їжі;
- ◇ руховий та повітряний режими;
- ◇ режим активної діяльності та відпочинку;
- ◇ профілактичні заходи щодо збереження здоров'я;
- ◇ духовний розвиток і гармонійні стосунки з довкіллям та самим собою;
- ◇ душевний комфорт і психічна рівновага.

Орієнтиром для складання поданої програми слугували державні базові стандарти, програми “Малятко”, “Дитина” та інші, що в них цьому питанню відведено значне місце.

Метою цієї програми є формування мотиваційної установки на здоровий спосіб життя, навчити дитину змалку дотримуватися відповідних правил.

Якщо розглядати здоров'я у контексті його чотирьох складових: фізичного, психоемоційного, морального та соціального, то всі вони взаємопов'язані і впливають на загальний стан особи. Саме це лягло в основу програмового змісту. В межах кожної вікової групи визначено конкретні завдання щодо названих складових здоров'я.

ПРОГРАМИ

Третій рік життя

Тема 1. Фізичне здоров'я

1. Гігієна

- ◇ Формувати у малят елементарні уявлення про частини людського тіла, закріпити їхні назви.
- ◇ Навчати елементарних навичок самостійного вмивання.

*Любомира Калуська, Наталя Шулькіна. Валеологія в дитячому садку і вдома. Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1999. – 56 с.

**Любомира Калуська. Бережи здоров'я змалку: Здоровий спосіб життя. Проект авторської програми для дошкільників // Палітра педагога. – К., 2002. – №2.

◇ Використовувати ігрові ситуації з метою вироблення позитивної мотивації та установки щодо водних процедур.

◇ Навчати правил користування рушником та елементів рушникового масажу тіла.

◇ Виробляти елементарні навички користування носовою хустинкою.

2. Режим дня

◇ “Хто лягає вчасно спати, буде швидко підростати”. Спрямовувати дітей на позитивну установку щодо дотримання режиму денного (нічного) сну.

3. Харчування

◇ Навчати охайно їсти, ретельно пережовувати їжу, користуватися серветкою.

◇ Ознайомити з овочами, фруктами та стравами з них, користю різних плодів для організму.

4. Рухова активність

◇ Активізувати самостійну рухову діяльність.

◇ Привчати до самостійних занять ранковою, а також ритмічною та коригувальною гімнастикою.

◇ Вправляти в основних рухах: ловінні, коченні, повзанні, виконанні вправ на рівновагу, в різних видах ходьби та бігу. (Див. програму “Малятко”).

5. Профілактичні заходи

◇ Ознайомити з гартувальними процедурами та їхнім впливом на здоров’я.

◇ Дотримуватися повітряного режиму в приміщенні.

◇ Загартовувати організм сонцем, водою, повітрям.

Тема 2. Емоційний комфорт

◇ Створювати комфортне середовище для дітей в умовах дошкільного закладу і сім’ї.

◇ Забезпечувати природну потребу дитини в емоційній безпеці.

◇ Налаштовуватися на гуманне ставлення до дитини, прийняття її такою, якою вона є. Адекватно реагувати на негативні емоційні прояви.

Тема 3. Моральне здоров’я

◇ Формувати уявлення про моральні якості людини.

◇ Виховувати почуття радості й гордості за самостійне досягнення позитивного результату своєї діяльності.

Четвертий рік життя

Тема 1. Фізичне здоров’я

1. Гігієна

◇ Продовжувати ознайомлення з частинами тіла.

◇ Формувати початкові навички догляду за власним тілом: навчати правилам миття рук і обличчя, користування рушником, полоскання порожнини рота.

2. Режим дня

◇ Дотримуватися режиму дня.

◇ Формувати усвідомлення важливості сну, прогулянки, режиму харчування, користі від занять гімнастикою.

3. Харчування

◇ Формувати в дітей уявлення про доцільність і користь страв, що їх вони споживають.

◇ Привчати до культури споживання їжі. Підкреслити необхідність добре пережовувати їжу, не вживати надто гарячої чи холодної страви, не відкушувати великими шматками, жувати із закритим ротом, користуватися ложкою, виделкою та іншими столовими приборами, серветкою.

4. Рухова активність

◇ Формувати стійкий інтерес до проведення ранкової гімнастики.

◇ Забезпечувати рухову активність на повітрі, моторну щільність занять з фізкультури. Домагатися якісного виконання основних рухів (ходьби, бігу, стрибків тощо). Розкрити важливість руху для здоров’я.

5. Профілактичні заходи

◇ Забезпечувати повітряний та руховий режими як важливі чинники збереження на здоров’я.

◇ Використовувати природні засоби оздоровлення та загартування.

◇ Навчати елементарних прийомів загартування, точкового масажу, вправ для попередження плоскостопості, сколіозу та інших відхилень у здоров’ї.

Тема 2. Емоційний комфорт

◇ Забезпечувати потребу дитини одержувати нові враження в ігрових ситуаціях та режимних моментах.

◇ Розвивати комунікативні вміння та навички через емоційний характер спілкування.

◇ Формувати у дитини відчуття захищеності.

◇ Вчити дотримуватися порядку як одного із засобів збереження позитивних емоцій.

Тема 3. Моральне здоров’я

◇ Виховувати любов до самого себе, до довкілля.

◇ Формувати уявлення про добро і зло.

Тема 4. Соціальна адаптованість

◇ Навчати розуміти чужі настрої, емоції, почуття.

◇ Формувати навички доброзичливих стосунків з дорослими та однолітками.

П’ятий рік життя

Тема 1. Фізичне здоров’я

1. Гігієна

◇ Продовжувати знайомити з органами людського тіла.

◇ Допомогти усвідомити поняття “стать”.

◇ Чистота – запорука здоров’я. Розвивати вміння та навички догляду за тілом.

- ◇ Привчати правильно чистити зуби.
- ◇ Ознайомити з цілющими властивостями води.

2. Режим дня

◇ Домогтися розуміння дітьми установки: всьому свій час. Привчати дотримуватися рухового і повітряного режимів, одного і того самого часу приймання їжі та сну.

- ◇ Розкрити важливість дотримання таких правил.
- ◇ Регулювати активні та пасивні форми діяльності дитини.

3. Харчування

◇ Виробляти стійкі навички гігієни харчування (не брати їжі брудними руками, не споживати немитими овочі та фрукти та ін).

◇ Формувати культуру поведінки за столом. Навчати правильно користуватися серветкою, столовими приборами, охайно споживати їжу.

4. Рухова активність

◇ Забезпечувати оволодіння різними видами ходьби та бігу, основними рухами та усвідомлення важливості якісного виконання їх для зміцнення здоров'я.

◇ Розучувати народні та спеціальні ігри і вправи рухливого характеру для зміцнення органів та систем.

◇ Проводити щодня фізкультурні заняття, динамічні перерви та фізкультхвилинки між заняттями та під час них.

- ◇ Влаштовувати спортивні свята та розваги.

5. Профілактичні заходи

◇ Використовувати різні види загартування. Формувати стійке бажання загартовувати організм, використовуючи природні чинники.

◇ Формувати самостійні навички виконання вправ для попередження сколіозу, плоскостопості та ін., навчати точкового масажу.

- ◇ Проводити коригувальну та ритмічну гімнастику.

◇ Здійснювати профілактичні заходи для запобігання сутулості, сколіозу та плоскостопості.

Тема 2. Емоційний комфорт

◇ Створювати умови для позитивних емоцій дитини. Запобігати виникненню депресивних станів.

◇ Проводити психогімнастику, спрямовану на вироблення навичок керування емоційними реакціями.

Тема 3. Моральне здоров'я

◇ Ознайомити з правилами ввічливості.

◇ Формувати добрі звички.

◇ Ознайомити з мовним етикетом.

Тема 4. Соціальна адаптованість

◇ Формувати вміння ставити перед собою мету і підпорядковувати їй власні дії.

- ◇ Навчати доводити розпочату справу до кінця, долати перешкоди.
- ◇ Формувати вміння встановлювати контакти з дорослими та дітьми.

Шостий рік життя

Тема 1. Фізичне здоров'я

1. Гігієна

◇ Розширювати знання про органи людського тіла та їхні функції.

◇ Формувати усвідомлення важливості дбайливого ставлення до свого тіла.

◇ Виробляти навички постійно чистити зуби, полоскати рот після приймання їжі.

2. Режим дня

◇ Домагатися розуміння дітьми важливості для здоров'я дотримання режиму сну, ігор, праці, харчування.

3. Харчування

◇ Ознайомити з поняттям “культура приймання їжі”, виробляти вміння користуватися столовими приборами.

◇ Роз'яснити залежність стану здоров'я від продуктів харчування, користь овочів та фруктів для організму.

4. Рухова активність

◇ Розвивати рухові якості: швидкість, спритність, загальну витривалість, силу, гнучкість, рівновагу тощо.

◇ Забезпечувати моторну щільність фізкультурних занять, гігієнічної та коригувальної гімнастики.

◇ Активізувати рухову діяльність під час проведення спортивних свят та розваг.

◇ Домагатися усвідомлення важливості для організму якісного виконання фізкультурно-оздоровчих вправ.

5. Профілактичні заходи

◇ Привчати самостійно виконувати вправи ранкової гімнастики, виробляти стійку звичку та потребу щодо цього.

◇ Ознайомити з різними видами загартування. Використовувати оздоровчі сили природи.

◇ Допомогти оволодіти елементарними навичками масажу (зокрема точкового).

◇ Роз'яснити доцільність відповідного одягу та взуття для певної погоди та пори року.

Тема 2. Емоційний комфорт

◇ Розширювати коло емоцій, властивих дитині, ускладнювати характер її переживань.

◇ Формувати у дітей відчуття власної досконалості (усвідомлення образу “Я”, самооцінка, рівень домагань, особистісні очікування), потребу постійного самовдосконалення.

Тема 3. Моральне здоров'я

♦ Формувати моральні якості з урахуванням особливостей статі (у хлопчиків – витримку, мужність, вміння захистити, допомогти, підтримати; у дівчаток – співчуття, доброту, ніжність, відчуття краси і гармонії власного тіла).

Тема 4. Соціальна адаптованість

♦ Формувати установку на досягнення бажаного результату.
♦ Виробляти вміння рангувати мотиви вчинків, діяти свідомо, самостійно, відповідно до суспільно значущих вимог.
♦ Формувати уявлення про стать та відповідне ставлення до дівчаток і хлопчиків з урахуванням їхніх особистісних якостей і статевих відмінностей.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПОРАДИ

1. Формування валеологічного світогляду має відбуватися постійно, систематично як на заняттях, так і в різних режимних процесах.

2. Дуже добре, коли тема, що розглядалася на занятті, логічно продовжується в іграх та інших видах діяльності, щоденному постійному спілкуванні дорослого й дитини.

3. Запропоновані теми занять та інші форми роботи стосуються всіх дошкільників. Однак кожний педагог підбирає матеріал, форму проведення відповідно до віку дітей.

Користуючись запропонованою орієнтовною тематикою, вихователь може спланувати місячну (квартальну) роботу з валеології за запропонованою схемою.

Тематика занять	Ігрова діяльність	Повсякденне життя	Свята та розваги	Робота з батьками

Тематика занять

Блок I. Про тебе самого

1. Ознайомлення з органами людського тіла: загальне поняття про всі органи, а потім про кожний зокрема. (Розділ програми “Дитина і навколишній світ”.)
2. Читання оповідання К.Ушинського “Органи людського тіла”. (Розділ програми “Художня література”.)
3. Малювання, аплікація, ліплення людини. (Розділ програми “Зображувальна діяльність”.)
4. Бесіди про органи людського тіла у повсякденному житті.

Блок II. Значення режиму дня для здоров'я

1. Ранкова гімнастика як запорука бадьорості й здоров'я.
2. Прогулянка. Чому ми ходимо на прогулянку?
3. Рух – це здоров'я.

4. Наші найкращі друзі: сонце, повітря і вода.

5. Наймиліший сон людині.

Блок III. Виховання культурно-гігієнічних навичок

1. Щоб не йти до Айболита, треба руки добре мити.
2. Щоб кусався зубок.
3. Зуби у звірят, зуби у малят.
4. В гостях у Чистюлі.
5. Мій товариш – гребінець.
6. Дружба носика з хусточкою.

Блок IV. Харчування

1. Хліб – усьому голова.
2. Цілющі диво-овочі.
3. Хто в літак бажає сісти, нехай сам навчиться їсти.
4. Пийте, діти, молоко, будете здорові.
5. Дидактична гра “Погодуємо ляльку”.

Блок V. Позитивні емоції

1. Ввічливий і чемний – усім приємний.
2. Умій подружитись.
3. На гостину до бабусі.
4. День народження Оксанки.
5. Життя дається для добрих справ.
6. Людина без друзів, як дерево без коріння.

Примітка. Питання II, III, IV, V блоків реалізуються під час бесід у повсякденному житті й при виконанні практичних завдань.

Дослідно-пошукова робота

Дослід 1. Чим ми дихаємо?

а) Робота легень: стискання і розтискання губки. Проводиться аналогія з легеньми: коли вдихаємо повітря, легені розширюються, коли видихаємо – згортаються.

б) Ми дихаємо повітрям (закривають пальцями ніс і переконаються у важливості повітря для людського організму).

в) Повітря є скрізь: в організмі (діти видихають повітря на дзеркальце; носом видихають повітря на паперових метеликів, підвішених на штативи), у грудці землі, цеглі (їх кидають у воду і на поверхні з'являються бульбашки), надувають кульки, через соломинки дмухають у склянку з водою.

Дослід 2. Переконавання у важливості кожного органу.

а) Заплющити очі. Що можна побачити заплющеними очима?

б) Стрибки і ходьба на одній нозі. Чи можна довго стрибати, бігати, ходити на одній нозі?

в) Пограти в м'яч, виготовити витинанку, застелити ліжко (виконати будь-які дії, запропоновані вихователем) однією рукою. Чи зручно так працювати?

г) Затулити вуха. Що ви чуєте?

Дослід 3. Наша шкіра

а) На прогулянці протягнути руки вперед. Що відчувають ваші руки (тепло, холод, сніг, дощ, вітер та ін.)?

б) Пригадайте, що відчували, коли ненароком під час бігу розбили коліно? Що сталося зі шкірою на коліні?

Ігрова діяльність

1. Драматизація та інсценізація казок з відповідним змістом.
2. Дидактичні ігри: “Впізнай за описом”, “Почастуємо ведмедика”, “Одягнемо ляльку на прогулянку”, “Перукарня”, “Що Барвінок забув узяти для купання?”, “Впізнай на смак”, “Вершки і корінці”, “Зелена аптека”, “Збери букет цілющих трав”, “Зайчик сірий умивається”, “Веселі і сумні очі”, “Водичко, водичко, помий мені личко”.
3. Рухливі ігри: “Подоланочка”, “Де були, що робили?”, “Ходить гарбуз по городу”, “Хто швидше збере урожай”.
4. Сюжетно-рольові ігри: “Сім’я”, “Лікарня”.

Робота у повсякденному житті

1. Ранкова гімнастика. Бесіда на тему “Ранкова гімнастика – запорука здоров’я”.
2. Дотримання правил особистої гігієни.
3. Загартовувальні процедури. Бесіда про їхню користь для організму.
4. Читання творів та розгляд ілюстрацій з валеологічним змістом.
5. Використання фольклорних творів для формування валеологічного світогляду.
6. Організація дослідно-пошукової роботи з дітьми, що стосується органів людського тіла, їхнього збереження та чинників, що впливають на здоров’я.
7. Ознайомлення з лікарськими рослинами (ромашка, липа, деревій, подорожник, кропива та ін.).
8. Ознайомлення з профілактичними заходами збереження і зміцнення здоров’я. Навчання дітей елементарних вправ для очей, точкового масажу та ін.

Свята і розваги

1. Подорож у Країну Чистоти.
2. Уроки здоров’я у лікаря Айболита.
3. Бережи здоров’я змалку.
4. День апетиту.
5. Вітаміни, вітаміни для дорослих і дитини.
6. Вечір гумору “В гостях у Івасика-Усміхасика”.
7. Бабусині ліки.
8. Дні здоров’я.
9. В гостях у Невмивайка.
10. Свято Мийдодіра.

ЧАСТИНИ ТІЛА

Програмовий зміст. Ознайомити дітей з частинами людського тіла. Дати зрозуміти їхню важливість і органічний взаємозв’язок. Ознайомити з найпростішими правилами збереження свого організму.

Словник: назви частин тіла, орган, міцний, здоровий.

Матеріал: навколишні предмети, олівці або фломастери, аркуш білого паперу, нарізані з наперу різноколірні геометричні фігури для викладання зображення людини.

Варіант I

1. Розгляд 1-2 предметів із навколишнього оточення (наприклад, стола). З чого вони складаються?
2. З чого складається тіло людини? Діти дивляться один на одного, дають відповіді на запитання.
3. Завдання на уяву: чи можуть ноги самостійно ходити, руки щось робити, тулуб існувати без рук і ніг?
4. Розгляд частин тіла. Бесіда про кожний орган зокрема та його функцію в організмі людини загалом.
5. Гра-танок “Лобода”. Вона може проводитися з музичним супроводом або без нього (музика на вибір музичного керівника). Танець веселий наш – тра-ля-ля-ля... Танець веселий наш зветься “Лобода”:
– Наші ручки дуже гарні, а в сусіда кращі. 2 р.
– Наші очка дуже гарні, а в сусіда кращі. 2 р.
– Наші вухка дуже гарні, а в сусіда кращі. 2 р.
– Наш носик дуже гарний, а в сусіда кращий... 2 р. (і так далі з усіма частинами тіла).

Діти відтворюють рухами зміст проспіваного рядка. Кожен новий рядок починається з повторення перших двох рядків першої строфи: Танець веселий наш – тра-ля-ля-ля, танець веселий наш зветься “Лобода”.

6. Дидактична вправа “Що для чого потрібне?” Для чого потрібні очі (руки, ноги, голова, зуби, вуха та ін.)?
7. Підсумкова бесіда про догляд за тілом, профілактику збереження органів.
8. Дидактична вправа “Можна, треба – не можна”. Вихователь називає дії, діти відповідають можна чи не можна це робити. Наприклад, стрибати з великої висоти: можна, треба чи не можна і чому?

Варіант II

1. Запропонувати намалювати улюбленого персонажа казки. Розглянути малюнок. Описати, з чого складається тіло людини. Інший варіант виконання завдання: скласти зображення людини, використовуючи різні геометричні фігури (круг, квадрат, трикутник, овал та ін.).

Примітка. Ці малюнки можна використати у подальшій роботі для психологічного аналізу.

2. Загадки про органи людського тіла.
3. Читання оповідання К.Ушинського “Органи людського тіла”.
4. Бесіда за змістом оповідання. Акцентування уваги на взаємозв’язках усіх органів людського тіла.
5. Розвиток монологічного мовлення. Розповіді дітей з власного досвіду “Як я бережу свої очі (руки, ноги, вуха та ін. органи)?”
6. Бесіда про користь щоденної зарядки для кожного органу тіла. Виконання комплексу вправ гігієнічної гімнастики.

ШКІРА

Програмовий зміст. Розширити знання про власний організм, а саме про шкіру як захисний орган м’язової системи. Сприяти усвідомленню дитиною необхідності самопізнання, важливості дбайливого ставлення до свого тіла й тіла товаришів. Виховувати потребу дбати про чистоту своєї шкіри.

Словник: шкіра гладенька, ніжна, м’яка, пружна, шорстка.

Матеріал: мікроскоп або збільшувальне скло; предмети для розгляду під мікроскопом; предметні картинки та ілюстрації, що стосуються шкіри, м’язів; папір і кольорові олівці.

Варіант I

1. Читання вірша

Вибігла Ганнуся з хати
Й ну хутчіш собі стрибати.
Стриб! Стриб! Стрибунці!
Ой! Забила колінці!

2. Бесіда за змістом вірша: Що сталося з Ганнусею? Що вона відчувала, коли розбила колінця? Хто з вас був у Ганнусиній ситуації? Що стається, коли розбиваєш коліно?

3. Висновок за змістом вірша. Все тіло людини покрите тоненькою плівкою, яка називається шкірою.

4. Запитання і завдання.

а) Що було б, якби у нас не було шкіри? Погляньте на свою шкіру, доторкніться, погладьте шкіру на своїй руці, руці товариша. Яка вона (гладенька, біла, шорстка та ін.)? Що робиться зі шкірою, коли ви дуже довго влітку перебуваєте на сонці? А що буває, коли ненароком доторкаєтесь до чогось гарячого? Якою стає шкіра, коли ви мийтесь або перебуваєте під дощем? Що робиться зі шкірою, коли надворі мороз і дуже холодно?

Підсумок. Наша шкіра захищає тіло від пошкоджень. Вона здатна відчувати тепло, холод, вітер, сніг, дощ.

- б) Дослідницька робота. Порівняйте шкіру свою і товариша (поняття про

колір та відтінки шкіри у різних людей); чи однакова шкіра у бабусі і у вас? (у бабусі – зморшкувата, у дитини – пружна, молода).

в) Розгляд картини із зображенням дитини з гнійничками на шкірі. Що на руках у дівчинки? Чи гарна у неї шкіра? Чому захворіла шкіра у дівчинки? Як треба доглядати за нею?

5. Дидактична гра “Можна – не можна”.

Може бути два варіанти проведення гри: 1-й – словесний, усний; 2-й – з використанням малюнків. Вихователь сам встановлює правила гри.

У другому варіанті всім роздають сюжетні малюнки, на яких зображені різні дії дітей: одні – загрожують пошкодженню шкіри, інші – ні.

5. Підсумок заняття.

Варіант II

1. Дидактична вправа “Впізнай на дотик”. Діти визначають на дотик властивості предметів (гладкі, шорсткі, м’які, тверді, мокрі, сухі та ін.). Що допомогло впізнати властивості предметів у торбинці?

2. Розповідь вихователя про шкіру та її захисну функцію.

3. Дослідницько-пізнавальна діяльність.

а) Відтягнути пальцями шкіру руки. Що ви відчуваєте (вона розтягується)?

Підсумок. Наша шкіра м’яка, пружна, має властивість розтягатися, тому вона не заважає нам рухатися.

- б) Розгляньте шкіру на руках. Що ви там бачите?

Підсумок. На шкірі багато дрібненьких отворів, дірочок. Крізь них на поверхню шкіри виділяються жир і піт, які, випаровуючись, охолоджують наше тіло і не дають йому перегріватися.

в) Чи може шкіра відчувати зміни у погоді, наприклад, коли надворі дощ, сніг, вітер, холодно, тепло? Дається конкретне завдання відповідно до погоди.

Підсумок. Вихователь підсумовує уявлення дітей про терморегулювальну функцію шкіри.

г) Чи може шкіра бачити? Проводиться гра “Хто я?” Одній дитині зав’язують очі. Вона на дотик (обмацуючи) повинна впізнати свого товариша.

Підсумок. От вам і шкіра! Вона неначе очі має і багато що може побачити.

д) Чи може шкіра відчувати біль? Легенько стукніть себе по колінах. Що ви відчули (біль)?

Підсумок. На нашій шкірі є багато таких умовних точок, що посилають сигнали тривоги: “Мені боляче!” “Ой, як холодно!” “Ой, пече!” та ін.

4. Виховання турботливого ставлення до своєї шкіри. Для чого треба часто купатися, мити руки? Що може статися, коли шкіра буде погано доглянута і брудна? Розглядання брудних предметів під мікроскопом або через збільшувальне скло. Поняття про мікроби, які є причиною захворювання шкіри.

Підсумок. Жир, піт, пил забруднюють шкіру, і на ній з’являються шкідливі мікроби. Крізь подряпини вони проникають в організм і викликають різні хворо-

би. На чистій шкірі мікроби гинуть, бо ми змиваємо їх водою з милом. Ось чому наша шкіра має бути завжди чистою.

Водичко, водичко, умий моє личко

(Дидактична гра)

Мета. Закріпити звичку до чистоти й охайності, викликати в дитини бажання вмиватися і подружитися з водою.

Ігрове завдання. Допоможи ляльці бути охайною.

Правила гри. Вчити ляльку бути охайною, піклуватися про неї.

Матеріал. Лялька, іграшкове обладнання умивальної кімнати, предмети туалету: мило, рушничок, гребінець.

Хід гри

До початку гри спільно з вихованцями обладнати лялькову їдальню й накрити стіл. Запропонувати ситуацію: лялька, повернувшись з прогулянки (чи вставши після сну), побачивши стіл, поспішає сісти за нього. Діти самі (або за допомогою дорослих) виправляють поведінку ляльки. Виховуючи культурно-гігієнічні навички в неї, вони вправляються у дотриманні гігієни, засвоюють правило: неохайними, непричесаними, невмитими, з брудними руками за стіл не сідають.

Лялька не знає, як треба митися, причісуватися. Діти пропонують відвести її в умивальну кімнату, розглядають все, що там є. Практично показують, як користуватися милом, рушником, гребінцем.

Закріплення одержаних умінь проходить в ігровому центрі: ляльковій умивальній кімнаті, ігрових діях з лялькою та у щоденному вправлянні.

НАШІ РУКИ

Програмовий зміст. Закріпити знання про руки як про невід'ємну частину людського організму. Формувати культурно-гігієнічні навички й правила догляду за руками. Виховувати дбайливе ставлення до свого здоров'я.

Словник: руки ласкаві, ніжні, добрі, білі, чорні, чисті, брудні; пестливі форми: рученька, ручка.

Матеріал: художні й фольклорні тексти про руки, набір ілюстрацій, папір, олівці.

Варіант I

1. Загадка

На світ разом народились
І ніколи не різнились,
Однакові на вид:
Одна другу доглядає,
Одна другу обмиває
Так, як добрим сестрам слід.
Де одна, там друга буде.
І усюди добрі люди

Звикли бачить їх обох:
Як одна чогось не вдіє,
Зразу ж друга підоспіє –
І пороблять діло вдвох.

(Руки)

2. Скільки людина має рук?
3. Скільки пальців на руці? Розглядання пальців та ознайомлення з їхньою функцією. Пояснення назв кожного пальця.
4. Гра-потішка.

– Пальчик-пальчик, де ти був?

– Я з цим братом в ліс ходив,

А з цим братом борщ варив.

З цим я кашки скуштував,

А з найбільшим заспівав.

5. На кожному пальчику є такі місця, як крапочки, які можуть допомогти бути здоровим. Але для цього їх треба вміло масажувати. Навчання дітей точкового пальчикового масажу.

6. Читання оповідання Є. Перм'яка “Для чого руки потрібні?”

7. Як треба берегти свої руки? Бесіди-розповіді дітей.

Варіант II

1. Читання оповідання В.Сухомлинського “Чорні руки”. Бесіда за змістом оповідання.

2. Якими можуть бути руки? Як ласкаво й ніжно говорять про руки?

3. Які добрі справи роблять руки мами, бабусі та інших членів родини?

4. Весела фізкультхвилинка

Щось не хочеться сидіти,

Треба трохи відпочити.

Руки – вгору, руки – вниз,

На сусіда подивись.

Руки вгору, руки – в боки

І зробіть чотири кроки.

Плесніть, діти, кілька раз

Й за роботу всі. Гарзд?!

5. На аркуші паперу відмалюйте свою руку. Розкажіть про добрі справи, які зробили ваші руки.

6. Пригадайте прислів'я та приказки про руки.

7. Проблемне запитання. Чи може людина захворіти через свої руки?

8. Бесіда про дотримання культурно-гігієнічних навичок і правил догляду за руками.

НАШІ ОЧІ

Програмовий зміст. Допомогати дітям робити відкриття щодо самих себе. Ознайомити з оком як важливим органом людського тіла. Навчити визначати стан людини по очах. Ознайомити з елементарними правилами збереження зору. Виховувати бережне ставлення до очей, доброзичливість до людей з вадами зору.

Словник: око, зір, зрячий, дивитися, придивлятися, райдужна оболонка, зіниця, окуляри.

Матеріал: дзеркальця для кожної дитини, картинка “Що погано, а що добре?”, аркуші паперу, олівці; ведмедик, лялька, ліжко, стілець, мед, чай.

Варіант I

1. Загадка

Були собі два брати
І обидва Кіндрати.
Через дорогу живуть,
А один одного не бачать.
(Очі)

2. Дидактична вправа “Що ти бачиш із заплющеними очима?”

3. Прихід ведмедика з перев’язаним оком.

Діалог з ведмедиком:

Вихователь: Що з тобою сталося, Ведмедику?

Ведмедик. Я йшов лісом, задивився вгору на білочку і мені в око впав, мабуть, шматочок якогось сміття. Ох, як болить!

Вихователь. Ось, Ведмедику, чай. Промий собі очі кілька разів і біль пройде. А на майбутнє запам’ятай: бережи очі від різного пороку та сміття, щоб не було біди. А щоб у тебе були здорові очі, навчися робити щоденно гімнастику для очей.

4. Гімнастика для очей: не рухаючи головою, водити очима вгору, вниз, вправо, вліво, повторюючи вправу кілька разів.

5. Ігрова ситуація “Лялька Оксанка хоче спати”.

6. Вивчення вірша П. Воронька “Доня хоче спати”.

Варіант II

1. Робота з дзеркальцями. Вправа “Розкажи про свої очі” (якого кольору, великі чи малі, круглі чи подовгуваті, веселі чи сумні та ін.).

2. Дидактичне завдання “Якого кольору очі у вашого товариша?” Пригадайте колір очей у мами, тата, брата, сестрички та інших родичів.

3. Малювання. Перед кожною дитиною лежить круг. Дидактичне завдання: круг оживе, коли ви намалюєте у ньому очі. Розгляд малюнків.

4. Гра “Що змінилося?” (Діти заплющують очі, а вихователь у цей час змінює порядок предметів, малюнків або забирає кілька з них).

5. Бесіда “Для чого людині очі?”

6. Розгляд малюнка. Бесіда про збереження зору.

Примітка. На малюнку повинно бути зображено хлопчика, який стріляє з рогатки або кидає палиці чи камінці, і дівчинку, яка стоїть поруч.

7. Розв’язання проблемної ситуації за сюжетом малюнка.

8. Бесіда про людей із вадами зору.

Варіант III

1. Дидактичне завдання. Поверніться в різні сторони і скажіть, хто що побачив. Чим ви це все побачили?

2. Бесіда про очі як важливий орган людського тіла.

3. Читання оповідання О. Вуличного “Темна дівчинка” і бесіда за його змістом.

Примітка. Оповідання “Темна дівчина” (див. у кн. “Золотий колосок”). – К.: Освіта, 1994. – с. 580–583.

4. Дидактична вправа “У кого які очі?”

5. Бесіда на тему “Чому в нас різні очі?”. Використання прийому аналогії й порівняння з райдугою: багато кольорів має райдуга, райдужна оболонка ока надає забарвлення нашим очам, і тому вони всі різні.

6. Бесіда про гігієну очей.

7. Вивчення правил збереження зору.

♦ Не можна брудними руками терти очі.

♦ Не можна гратися гострими предметами.

♦ Не можна довго дивитися телевизор на близькій віддалі від екрана.

♦ Не можна лежачи читати книжку.

7. Гімнастика для очей.

Примітка. На занятті можна використати такі форми роботи:

1. Запитання: Що можуть наші очі? Як вони нам допомагають?

2. Дослід: дитині пропонується пройти по мотузці, покладеній на підлозі з розплющеними, а потім із заплющеними очима.

3. Використання прислів’їв про очі з наступним роз’ясненням їх змісту:

Очам страшно, а руки роблять. Бачить око, та зуб не йме. Збреше і оком не моргне. Не бачила оком, то не бреші язиком. Очі – дзеркало душі.

НАШІ ВУХА

Програмовий зміст. Показати дітям розмаїття і складність навколишнього світу, що сприймається на слух. Ознайомити з органом слуху – вухом. Дати поняття про важливість цього органу. Допомогти впізнавати різні звуки, вчити прислухатися. Виховувати потребу дбати про чистоту вух, бережно ставитися до органу слуху.

Словник: вухо, звук, дзвінкий, тихий, голосний, глухий, дзюркотливий, шумний, перетинка, слухати, чути, прислухатися, цвірінькання, свист, дзижчання, квакання.

Матеріал: предмети, виготовлені з різного матеріалу, дві склянки з водою, аркуш паперу, дзеркала, “Голоси лісу” (грамзапис), картинки із зображенням жаби, джмеля, мухи, коника; оповідання В. Танасійчука “Хто бачить вухами?”

Варіант I

1. Дидактична гра-медитація “Голоси лісу”. Голови дітей лежать на столі. Очі заплющені. Звучить грамзапис “Голоси лісу”.

2. Бесіда “Що почули наші вуха?” (цвірінькання горобця, свист дрозда, кування зозулі, квакання жаби, гудіння бджоли та ін.).

3. Бесіда “Вуха і пам’ять”. (Пригадайте, які ще звуки ви колись чули?)

4. Проблемні запитання: Чи можуть тварини слухати? Чи можна в лісі прожити без вух? Чи можуть вуха допомогти тваринам знайти друзів? Чому у тварин різні вуха?

5. Проблемне завдання: допоможі тваринам знайти свої вуха. (На роздавальних малюнках окремо намальовані тварини й окремо їхні вуха).

Підсумок. У світі все живе має здатність слухати й чути, щоб жити, існувати.

Варіант II

1. Дидактичне завдання. Затулити вуха руками. Що ви чуєте? Розтулити вуха. Що можна почути в групі (вдома, на вулиці, у лісі, на річці)?

2. Дидактична гра “Впізнай за голосом”. Об’єктом впізнавання можуть бути однолітки або записи голосів тварин.

3. Дидактична вправа “Впізнай за звуком”. Об’єктом слугують вироби з різних видів матеріалів.

4. Дидактичне завдання “Відгадай, що роблю” (Переливання води з однієї склянки в іншу, розривання паперу та ін. Очі у дітей заплющені).

Підсумок. Хто допоміг почути голоси, різні звуки?

5. Розглядання вух. Бесіда про вуха.

6. Розглядання картини “Пригода в лісі” (або будь-якої на вибір вихователя). Бесіда за змістом. Розповіді дітей.

7. Узагальнення знань. Для чого потрібні вуха людині, тварині? Які звуки вони можуть почути?

8. Бесіда про гігієну вух і збереження слуху.

Варіант III

1. Загадка

Дві дірочки голови
Усе чують навкруги.
А нам треба відгадати,
Як їх будемо називати?
(Вуха)

2. Дидактична гра “Кого покликали?”

3. Дидактична гра “Вушка, вушка”. Вихователь неодноразово запитує: “Вушка, вушка ви мої, що чуєте вдалині?” Діти відповідають: “Це шумить водичка” (шумить вітерець, шарудять листочки, співають пташки та ін.).

4. Практичне проблемне завдання “Допоможи зайчикові Вухастіку полікувати вушка”. Діти розповідають, як їм мама лікувала вушка: капала теплою кам-

форною олією й зав’язувала хустинкою, наводять інші приклади лікування вух та профілактики вушних захворювань.

5. Розглядання власних вух у дзеркальці.

ОРГАН ТІЛА – НІС

Програмовий зміст. Підвести до розуміння, що ніс – важливий орган людського тіла. Ознайомити з його функцією. Сприяти усвідомленому засвоєнню правил догляду за носом. Навчити елементарних правил попередження нежитю.

Словник: носик, нежить.

Матеріал: дзеркало, борошно, квіти, хліб, спалена вовняна нитка, щітка, аркуш паперу, олівці або фломастери.

Варіант I

1. Загадка

Між двох вогників – один горбочок. (Ніс)

2. Робота із дзеркальцями. Розглядання своїх носів. Описові розповіді дітей про свій ніс.

3. Дидактична гра “У кого який ніс?”. Розповіді дітей за власними спостереженнями у природі.

4. Дидактична вправа “Знайди, кому належить цей ніс”. На окремих роздавальних картках зображено голови різних тварин і птахів, на інших – різноманітні носи. Ігрове завдання: підібрати відповідний ніс до голови і пояснити, чому тій чи іншій тварині або птахові підходить саме такий ніс.

5. Проблемне запитання. “Для чого потрібний ніс людині?”

6. Дослідницька робота.

а) Вихователь бере в руки щітку. З другої долоні дме на неї борошно. На ворсинках залишається борошно. Розгляд ворсинок у дзеркалі. Яку роль виконують ворсинки у носі? (Захисну, очищувальну. Ніс – санітар. Знищує і затримує бактерії).

б) Діти дмухають на долоню. При цьому рот закритий. Що відчувають? (Тепло). Розкриття терморегулювальної функції носа.

в) Діти нюхають квітку, хліб та ін. Визначення функції носа, що реагує на запахи.

7. Бесіда про ніс, його значення, функції та правила догляду за ним.

ЗУБИ

Програмовий зміст. Поглиблювати знання про правила догляду за зубами, закріпити культурно-гігієнічні навички. Формувати бажання самому без нагадування дорослих дотримуватися правил гігієни.

Словник: зуби білі, здорові, діряві, чорні.

Матеріал: предмети особистої гігієни, вірші, загадки.

Варіант I

I. Загадки про зуби.

2. Розглядання зубів у дзеркальці.
3. Проблемні запитання: У кого які зуби? Чому в звірів різні зуби? Чи чистять звірі зуби? Якщо так, то яким чином? Для чого людині зуби? Бесіда з дітьми.
5. Читання літературних текстів і казок про зуби.
6. Бесіда про збереження зубів та правила догляду за ними.

Варіант II

1. Інценівка літературних текстів із вищезазначеної теми (на вибір вихователя).
2. Розв'язання проблемних ситуацій, розроблених на основі літературних текстів або життєвих ситуацій.
3. Дидактична вправа “Які бувають зуби?” (Міцні, здорові, хворі, білі, жовті, діряві, чорні та ін.).
4. Як треба доглядати за зубами? Висловлювання дітей і підсумок вихователя.
5. Бесіда на тему “Щоб здорові зуби мати, треба овочі з'їдати”.

РОСЛИНКИ – ЗДОРОВИНКИ

Програмовий зміст. Розкрити дітям значення рослин для організму людини; закріпити назви лугових рослин, формувати пізнавальний інтерес до рослин та їхні лікувальні властивості. Навчити розрізняти їх, дати знання про правила збору та використання деяких із них. Розвивати інтерес до природи, вміння правильно користуватися її дарами. Виховувати любов і бережне ставлення до неї.

Словник: назви лікарських рослин, берегти, шанувати, доглядати, гербарій.

Матеріал: набір лікарських рослин, гербарії, ілюстрації; атрибути і костюми, характерні для деяких із них; халат і окуляри для лікаря Айболита.

Варіант I

Ігрова ситуація “У лікаря Айболита”

На прийом до лікаря прийшли “звірята” (на вибір вихователя) із різноманітними захворюваннями. Вихователь показує дітям лікарські рослини, розповідає про їхні цілющі властивості, правила збору, демонструє на “звірятах” їхню дію.

Варіант II

1. У групову кімнату заходить Лісовичок. Вітається з дітьми і розповідає про себе та свої обов'язки.

- Я Лісовичок – господар лісу. Дуже його люблю, доглядаю і бережу.
- А чи знаєте, що росте в моєму господарстві? (Ростуть різні дерева, кущі, трави, гриби, ягоди та ін.).
- Чи бували ви у моєму чудовому лісі?
- Можливо, хтось назве рослинки-здоровинки, які бачив?
- 2. Загадування загадок про лікарські рослини.
- 3. Декілька дітей у відповідному одязі представляють деякі лікарські рослини. Вихователь проводить бесіду про їхні лікувальні властивості, правила збору, бережне ставлення до них.

Липа:

Я маленька липка
Виросту велика –
Не ламай мене.
Я медовим цвітом
Зацвіту над світом –
Бережи мене.

Малина:

Я солодка, запашна,
Я малина лісова.
На кущі я виростаю.
В мене ягідки червоні
Смачні, солоденькі,
Дуже люблять їх дорослі
Й діточки маленькі.

Хто малинку поїдає –
Від застуди утікає.

Конвалія:

Цвіте вона в травневий час
У лісовій тіні.
На стебельці – наміста ряд,
Квіточки запашні.

Калина:

Калино весела,
Калино червона.
Люблю твоє листя
Та грона червоні.

Примітка. Аналогічно до другого варіанту можна провести бесіду про фрукти і овочі. Замість Лісовичка може бути дійовий персонаж Фруктогородник (Травознай або інший, придуманий вихователем).

ВАЛЕОЛОГІЧНИЙ ПОРАДНИК ДЛЯ ДИТИНИ

1. Стати організованою людиною можна лише тоді, якщо змалку дотримуватися розпорядку дня.
2. Вирости міцним і здоровим може кожний. Для цього слід загартовуватися, тренувати свій організм. Взагалі, день буде веселішим і бадьорішим, якщо починати його з фізичної зарядки.
3. Подружися з водою. Вона – справжнє джерело насолоди: зранку бадьорить, ввечері заспокоює, впродовж дня змиває мікроби.
4. Коли людина вміє поводитися за столом, то це справляє гарне враження.

Треба виробити звичку під час приймання їжі добре прожовувати її, їсти не поспішаючи, не плямкаючи, користуватися серветкою.

5. Щодня вмивайся, сонцю, травам, квітам і всім людям усміхайся.

6. Виконуй ці поради з почуттям міри і не перевантажуй тіло надмірними вправами, надмірною кількістю їжі.

Запам'ятай!

Правило 1. Як мити руки

Мий руки після гри, туалету, прогулянки й обов'язково перед прийманням їжі.

1. Закоти рукави.

2. Намочи руки водою.

3. Візьми мило й намили руки до появи піни.

4. Потри не лише долоні, а й їхню зовнішню сторону.

5. Змий піну.

6. Перевір, чи добре вимив руки.

7. Витри руки.

8. Перевір, чи добре витер руки. Для цього зовнішню сторону долоні приклади до обличчя.

Правило 2. Як користуватися носовою хустинкою

1. При кашлі й чханні хвора людина розбризкує до 40 тисяч маленьких крапельок з мікробами і може заразити багатьох інших.

Якщо тобі захочеться чхнути або кашляти, скористайся хусточкою, прикривши нею ніс і рот. Цим ти вбережеш інших від захворювання.

2. Дуже неохайною виглядає інколи дитина, коли в неї нежить і постійно “плаче” носик. Зарадити цьому може тільки хусточка-чарівниця. Тож ніколи не розлучайся з нею.

3. Скористайся хусточкою й тоді, коли ніс і рот раптом виявляться в морозиві або в інших ласощах.

Правило 3. Як доглядати за волоссям

1. Голову мити раз на тиждень.

2. Причісуватися треба тільки своїм гребінцем.

Правило 4. Як сидіти за столом

1. Сиди за столом прямо, не клади ліктів на нього.

2. Не плямкай.

3. Коли їси виделкою, то тримай її тільки в правій руці. Якщо користуєшся виделкою з ножом, то ніж тримай у правій руці, а виделку в лівій.

4. Не піднось їжу до рота на ножі. Це негарно й небезпечно.

5. Сіль не бери пальцями. Для цього має бути спеціальна ложечка або використай кінчик ножа.

6. М'ясні й рибні кістки, кісточки від фруктів клади на окрему тарілку або на край своєї.

7. Стеж, щоб крихти й залишки їжі не падали на підлогу.

8. Не читай під час їди.

9. Перед прийманням їжі вимий руки, після неї прополощи рот.

10. Приймай їжу не поспішаючи. Добре прожовуй страву.

Домашні завдання

1. Прокинувшись, потягнись у ліжку, а вставши – побажай собі й усім доброго ранку і доброго дня. Прокидайся вчасно в один і той самий час.

2. Кожний день починай із зарядки.

3. Умивайся холодною водою, використовуючи мило. Добре насухо розтирає своє тіло.

4. Потурбуйся про свої зуби. Почисть їх уранці. Після обіду прополощи від залишків їжі. Увечері згадай, що вони багато працювали впродовж дня, а тому їх треба добре почистити.

5. Твій шлунок – твоє здоров'я і твоя сила. Тому все, що пропонують мама або кухар у дитсадочку, треба з'їдати.

6. Твої чисті руки, помиті овочі і фрукти допоможуть уникнути хвороби шлунку.

7. Більше рухайся, перебувай на свіжому повітрі.

8. Не розглядай малюнків лежачи і не дивись довго телепередачі (доцільно дивитись по 15 хв 4 рази на тиждень, сидячи на віддалі 2-2,5 м від екрана). Це зашкодить твоїм очам. Роби зарядку для очей разом із мамою, татом та іншими членами родини.

9. Щоб було здорове горло, дихай носом, особливо в осінню та зимову пору. Вмій користуватися носовою хусточкою.

10. Перевір, чи правильно сидиш за столом. Між тобою і столом має вміщуватися твій кулачок, ноги повинні бути на підлозі.

11. Лягай вчасно спати. Під час сну твій організм відпочиває, росте, міцніє.

12. Добре стався до всіх і до всього, що тебе оточує. Кожного вечора підсумовуй свої добрі справи. Це теж твоє здоров'я.

ФОРМИ РОБОТИ З БАТЬКАМИ

Дуже часто родинне виховання й виховання у дошкільних закладах існують як дві окремі ланки: вдома інколи дитина дістає одні настанови, зразки поведінки, у дитячому садку – інші. Батьки хочуть бачити своїх дітей здоровими. Однак не всі розуміють і знають, як це зробити. Переконані, що тільки єдність вимог здорового способу життя в родині і в дитячому садку сприятиме формуванню у дитини свідомого ставлення до свого здоров'я.

Валеологічний поради́ник для батьків

1. Будьте добрим і гарним прикладом для своїх дітей у ставленні до свого здоров'я.

2. Ведіть здоровий спосіб життя.

3. Займайтеся фізичною культурою, виконуйте вранці гімнастику.

4. Загартовуйтеся разом із дитиною.

5. Більше бувайте на свіжому повітрі.

6. Не паліть і не розпивайте спиртні напої у присутності дітей. Пам'ятайте! Вони повторюють ваші дії в дитячому садку.

7. Дотримуйтеся режиму харчування. Зумійте переконати сина чи доньку споживати всі страви, навіть ті, які вони не люблять, але які є для них необхідними й корисними.

8. Дотримуйтеся завжди правил гігієни і привчайте до цього дитину.

9. Наповніть свою душу і серце любов'ю до всіх і до всього. Передайте це дітям. Більше усміхайтесь. Це запорука здорової сім'ї, особистого здоров'я вашого і ваших дітей.

Робота вихователів із батьками з цієї проблеми може проводитися за такими напрямками:

1. Вивчення рівня валеологічних знань батьків, способу життя в родині, деяких спадкових хвороб (анкетування, опрацювання анкет, питальників та ін.).

2. Надання теоретичної допомоги (бесіди, Дні відкритих дверей, усні та рукописні методичні журнали, конференції, лекторії та ін.).

3. Система практичної допомоги (щоденні консультації, дискусії, диспути, діалоги, практичні заняття з розв'язанням батьками педагогічних задач, проблемних завдань, що стосуються здоров'я дитини).

Пропонуємо орієнтовну тематику різних форм роботи з батьками.

Лекторій

1. Здоров'я дітей – здоров'я нації.

2. Медико-біологічні фактори здоров'я дитини.

3. Екологічні аспекти здоров'я дошкільника. Екологія дитини.

Конференція

Проблеми формування здорової дитини в сучасних умовах.

Дискусія

1. Здоровий спосіб життя. Що це?

2. Взаємозв'язок людини з природою, Всесвітом, їхній вплив на здоров'я маленької людини.

3. Емоційне і психічне здоров'я. Ваше розуміння?

“Круглий стіл”

1. Здоров'я у контексті української народної філософії (народні страви, пости, загартування, методи профілактики і лікування та ін.).

2. Дитина. Довкілля. Здоров'я.

Семінар-практикум

1. Нетрадиційні методики оздоровлення дитячого організму.

2. Розучування комплексів гімнастики (в тому числі дихальної) для дошкільників.

3. Масаж (у тому числі точковий) в оздоровленні дитини.

4. Оволодіння практичними навичками проведення гімнастик та масажів, окремими методиками оздоровлення організму.

Цикл радіопередач (або усний журнал)

1. Загартування.

2. Раціональне харчування.

3. Рухова активність.

4. Режим дня.

5. Ліки для дитини.

Консультації

1. Рoste донька, росте син. Особливості статевого виховання.

2. Як уберегти дитину від кишково-шлункових захворювань?

3. Як провести вихідний день із дитиною?

4. Рекомендації щодо організації рухової активності.

5. Раціональне харчування вашої дитини. Апетит і корисні страви.

6. Сезонний одяг для дитини.

Бесіди

1. Загартування дитини вдома.

2. Раціональне харчування.

3. Перша допомога дітям.

4. Рух – це життя.

5. Емоції і здоров'я.

Папки-пересувки

1. Поговоримо про плоскостопість.

2. У вашої дитини – сколіоз.

3. Якщо у дитини – застуда.

4. Рослини-здоровинки та рослини отруйні.

5. Увага: отруйні гриби! Перша допомога при отруєнні.

6. На лоні природи. Правила поведінки в довкіллі.

7. Ваша усмішка, ніжність, доброзичливість і розуміння стану дитини – запорука її психічного здоров'я.

Інші форми роботи

Спортивні розваги спільно з батьками. Дні здоров'я з участю батьків.

Анкети для батьків

№1. Оцініть свої знання з валеології як науки і стану здоров'я вашої дитини за 10-бальною шкалою.

№ п/п	Шкала оцінок									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Знання з валеології										
Стан здоров'я дитини										

№2.

1. Що таке валеологія і валеологічне виховання?
2. Головна мета валеологічного виховання.
3. Чи доцільно вводити валеологію в дитячому садку?
4. Які напрями валеологічного виховання реалізуються вами вдома?
5. Які фактори найбільше впливають на здоров'я дитини?

№3.

1. Чи є вдома якась система оздоровлення всіх членів родини, в тому числі й дитини?
2. Чи налагоджений у сім'ї активно-динамічний відпочинок?
3. Як здійснюєте загартовування і які маєте результати?
4. Який режим харчування панує в сім'ї? Які страви переважають у щоденному раціоні?

Проблемні завдання

№1. У розпорядку дня дошкільного закладу є різні форми фізкультурно-оздоровчої роботи. Це і ранкова гімнастика, і заняття з фізкультури, рухливі ігри, загартовувальні процедури з коригувальними вправами та ін.

Завдання

1. Проаналізуйте руховий режим дитини вдома. Визначте, скільки часу дитина рухається.
2. Подумайте про шляхи підвищення рухової активності.

№2. У родині росте кволла, бліда дитина, яка часто застуджується. Батько намагається заохотити до занять спортом, залучити до ранкової гімнастики, поступового загартовування. Мама виступає категорично проти. “Не чіпай дитини, – говорить вона. – Бачиш, яка вона слабенька.”

Завдання

1. Дайте оцінку позиціям батька і матері.
2. Як би ви діяли в подібній ситуації?

№3. У родині двоє дітей. Старша дівчинка займається спортом. Молодша прагне у всьому наслідувати старшу.

Завдання

Як у вашій сім'ї приклад старших впливає на залучення до спорту молодших?

№4. Вранці вихідного дня батько звертається до семирічного сина: “Вставай! Пора робити ранкову гімнастику!” Сам у цей час продовжує лежати на дивані або ліжку.

Завдання

1. Оцініть подану ситуацію.
2. Чи виникають у вашій родині аналогічні?
3. Який вплив на дитину матиме така поведінка батька?

№5. Ваша дитина не любить їсти ті чи інші страви, але ви знаєте про їх необхідність для дитячого організму.

Завдання

Як ви вчините в такій ситуації?

№6. Буває у дитини поганий апетит. Не все, запропоноване вами, вона з'їдає.

Завдання

Які ваші дії в цьому випадку?

№7. Дитина боїться холодної води і не любить умиватися.

Завдання

Якими будуть ваші дії?

№8. Трапляється, що діти погано засинають. Дехто говорить: “Спи, а то зараз Бабайку (Бабу-Ягу, домовика та ін.) покличу”. Дехто стукає в стінку або ще щось вигадує, щоб налякати дитину.

Завдання

1. Оцініть ситуацію.
2. Як ви вирішуєте цю проблему?

ЛІТЕРАТУРА

- Амосов М. Роздуми про здоров'я. – К.: Здоров'я, 1990.
- Багачук В. Підхід – цілісний. Концептуальні засновки до розвитку здорової дитини/Дошкільне виховання – 1994. – №10.
- Болтарович З. Народна медицина українців. – К.: Наукова думка, 1990.
- Ви, зорі-зоряниці... Українська народна магічна поезія. – К.: Молодь, 1991.
- Гонтар Т. Традиційне харчування українців. // Рад. гак. – 1990. – №10.
- Дорога в Країну здоров'я: Збірник нарисів і порад юним фізкультурникам. – К.: Веселка, 1984.
- Зубицька Н. Пракоріння народної медицини // Берегиня. – 1993. – №2-3.
- Калуська Л., Мишаста Г., Бабій Н., Новицька Т. Рости здоровою, дитинко. Івано-Франківськ, 1996. – 121 с.
- Стецьмахович М. Народне дитинознавство. – К., 1991. Шкільний курс “Валеологія”: 36. матеріалів. – К: Освіта, 1994.
- Язловецький В. С. Дітям про здоров'я. – Кіровоград, 1995. – 99 с.

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКА (ФРАГМЕНТИ)*

У часи економічної скрути, складних життєвих реалій важливою залишається проблема профілактичної роботи щодо вироблення навичок безпечної життєдіяльності.

Основи безпеки життєдіяльності (ОБЖД) – наука, що вивчає проблеми безпечного перебування людини в довкіллі. Виникає необхідність, починаючи з дошкільного віку, навчати дітей свідомо ставитися до свого здоров'я, питань особистої безпеки та безпеки оточуючих.

Виникає потреба створення комплексної системи роботи з ОБЖД з кадрами дошкільного закладу, батьками, дітьми та громадськістю.

Освітньо-виховну роботу з дошкільниками доцільно проводити за такими напрямками:

- ♦ життя серед людей у природному та предметному середовищі;
- ♦ правила поведінки з вогнем;
- ♦ безпечні та небезпечні вулиці і дороги;
- ♦ виховання вміння надавати собі та іншим допомогу в разі потреби.

У роботі з кадрами акцентувати увагу на питаннях:

- ♦ діагностування педагогічного та технічного персоналу на предмет обізнаності з технікою безпеки;
- ♦ проведення семінарів із питань ОБЖД;
- ♦ колективні перегляди роботи з дітьми;
- ♦ консультації та ін.

Визначальними формами співпраці з батьками можуть бути:

- ♦ ознайомлення з предметом ОБЖД під час семінарів, конференцій та ін.;
- ♦ надання консультацій;
- ♦ виготовлення ширм, інформаційних листів, папок та ін.;
- ♦ проведення спільних заходів, днів або тижнів безпеки.

На реалізацію таких завдань і спрямовані пропоновані матеріали методичного посібника.

ЗАВДАННЯ І ЗМІСТ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РОБОТИ З ОБЖД

Уся адміністративна робота має спрямовуватися на створення техніко-безпечних умов життєдіяльності дошкільника. Вона складає цілісну систему, що включає діагностування, планування, контроль та корекцію.

Джерелами її формування з цієї проблеми є державні директивні документи про освіту та організацію ОБЖД в дошкільних закладах, інструктивно-методичні матеріали, науково-педагогічні дослідження, навчальні плани, програми, посібники тощо.

*Безпека життєдіяльності дошкільника. Методичний poradник / Автор і упорядник Л. Калуська. – Івано-Франківськ, 2001 – 95 с.

Робота щодо забезпечення життєдіяльності дітей у дошкільному закладі складається з кількох взаємопов'язаних блоків:

I-й – створення і забезпечення умов для збереження здоров'я та безпечного перебування малюка в дошкільному закладі, дотримання техніки безпеки всіма його працівниками;

II-й – збагачення знань, усвідомлення важливості означеної проблеми працівниками дошкільного закладу, оволодіння ними деякими практичними навичками;

III-й – педагогічна взаємодія вихователя і дітей з метою попередження явищ, що завдають шкоди здоров'ю (травматизм, безпека руху, отруєння, пожежі, природні стихії та ін.);

IV-й – співпраця з батьками.

Основним напрямом діяльності адміністрації є робота з педагогічними кадрами і техперсоналом щодо створення умов для життєво безпечного перебування дитини в дошкільному закладі та дотримання всіма працівниками життєво безпечної поведінки при виконанні посадових обов'язків, а також цілеспрямована співпраця з батьками.

ФОРМИ РОБОТИ З ПЕДАГОГІЧНИМИ КАДРАМИ

Вони можуть бути різні: інструктажі з дотримання правил безпеки, лекторії, консультації, семінари, семінари-практикуми та ін.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА

Лекції

- ♦ Побутовий травматизм та його профілактика.
- ♦ Профілактика отруєнь у дітей медикаментами, хімпрепаратами, грибами, рослинами та надання першої допомоги.
- ♦ Безпека дорожнього руху.

Конференції

- ♦ Формування в дітей дошкільного віку життєво безпечної поведінки.

Семінари

- ♦ Охорона праці дошкільного працівника.
- ♦ Безпека життєдіяльності дітей дошкільного віку в умовах дошкільного закладу та сім'ї.
- ♦ Організація й проведення дозвілля на життєво безпечну тематику.

Консультації

- ♦ Вихід дітей за межі дошкільного закладу. Інструктаж щодо дотримання правил пересування з групою дітей по вулицях та дорогах (див. додаток №1).
- ♦ Правила безпеки на лижах і санчатах.
- ♦ Як допомогти при тепловому ударі?
- ♦ Як діяти з вогнегасником?
- ♦ Поведінка дорослого і дитини в зоні стихійного лиха.

“Круглий стіл”

◇ Шляхи, методи і прийоми формування в дошкільників життєво безпечної поведінки.

◇ Співпраця зі школою та громадськістю щодо формування в дітей життєво безпечної поведінки.

◇ Основні напрями роботи з батьками з цієї проблеми.

ПЛАНІ ЗАСІДАНЬ ТВОРЧОЇ ГРУПИ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор ІППО

10 лютого 200_р.

План

Засідання обласної творчої групи вихователів-методистів (за посадою), вихователів вищої кваліфікаційної категорії, завідувачів дошкільними навчальними закладами, методистів міськвню, котрі відповідають за дошкільне виховання

Проблема: Безпека життєдіяльності дітей у дошкільному закладі.

Завдання: Підготовка методичного посібника для роботи з дітьми.

База проведення семінару – дошкільний навчальний заклад № 21 “Промінь” м. Івано-Франківська. Адреса: вул. Василянок, 28.

Час проведення 22 березня 2000 р. Початок о 10 год.

№ п/п	Зміст роботи	Кількість годин			Виконавці
		В	Л	П	
1.	Заїзд учасників. Реєстрація. Ознайомлення з планом роботи	0,5		0,5	Л. Калуська, доц., канд. пед. наук
2.	Перегляд занять та розваг на тему “Корисні речі в умілих руках”	1		1	Л. Калуська, вихователі ДНЗ № 21, члени творчої групи
3.	Завдання і зміст адміністративної роботи щодо створення умов безпечної поведінки дитини в дошкільному закладі	2	1	1	Л. Калуська, члени творчої групи
4.	Форми методичної роботи з означеного питання	1		1	Члени творчої групи
5.	Обговорення проекту та плану-проспекту посібника. “Довкілля”	1		1	Л. Калуська, члени творчої групи
6.	Підсумки	0,5		0,5	Л. Калуська
7.	Усього	6		6	

Керівник творчої групи (Л. Калуська, завідувач кафедри методики, доцент, кандидат педагогічних наук)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор ІППО Р. Зуб’як

17 травня 2000 р.

План

Засідання обласної творчої групи вихователів-методистів (за посадою), вихователів вищої кваліфікаційної категорії, завідувачів дошкільних навчальних закладів, методистів міськвню, котрі відповідають за дошкільне виховання

Проблема: Безпека життєдіяльності дітей у дошкільному закладі.

Завдання: Підготовка методичного посібника для роботи з дітьми.

База проведення семінару – дошкільний навчальний заклад № 29 “Кобзарик” м. Івано-Франківська. Адреса: вул. Гвардійська, 4.

Час проведення 17 травня 2000 р. Початок о 10 год.

№ п/п	Зміст роботи	Кількість годин			Виконавці
		В	Л	П	
1.	Заїзд учасників. Реєстрація. Ознайомлення з планом роботи	0,5		0,5	Л. Калуська, доц., канд. пед. наук
2.	Перегляд занять та розваг на тему “Контакти з чужими людьми”	0,5		0,5	Методист ДНЗ, вихователі
3.	Спостереження за сюжетно-рольовими іграми, спрямованими на вироблення навичок безпечної поведінки дошкільників	1		1	Вихователі ДНЗ, члени творчої групи
4.	Обговорення представлених проєктів проведення Тижнів безпеки життєдіяльності у дошкільному закладі	1,5		1,5	Л. Калуська, члени творчої групи
5.	Класифікація і корекція матеріалів та їх підготовка до публікації в освітянській пресі	2		2	Л. Калуська, члени творчої групи
6.	Підсумки	0,5		0,5	Л. Калуська
7.	Усього	6		6	

Керівник творчої групи (Л. Калуська, завідувач кафедри методики, доцент, кандидат педагогічних наук)

План

Засідання обласної творчої групи вихователів-методистів (за посадою), вихователів вищої кваліфікаційної категорії, завідувачів дошкільних навчальних закладів, методистів міськвно, котрі відповідають за дошкільне виховання

Проблема: Безпека життєдіяльності дітей у дошкільному закладі.

Завдання: Підготовка методичного посібника для роботи з дітьми.

База проведення семінару – дошкільний навчальний заклад № 23 “Дударик” м. Івано-Франківська. Адреса: вул. Сухомлинського, 22.

Час проведення 8 жовтня 2003 р. Початок о 10 год.

№ п/п	Зміст роботи	Кількість годин			Виконавці
		В	Л	П	
1.	Заїзд учасників. Реєстрація. Ознайомлення з планом роботи	0,5		0,5	Л. Калуська, доц., канд. пед. наук
2.	Перегляд занять та розваг на тему “Безпечні і небезпечні вулиці та дороги” з наступним обговоренням	1		1	Л. Калуська, вихователі ДНЗ № 23, члени творчої групи
3.	Спостереження за взаємодією педагога з дітьми щодо формування життєво безпечної поведінки	1		1	Вихователі ДНЗ, члени творчої групи
4.	Розробка форм співпраці з родиною з цієї проблеми	1,5		1,5	Л. Калуська, члени творчої групи
5.	Класифікація і систематизація зібраних матеріалів	1,5		1,5	Л. Калуська, члени творчої групи
6.	Підсумки	0,5		0,5	Л. Калуська
7.	Усього	6		6	

Керівник творчої групи (Л. Калуська, завідувач кафедри методики, доцент, кандидат педагогічних наук)

ПРОГРАМА “ДИТИНА В ДОВКІЛЛІ”

Основи безпеки життя дошкільника

Пояснювальна записка

Психолого-педагогічною наукою доведено, що пізнання дитиною навколишнього світу починається зі сприймання предметного середовища. Вона тягнеться до предметів та речей, що її оточують, а в цьому може критися небезпека для здоров'я і навіть життя.

Зважаючи на те, що з кожним роком збільшується кількість травмованих дітей унаслідок несформованих навичок поведінки з предметами, речами, незнайомими людьми у природному довкіллі та різних ситуаціях, зростає потреба в систематичній роботі з дошкільниками, виробленні в них свідомої, осмисленої поведінки щодо безпеки життєдіяльності.

У програмі “Малятко” (К., 1991р), рекомендованій Міністерством освіти і науки України і за якою працюють більшість дошкільних закладів області, питання безпеки життєдіяльності практично не передбачені.

Тому метою цієї програми є навчання способів регулювання власною поведінкою в довкіллі, серед людей, предметів, в умовах стихійних природних явищ і катастроф.

Основні завдання і цілі програми спрямовані на ознайомлення з деякими предметами, явищами, особливостями стосунків між людьми, що можуть спричинити хвороби, недомагання, викликати небажані стреси та інше, а також вироблення елементарних умінь і навичок поведінки в різних ситуаціях та контактах.

Структура та зміст програми

Програма побудована на основі концептуальних засад розвитку і виховання дитини дошкільного віку з урахуванням її природи, вікових особливостей та індивідуальних можливостей, дотримання принципів гуманізації та демократизації. При її розробці бралися до уваги нормативні документи, державні програми навчання та виховання дітей дошкільного віку, зокрема друге видання програми “Малятко” (К., 1999 р.), де визначені деякі завдання з безпеки життєдіяльності дошкільника. Окрім того, враховано принцип наступності. Завдання наближаються до передбачених програмою для початкової школи, однак мають свою особливість, зумовлену віковими можливостями дошкільників.

Програма складається з 5 розділів:

1. Дитина серед людей.
2. Предмети навколо нас.
3. Вогонь – друг, вогонь – ворог.
4. Безпечні і небезпечні вулиці та дороги.
5. Природа – мати, коли ти добре знаєш її.

У кожному з них визначено теми та підтеми. Зокрема, до другого розділу

*Дитина і довкілля. Авторська програма // Палітра педагога. – К., 2001. – №2.

ввійшли питання, що стосуються поводження дитини з різними речовинами, у тому числі і лікарськими препаратами та мийними засобами, а також дрібними предметами, які при невідомому використанні становлять загрозу для життя.

Орієнтуючись на гуманізм у стосунках вихователя з дітьми, програма залишає багато простору для творчої ініціативи. Вона визначає зміст роботи, завдання, а педагог, зважаючи на досвід вихованців, їхні вікові індивідуальні можливості та керуючись загальнодидактичними принципами, добирає матеріал, форми, методи, прийоми.

Робота повинна проводитись у різні режимні моменти систематично, послідовно, з максимальним використанням активних методів та прийомів навчання і виховання дітей дошкільного віку.

Програма орієнтована на старших дошкільників.

З дітьми молодшого та середнього дошкільного віку практикуються профілактичні бесіди, дидактичні ігри та вправи на зразок: “Що для чого?”, “Корисне та шкідливе” та ін.

Розділ I. Дитина серед людей

Тема 1. Небезпечні контакти. Розгляд типових прикладів небезпечних контактів із незнайомими людьми, вміння поводитись у таких ситуаціях.

Тема 2. Формування навичок спілкування з незнайомими людьми: а) вдома; б) за відсутності дорослих; в) на вулиці.

Розділ II. Предмети навколо нас

Тема 1. Небезпека відкритих вікон і балконних дверей.

Тема 2. Високі предмети і безпека дитини (дерева, паркани, високі полиці, шафи у приміщенні; намагання малюка дістати якусь річ).

Тема 3. Виделка – друг, виделка – ворог. Правила користування виделкою. Культура поведінки за столом.

Тема 4. Голка-чарівниця в умілих руках. Техніка безпеки при користуванні голкою.

Тема 5. Гудзик. Функціональне призначення та доцільність використання в ролі іграшки.

Тема 6. Електрика. Безпечна поведінка з електричними приладами.

Тема 7. Комп'ютер. Комп'ютерні ігри та здоров'я. Рациональний розподіл часу на комп'ютерні ігри та перегляд телепередач.

Тема 8. Лижі і санчата. Зимові види спорту та відповідний інвентар (лижі, лижні палиці, ковзани, санки та ін.).

Тема 9. Місце проведення зимових розваг. Правила поведінки при катанні на санках, лижах, ковзанах, льодовій доріжці.

Тема 10. Намистинка. Виникнення намиста. Небезпека та загроза для життя, коли намистинка стає іграшкою.

Тема 11. Ніж. Поняття про призначення різних ножів (для риби, м'яса, овочів, фруктів, хліба та ін.) та безпека для здоров'я при невідомому користуванні ними.

Тема 12. Ножиці. Техніка безпеки при роботі з ножицями.

Тема 13. Скло. Дружки розбитого скла і можливі порізи. Елементи першої допомоги при порізі.

Тема 14. Чужорідні тіла. Шкода, яку вони наносять, потрапивши ненароком у різні органи тіла (вухо, око, шлунок, дихальні шляхи). Правила першої допомоги.

Тема 15. Мийні засоби. Вироблення поведінкової установки щодо використання мийних засобів.

Тема 16. Лікарські препарати. Нemoжливість використання дітьми лікарських препаратів без відома дорослих.

Розділ III. Вогонь – друг, вогонь – ворог

Тема 1. Легенди та перекази про виникнення вогню. Вогонь – друг. Значення вогню для людини. Вогонь – ворог. Шкода і збитки, що їх зазнають люди від вогню.

Тема 2. Його величність сірничок. Поведінка дитини із сірниками та легкозаймистими речовинами (папір, соломка та ін.).

Тема 3. Пожежники. Пожежний транспорт (пожежні машини, літаки, вертольоти, потяги та ін.).

Тема 4. Пожежний інвентар.

Тема 5. Наш номер – “01”. Навчання правил поведінки під час пожежі. Ознайомлення з планом евакуації в разі виникнення пожежі.

Тема 6. Опіки як наслідок пожежі. Перша елементарна допомога при опіках.

Розділ IV. Безпечні і небезпечні вулиці та дороги

Тема 1. Засоби пересування. Види транспорту.

Тема 2. У світі дорожніх знаків. Ознайомлення з дорожніми знаками. Поняття про попереджувальні (“Діти”, “Пішохідний перехід”), заборонні (“В'їзд заборонено”), наказові (“Рух прямо”, “Рух праворуч” та ін.), вказівні (“Школа”, “Зупинка”) знаки.

Тема 3. Світлофор-Моргайлик. Історія виникнення світлофора. Роль світлофора в безпеці руху транспорту і пішоходів.

Тема 4. Практичні ігрові ситуації, спрямовані на закріплення дітьми правил вуличного руху та поведінки на вулиці.

Розділ V. Природа – друг, коли ти добре знаєш її

Тема 1. Земля – наша мати. Звичаї, традиції, пов'язані із землею. Ознайомлення з правилами поведінки в довкіллі.

Тема 2. Народна мудрість та художні твори про сонце.

Тема 3. Сонце і його цілющі промені. Загар чи сонячні опіки? Перебування на сонці.

Тема 4. Вода – цілющий сік землі. Звичаї, традиції, пов'язані з використанням води. Ознайомлення з водними процедурами.

Тема 5. Ігрові ситуації, спрямовані на навчання правил поведінки поблизу водойм та на воді.

Тема 6. Різні стани води. Кипляча вода, водяна пара – небезпека для людини.

Тема 7. Лід. Правила катання на льодових доріжках. Сніг. Безпека при катанні на лижах, ковзанах, санчатах.

Тема 8. Повітря. Організація дослідно-пошукової роботи для визначення наявності повітря в просторі, деяких речовинах, рідинах (воді, цеглині, землі та ін.). Повітряні ванни й дотримання повітряного та рухового режимів.

Тема 9. Рослини навколо тебе. Рослини – ліки. Отруйні рослини (беладона, вовчоягідник, вороняче око та ін.).

Тема 10. Виховання дбайливого ставлення до рослин.

Тема 11. Моделювання ігрових ситуацій на закріплення навичок поведінки з отруйними рослинами.

Тема 12. Гриби їстівні та отруйні. Навчання дітей розрізняти їстівні та отруйні гриби за назвами та на малюнках.

Тема 13. Народна мудрість про кішку. Ознайомлення зі способом життя кішки. Дотримання безпеки при іграх з нею.

Тема 14. Собака – вірний друг людини. Дотримання правил гігієни та безпечної поведінки при контактах із собакою.

Тема 15. Комахи (оси, бджоли, комарі та ін.). Захист від укусів комах.

Тема 16. Небажані контакти на морі (медуза, морський дракончик та ін.). Правила поведінки з морськими тваринами.

Розділ VI. Стихійні лиха

Тема 1. Повінь. Уявлення про повінь як стихійне лихо. Правила поведінки у випадку стихійного лиха.

Тема 2. Землетрус. Пояснення явища та моделювання навичок поведінки.

Тема 3. Буря і шторм. Репродукції картин Айвазовського на цю тематику.

Тема 4. Гроза як природне явище. Навчання правил поведінки під час грози.

Діти повинні знати: про членів своєї родини, правила поведінки при зустрічах із незнайомими, чужими людьми в різних ситуаціях; предмети побуту, що при невідомих користувачі спричиняють травми різних органів, чужорідні тіла та їхню шкоду для здоров'я; мийні засоби, лікарські речовини; протипожежну безпеку, номер телефону "01"; недопустимість телефонних жартів зі спеціальними службами; засоби пересування, правила дорожнього руху, деякі дорожні знаки; рослинний і тваринний світ, поведінку з деякими рослинами, тваринами, комахами, використання рослин та грибів без шкоди для здоров'я; елементарні засоби надання першої допомоги.

Діти повинні вміти: правильно реагувати на різноманітні пропозиції чужих людей (не відчиняти двері, не відгукуватися на різні запрошення та ін.); ввічливо відмовлятися від небезпечних контактів із чужими людьми; звертатися при потребі за допомогою до людей на робочому місці; користуватися виделкою, голкою, гудзиком, ножицями та ін.; надавати першу елементарну допомогу

собі та іншим при незначних опіках, несподіваних травмах та пошкодженнях тіла; орієнтуватися у приміщенні в разі виникнення пожежі, діяти в такій ситуації (викликати пожежників, чітко викладати думку, повідомляти адресу та ін.); розпізнавати дорожні знаки, сигнали, правильно поводитися на вулицях і дорогах; доглядати за домашніми тваринами; дотримуватися життєво безпечної поведінки з тваринами, у довіллі, щоб не зашкодити природі і собі.

ІНСТРУКТАЖ ЩОДО АПРОБАЦІЇ ПРОГРАМИ

Завдання 1. Визначення рівнів засвоєння дітьми розділів програми "Дитина в довіллі".

Метод: бесіда

Примітка. Орієнтовна тематика бесід складена згідно з програмою "Дитина в довіллі".

Інструкція

1. У груповій кімнаті знаходяться предмети, які при невідомих користувачі можуть зашкодити дитині. Дітям пропонується відповісти на запитання, розв'язати проблемні завдання і ситуації.

2. Заняття з кожної теми вихователь вибудовує довільно, використовуючи різноманітні методи та методичні прийоми.

3. Підсумкове заняття проводиться після вивчення всіх тем з певного розділу програми.

Пропонуємо контрольні запитання до кожного розділу програми і які можуть бути використані для проведення підсумкового заняття.

Розділ I. Дитина серед людей

1. Які люди для нас є рідними, а які – чужими?
2. Чи можна брати частування з рук незнайомих людей?
3. Як поставишся до пропозиції незнайомої людини піти погуляти з нею?
4. Чи розповідатимеш незнайомій людині про членів своєї родини, їхнє місце роботи та час перебування вдома?
5. Яку лінію поведінки вибереш, коли вдома не буде нікого, а у двері подзвонять незнайомі люди?

Розділ II. Предмети навколо нас

1. Чи можуть вуха, ніс, рот та інші частини тіла бути схованкою для гудзиків, намистин, квасолі та інших дрібних предметів? Чому?
2. Розкажіть про електроприлади, які є вдома, та їх допомогу членам родини. Якою має бути поведінка, щоб не зашкодити своєму здоров'ю?
3. Чи можуть пральні порошки та інші мийні засоби бути їжею і куштуватися на смак? Чому?
4. Розкажіть, коли ліки поліпшують здоров'я, а коли приносять шкоду?
5. Яких правил треба дотримуватися при катанні на санчатах, ковзанах, на льодових доріжках?

Розділ III. Вогонь – друг, вогонь – ворог

1. Коли вогонь буває добрим, а коли – злим?
2. Чому виникають пожежі?
3. Яких правил треба дотримуватися, щоб не виникло пожежі?
4. Як треба діяти у разі виникнення пожежі?
5. Які є види пожежного транспорту?
6. Які предмети є на протипожежному щиті?
7. За яким телефоном треба дзвонити, коли виникла пожежа?

Розділ IV. Безпечні і небезпечні вулиці та дороги

1. Кого називають пішоходами?
2. Де повинні ходити пішоходи?
3. Що таке перехрестя?
4. Де пішоходи можуть переходити вулицю?
5. Як позначаються пішохідні переходи на вулиці?
6. Які сигнали світлофора знаєте? Що означають кожний із сигналів світлофора?
7. Де можна їздити на дитячому велосипеді?
8. Чому не можна їздити по тротуару чи дорозі?
9. Чому не можна без супроводу дорослих виходити на вулицю?
10. Що робить регулювальник?
11. Кого називають пасажирями?
12. Чому не можна висовувати голову, руку у вікно, коли їдете в автобусі, тролейбусі і т. д.?
13. Чи можна розмовляти з водієм під час руху транспорту?
14. Чи можна ходити по салону автобуса, якщо він рухається? Чому?
15. Чи можна в салоні автобуса голосно розмовляти, кричати, смітити? Чому?

Розділ V. Природа – друг, коли ти добре знаєш її

1. Опишіть свою поведінку, коли опинитесь на березі річки, в лісі, на лузі тощо.
2. Чи можна випробовувати на смак незнайомі рослини? А незрілі фрукти та овочі? Чому?
3. Які гриби візьмете у кошик?
4. Чому кішка, собака та інші домашні тварини не завжди є друзями?
5. Яку лінію поведінки виберете, коли поруч будуть чужі кішка та собака?
6. Як поведетеся при зустрічі з морськими тваринами?
7. Яких правил поведінки на сонці варто дотримуватися?
8. У яких випадках вода може зашкодити здоров'ю?
9. Яку пораду дасте мамі й татові, коли почнеться гроза?

Завдання 2. Заповнити таблицю, керуючись запропонованими критеріальними рівнями знань старших дошкільників правил безпечної поведінки.

Високий (В). У дітей добрі знання з безпеки життєдіяльності. Їхні відповіді на запитання відзначаються повнотою. Вони володіють елементарними прак-

тичними вміннями та навичками поведінки в різних життєво небезпечних ситуаціях.

Достатній (Д). Діти достатньою мірою володіють навчальним матеріалом. Однак на деякі запитання відповідають невпевнено. Погано орієнтуються у змодельованих складних життєво небезпечних ситуаціях. Відповіді не повні, не конкретні, не достатні.

Низький (Н). На запитання переважно відповідають одним словом, а деякі із запитань залишаються без відповіді. Постійно чекають підказки з боку вихователя або однолітків. Часто при розповіді повторюють сказане іншими дітьми. Пасивно включаються в практичне моделювання поведінки в різних умовно створених ситуаціях. Мають низькі практичні вміння та навички.

Таблиця 1

Список дітей	Дитина серед людей	Предмети навколо нас	Вогонь – друг, вогонь – ворог	Безпечні і небезпечні вулиці та дороги	Природа – друг, коли ти добре знаєш її	Стихійні лиха
	В Д Н	В Д Н	В Д Н	В Д Н	В Д Н	В Д Н

Умовні позначення: В – високий, Д – достатній, Н – низький рівні знань дітей.

Завдання 3. Виявити рівень сприймання старшими дошкільниками навчальних тем.

Метод: спостереження за поведінкою дітей під час бесіди за темами.

Інструкція. В процес подачі дітям знань з ОБЖД проводиться спостереження за їхньою реакцією на навчальний матеріал. Вона може бути активна (А), пасивна (П), індіферентна (байдужа). Навпроти прізвища дитини і навпроти конкретної теми поставити ту позначку, яка відповідає реакції дитини на навчальний матеріал. Спостереження проводять двоє людей: один проводить заняття, другий – фіксує прояви поведінки. Дані заносяться у таблицю №2.

Таблиця 2

Навчальні теми	Реакція дітей	Прізвища дітей
Дитина серед людей	А П І	
Предмети навколо нас	А П І	
Вогонь – друг, вогонь ворог	А П І	

Безпечні і небезпечні вулиці та дороги	А П І	
Природа – друг, коли ти добре знаєш її	А П І	
Стихійні лиха	А П І	

Умовні позначення: А – активна, П – пасивна, І – індиферентна (байдужа) реакції дитини.

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ РЕЖИМ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ “ДИТИНА В ДОВКІЛЛІ”

Виступ на міжрегіональному семінарі 24-25 жовтня 2002 р.

Здоров’я, його охорона та зміцнення, безпека дітей повинні бути життєвою стратегією, пріоритетом у роботі дошкільних закладів.

Зважаючи на те, що з кожним роком збільшується кількість травмованих дітей унаслідок несформованих навичок поведінки з предметами, речами, незнайомими людьми, у природному довкіллі та різних ситуаціях, виникає потреба в систематичній роботі з дошкільниками, виробленні у них свідомої, осмисленої позиції щодо безпеки їх власної життєдіяльності.

У програмі “Малютко” (К., 1991 р.), що за нею працює більшість дошкільних закладів, питання безпеки життєдіяльності практично не передбачені, а у другому виданні цієї програми (К., 1999 р.) вони лише частково окреслені.

Маємо добре усвідомити, наскільки важливою і актуальною є ця проблема.

Спробуємо розглянути цю проблему з позицій педагогічної технології (“технологія” – грецького походження, означає “знання про майстерність”). У науковій психолого-педагогічній літературі даються різноманітні тлумачення цьому поняттю (їх налічують близько 300). Педагогічна технологія в загальнопедагогічному розумінні, за визначенням Г. Селевка (Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Нар. образование, 1998), характеризує цілісний педагогічний процес з його метою, змістом і методами навчання. ...Окремо предметна педагогічна технологія – це сукупність методів та засобів для реалізації визначеного змісту навчання в межах одного предмета.

Цим самим автором визначається така структура педагогічної технології:

а) концептуальна основа (концепція – загальний погляд на якесь явище, певний спосіб його розуміння, ідея, задум якоїсь справи, формування принципів її здійснення. Словник психолого-педагогічних понять. – Тернопіль, 2001).

б) змістова частина навчання:

- ◇ мета, програмові завдання;
- ◇ зміст навчального матеріалу;
- в) процесуальна частина, тобто власне технологічний процес:
  - ◇ організація навчального процесу;
  - ◇ методи і форми навчальної діяльності дітей;
  - ◇ методи і форми роботи педагога.

Загальновідомо, що добрі результати досягаються за наявності певної системи. У даному разі цю систему складають авторська програма “Дитина в довкіллі”, що її можна розглядати як освітню педагогічну технологію, а також планування та методичне забезпечення, які визначають технологічний режим її реалізації. Зупинимося більш докладно на кожній із цих складових.

Метою авторської програми є навчання способів регулювання власною поведінкою в довкіллі, серед людей, предметів, в умовах стихійних природних явищ та катастроф. Основні цілі та завдання її спрямовані на ознайомлення дошкільників із предметами, явищами, особливостями стосунків між людьми, що можуть зашкодити здоров’ю, а також вироблення елементарних умінь і навичок поведінки в різних ситуаціях та контактах. Програма затверджена вченою радою Івано-Франківського ІППО і видрукувана у журналі “Палітра педагога”. – 2001 – № 2. Окрім того, було проведено настановчий семінар щодо її апробації та впровадження. Для цієї мети визначено 6 груп старших дошкільників загальною кількістю 126 із дошкільних навчальних закладів Івано-Франківська, смт. Богородчани та Богородчанського району, м. Коломиї. Було дано завдання згідно із запропонованими інструкціями та розробленими критеріями виявити рівні сприймання та засвоєння старшими дошкільниками навчальних тем, означених у програмі. Дані представлені у таблицях.

Як засвідчують дані таблиці, реакція дітей на різні розділи програми неоднозначна, хоча спостерігається тенденція (в середньому 75%) до активного сприймання повідомлень, у 20% – реакція пасивна (діти слухали інформацію, не проявляючи при цьому жодних емоцій), 4, 5 % байдуже спостерігали за діями педагога та інших дітей.

Варто зазначити, що у поданих показниках можуть бути похибки, пов’язані із психоемоційним станом дошкільників під час проведення досліджень.

Таблиця 1. Визначення рівнів сприймання програмових тем (у %)

Розділи програми. Реакція на повідомлення	Дитина серед людей	Предмети навколо	Вогонь – друг, вогонь – ворог	Безпечні і небезпечні вулиці та дороги	Природа – друг, коли ти добре знаєш її	Стихійні лиха
Активна	69,9	73,1	81,7	81,6	72,3	71,4
Пасивна	23,8	21,4	15,1	14,4	22,7	25,4
Індиферентна	6,3	5,5	3,2	4	5	3,2

Таблиця 2. Рівень засвоєння тем із розділів програми старшими дошкільниками (у %)

Рівень знань	Розділи програми					
	Дитина серед людей	Предмети навколо	Вогонь – друг, вогонь – ворог	Безпечні і небезпечні вулиці і дороги	Природа – друг, коли ти добре знаєш її	Стихійні лиха
Високий	52,4	41,3	64,3	54	38,1	6,4
Достатній	38,9	46	30,9	38,1	50,8	59,5
Низький	8,7	12,7	4,8	7,9	11,1	34,1

При аналізі зібраних даних виявилось, що найбільше дітей з високим рівнем знань засвоїли такі розділи програми: “Вогонь – друг, вогонь – ворог” (64,3%) і “Дитина серед людей” (52,4%), а найменша кількість (6,4%) при засвоєнні розділу “Стихійні лиха”. Всі ці дані свідчать, що програма доступна для дітей, викликає інтерес.

Значний відсоток дітей із достатнім (59,5%) та низьким (34,1%) рівнями засвоєння знань із розділу програми “Стихійні лиха” може мати двояке пояснення: для дітей ця сфера малознайома, немає відповідного ілюстративного матеріалу або матеріал викликає труднощі у сприйманні, хоча і не можна відкидати жвавого інтересу до нього. Очевидно, проблематичним (можливо, навіть дискусійним) є питання: чи подавати дошкільникам такі теми, як землетрус, повінь, радіація? Власне про це можна подискутувати і, можливо, приймемо правильне рішення, яке не буде йти всупереч сприймальним можливостям дитини.

Враховуючи дидактичний принцип систематичності та послідовності, розроблено орієнтовну перспективну тематичну сітку занять на рік.

У горизонтальній площині подається тематика занять на весь навчальний рік, а по вертикалі – на кожний тиждень місяця відповідно до програми.

Таким чином, використання програми та орієнтовної сітки занять сприятиме цілеспрямованій, систематичній роботі вихователя щодо формування у дошкільників життєво безпечної поведінки.

Постає проблема: які важелі найкраще вибрати для формування у дошкільників життєво безпечної поведінки? Звернемося до загальновідомої піраміди засвоєння знань. При використанні лекційного методу (а для дошкільників його можна означити як інформативний) засвоюється до 5% інформації, при активному навчанні – 70%.

Власне через ігрові ситуації дитина зможе набувати певного поведінкового досвіду.

Моделюючи правильну поведінку дитини, чи не одержимо прояви неадекватної? Виникає запитання: забороняти чи дозволяти? Відповідь проста: ні те, ні

інше. Найголовніше завдання, на мою думку, сформувати у дитини розуміння, що від її неправильних дій та поведінки в предметному, природному та людському середовищах можна нанести непоправну шкоду власному здоров'ю та здоров'ю оточуючих, виробити, наскільки це можливо для дітей цієї вікової категорії, елементарні практичні вміння діяти в нестандартних умовах та навички життєво безпечної поведінки.

Тенденції та перспективи роботи над порушеною проблемою вбачаються в активізації роботи з педагогічними кадрами та батьками. Бо саме при їх доброму тандемі можна зреалізувати вище означені завдання.

ОРІЄНТОВНА ПЕРСПЕКТИВНА КАЛЕНДАРНО-ТЕМАТИЧНА СІТКА ЗАНЯТЬ

Орієнтовна перспективна календарно-тематична сітка занять з безпеки життєдіяльності для дітей старшого дошкільного віку

Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень
Безпечні і небезпечні вулиці та дороги								
1 Т и ж д е н ь	Засоби пересування. Машини спеціального призначення. Правила катання на велосипеді.	Правила вуличного руху для пішоходів. Увага: перехрестя!	У сіті дорожніх знаків (попереджувальних, забороняючих та ін.)	Світлофор. Ознайомлення зі світлофором та його функцією.	Бесіда за картою "Вулиці міста".	Цільова прогулянка з метою закріплення одержаних знань.	Зустріч з працівниками і ДАІ.	"Зелений вогник". Практичні ігрові ситуації на додержання правил. Розваги "Автомісто".
Середовище людей та предметний світ								
2 Т и ж д е н ь	Небезпечна кімната, дрібні предмети та безпечні ігри з ними.	Мийні засоби та недопустимість їх використання дітьми.	Поведінка з незнайомими людьми, коли вдома немає дорослих.	Безпечні зимові розваги (катання на санках, лижах та ін.)	Небезпечна кімната. Безпечна поведінка з електроприладами.	Небезпечні контакти з чужими людьми на вулиці.	Коли ліки поліпшують здоров'я, а коли шкодять.	Корисні речі в умілих руках. Розв'язання проблемних ситуацій. Розваги.

Вогонь – друг, вогонь – ворог									
3 т и ж д е н ь	Вогонь добрий і злий. Розгляд картин з цієї теми.	Читання твору В. Загороднюка "Його величність – сірничок". Бесіда за змістом.	Ознайомлення з кутком протипожежної безпеки. Розгляд інвентарю.	Що було, коли пожежників не було? Бесіда за уривками з книги Т. Кінько, М. Кінько "Наш № 01".	Екскурсія до пожежної частини. Вироблення навичок у разі небезпеки викликати пожежну службу.	Бесіда про пожежний транспорт. Ознайомлення з працюючими пожежниками.	Розглядання сюжетних малюнків з протипожежної безпеки. Вироблення навичок першої допомоги.	Опіки як наслідок пожежі та небережної поведінки. Практичні навички першої допомоги.	Ознайомлення з правилами поведінки з легкозаймистими речовинами.
Природа – мати, коли добре знаєш її									
4 т и ж д е н ь	Небезпечні рослини. Отруйні гриби.	Екскурсія до парку (лісу, водойми).	Спогади про літо. Доцільна поведінка при зустрічах з медузами та іншими морськими тваринами.	Різні стани води (кипаюча, водяна пара та ін.). Їх небезпека.	Собака – друг людини. Правила безпечної поведінки в іграх з нею.	Народна мудрість про кішку. Бесіда: "Чому киця сердиться?"	Стихійні лиха. Бесіда про повінь, землетрус, бурю, грозу.	Ігрові ситуації на вироблення безпечної поведінки в довіллі.	Оздоровча сила сонця. Правила загартовування сонцем. Сонячні опіки. Перша допомога.

ПЕДАГОГІЧНА ВЗАЄМОДІЯ ВИХОВАТЕЛЯ З ДІТЬМИ. МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ТА ПОРАДИ

Робота з дітьми щодо формування в них життєво безпечної поведінки повинна проводитися відповідно до спеціально розробленої програми “Дитина в довкіллі” (див.: журнал “Обрії”. – 2000 – № 1.). Завдання, визначені в ній, зреалізуються в усіх розділах програми “Малювання” на основі інтеграції та міжпредметних зв’язків. Наприклад, тема “Предмети навколо” може знайти свій вияв у таких розділах:

“Дитина і навколишній світ” (ознайомлення з різними предметами, які за невідома користувача можуть принести шкоду здоров’ю);

“Мовленнєве спілкування” (збагачення словника назвами предметів і речей, звуковимовою, складання речень, узгодження слів у реченні та ін.);

“Художня література” (читання творів про небезпечні предмети, бесіда за їхнім змістом);

“Зображувальна діяльність” (малювання, ліплення, аплікація предметів та речей).

Як зразок, пропонуємо орієнтовний виклад окремих тем для різних видів дитячої діяльності.

Розділ V.

Тема 12. Гриби їстівні та отруйні

Заняття

♦ Дитина і навколишній світ. Гриби наших лісів.

♦ Художня література. Вірші, прозові тексти про гриби.

♦ Математика. У гостях у білочка (кількісна і порядкова лічба або склад числа, суміжні числа та ін.). Використання грибів як демонстраційного та роздавального матеріалу.

♦ Мовленнєве спілкування. Опис грибів. Складання творчих розповідей про гриби.

♦ Природа. Екскурсія до лісу (або до бутафорського куточка лісу). Закріплення знань про їстівні та отруйні гриби.

♦ Зображувальна діяльність. Малювання, аплікація, ліплення на тему “Весела сімейка”.

Ігрова діяльність

♦ Дидактичні ігри та вправи: “Впізнай за описом”, “Підбери грибкові шапку”. “Їстівні-неїстівні”, “Полічи і посортуй”, “Де живуть опеньки”.

Повсякденне життя

♦ Бесіди, спостереження, розглядання муляжів грибів, екскурсії.

Розваги

♦ Осіннє свято.

♦ Інценівки, лялькові спектаклі.

Розділ IV.

Тема 1. Засоби пересування. Види транспорту

Заняття

♦ Дитина і навколишній світ. Ознайомлення з транспортом та його видами.

♦ Художня література. Читання творів на цю тематику.

♦ Мовленнєве спілкування. Бесіда про транспорт та його види. Складання описових розповідей про різні види транспорту.

♦ Вправлення у звуковимові сонорних звуків. Збагачення словника словами-назвами видів транспорту.

♦ Природа. Спостереження за рухом транспорту. Бесіда про користь та шкідливість транспорту, якщо він несправний.

♦ Математика. Геометричні фігури. Закріплення просторових понять. Використання дорожніх знаків для закріплення поняття про геометричні фігури.

♦ Зображувальна діяльність. Малювання різних видів машин.

Ігрова діяльність

♦ Дидактичні ігри та вправи: “На чому люди їздять”, “Згрупуй транспорт за його видами”.

♦ Сюжетно-рольова гра “Транспорт”.

♦ Рухливі ігри: “Горобчики та автомобіль”, “Кольорові автомобілі”.

Повсякденне життя

♦ Спостереження за транспортом, бесіди про транспорт, розглядання ілюстрацій, читання творів про транспорт.

Розваги

♦ Тематичне заняття-розвага “Веселі мандрівники”.

Аналогічно можна розробляти орієнтовні сітки реалізації тем з безпеки життєдіяльності в різних видах дитячої діяльності.

Завдання дорослих, педагогів і батьків – не йти шляхом заборон або ховання небезпечних предметів і речей, а цікаво, доступно вчити правильно користуватися ними.

Проводячи бесіди (інші форми роботи) з дошкільниками, необхідно враховувати їхні вікові особливості та індивідуальні можливості сприймати, зважати на досвід вихованців. Так, наприклад, починаючи з середньої групи, дітей треба знайомити з вогнем. Оскільки їм властиві наочно-дійові та наочно-образні форми мислення, то кращим методом проведення таких занять може бути безпосереднє спостереження за працею кухаря на робочому місці. Необхідно наголосити, як він обережно підходить до великої розжареної плити, дотримуючись правил безпеки. Вихователь може навіть підійти з дітьми до плити, щоб вони самі відчули її жар. Такий прийом психологічно виправданий, оскільки виробляє рефлекс самозахисту.

У групах шостого і сьомого років життя необхідно розширити знання правил пожежної безпеки, користування телевізором і приймачем.

Дитина зустрічається з різними людьми. Часто за приємною зовнішністю та ласкавими словами прихована пряма загроза здоров’ю, а інколи навіть життю.

Завдання вихователя – дати поняття про рідних, близьких і чужих людей, навчити правилам ввічливої, але безпечної поведінки при контактах з ними.

Тут доцільні ігрові ситуації:

- ◇ пригощення чужої людини;
- ◇ пропозиція піти в парк, на гойдалки тощо;
- ◇ розпитування чужих, де хто живе, про членів родини (їхнє місце праці та вид занять);
- ◇ у двері подзвонили, а дорослих немає вдома;
- ◇ використання художніх текстів із відповідної тематики, фольклорних творів, зокрема казок (наприклад, “Вовк і семеро козенят”, “Червона Шапочка” та ін.).

У дітей необхідно моделювати навички поведінки, коли чужа особа силоміць тягне за руку, проявляє насильство, виробляти вміння чітко сказати “Ні!” у критичних ситуаціях.

Зреалізовуючи завдання розділу програми “Предмети навколо”, педагог повинен акцентувати увагу на такому: не засовувати у вухо, ніс, не брати до рота дрібні предмети; не перехилятися через відчинені вікна та перила балконів тощо, бо це загрожує здоров'ю.

Слід навчити дітей правильно користуватися телефоном, вести розмови, особливо у випадку виникнення небезпечної ситуації (пожежа, травма та ін.).

Вихователь мусить організовувати й спрямовувати пізнавальну діяльність дітей на предмети, явища, події, які не лише сприяють розвиткові уявлень про навколишній світ, але й дають початкові елементарні знання правил дорожнього руху, які в процесі занять систематично закріплюються і розширюються педагогами та батьками. З цією метою добираються книги, ілюстрації, створюються проблемні ігрові ситуації для вироблення безпечної поведінки на вулиці.

У вихованців необхідно виробити стійку установку на неможливість ігор із сірником, легкозаймистими речовинами, користування електричними та газоопалювальними приладами, куштування на смак різних речовин, зокрема, мийних засобів та лікарських препаратів.

Тому радимо використовувати серію плакатів, різноманітні життєві ситуації, дотичні до тем.

Ознайомлюючи дошкільників з явищами природи та здійснюючи екологічне виховання, необхідно наголосити на тому, що є отруйні рослини, гриби, ягоди; зелені, недозрілі плоди можуть викликати захворювання; забороняється куштувати, гризти гілочки та кору дерев.

Дуже часто комахи, морські тварини (медузи, морські дракончики та ін.) і навіть домашні коти, собаки при невмілих контактах із ними завдають серйозних травм. Тому одне з важливих завдань дорослих – навчити дітей безпечної поведінки з ними.

Уся робота повинна проводитися систематично, послідовно, що передбачається в програмі та орієнтовній перспективній сітці занять.

ОРІЄНТОВНІ МОДЕЛІ ЗАНЯТЬ

ДИТИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Тема. Свої та чужі люди

Програмовий зміст. Дати поняття про родинне середовище. Навчити розмежовувати своїх і чужих людей. Виробити навички ввічливої і водночас життєво безпечної поведінки при контактах з чужими людьми на вулиці.

Словник: слова на позначення членів родини (брат, сестра, тітка, дядько та ін.).

Матеріал: ілюстрації, дотичні теми.

Бесіда:

– Хто живе разом з тобою у квартирі (вдома)?

– Назви членів своєї родини, розкажи про них.

– Як ставляться до тебе члени родини?

Підсумок

– Кого можемо назвати рідними?

– Якими для нас є інші люди, що зустрічаються на вулиці?

Тема. Небезпечні контакти, коли вдома немає дорослих

Програмовий зміст. Виробляти навички безпечної поведінки, коли вдома немає дорослих. Закріпити поняття “свої” і “чужі” люди.

Словник: слова на позначення членів родини.

Матеріал: ілюстрації.

Бесіда

– Чи залишають вас вдома самих?

– Чим ви займаєтесь удома, якщо немає дорослих?

Розв'язання ситуації

– Якщо спрацював дзвінок біля входних дверей, якою буде твоя поведінка?

Тема. Небезпечні контакти з чужими людьми на вулиці

Програмовий зміст. Навчити дітей правил поведінки з чужими людьми на вулиці. Виробляти навички ввічливого спілкування й уміння категорично відмовлятися від заманливих пропозицій.

Словник: слова ввічливої поведінки.

Матеріал: ілюстрації, ігрові ситуації.

Розігрування ситуацій, їхня оцінка та аналіз вибору поведінки дітьми:

◇ незнайомий дорослий дає цукерку й пропонує піти разом з ним у парк (під'їзд та ін.);

◇ незнайомий дорослий на вулиці розпитує про членів сім'ї і хто є в даний час удома.

Контрольні питання:

◇ Які люди є для нас рідними, а які – чужими?

- ◊ Чи можна брати пригощання з рук незнайомих людей?
- ◊ Як ти сприймеш пропозицію незнайомої людини піти кудись погуляти разом із нею?
- ◊ Чи доцільно розповідати незнайомій людині про членів своєї родини, їхнє місце роботи та час перебування вдома?
- ◊ Яку треба вибрати лінію поведінки, коли вдома немає нікого?

ПРЕДМЕТИ НАВКОЛО

Тема. “Небезпечна кімната” (дрібні предмети)

Програмовий зміст. Дати поняття про функціональне призначення небезпечних предметів (гудзики, намистинки, насіння рослин та ін.), які за невмілого користування можуть зашкодити здоров’ю.

Словник: гудзик, намистинка.

Матеріал: різноманітні дрібні предмети.

1. Загадки про предмети.
2. Ознайомлення з предметами.
3. Бесіда про функціональне призначення кожного з продемонстрованих дрібних предметів.
4. Ознайомлення з правилами поведінки з дрібними предметами.

Тема. “Небезпечна кімната” (поводження з електроприладами)

Програмовий зміст. Навчити дітей безпечної поведінки з електроприладами.

Словник: праска, розетка, телевізор.

Матеріал: ілюстрації, електроприлади та обладнання, доступне для сприймання дітьми старшого дошкільного віку.

1. Ознайомлення з наявними електричними приладами, що знаходяться в кімнаті.
2. Бесіда про прилади, які є вдома та як вони допомагають усім членам родини, їхнє функціональне призначення та правила техніки безпеки.

Тема. Мийні засоби

Програмовий зміст. Сформувати у дітей усвідомлення того, що мийні засоби ні в якому разі не можна куштувати, бо це становить загрозу для життя.

Словник: пральний порошок, засоби для миття вікон, посуду.

Матеріал: коробки, баночки з-під мийних засобів.

1. Екскурсія до пральні.
2. Ознайомлення з мийними засобами.
3. Бесіда про правила користування мийними засобами та недопустимість випробування на смак.

Тема. Коли ліки поліпшують здоров’я, а коли шкодять

Програмовий зміст. Дати дітям елементарні знання про ліки, користь, яку вони приносять, як допомагають боротися зі шкідливими мікробами, що про-

никли в організм; застерегти від небезпеки, яка пов’язана з неправильним уживанням ліків.

Словник: ліки, мікстура, таблетки.

Матеріал: ілюстрації.

Бесіда про недуги, якими хворіють діти; ліки, що використовують лікарі та батьки, коли щось болить; приймання ліків лише після відповідного призначення лікарем та з рук дорослого.

Тема. Безпечні зимові розваги

Програмовий зміст. Виробити стійкі навички безпечної поведінки при катанні на санчатах, лижах, ковзанні на льодових доріжках.

Словник: лижі, лижні палиці, санчата, ковзани, льодова доріжка, бурулька.

Матеріал: спортивний інвентар для зимових розваг (ілюстрації або наявний інвентар).

1. Загадки про зиму, зимові види спорту, розваги та відповідний інвентар.
2. Розглядання картини “Зимові розваги”, бесіда за змістом.
3. Вивчення правил безпечної поведінки під час зимових розваг: не ходити під дахами будинків, не збивати бурульок, дотримуватися правил катання на льодових доріжках, ковзанах, лижах та ін.
4. Дослідно-експериментальна робота (розтопити сніг, переконати дітей у тому, що він брудний, холодний і може викликати хвороби горла і шлунку).
5. Бесіда про недопустимість куштування снігу.

Контрольні питання:

- ◊ Чи можуть вуха, рот, ніс та інші органи тіла бути “схованкою” для гудзиків, намистин, квасолі та інших дрібних предметів? Чому?
- ◊ Розкажіть про електроприлади, які є вдома, та їхнє значення. Якою має бути поведінка, щоб не зашкодити здоров’ю при контакті з електроприладами?
- ◊ Чи можуть пральні порошки та інші мийні засоби бути їжею, чи допустимо куштувати їх на смак? Чому?
- ◊ Розкажіть, коли ліки поліпшують здоров’я, а коли шкодять.
- ◊ Яких правил треба дотримуватися при катанні на санчатах, лижах, ковзанах, на льодових доріжках?

ВОГОНЬ – ДРУГ, ВОГОНЬ – ВОРОГ

Тема. Вогонь добрий, вогонь злий

Програмовий зміст. Пояснити дітям причини виникнення пожежі.

Акцентувати увагу на користі вогню та великій шкоді, яку він може завдати. Ознайомлення з елементарними правилами протипожежної безпеки.

Словник: вогонь, сірник, пожежа, вогнегасник.

Матеріал: ілюстрації до теми.

1. Бесіда:

- Для чого людині вогонь?
- Коли вогонь називають ворогом?
- Чому виникла пожежа?
- Хто винен у виникненні пожежі?
- Якої шкоди приносить вогонь?
- Що треба робити, щоб не трапилося біди?

2. Ознайомлення з плитою. Екскурсія до харчоблоку.

3. Ознайомлення з правилами користування електроприладами (пральна машина, комп'ютер, телевізор, праска, електроплита та ін).

4. Складання розповідей (оповідань, казок) про дитячі пустощі з сірниками.

5. Розв'язання проблемних ситуацій, спрямованих на вироблення правил поведінки під час пожежі.

6. Використання народної мудрості про сірник.

7. Читання художніх творів із цієї теми.

8. Сюжетно-рольові ігри "Сім'я".

9. Ознайомлення з пам'яткою "Безпечна поведінка".

Тема. Читання вірша В. Загороднюка "Його величність – сірничок"

Програмовий зміст. Учити дітей уважно слухати й розуміти зміст прочитаного. Підвести їх до усвідомлення недопустимості ігор із сірниками.

Словник: сірник, шило, п'ятьма, упрів, сповідь.

Матеріал: бутафорські атрибути сірника та коробки, ілюстрації пожежі.

1. Загадка про сірники та вогонь.

2. Бесіда за змістом вірша:

- Чому Петрик уночі пішов на кухню?
- Про що розповів Сірник хлопчикові?
- Яка користь і шкода від сірників?

3. Заучування рядків вірша.

Здатні все вони спалити –
І кордонів їм нема,
Але й можуть обігріти,
Якщо студить нас зима.
Обережні будьте з ними
І сьогодні, і завжди,
Щоб із полум'я і диму
Не тікати до води.

4. Бесіда про безпечну поведінку із сірниками.

5. Малювання за змістом твору.

Тема. Ознайомлення з кутком протипожежної безпеки

Програмовий зміст. Дати пояснення, що в кожному закладі, організації, на підприємстві обов'язково має бути куток протипожежної безпеки. Познакомити

з протипожежним щитом, інвентарем та його призначенням. Увести в активний словник слова-назви протипожежного інвентарю, навчити правильно вимовляти всі звуки у запропонованих словах. Сформувані елементарні навички користування інвентарем під час моделювання ситуацій.

Словник: відро, багор, сокира, лопата, лом.

Матеріал: предмети та інвентар кутка протипожежної безпеки.

1. Екскурсія до кутка протипожежної безпеки.

2. Розглядання інвентарю.

3. Бесіда:

– Чому протипожежний щит та предмети, що знаходяться на ньому, пофарбовані в червоний колір?

– Назвіть відомі вам зображені на щиті предмети. Розкажіть про призначення кожного з них.

Ознайомлення з іншими предметами кутка протипожежної безпеки.

Тема. Коли пожежників не було...

Програмовий зміст. Дати елементарні відомості про протипожежний захист та боротьбу з вогнем.

Словник: гурт, погорілець, пожежа, "червоний півень".

Матеріал: ілюстрації відповідно до теми.

1. Читання фрагментів із книги Т. Кінько, М. Кінько "Наш номер 01".

2. Бесіда за змістом твору про те, як колись боролися з вогнем.

3. Переказування тексту.

4. Ігрова ситуація "Під час пожежі".

Інсценізація уривків із вищеназваної книги.

Тема. Екскурсія до пожежної частини

Програмовий зміст. Познакомити дітей із працівниками пожежної частини, інвентарем, що допомагає гасити вогонь.

Словник: пожежна частина, транспорт, протипожежний щит, пожежник, вогнегасник.

Матеріал: предмети, що знаходяться в пожежній частині.

Ознайомлювальна розповідь працівника пожежної частини.

Бесіда з дітьми на закріплення правил протипожежної безпеки.

Тема. Пожежний транспорт

Програмовий зміст. Ознайомлення дітей із протипожежним транспортом.

Словник: протипожежна машина, потяг, пароплав, насосна станція.

Матеріал: іграшкові машини, ілюстрації різних видів протипожежного транспорту.

1. Актуалізація попередніх знань. Що бачили діти під час екскурсії до пожежної частини?

2. Розглядання та опис іграшкових пожежних машин або ілюстрацій.

Тема. Моделювання ситуативних навичок поведінки

Програмовий зміст. Навчити дітей правил протипожежної безпеки.

Словник: протипожежний щит, багор, пожежа, вогонь, опіки.

Матеріал: атрибути та костюми козенят, кози, ведмедя, лисиці, зайця, олівці, папір.

Підготовча робота. Виставка ілюстрацій із питань пожежної безпеки.

Діти заходять у кімнату, розглядають виставку ілюстрацій і картин на протипожежну тематику. “Мати-коза” запрошує малюків у гості. Проводиться інсценізація казки Т. Коломієць “Козенята і вогонь” (або іншої за вибором педагога).

Примітка. Текст казки Т. Коломієць див. у розділі III “Фольклорні та художні тексти”.

Контрольні питання:

- ◇ Коли вогонь буває злим?
- ◇ Чому виникають пожежі?
- ◇ Яких правил треба дотримуватися, щоб не виникло пожежі?
- ◇ Як потрібно діяти в разі виникнення пожежі?
- ◇ Які є види пожежного транспорту?
- ◇ Які є предмети на протипожежному щиті?
- ◇ За яким номером треба телефонувати, коли виникла пожежа?

БЕЗПЕЧНІ І НЕБЕЗПЕЧНІ ВУЛИЦІ ТА ДОРОГИ

Тема. Засоби пересування

Програмовий зміст. Розширити знання дошкільників про різні види вантажного та пасажирського транспорту.

Словник: збагачення словника назвами різних видів транспорту.

Матеріал: ілюстрації із зображенням засобів пересування, іграшкові машини.

1. Загадування загадок про різні види транспорту.
2. Розглядання іграшкових транспортних засобів.
3. Опис транспортних засобів.
4. Розглядання ілюстрацій, на яких зображений рух транспорту по вулицях.
5. Бесіда за картиною “Вулиці міста”. Який транспорт проїжджає вулицями міста?
6. Ігрова ситуація “Ми – водії”. Закріплення знань про правила руху машин і пішоходів.

Тема. У світі дорожніх знаків

Програмовий зміст. Закріпити знання дітей про дорожні знаки.

Словник: назви різних дорожніх знаків.

Матеріал: комплекти дорожніх знаків.

1. Актуалізація знань дошкільників. Які з показаних дорожніх знаків діти знають?
2. Ознайомлення дошкільників із різними дорожніми знаками.
3. Бесіда про дорожні знаки та їхні функції.

4. Гра на закріплення дорожніх знаків “Знайди такий знак”. (Вихователь відбирає знак і пропонує відповісти на запитання: що він означає, де він встановлюється, з якою метою.)

Тема. Світлофор

Програмовий зміст. Закріпити знання про види транспорту, правила вуличного руху. Продовжити ознайомлення зі світлофором. Вправляти в навичках життєво безпечної поведінки на вулицях і дорогах. Виховувати організованість, дисциплінованість, кмітливість.

Словник: світлофор, перехід, перехрестя, дорожні знаки, тротуар, узбіччя.

Матеріал: серія картин з цієї теми, фольклорні та художні твори, серія дорожніх знаків, атрибути та костюми зайця, лисиці, їжачка, собаки, Буратіно.

Варіант I

1. Актуалізація попередніх знань дітей. Що бачили на вулиці? На чому люди їздять?
2. Загадування загадок про світлофор:
Підморгне зеленим оком – ми йдемо,
Підморгне червоним оком – стоїмо.
3. Розглядання серії картин, бесіда за їх змістом.
4. Бесіда про правила вуличного руху.
5. Розповіді дітей з власного досвіду про спостережувані ними порушення правил переходу вулиці та ігнорування сигналів світлофора.
6. Дидактична вправа “Червоний, жовтий, зелений”.
7. Моделювання поведінки на перехресті (уявні, спеціально створені ситуації).
8. Орієнтовна ситуація. Йшла в дитячий садок дівчинка Оленка зі своїми ляльками, Ведмежатком та Лисичкою. Підійшли до перехрестя. Аж тут загорівся червоний вогник світлофора.
– Не йдіть, – просить Оленка своїх друзів. – Зачекайте, поки зелене світло не загориться.
– А ми швиденько, – відказав Ведмедик. – Та й побігли з Лисичкою на червоне світло.
У цей час їхав дорогою Зайчик на машині. Їхав дуже швидко, та не встиг загальмувати. Трапилась аварія. Зайчик через різке гальмування розбив вушко, Ведмедикові відірвало лапу, а Лисичка залишилася без хвоста. Приїхала “швидка допомога”. Плаче Лисичка. Плаче Зайчик. Плаче Ведмедик. Дуже сумно і боляче Оленці.

Запитання і завдання. Що сталося з іграшками? Чому? Як би мали вчинити звірята?

Підсумок. Запам’ятай правило:

На червоний – стань, на жовтий – дорогу оглянь, а коли зелений буде, перейдуть дорогу люди.

Варіант II

1. Прихід до дітей хлопчика Світлофора.

2. У Світлофоровій школі. Навчання Зайця, Лисиці, Їжака і Буратіно правил для пішоходів. Ознайомлення зі світлофором.

3. Ігрова ситуація. Діти разом із Зайцем, Лисицею, Їжаком та Світлофором “їдуть” в автобусі. Закріпити правила руху транспорту.

4. Ігрова ситуація. На дорозі Собачка грається м'ячем та ще й пісеньку наспівує: “Буду весело стрибати, буду м'ячик підкидати”. Чути шум. М'ячик тріскається. З автобуса виходить Їжачок: “Добре, що хоч ти живим залишився”.

5. Підсумки вихователя про правильну поведінку на вулиці та доцільний вибір місця ігор, розваг.

6. Гра “Червоний, жовтий, зелений”.

7. Правила гри: на зелене світло крокувати, жовте – зупинитись і стояти на місці, червоне – сісти на стілець. Атрибути гри: сигнали світлофора. У грі використовуються такі рядки вірша:

Три сигнали світлофора,
Що накажуть вам – закон.
Червоне світло каже: “Стій”,
А жовте – “Ще не можна”.
Зелене каже: “Йди мерщій” –
Їх слухається кожний.

Тема. Зустріч із працівником ДАІ

Програмовий зміст. Ознайомити з роботою працівника ДАІ.

Словник: жезл, регулювальник.

Попередня робота. Спостереження за роботою міліціонера-регулювальника. Акцентувати увагу дітей на обов'язках, що їх він виконує.

1. Розповідь вихователя. Міліціонер-регулювальник керує рухом транспорту і пішоходів. У руці в нього чорно-біла палиця. Вона називається жезлом.

2. Наголосити на тому, як діє міліціонер-регулювальник. Якщо він підняв жезл угору, сам повернувся до транспорту боком, потім махнув ним перед грудьми, це означає зелений сигнал, і машини можуть їхати. Якщо ж він повернувся до транспорту спиною чи грудьми – проїзд заборонений. Міліціонер підіймає жезл угору – подає сигнал “Увага!”.

3. Зустріч із працівником ДАІ.

4. Розповідь працівника ДАІ про свої обов'язки.

Тема. Правила вуличного руху

Програмовий зміст. Розширити знання про навколишнє середовище, формувати орієнтацію у просторі, познайомити з дорогою, вулицею, тротуаром та сигналізацією машин. Закріпити знання про двосторонній та односторонній рух.

Словник: перехрестя, поворот, світловий сигнал, транспорт, водій.

1. Екскурсія до перехрестя.

2. Спостереження за рухом транспорту. Поняття про одно- та двосторонній рух транспорту.

3. Ознайомлення дітей зі світловою сигналізацією машин; якщо машина повертає ліворуч, засвічується сигнал з лівого боку, якщо праворуч – з правого. Пішоходи повинні уважно слідкувати за світловою сигналізацією машин.

4. Практичне закріплення знань в ігровій ситуації “Вулиця, транспорт і пішоходи”.

Тема. Правила для пішоходів

Програмовий зміст. Розширити знання дітей про правила поведінки на вулиці.

Словник: пішохід, пішохідний перехід, тротуар, правила дорожнього руху.

Бесіда:

– Як називаються люди, що йдуть по вулиці?

– Як треба йти по вулиці?

– З якого боку необхідно йти по тротуару?

– Де можуть люди переходити дорогу?

– Як називається дорожній знак, що вказує на місце переходу вулиці?

– Чи потрібний світлофор? Якщо так, пояснити для чого.

Контрольні питання:

- ◇ Кого називають пішоходами?
- ◇ Де повинні ходити пішоходи?
- ◇ Що таке перехрестя?
- ◇ Де пішоходи можуть переходити вулицю?
- ◇ Як позначаються пішохідні переходи на вулиці?
- ◇ Які сигнали світлофора знаєте?
- ◇ Що означає кожен із сигналів світлофора?
- ◇ Де можна їздити на дитячому велосипеді? Чому не можна їздити на велосипеді по тротуару чи дорозі?
- ◇ Чому не можна без супроводу дорослих виходити на вулицю?
- ◇ Що робить регулювальник?
- ◇ Кого називають пасажиром?
- ◇ Чому не можна висовувати голову, руку у вікно, коли їдете в автобусі, тролейбусі чи в іншому транспорті?
- ◇ Чи можна розмовляти з водієм під час руху автобуса?
- ◇ Чи можна ходити по салону автобуса, якщо він рухається?
- ◇ Чи можна в автобусі голосно розмовляти, кричати та ін.?

НЕБЕЗПЕКА В ПРИРОДІ

Тема. Екскурсія до парку (лісу, водойми)

Програмовий зміст. Розкрити дітям багатства природного середовища; виховувати любов до природи та бережне ставлення до неї; закріпити знання про поведінку в довкіллі.

Словник: збагачення словника назвами рослин (тварин).

Матеріал: природне оточення.

1. Актуалізація знань про найближче природне середовище.
2. Дидактичні ігри з еколого-валеологічним змістом.
3. Цілеспрямовані спостереження.
4. Використання загадок, прислів'їв, приказок, народних прикмет.
5. Бесіда про поведінку в даному природному середовищі.

Тема. Отруйні рослини

Програмовий зміст. Дати поняття про корисні та отруйні рослини. Навчити розпізнавати їх як на малюнках, так і в природі. Виробити навички безпечної поведінки з різними рослинами.

Словник: беладона, белена, вороняче око.

Матеріал: гербарії, ілюстрації.

1. Читання уривків із книги В. Терлецького “Дивовижне у світі рослин”.
2. Бесіда за змістом.
3. Розв’язання проблемних ситуацій. (Див.: Калуська Л. Допоможи собі сам. – Івано-Франківськ, 2000).

Тема. Гриби їстівні та отруйні

Програмовий зміст. Ознайомити з грибами. Вчити розрізняти гриби за зовнішніми ознаками як у натуральному вигляді, так і за малюнком (їстівні та отруйні). Закріпити знання кольорів (коричневий, червоний, жовтий), математичні поняття про кількісну та порядкову лічбу, виробляти навички порівнювати різні форми грибів. Розвивати мовлення.

Словник: боровик, підосиновик (народна назва – червоняк), опеньки, лисички, їстівні, отруйні.

Матеріал: ілюстрації.

Ігрова ситуація. Імпровізований потяг везе до “лісу”.

Мета і ціль “поїздки” висловлюється віршованими рядками:

Наш потяг рушає,
Вагони біжать.
А в потязі нашім
Малюють сидять.
А ось і зупинка:
Пора нам вставати.
Підемо у лісочок
Грибочки збирати.

(Діти виходять і потрапляють на лісову галявину з грибочками. Розглядання грибів, описи, лічба, порівняння за формою, кольором, їх придатністю до споживання.)

Тема. Коли киця сердиться

Програмовий зміст. Закріпити знання про кішку, її зовнішній вигляд, спосіб харчування, звички. Навчати правил безпечної поведінки з кішкою.

Словник: кішка, шерсть, кігті, дибки.

Матеріал: ілюстрації, іграшковий котик.

1. Народна мудрість про кішку. Читання художніх творів.
2. Спостереження за кішкою.
3. Розглядання кішки та складання розповіді про її зовнішній вигляд.
4. Розповідь про поведінку кішки в різних ситуаціях.
5. Бесіда про безпечні контакти з кішкою.

Тема. Собака – друг людини

Програмовий зміст. Закріпити знання про собаку, її зовнішній вигляд, спосіб життя та звички. Виробити навички безпечної поведінки при контактах із собакою.

Словник: собака, звичка.

Матеріал: ілюстрації.

1. Розглядання ілюстрацій.
2. Опис зовнішнього вигляду собаки.
3. Розповіді з власного досвіду про своїх улюбленців – собак.
4. Узагальнена розповідь вихователя про звички собак.
5. Бесіда про дотримання правил гігієни при догляді за собакою та безпечної поведінки при контактах із нею.

Тема. Морські тварини

Програмовий зміст. Ознайомити з морськими тваринами та правилами поведінки при зустрічах із ними.

Словник: морський дракончик, медуза.

Матеріал: ілюстрації.

1. Розглядання ілюстрацій. Упізнавання дітьми знайомих морських тварин.
2. Бесіда про морських тварин.
3. Розповіді з власного досвіду про зустрічі з морськими тваринами.
4. Ігрові ситуації для вироблення навичок поведінки з морськими тваринами.

Тема. Вода

Програмовий зміст. Дати поняття про важливість води для життя. Познайти з різними її станами. Виробити навички безпечної поведінки під час купання у водоймах, ковзання на льоду, коли вода кипить або на даху висять бурульки.

Словник: бурулька, острі, пара, лід, ополонка, крига.

Матеріал: ілюстрації.

1. Бесіда про воду та її значення для життя. Звичаї, традиції, пов’язані з водою.
2. Різні стани води (рідкий, твердий, газоподібний) та правила поведінки на водоймах, льоду, з бурульками, коли вода закипає.

Тема. Сонце

Програмовий зміст. Ознайомлення зі звичаями, традиціями, пов’язаними із сонцем. Сонячні промені добрі, лагідні й сердиті. Вироблення навичок поведінки на сонці, надання першої допомоги при сонячних опіках.

Словник: сонце, опіки, тепловий удар.

Матеріал: художні тексти, ілюстрації.

1. Бесіда про сонце. Використання фольклорних та художніх текстів.
2. Корисні та шкідливі сонячні промені.
3. Ознайомлення з правилами перебування на сонці, надання першої допомоги при сонячних опіках.

Тема. Земля

Програмовий зміст. Виховувати бережне ставлення до землі. Навчати доцільно безпечної поведінки в довкіллі.

Словник: земля, босоніж, друзки розбитого скла, уламки предметів.

Матеріал: ілюстрації, предмети, які часто лежать на землі і можуть завдати шкоди здоров'ю.

1. Ознайомлення зі звичаями, пов'язаними з рідною землею.
2. Бесіда про оздоровчі фактори землі.
3. Розглядання ілюстрацій із зображенням забруднення землі.
4. Аналіз ситуацій про шкоду для здоров'я, коли люди не бережуть землю.
5. Узагальнювальна бесіда про бережне ставлення до землі, недопустимість її забруднення різними відходами, життєво безпечну поведінку.
6. Розучування вірша.

В землі – наше коріння,
В землі – наша сила
І сила в плечах.
Земля нагодує, намилує,
Додасть більше сили.
Ти тільки для неї себе не жалій.

Тема. Радіація

Програмовий зміст. Дати поняття про радіацію, її користь та шкоду для здоров'я. Виробляти елементарні навички поведінки у випадку загрози радіаційного зараження.

Словник: радіація, радіаційне зараження, струм, енергія.

Матеріал: ілюстрації.

1. Бесіда: Що таке радіація? Пояснення про радіацію, яку не можна побачити очима ані відчутти на смак і нюх. Про її наявність можуть засвідчити лише спеціальні прилади, якими її вимірюють.
2. Радіація існує скрізь та в усьому: в космосі, землі, рослинах, тваринах, навіть у кожній людині. Сильніша радіація в горах та глибоко в землі.
3. Користь радіації (медичні обстеження, флюорографія, допомагає визначити поклади нафти та інших корисних копалин, є джерелом світла і тепла (атомні електростанції).
4. Шкідливість радіації. Інформація (доступна для дітей) про вибух на Чорнобильській АЕС.

5. Правила безпечної поведінки в зоні радіаційного забруднення:

- ◇ не вживати свіжого молока;
  - ◇ не вживати сирих яєць;
  - ◇ обов'язково довго проварювати їжу;
  - ◇ не збирати в лісі грибів та ягід;
  - ◇ для зменшення радіації в організмі людини необхідно вживати більше овочів та фруктів яскравого забарвлення: шипшину, малину, обліпиху, чорну смородину, виноград, цитрусові, яблука, груші, вишні, капусту, буряк, моркву, гарбуз, квасолю, горох тощо.
6. Поведінка у випадку радіаційного зараження:
- ◇ якщо відсутні дорослі, необхідно зачинити вікна та ін.;
  - ◇ одягнутися так, щоб захистити тіло, не залишивши оголеними його ділянки;
  - ◇ закрити рот тканиною або рукавом одягу;
  - ◇ звернутися до дорослих (сусідів, знайомих, родичів та ін.). Якщо загроза шкідлива:
  - ◇ зняти одяг і витрусити, дати дорослим для санітарної обробки;
  - ◇ полоскати впродовж 3–5 хв рот, випльовуючи воду;
  - ◇ почистити зуби;
  - ◇ оголені частини тіла протерти вологими тампонами або просто полотняною.

Тема. Землетрус

Програмовий зміст. Дати поняття про землетрус, його природне виникнення, можливі наслідки землетрусу.

Словник: землетрус, руйнування, обвали, тріщини в землі та будинках.

Матеріал: ілюстрації.

1. Розгляд ілюстрацій. Бесіда за змістом ілюстрацій.
2. Ознайомлення з правилами поведінки у випадку загрози землетрусу.
3. Моделювання ситуації в процесі будівельних ігор.

Тема. Аварія

Програмовий зміст. Дати поняття про можливі аварійні ситуації. Навчити елементарних навичок поведінки в аварійних ситуаціях.

Словник: аварія, рятувальники.

Матеріал: ілюстрації.

1. Розглядання ілюстрацій. Бесіда за їх змістом.
2. Ознайомлення з правилами поведінки в різних аварійних ситуаціях.

Тема. Повінь

Програмовий зміст. Дати пояснення такого явища, як повінь, причини її виникнення та наслідків для людей. Виробляти вміння поводитись у таких ситуаціях.

Словник: повінь.

Матеріал: ілюстрації.

1. Розглядання ілюстрацій та бесіда за їх змістом.

2. Читання оповідання Ю. Старостенка “Повінь”.
3. Розглядання картини “Дідусь Мазай та зайці”.
4. Вироблення правил поведінки у випадку загрози повені.

Тема. Гроза

Програмовий зміст. Ознайомити дітей із явищем грози та правилами поведінки під час грози.

Словник: гроза, блискавка, грім.

Матеріал: ілюстрації.

- ◊ *Бесіда:* Чи бачили ви грозу? Чим супроводжується гроза?
- ◊ Розглядання ілюстрацій.
- ◊ Складання розповіді за картиною М. Пимоненка “Перед грозою”.
- ◊ Куди треба ховатися під час грози?
- ◊ Дидактична гра “Можна – не можна” (ставати під високе дерево під час грози, тримати відчинене вікно, вмикати електричні прилади та ін.).

Контрольні питання:

- ◊ Опишіть свою поведінку під час перебування на березі річки, у лісі, лузі.
- ◊ Чи можна куштувати невідомі рослини? А незрілі зелені фрукти та овочі?
- ◊ Які гриби ви візьмете в кошик?
- ◊ Чому кішка і собака не завжди є друзями? Яку лінію поведінки ви виберете, коли поруч будуть чужі кішка або собака?
- ◊ Як поведетеся при зустрічі з морськими тваринами?
- ◊ Яких правил поведінки на сонці варто дотримуватися?
- ◊ У яких випадках вода може зашкодити здоров’ю?
- ◊ Яку пораду ви дасте татові і мамі, коли почнеться гроза?

ОРІЄНТОВНЕ ПЛАНУВАННЯ ТИЖНІВ БЕЗПЕЧНОЇ ПОВЕДІНКИ

Для забезпечення системності в роботі пропонуємо орієнтовне планування тижнів безпечної поведінки. Вони будуть підсумком знань, одержаних дітьми з порушеної проблеми. Рекомендуємо проводити їх один раз у квартал відповідно до пір року.

Кожний день тижня безпечної поведінки повинен підсумовувати знання дітей одного із розділів програми з ОБЖД. Так, щопонеділка – “Середовище людей і предмети навколо”; щовівторка – “Вогонь – друг, вогонь – ворог”; щосереди – “Безпечні вулиці і дороги”; щочетверга – “Природа – мати, коли ти добре знаєш її”; щоп’ятниці – “День безпеки” (дозвілля та розваги, спрямовані на закріплення знань, умінь та навичок, які пропонувалися дошкільникам упродовж днів тижня).

ОСІНЬ

Понеділок

Середовище людей і предметний світ

Ранок

1. Розмова з дітьми про проведений вихідний день.
2. Індивідуальна бесіда на тему “І всі найрідніші люди”.
3. Дидактична гра “Де живуть звірята, де живуть малята?”

Заняття

1. Дитина і навколишній світ. Екскурсія по кімнаті. Ознайомлення з функціональним призначенням різноманітних предметів. Дидактичні ігри: “Що з чого зроблено?”, “Що для чого?”
2. Мовленнєве спілкування. Складання розповіді “Свої та чужі люди”. Удосконалення звуковимови, збагачення словника. Ігрова ситуація “Вам подзвонили”.
3. Малюнок “Мої найрідніші”.

Прогулянка

1. Екскурсія. Ознайомлення з обладнанням на території дошкільного закладу та правилами безпечної поведінки при його використанні.
2. Спостереження за спілкуванням та поведінкою людей.
3. Моделювання безпечної поведінки з людьми та предметами.

Друга половина дня

1. Художня праця дітей. Ознайомлення з матеріалами, інструментами та технікою безпеки.
2. Індивідуальні бесіди з дітьми щодо безпечної поведінки з різними предметами.
3. Прислів’я та приказки про особливості характеру людей, загадки про предмети.
4. Розв’язання умовних проблемних ситуацій на закріплення правил поведінки та користування різними предметами.

Вівторок

Вогонь – друг, вогонь – ворог

Ранок

1. Вивчення та закріплення вивчених раніше прислів'їв і приказок про вогонь та пожежу.

2. Дидактична гра “Торить – не горить”.

Заняття

1. Художня література. Читання вірша В. Загороднюка “Його величність – сірничок”.

2. Мовленнєве спілкування. Бесіда про шкоду та користь сірника. Збагачення словника, вправлення у звуковимові.

Прогулянка

1. Екскурсія до пожежної частини.

2. Розв'язання проблемних ситуацій: “Чому виник вогонь?”, “Як зарадити біді?”

3. Рухлива гра “Ми – пожежники”.

Друга половина дня

1. Гра-лабіринт “Яка машина швидше погасить вогонь?”

2. Інсценізація казки “Кицьчин дім”.

Середа

Безпечні вулиці та дороги

Ранок

1. Бесіда про транспорт, на якому діти прибули в дитячий садок.

2. Дидактична гра “На чому люди їздять?”.

Заняття

1. Дитина і навколишній світ. У світі дорожніх знаків.

2. Математика. Геометричні фігури. Закріплення дорожніх знаків.

3. Мовленнєве спілкування. Правила вуличного руху для пішоходів. Звуковимовна. Граматична будова мовлення. Словник.

Прогулянка

1. Екскурсія до перехрестя. Спостереження за рухом машин. Закріплення правил вуличного руху для пішоходів і машин.

2. Рухлива гра “Горобчики та автомобіль”.

Друга половина дня

1. Прислів'я, приказки, загадки про машини, дорожній рух.

2. Сюжетно-рольова гра “Пішоходи і транспорт”.

Четвер

Природа – мати, коли ти добре знаєш її

Ранок

1. Спогади про літо. Індивідуальні бесіди з дітьми.

2. Дидактична вправа “Корисно і шкідливо”.

3. Розглядання ілюстрацій на природничу тематику.

Заняття

1. Мовленнєве спілкування. Зв'язне мовлення. “Люби землю плідну, як матір рідну”. Ознайомлення з правилами життєво безпечної поведінки в природному довкіллі.

2. Дитина і навколишній світ. Небезпечні рослини. Гриби їстівні та отруйні.

3. Малювання. Гриби під дубом.

Прогулянка

1. Екскурсія до парку (лісу, водойми).

2. Моделювання навичок поведінки в довкіллі.

Друга половина дня

1. Прислів'я, загадки про явища та об'єкти природи, за якими діти спостерігали на прогулянці під час екскурсії.

2. Сюжетно-рольова гра “Швидка допомога”.

3. Моделювання навичок надання допомоги самому собі та іншим при порізах і забоях, невдалих контактах з об'єктами природи.

4. Перегляд діафільму за казкою К. Чуковського “Айболить”.

П'ятниця

Осінні розваги “День безпеки”

ЗИМА

Понеділок

Середовище людей і предметний світ

Ранок

1. Бесіда про родину, своїх і чужих людей.

2. Ігрова вправа “Вам подзвонили”.

3. Розглядання картинок небезпечних предметів із зображенням життєво небезпечних ситуацій, які виникають під час святкування Нового року (бенгальські вогні, свічки, скляні іграшки, електрогрілянди тощо).

Заняття

1. Мовленнєве спілкування. Розповідь казки про розумне поросятко. Складання творчої розповіді на тему “Сам вдома”.

2. Малювання. Сюжетне малювання за мотивами казки про розумне поросятко.

Прогулянка

1. Прислів'я та приказки про людські стосунки.

2. Спостереження за поведінкою незнайомих людей.

Друга половина дня

Інсценізація казки “Вовк і семеро козенят” або “Котик і Півник”.

Вівторок

Вогонь – друг, вогонь – ворог

Ранок

1. Розглядання картинок про причини пожежі під час святкування Нового року.
2. Дидактична гра “Хто кому телефонував при пожежі”.
3. Бесіда про побутові електроприлади.

Заняття

1. Художня література. Читання уривків із книги Т. Кінько, М. Кінько “Наш номер 01”. Бесіда за змістом.
2. Дитина і навколишній світ. Екскурсія в куточок протипожежної безпеки. Ознайомлення з предметами, розташованими на щиті протипожежної безпеки.
3. Мовленнєве спілкування. Збагачення словника словами-назвами предметів, дій та ознак на протипожежну тематику. Складання розповідей за картинками (або з власного досвіду) про причини виникнення пожежі. Правила поведінки під час пожежі.
4. Образотворча діяльність. Малювання пожежної машини.

Прогулянка

1. Екскурсія в пожежну частину.
2. Рухлива гра “Ми – пожежники”.

Друга половина дня

1. Бесіда-розвага “Вогонь – друг, вогонь – ворог”.
2. Розглядання ілюстрацій із зображенням пожежного транспорту.
3. Моделювання ігрових ситуацій на вироблення навичок правильно викликати службу пожежної безпеки та вибирати лінію поведінки.

Середа

Безпечні вулиці та дороги

Ранок

1. Народна мудрість про зиму, зимові явища та розваги.
2. Індивідуальні бесіди з дітьми про незручність пересування по слизькій дорозі.

Заняття

1. Дитина і навколишній світ. Види транспорту. Машини спеціального призначення (наприклад, снігоочишувальні).
2. Мовленнєве спілкування. Наш друг – світлофор. Збагачення словника. Вправління у вимові звуків. Зв’язне мовлення.

Прогулянка

1. Екскурсія вулицею міста після снігопаду.
2. Ознайомити з роботою дорожніх служб після снігопаду. Спостереження за роботою снігоочишувальних машин.
3. Закріпити правила вуличного руху.

4. Рухлива гра “Глибокі сліди”.

Друга половина дня

1. Сюжетно-рольова гра “Водії та пішоходи”.
2. Дидактична гра “Як правильно повинні вчинити діти?”
3. Розв’язання проблемних ситуацій, лабіринтів, ребусів.

Четвер

Природа – мати, коли ти добре знаєш її

Ранок

1. Пригадування прислів’їв і приказок про воду.
2. Мої друзі – кіт і собака. Розповіді дітей. Правила поведінки з домашніми тваринами.

Заняття

1. Рідна природа. Різні стани води. Організація дослідної роботи.
2. Мовленнєве спілкування. Безпечні зимові розваги. Складання розповідей за серією картин “Допоміг” або “Зимові розваги”. Формування граматично правильного зв’язного мовлення. Знайомити з правилами катання на санчатах, лижах, на льодових доріжках та біля проїжджої частини дороги.

Прогулянка

1. Спостереження за роботою дворників, що посипають пішохідну та проїжджу частини вулиці піском. Небезпека на вулицях після снігопаду (слизько, звисають бурульки).
2. Організація дослідно-пошукової діяльності. Властивості снігу, льоду. Бесіда про те, чому не можна кидатися сніжками з мокрого снігу та льодянками, брати в рот сніг або крижану бурульку.
3. Рухливі ігри: “Яка сніжка далі полетить?”, “Яка сніжка боляче б’є?”

Друга половина дня

1. Читання казки “Зайчикові цукерки”. Переконати дітей у небезпеці смокання бурульок та льодяних кульок.
2. Драматизація казки “Умій почекати” або “Лисичка-Сестричка та Вовк-Панібрат”.

П’ятниця

Зимові розваги та день безпеки

ВЕСНА

Понеділок

Середовище людей та предметний світ

Ранок

1. Бесіда “Моя сім’я” (свої і чужі люди).
2. Індивідуальна робота: добери лагідні слова для своїх рідних.
3. Ігрова вправа “Предмети, які без дозволу дорослих не можна брати”.

Заняття

1. Мовленнєве спілкування. Складання творчих розповідей “Сам удома”.
2. Дитина і навколишній світ. Небезпечна кімната (небезпечні предмети побуту: електроприлади, гострі предмети, ліки, мийні засоби, відчинені вікна, балконні двері).

Прогулянка

Спостереження за колючими кущами, що їх гілки оголилися після листопаду: шипшина, глід, терен, акація. Звернути увагу на інші небезпечні предмети, які сховані під опалим листям: дрід, гілки, розбите скло.

Друга половина дня

1. Моделювання навичок ведення телефонної розмови, безпечної поведінки в процесі організації сюжетно-рольових ігор “Сім’я”, “Швидка допомога”.
2. Художня праця. Виготовлення намиста. Нанизування плодів горобини, вчити дітей техніки безпеки при користуванні голкою.

Вівторок

Вогонь – добрий, вогонь – злий

Ранок

1. Розглядання іграшкових машин та ілюстрацій із зображенням пожежного транспорту.
2. Дидактична гра “Що потрібно пожежникам для роботи?”

Заняття

1. Художня література і мовленнєве спілкування. Читання художніх творів про вогонь. Складання розповідей за серією картин “Зайченята і вогонь”. Закріпити знання дітей про причини виникнення пожежі. Уточнити знання про правила протипожежної безпеки та надання першої допомоги при опіках.

2. Фізкультура. Сюжетне тематичне заняття “Пожежники” (комплекс загальнорозвивальних вправ, закріплення основних рухів, ігри-естафети, підпорядковані темі “Пожежники”).

Прогулянка

1. Екскурсія до пожежної частини.
2. Розглядання пожежного транспорту.
3. Бесіда з працівниками пожежної частини.

Друга половина дня

1. Читання казки “Про червоного півня”.
2. Прислів’я, приказки, загадки з цієї теми.
3. Моделювання ситуацій із метою навчання користуватися сірниками, легкозаймистими речовинами та матеріалами; вироблення навичок поведінки у випадку пожеж, опіків.

Середа

Безпечні вулиці та дороги

Ранок

1. Дидактична гра “Азбука міста”. Закріпити знання про дорожні знаки.
2. Розглядання картин про зайця-велосипедиста. Закріпити знання про правила їзди на велосипеді.

Заняття

1. Математика. Дорожні знаки у вигляді геометричних фігур (попереджувальні, заборонні та інформативно-вказівні). Величина (порівняння за розмірами). Кількісна і порядкова лічба. Суміжні числа.
2. Дитина і навколишній світ. Світлофор. Ознайомлення зі світлофором та його функцією.
3. Мовленнєве спілкування. Формування граматично правильного мовлення. Збагачення словника. Бесіда за картиною “Вулиці міста”. Розвиток зв’язного мовлення при складанні дітьми творчих розповідей про світлофор та його функції.

Прогулянка

1. Цільова прогулянка-екскурсія вулицями міста.
2. Рухлива гра “Горобчики та автомобіль”.
3. Рольова гра “Пішоходи і транспорт”.

Друга половина дня

1. Зустріч з працівниками ДАІ.
2. Спільні з працівником ДАІ ігри на закріплення правил дорожнього руху.

Четвер

Природа – мати, коли ти добре знаєш її

Ранок

1. Розглядання серії картинок про стихійні лиха (повінь, гроза, землетрус, аварія та ін.).
2. Гра-лабіринт “Допоможи їжачкам вибратися з небезпеки”.

Заняття

1. Дитина і навколишній світ. Ознайомлення з небезпекою для життя у випадку стихійного лиха: радіації, аварії, землетрусу, повені, грози; вироблення навичок поведінки.
2. Мовленнєве спілкування. Складання розповідей за серією картин про стихійні лиха.

Прогулянка

1. Спостереження за таненням снігу, утворенням рівчаків. Порівняння процесу утворення великих калюж у зв’язку з повінню.
2. Рухливі ігри: “З купини на купину”, “Повінь” (лазіння по драбині).
3. Індивідуальні бесіди про правила поведінки в зоні стихійних лих.

Друга половина дня

1. Народна мудрість про користь і небезпеку сонця, повітря, води.
2. Сюжетно-рольові ситуативні ігри (“Повінь”, “Радіація”, “Троза”, “Землетрус”, “Аварія”), спрямовані на вироблення навичок поведінки в різних ситуаціях.

П’ятниця

Весняні розваги “День безпеки”

ЛІТО

Понеділок

Середовище людей та предметний світ

Ранок

1. Дидактична вправа “Хто живе поруч з тобою?” Бесіда про доброзичливі взаємини з рідними та близькими людьми.
2. Дидактична мовна вправа “У світі ввічливих слів”. Закріпити правила культури спілкування.

Заняття

1. Дитина і навколишній світ, мовленнєве спілкування, художня література. Дидактичні ігри, спрямовані на формування безпечної поведінки з різними предметами. Збагачення словника назвами предметів. Дотримання граматично правильного мовлення при складанні речень різних синтаксичних конструкцій.
2. Використання прислів’їв, приказок, загадок при ознайомленні з різними предметами.

Прогулянка

1. Праця на городі. Ознайомлення з городнім інвентарем та правилами користування ним.
2. Спостереження за взаєминами між дітьми та дорослими у процесі сюжетно-рольових ігор “Сім’я”, “Дитячий садок” та ін.
3. Розв’язання проблемних ситуацій, що стосуються контактів із чужими людьми як удома, так і на вулиці.

Друга половина дня

Інсценізація казки “Вовк і семеро козенят”. Моделювання навичок поведінки, коли вдома немає дорослих.

Вівторок

Вогонь – друг, вогонь – ворог

Ранок

1. Прислів’я та приказки про вогонь і пожежу.
2. Розглядання ілюстрацій на протипожежну тему, бесіда за їх змістом.

Заняття

Художня література і мовленнєве спілкування. Читання уривків з книги

Т. Кінько, М. Кінько “Наш номер 01”. Збагачення словника, формування граматично правильного мовлення під час бесіди за змістом прочитаного.

Прогулянка

Екскурсія до пожежної частини. Закріплення знань про пожежний транспорт, працю пожежників.

Друга половина дня

1. Опіки як наслідок пожежі. Вироблення елементарних навичок щодо надання допомоги самому собі та іншим у випадку опіків.
2. Розв’язання проблемних завдань та ситуацій.

Середа

Безпечні вулиці та дороги

Ранок

1. Фольклор і народна мудрість про транспорт та правила вуличного руху.
2. Дидактичні ігри та вправи, спрямовані на закріплення правил вуличного руху.

Заняття

1. Дитина і навколишній світ. Транспорт на нашій вулиці. Дидактична гра “На чому люди їздять?”
2. Розвиток зв’язного мовлення. Складання розповідей із власного досвіду про дотримання правил переходу вулиці.

Прогулянка

1. Екскурсія до перехрестя. Закріплення правил вуличного руху.
2. Ознайомлення з роботою регулювальника та світлофора.

Друга половина дня

1. Читання уривків із книги О. Дорохова “Зелений... Жовтий... Червоний...” Бесіда за змістом прочитаного.
2. Інсценізація уривків пропонованої книги. Моделювання навичок поведінки на вулиці в ігрових ситуаціях.

Четвер

Природа – мати, коли ти добре знаєш її

Ранок

1. Фольклорні та художні тексти про сонце, повітря, воду, рослини, тварини.
2. Дидактична гра “Лікує зелений колір”. Закріпити знання про лікувальні властивості першої зелені (петрушки, зеленої цибулі, кропиви та ін.).

Заняття

1. Художня література. Читання казки “Про те, як Круть лікував Вертя”. Бесіда про небезпеку використання дітьми лікарських препаратів та інших речовин (наприклад, мийних засобів) без дозволу дорослих.
2. Рідна природа, Земля – наша мати, тож умій про неї дбати. Закріплювати знання дітей про фактори забруднення повітря та землі. Ознайомлення з морськими тваринами та правилами поведінки при зустрічах із ними.

Прогулянка

Експерсія до водойми. Закріплення правил перебування на повітрі, у воді, під сонячними променями. Формування культурної поведінки в природному довкіллі.

Друга половина дня

1. Розглядання картин, де є предмети, споруди, що забруднюють навколишнє середовище.

2. Праця на майданчику. Виховання бережного, турботливого ставлення до землі.

3. Читання оповідання В. Сухомлинського “Ніхто не побачить”, казок про рослини, тварин. Бесіда про безпечну поведінку при контактах із тваринами та рослинами.

П'ятниця

Літні розваги “День безпеки”

ФОЛЬКЛОРНІ ТА ХУДОЖНІ ТЕКСТИ

Середовище людей

Прислів'я, приказки

- Який гість, така йому і честь.
- З добрим дружись, а лихого стережись.
- Не знаєш броду, не лізь у воду.
- Мухи та комарі кусають до пори, а для лихого людини нема ні пори, ні години.
- Не відчиняй двері, як не знаєш кому.
- Замок та ключ не зроблені для чесних рук.

Предмети навколо

Прислів'я та приказки

- Хоч голка шиє, та пальці коле.
- Не пхай пальці межі двері, а чоло у вікно.

Загадки

Маленького росту я,
Тоненька і гостра.
Носом шлях я пробиваю,
За собою слід лишаю.

(Голка)

Тримається подружка
За моє маленьке вушко.
Стежкою одною
Все біжить за мною.

(Голка з ниткою)

Я блискуча, гостренька,
Маю вушко маленьке,
За собою несучу
Довгу, довгу косу.

(Голка)

Я чотири зуби маю,
Кожен день за стіл сідаю,
Та нічого не з'їдаю.
Хто зі мною за столом грається,
Той здоров'я позбувається.

(Виделка)

Маю руку, та не можу нею брати,
Лезо гостре, можу все ним розрізати.
Будьте чемні ви зі мною
Й лезо не беріть рукою.
Відгадайте, хто я є
І яке ім'я моє?

(Ніж)

Скоромовка

Ножичку, ножичку,
Виріж нам ложечку.

Розумні рученята

В мене голочка слухняна,
День і ніч працює зрана,
Щоб квітки на рукаві
Зацвітали, мов живі.
Вміє голка вишивати
Вміє голка церувати,
Підрубити фартушок,
Помережить рушничок.
Швидко голочка тікає,
Нитка голку доганяє.
Спритна голочка та вміла:
Що не зробить – все до діла.

Зшила голка для сестрички
Дві кофтини до спіднички.
Зшила братику труси: –
На здоров'ячко носи!

Хвалить мама, хвалить тато: –
Ой, розумні рученята! –

Я сміюся: – Це не я,
Це все голочка моя.

І. Кульська

Пожежна безпека

Прислів'я

- Від маленького сірника – велике лихо.
- Коробка сірників, хоч і мала, багато може спричинити зла.
- Сірниками грався – лиха набрався.
- З маленької іскри великий вогонь буває.
- Мокре не горить.

Загадки

Без рук, без ніг, а вгору повзе. *(Вогонь)*
Шипить, злиться, води боїться. *(Вогонь)*

З язиком, але не лається.
Без зубів, але кусається.

(Вогонь)

Білі, здорові, усі чорноголові. *(Сірники)*

Сплять сумирно донечки
У хатинці-скриньочці.
У маленьких донь
В голові вогонь.

(Сірники)

Хвостом воду бере, хвостом випускає,
Як вогонь розбушувався,
Його поливає.

(Пожежна машина)

Лежать у порядку
Дерев'яні малютки;
Сидять у коробці
Укупочці хлопці.
Хто хоче світити –
Готові служити.
Не беріте, діти,
Їх на забавки,
Бо можна згоріти.
Що це?

(Сірники)

Хвіст дерев'яний, залізний рот, скрізь вистачає мені турбот. *(Сокира, кирка)*

Грушка, не грушка, вушко, ще й дужка.
Порожнє бринчить, а повне мовчить.

(Відро)

Я всюди рвуся напролом, тому й зовуся просто... *(Лом)*

Спішить, сурмить: – Дорогу дай! –
Моргає синім оком.

Примчиться вчасно – і біда,
Людей обійде боком.

(Пожежна машина)

Лишає він страшні сліди, усе він пожирає.
А як даси йому води, відразу помирає.

(Вогонь)

Маю довгу шию, маю два носи,
Все з вогню дістану,
Тільки попроси.

(Багор)

Козенята та вогонь

Вогонь працював у Кози у печі –
Варив їй куліш, випікав калачі.
Вона ж годувала щоранку малят –
Трійко біленьких своїх козенят.
Ось мамі вже з дому рушати пора.
Лишається в хаті сама дівтора.
– Ми будемо слухняні! – синок запевня.
Куди ж це найменше спішить козеня?
Воно потихеньку взяло сірники
І вогник маленький пускає між тріски:
– Ану, як у мамі моєї, гори! –
І ось уже дим потягнувся догори...
Сердитий вогонь розходивсь, готить!
Сестричка з найменшим сховались умити.
А брат не злякався: – “01” – подзвоню!
Врятують пожежники нас від вогню!
– Алло! Загорілася хата в Кози!
Адреса: Діброва, провулок Лози,
А номер в нас другий. Скоріше сюди!
Мерщій порятуйте од злої біди!
Спішили сусіди – Лисиця й Ведмідь,
І Заєць – відомий усім скорохід.
І мчали в машині ген-ген із гори

Пожежники вмілі і мужні Бобри,
Вогонь не давався, пручався, шипів,
Сердитий вогонь погасать не хотів –
Не дуже він любить сидіть у печі,
Варити куліш і пекти калачі.
Пожежу згасили. Живі малюки.
І каже Бобер: – Не беріть сірники! –
І мовить Коза: – Пам'ятайте завжди,
Що гра із вогнем призведе до біди!

Т. Коломієць

Вогонь і вода

Вогонь із Водою хотів подружити.
– Чого б нам у дружбі не жити?
Ну справді, Водичко, хіба ми не пара?
Та раптом з Водички – сама тільки пара...
– Водо, Водичко, куди ти поділась?!
Більше Водичка з Вогнем не водилась.

Вогонь

Хлоп'ята гралися сірниками. Раптом найстаршому з них вдалося підпалити купу пожухлої трави. Вогонь весело спалахнув і, перестрибуючи з кущика на кущик, побіг до узлісся. З'явився Грайлик-Вітерець і зі всією силою погнав його на зелені кущі та дерева. Затріпотіли в безжалісному вогні зелені листочки, заплакали, застогнали від болю дерева, кущі. Нікого не пошкодував вогонь, ніхто не зміг вблагати для себе життя...

Перебуваючи в лісі, полі, на луках, не розпалюйте багаття, не підпалюйте сухої трави, купи сухого хмизу. Для природи немає нічого жакливішого, ніж вогонь. У ньому гинуть жаби, ящірки, їжаки, гнізда птахів, мільйони комах, насіння рослин і самі рослини. Оголений випалений ґрунт – це болючі рани на тілі Землі.

Любий друже! Запам'ятай! Вогонь для природи – ворог!

О. Орач

ПРАВИЛА ВУЛИЧНОГО РУХУ

Загадки

Біжать чотири брати і один одного не можуть догнати. *(Колеса).*

Підморгне зеленим оком – ми йдемо,

Підморгне червоним оком – стоїмо. *(Світлофор)*

Я шлях вкажу надійний,

Де небезпек нема.

Бо триколірне око

Я маю недарма.

(Світлофор)

ПРИРОДА – МАТИ, КОЛИ ДОБРЕ ЗНАЄШ ЇЇ

Прислів'я

- Дай землі, то і вона тобі дасть.
- Бджола пригощає, але й кусає.
- З високого дерева довше падати.
- Не вір собаці, бо вкусить.

Загадки

Червона намистинка,
Всередині – вітамінка.
Хто хоче зірвати,
Той вколеться.

(Шипшина)

Наче птиця, крила має,
Все літає і співає:
Я медок вам наношу,
Не тікайте, бо вкушу.

(Бджола)

Ні жар, ні пожежа, а візьмеш у руки, то обпечешся. *(Кропива)*

Стоїть, посміхається,
Головою величається,
А торкнеш – кусається.

(Будяк)

Хто Юрасика вкусив

Проти сонечка квітник –
Тут Юрась гуляти звик.
Зазира у квітку кожну:
– Чи тебе понюхав можна?
– Нюхай, нюхай та гляди,
Щоб не скоїлось біди.
Шелестить увесь квітник.
Раптом наш Юрась у крик:
– Ой, ой, ой! – біжить щосили, –
– Мамо! Квітка укусила.
Мама каже: Укусити
Аж ніяк не можуть квіти.
– Хто ж тоді, – Юрась питає, –
Укусив мене? – Не знаю.
Чи не можете, малята,
Ви Юрасеві сказати? *(Бджола)*

Г. Демченко

ЛІТЕРАТУРА

- Васильчук М., Винокурова Л., Тесленко М. Основи охорони праці. – К.: Просвіта, 1997. – 208 с.
- Горопаха Й. Краще пізнати, щоб зберегти. – Рівне, 1998.
- Гураш Л. Безпека життєдіяльності дошкільнят // Дошкільнє виховання. – 2000. – №7.
- Єфіменко М. Обережно: стрибки // Дошкільнє виховання. – 2000. – №3.
- Жук І. Діти і радіація. – К.: Веселка, 1993.
- Збірник нормативних документів з питань охорони праці. – Івано-Франківськ 1996.
- Інформаційний бюлетень Центрального комітету профспілки працівників освіти і науки України: Нормативні акти з охорони праці. – К., 1994. – Частини I, II.
- Калуська Л. Дитина в дошкільлі: Програма з безпеки життєдіяльності дошкільника (проект) // Обрії. – 2000. – №1.
- Калуська Л. Навчаймо дітей безпечної поведінки в дошкільлі: Орієнтовна перспективна календарно-тематична сітка занять із безпеки життєдіяльності для дітей старшого дошкільного віку // Посвіт. – 2000. – №7 (березень).
- Калуська Л. Допоможи собі сам: Збірник практичного матеріалу з безпеки життєдіяльності дітей у дошкільному закладі. – Івано-Франківськ, 2000.
- Кінько Т. Наш номер "01". – К.: Веселка, 1997.
- Ковалевська О. Зелений вогник: Методичні рекомендації для студентів пед. закладів. – К.: Альфа, 1994.
- Организация пожарно-профилактической работы в дошкольном учреждении: Метод. рекомендации. – К.: Рад. школа, 1990.
- Организация двигательного режима в дошкольном учреждении: Метод. указания. – К., 1989.
- Орієнтовна інструкція з безпеки діяльності працівників дошкільного закладу під час навчально-виховного процесу: Інструкція Міністерства освіти України // Дошкільнє виховання. – 2000. – №3.
- Основи безпеки дітей дошкільного віку (для дошкільних навчальних закладів). – Полтава, 1999.
- Основи безпеки життєдіяльності під час надзвичайних ситуацій: Навч. посібник. – Суми, 1988.
- Предупреждение травматизма у детей дошкольного возраста: Метод. рекомендации. – К., 1988.
- Противопожарная работа в школах и дошкольных учреждениях: Пособ. для учителей и работников дошкольных учреждений. – К.: Рад. школа, 1984.
- Профілактика травматизму в дітей у дошкільних установах: Метод. рекомендації Міністерства освіти України, – К., 1990.
- Чепурко В. На вулиці – не тільки гра, на вулиці можлива небезпека II Дошкільнє виховання. – 2000. – №2.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Інструктаж для вихователів про дотримання правил безпеки при пересуванні з групою дітей по вулицях і дорогах

1. Групу дітей вишикувати по двоє. Супроводжувати групу повинні двоє дорослих.
2. Йти дозволяється по тротуару чи краю дороги (в останньому випадку назустріч руху машин).
3. Переходити вулицю дозволяється в тих місцях, де є лінії або знаки, призначені для цього. Вихователь із червоним прапорцем доходить до середини проїжджої частини дороги, піднімає прапорець, попереджаючи водіїв, що колона дітей буде переходити дорогу. Вихователь тримає піднятий угору прапорець до тих пір, поки не пройдуть усі діти.
4. Іграшки та інші предмети повинні нести дорослі, котрі супроводжують групу.

Додаток 2

Словник-довідник техніко-безпечної термінології

- Б – багаття, бензовоз, бензин, бензобак, безпека.
- В – вибух, вибухонебезпечний, вмикач, вогнище, вогнегасник, вогнєнебезпечний, водойма.
- Г – газ, газобалон, газопровід, горіти.
- Д – дим, димар, диміти.
- Е – електрика, електронезбезпечний, електронагрівальний (прилад).
- Ж – жар, жаровитривалий.
- З – загорання, займання, задиміти, загасити.
- К – керогаз.
- Л – легкозаймиста (речовина).
- Н – нагрівальний, напруга (електрична), насос, недопалок.
- О – опалювальний, отруйний, обережність.
- П – палити, попіл, пектися, погасити, погорілець, пожежа, пропалений, палати.
- Р – розгорання, розпалювання, рятувати.
- С – свічка, сигнал, спалений.
- Т – тліти, травма.
- У – учадіти, удар, укус.

Додаток 3

Пам'ятки щодо дотримання дітьми життєво безпечної поведінки

1. Свої та чужі люди

- ♦ Під улесливою зовнішністю чужої людини може критися небезпека для твого здоров'я і навіть життя.

- ◊ Якщо незнайомі люди викликали зацікавлення, розкажи про це своїм рідним і запитай дозволу на спілкування.
- ◊ Ніколи не бери без дозволу рідних пригоснення з рук незнайомих людей.
- ◊ Якщо відсутні вдома дорослі, не відчиняй дверей, не з'ясувавши заздалегідь, хто прийшов, і не повідомляй незнайомим, хто є вдома.

II. Корисні речі в умілих руках

- ◊ Пісок – добрий будівельний матеріал. Цікаво гратися ним у пісочниці. Але найменша піщинка або порошок, яка потрапляє в око, спричиняє страждання, гострий біль, захворювання очей і навіть сліпоту. Граючись із піском, будь обережний і не допускай, щоб найменша піщинка потрапила у твоє око та очі твоїх друзів.
- ◊ Ніколи не бався з дрібними предметами (гудзиками, монетами, намистинками, квасолинами та ін), ніколи не бери їх у рот, не засовуй у вухо, ніс, бо це небезпечно.
- ◊ Не смійся дуже голосно, не кричи, не розмовляй під час приймання їжі, особливо тоді, коли в роті м'ясні та рибні кістки, насіння гарбуза, кісточки ягід та інших плодів.
- ◊ Розбиті вікно, дзеркало – погана прикмета. Ніколи не бери в руки уламки скла.
- ◊ Обминай гострі предмети, наприклад, лижні палиці, гілки дерев та ін. Не наражай своє здоров'я та здоров'я інших на небезпеку.
- ◊ Ніколи не куштуй на смак і не нюхай невідомі речовини.
- ◊ Ліки, а також вітаміни вживай лише тоді, коли їх дає тобі мати або хтось із дорослих.

III. Правила поведінки з вогнем

Сірники – погана забавка, що призводить до біди.

Не можна:

- ◊ гратися з сірниками, запалювати папір, тополиний пух, траву, переносити вогонь;
- ◊ без догляду дорослих розпалювати багаття;
- ◊ гратися біля гарячої плити;
- ◊ за відсутності дорослих умикати побутові електронагрівальні прилади;
- ◊ палити легкозаймисті речовини;
- ◊ умикати або запалювати газову плиту;
- ◊ залишати в лісі чи на лузі тліючу ватру. Навіть найменша жаринка може спричинитися до великої лісової пожежі. Тоді заплачуть і загинуть квіти, дерева та всі мешканці лісу.

IV. Поведінка під час пожежі

- ◊ Під час пожежі не варто нікуди ховатися.
- ◊ Якщо виникла пожежа і вогонь маленький, його треба негайно залити водою, накрити ковдрою або засипати піском.

- ◊ Коли в приміщенні багато диму, необхідно до виходу пробиратися повзком.
- ◊ Якщо в приміщенні є діти, їх потрібно негайно вивести на вулицю.
- ◊ Коли під час пожежі відсутні дорослі, необхідно викликати пожежників, набрати номер "01", назвати адресу та своє прізвище.

V. Безпечна поведінка на вулицях та дорогах

- ◊ Переходити дорогу потрібно тільки на пішохідних переходах у супроводі дорослого.
- ◊ Разом із дорослим слід переконатись у цілковитій безпеці.
- ◊ Переходити вулицю треба лише на зелений сигнал світлофора або відповідного жесту регулювальника, який дозволяє перехід.
- Не можна:
  - ◊ перетинати шлях транспорту, що рухається;
  - ◊ виходити на проїжджу частину дороги;
  - ◊ гратися на проїжджій частині дороги, залізничній і трамвайній колії або поблизу дороги.

VI. Природа – друг, коли ти добре знаєш її

Літо

- ◊ Необхідно берегти землю від усякого сміття. Це корисно для неї і для тебе.
- ◊ Чиста земля, чисте повітря – запорука твого здоров'я.
- ◊ Ходіння босоніж дуже корисне. Перед тим, як ступити на землю босими ногами, уважно перевір, чи немає цвяха, скла та інших предметів, які можуть травмувати.
- ◊ Надмірне перебування на сонці спричиняє опіки шкіри.
- ◊ У сонячну погоду слід захищати голову панамкою, хустинкою або іншим головним убором. Інакше можна перегрітися, що призведе до сонячного удару. Болітиме голова, з носа може йти кров.
- ◊ Не варто, розігрівшись на сонечку, стрибати в холодну воду.
- ◊ Не треба засувати ніс у посудину з окропом. Наслідком цього будуть опіки.

Осінь

- ◊ Недозрілі овочі і фрукти можуть викликати гострий біль у шлунку, а також таку хворобу, як дизентерія, що супроводжується блювотами та проносом.
- ◊ Не можна споживати ягоди, рослини, гриби, в істинності яких ви невпевнені.

Зима

- ◊ У зимову морозну пору не слід руками торкатися металевих предметів.
- ◊ Кататися на ковзанах можна лише на спеціально відведеному майданчику.
- ◊ Небезпечно кататися на річці взимку, коли недостатня товщина льоду.

Весна

- ◊ Не ходи під дахами будинку ранньою весною після відлиги, коли на стріхах висять величезні крижані бурульки. Це небезпечно.

◇ Не бери в рот різні рослини, не сплітай з них вінки, не грайся та не виготовляй з них іграшки.

◇ Не ображай домашніх тварин. Навіть добре знайомий котик або песик можуть дряпнути або вкусити, якщо невміло з ними поводитися.

◇ Уникай зустрічі з незнайомими собаками.

◇ Ніколи не дражни кішок і собак. Маючи гострі зуби, вони можуть боляче вкусити, що призведе до тяжких захворювань.

ДОПОМОЖИ СОБІ САМ*

Проблемні ситуації для формування безпечної поведінки

Дитина пізнає світ. Її оченята зупиняються на різних предметах. Усе її цікавить. А серед різноманітного природного середовища є багато речей, які при невмілому використанні становлять загрозу і небезпеку для життя. Мета цього видання – навчити дошкільника поводитися в нестандартних ситуаціях з різними предметами, допомогти йому полегшити страждання і біль, запобігти проникненню інфекцій, травм чи інших пошкоджень організму. На це спрямовані короткі інформативні дані, проблемні завдання, практичні поради.

Затверджено науково-методичною (вченою) радою Івано-Франківського інституту післядипломної освіти педагогічних працівників 29 лютого 2000 р., протокол №1.

НЕЗНАЙОМІ ЛЮДИ

Змалечку тебе оточують люди. Спочатку ти бачиш рідні обличчя мами, тата, дідуса, бабусі, які люблять тебе, турбуються і захищають від усього злого. Але є люди незнайомі, ті, яких ми називаємо чужими. Чи знаєш, як поводитися з такими людьми?

Ситуація 1. Андрійко загубився в універсамі. Навколо було багато людей, серед яких він не побачив мами. Що мав би зробити Андрійко? Що вчинили б ви?

Ситуація 2. Усі дорослі пішли з дому. В квартирі залишилися Андрійко з сестричкою-п'ятикласницею Олею. Хлопчик грався своїми улюбленими іграшками, а сестричка готувала уроки. Раптом у двері подзвонили. Якою має бути поведінка в такій ситуації?

Ситуація 3. Бабуся з онуком пішли в парк. Була гарна весняна днина. Яскраво світило сонечко, і бабуся, сівши на лавочку, задрімала. Хлопчик грався неподалік. До нього підійшов незнайомий чоловік, пригостив цукеркою і запропонував піти з ним на гойдалку. Як мав би діяти хлопчик?

Пам'ятай!

Ніколи не спілкуйся з незнайомими людьми.

*Любомира Калуська. Допоможи собі сам. Безпека життєдіяльності дітей в дошкільному закладі та початковій школі. – Івано-Франківськ: ОІПОПІ, 2000 р. – 36 с.

Якщо незнайомі люди викликали зацікавлення, розкажи про це своїм рідним і запитай дозволу на спілкування.

Під улесливою зовнішністю чужої людини може критися небезпека для тебе. Ніколи не бери без дозволу рідних пригостення з рук незнайомих людей.

Якщо відсутні вдома дорослі, не відчиняй дверей, не з'ясувавши заздалегідь, хто прийшов, і не повідомляй незнайомим, хто є вдома.

КОРИСНІ РЕЧІ В УМІЛИХ РУКАХ

ЧУЖОРІДНІ ТІЛА

Різні дрібні предмети часто можуть викликати травми і зашкодити твоєму здоров'ю. Є багато корисних речей, про які ти повинен знати, вміти ними користуватись. У невмілих руках багато з добре знайомих предметів можуть стати ворогами.

Чужорідне тіло, ненароком потрапивши у шлунок, найчастіше благополучно проходить через кишечник і виділяється з калом.

Порятуюнок

1. Якщо поруч немає дорослих і з тобою трапилася біда, корисно з'їсти в такому разі кашу, хліб або картопляне пюре. Тоді предмет, який проковтнули, огортається їжею і, не пошкоджуючи стравоходу, легко виходить назовні.

2. Переконайся, що чужорідне тіло вийшло.

Якщо відчувається біль у грудях, утруднене ковтання, слиновиділення, то це свідчить про те, що чужорідне тіло застрягло у стравоході.

Порятуюнок

1. Потерпілого потрібно терміново відправити в хірургічне відділення.

В око чужорідні тіла можуть проникати у вигляді порошинок, крихітних шматочків каменю, скла, металу, мушок та ін. При наявності чужорідного тіла в оці відчувається гострий біль, особливо при русі очима. Вони червоніють, з'являється слюзоточивість, змикаються повіки.

Порятуюнок

1. Звернися за допомогою до дорослих.

Пам'ятай!

Хворі очі позбавлять можливості милуватися сонцем, квітами, красою, що є навколо тебе.

Через необережність дрібні круглі предмети (гудзики, намистинки та ін.) падають у вухо. Вони можуть деякий час тебе не турбувати. Але тіла рослинного походження (горошинка, квасоля, насіння соняшника та ін.) набухають і викликають тупий, розпираючий біль.

Порятуюнок

1. Ні в якому разі не можна витягувати чужорідні предмети з вуха.

2. Необхідно звернутися до лікаря.

3. При попаданні у вухо живої комахи треба закапати кілька крапель рослинної олії, гліцерину або теплої води, нахилити голову в протилежну сторону, а потім униз. Переважно комахи разом із рідиною виходять.

Пам'ятай!

Чужорідне тіло у вусі, крім болю, може викликати запалення вуха та інші вушні хвороби. Необережна поведінка з дрібними предметами позбавить тебе можливості слухати найкращу матусину пісню, найгарнішу пісню соловейка та інших пташок, ти не почувеш рідної мови. Отже, бережи свої такі гарні вушка і вмій поводитися з дрібними предметами, що ними вирішив погратися!

Чужорідне тіло у дихальних шляхах викликає напад задухи та кашлю.

Порятунок

1. У такому випадку нахилися вперед, покашляй.
2. Хай тебе хтось обережно поплескає по спині. Якщо це не допоможе, негайно треба звернутися до лікаря-отоларинголога або хірурга.

Чужорідне тіло у носі викликає свербіж, чхання, гнійно-слизові виділення.

Порятунок

1. Якщо ненароком це сталося, зумій собі допомогти. Закрий пальцем здорову ніздрю, а потім із закритим ротом зроби сильний видих.
2. Якщо це не допоможе, негайно звернися за допомогою до дорослих і лікаря.

Пам'ятай!

Ніколи не грайся дрібними предметами (намистинками, монетами, гудзиками, шпильками та ін.), ніколи не бери їх у рот, не засовуй у вухо, ніс, бо це не є для них схованкою.

Не смійся дуже голосно, не кричи, не розмовляй під час приймання їжі, особливо, коли в роті знаходяться м'ясні та рибні кістки, насіння гарбузів, кісточки ягід та інших плодів.

ВИДЕЛКА

Раніше всі страви їли руками. Згодом виникли ложки, а через деякий час в XI столітті з'явилися перші виделки. Спочатку їх використовували лише для фруктів. Виделку, як і ложку, визнали не одразу. Дуже важко було побороти звичку їсти руками. Та й на початку вона була не досить зручна: мала всього два довгих зубці на маленькій ручці. М'ясо, наколоте на таку виделку, так і прагнуло зістрибнути із зубців, а ручка втекти з пальців. Сучасні виделки багато спільного мають із вилами, бо зроблені за їхньою аналогією. Навіть у назві є багато подібного.

Запитання:

- Чи ти знаєш, як правильно користуватися виделкою?
- Коли виделка стає другом, а коли – ворогом?

ГОЛКА

Що виникло раніше – голка чи одяг? Виявляється, одяг. Первісна людина зшивала тваринні шкіри, протикаючи їх загостреними костьми тварин або риб. Коли ж за допомогою кременю в шилах висвердлювали вушка, виходили голки. Через багато тисячоліть на зміну костяним голкам прийшли бронзові, а потім залізні.

Сучасна голка – чарівниця. Вона шиє, штопає, вишиває прекрасні візерунки на тканині. Це – велика трудівниця і її аж ніяк не можна використовувати як іграшку. Голка тоді стає сердитою. Може так боляче вколоти пальчик, що аж кров виступить. Подружися з голочкою. Навчися пришивати гудзики, шити торбинки для насіння та одяг для ляльок, вишивати.

Ситуація

Марійчина мама – велика рукодільниця. Кожну вільну хвилину використовує, щоб вишивати. Дівчинка дуже любить свою маму. Одного разу, коли матуся займалася вишиванням, Марійка почала ластитися до мами, обнімати за шию, цілувати. Несподівано для мами вона нахилилася і скрикнула від гострого болю. Це мамина голка боляче шпигонула її в личко недалеко від ока. Навіть крапелька крові виступила. А могло взагалі статися непоправне.

Завдання. Доповніть ситуацію.

Запитання:

- Що саме могло статися?
- Які правила поведінки з голкою порушила дівчинка?

ГУДЗИК

У давнину одяг зашнуровували тасьмою. Гудзики слугували для прикраси. Ювеліри виготовляли їх із дорогоцінних матеріалів, срібла та золота, покривали дивними візерунками.

Запитання:

- Скільки гудзиків на твоєму одязі? Чи всі вони на місці?
- Чи навчився ти пришивати гудзики?

Гудзик може бути не лише корисною річчю. Іноді може стати іграшкою, але тільки в умілих руках. Наприклад, візьми міцну нитку, протягни її через гудзик і крути від себе, розтягуючи нитку. Ти почувеш, як ніжно “співає” гудзик на нитці.

Пам'ятай!

Ніколи не бери гудзик у рот. Ненароком можеш проковтнути. А це викликає шлункові болі й призводить навіть до операції.

ЕЛЕКТРИКА

Безпечна абетка

Електрику містам і селам
Електростанції дають.

А жниварі гуртом веселим
На елеватор хліб везуть.

Н. Забіла

Ситуація

Одного разу батьки пішли на роботу, а діти залишилися вдома. Спочатку переглядали книжки, малювали, грали в лото. Та все це скоро надокучило. А батьки ще не поверталися. От під руку потрапив великий цвях. “Влізе чи не влізе він у розетку? Спробую,” – вирішив Ігор. “Цікаво, а що з цього вийде?” – додав Андрій, уважно спостерігаючи за діями брата.

Завдання:

1. Закінчи ситуацію.
2. Подумай і пригадай, як треба поводитися з електричними приладами?
3. Якщо ви ходите до школи разом із молодшим братиком та сестричкою, виготовте таблички з яскравими малюнками й розвішайте їх у кімнаті. Вони завжди попереджатимуть вас про небезпеку, яка ховається в розетці.

ЛИЖІ ТА САНЧАТА

Як гарно зимового дня опинитися на ковзанці з лижами або санчатами! Вони допомагають нам зміцнювати організм, розвивати фізичну силу. Але й лижі та санки можуть стати причиною біди, коли вони в невмілих руках, коли забути про безпеку свою та всіх інших, хто є поруч. Саме так відбулося в такій ситуації.

Ситуація

Санки з хлопчиком та дівчинкою мчали з гори, обганяючи вітер. Другий хлопчик вирішив пожартувати й зупинити санки лижною палицею. У результаті саночника відвезли до лікарні в надзвичайно важкому стані.

На операційному столі з його тіла дістали уламки палиці. Кілька днів лікарі боролися за життя хлопчика й ледь його врятували.

Буває, що лижники або саночники не дотримуються безпечної віддалі. Це теж призводить часто до травм голови, рук, ніг.

Пам’ятай!

Вибираючи місце для катання, оглянь місцевість.

Краще уникнути схилів, порослих кущами, чагарниками, деревами. Шкоду може принести навіть маленька гілочка.

Спускаючись з гірки на великій швидкості, гілочка може боляче вдарити по обличчю, особливо по очам.

Небезпечно спускатися на санчатах до відкритих водойм, доріг, якими мчать автомобілі.

НАМИСТИНА

Один давній майстер вирішив зліпити що-небудь з піску та попелу. Він насипав суміш у горщик, розплавив на вогні й вихопив паличкою гарячу в’язку краплю. Крапля впала на камінь і застигла. Вийшла намістинка.

Людам дедалі більше подобалися намістинки. Їх почали виготовляти різноманітними за формою та кольором. Вони слугували гарною прикрасою.

Так, так, намістинка – це прикраса, але аж ніяк не іграшка або цукерка, яку можна смоктати в роті, запихати у вуха, ніс.

Ніколи не роби цього. Це може завдати непоправної шкоди твоєму здоров’ю.

Запитання:

- Для чого використовують намістинки?
- Чи може намістинка бути цукеркою для дітей?

НОЖИЦІ

Два кінця, два кільця, а посередині цвях. Що це? Так, це ножиці. Давним-давно, коли треба було щось розрізати, брали ніжик. Але якось хтось з’єднав ручки двох ножів пружинним мостиком. Вийшли перші ножиці, що ними користувалися для стрижки овець. Через деякий час пружинний мостик замінили цвяхом. Так народилися сучасні ножиці, про які й загадку складено.

Запитання:

- Що можуть робити ножиці?
- Чи знаєш ти, як треба поводитися з ножицями?
- Що треба робити для того, щоб ножиці були слухняні, не приносили шкоди твоєму здоров’ю і здоров’ю твоїх товаришів?

СКЛО

Коли не було скла, вікна затягували папером, промашеним жиром, просоченим воском, полотном, бичачим міхурем. Згодом винайшли скло.

Дивлячись на воду і бачачи в ній своє відображення, люди вирішили зробити дзеркало. Перші дзеркала були з добре відшліфованого каміння або гладеньких металевих пластинок. Згодом навчилися покривати скло тонкою металевою плівкою. Так з’явилося дзеркало таке, як маємо тепер.

Гарно нам дивитися в дзеркало, крізь віконечко, у яке світить сонечко. Але розбите вікно, розбите дзеркало до добра не ведуть. Скло і друзки дзеркала дуже гострі, наче ножики, поріжуть шкіру, викличуть біль і кров.

Порядок

1. Якщо вже сталася така біда, негайно промий рану.
2. Залий йодом або зеленкою, приклади листок подорожника для зупинки крові.

Пам’ятай!

Розбите вікно, дзеркало – погана прикмета. Ніколи не бери в руки уламки скла.

ОТРУЙНІ РЕЧОВИНИ

Удома часто є багато речовин, порошоків, що ними користується мама для прання білизни, чищення посуду, печива та ін. У домашній аптеці є чимало різно-

манітних і різнобарвних таблеток, у тому числі й вітаміни. Ці речі корисні в маминих руках, але для тебе можуть становити небезпеку.

Пам'ятай!

Ніколи не куштуй на смак без дозволу мами нічого.

Ліки вживай тільки тоді, коли їх дає тобі мама або хтось із дорослих.

Вітамінів не з'їдай більше, ніж рекомендують лікарі, бо й вони можуть викликати отруєння організму та принести шкоду здоров'ю.

Часто бувають хімічні опіки порожнини рота і стравоходу, коли в рот потрапляють різноманітні речовини, які використовуються в домашньому господарстві (каустична сода, оцтова кислота).

Порятунок

1. Якщо ненароком ковтнув не те, що треба, негайно промий рот і шлунок великою кількістю води.

2. Обов'язково звернися до лікаря.

Ситуації, запитання, завдання

Батьки залишили десятирічного Іванка з малою Оксанкою. Дівчинка попросила старшого брата дістати іграшку з полиці. Хлопчик запропонував стати на стільчик і самій дістати.

Запитання:

– Чи правильно вчинив брат?

– Чи вмієш ти ставати на стільчик?

Андрійко хизувався своїм умінням добре лазити по деревах. Дуже швидко забрався він на дерево. Наче білка, перелазив з однієї гілки на іншу. Так опинився на самому вершечку. Раптом під його ногами почувся дивний хрускіт.

Запитання:

– Що трапилося з Андрійком?

– Що треба робити, щоб не трапилося біди?

Чудовий зимовий день. Можна з друзями з гірки на лижах покататися. Зібралися разом, взяли лижі. Раптом почувся крик. Назустріч Іринці йшов хлопчик, тримаючи поперед себе лижі з гострими палицями. Вістря їх було спрямоване просто на дівчинку. Сталося непоправне.

Завдання. Закінчіть текст.

Запитання:

– Що могло статися?

– Як потрібно нести лижні палиці, щоб не трапилося біди?

Пам'ятай!

Бійся гострих лижних палиць: зайвих очей ніхто не має в запасі.

Даринка захворіла. Боліло горло, кашляла, а з її маленького кирпатого носика постійно чогось текли два струмочки. Мама змушена була йти на роботу, а

старшій сестрі дівчинки наказала, щоб в обід дала ліки, які залишила біля ліжка на тумбочці.

А надворі так яскраво світило сонечко. Весело цінькали синички, доносилися веселі голоси дітей. Даринці так захотілося якомога швидше одужати, що вона вирішила: “Проковтну всі ліки разом. Так і одужаю швидше. Гуляти піду”. Як вирішила, так і зробила. Але не користь собі принесла, а нашкодила. Дуже погано стало дівчинці. Довелося “швидку допомогу” викликати. Сталося сильне отруєння. Довго боролися лікарі за життя Даринки. Ледей врятували від смерті.

Запитання:

– Перекажіть, що сталося з Даринкою.

– Чи можна брати ліки без дозволу дорослих і вживати самостійно?

– Що може трапитися від надмірного вживання вітамінів?

ВОГОНЬ – ДРУГ, ВОГОНЬ – ВОРОГ

Прислів'я та приказки

- Вогонь і вода – то добро і біда.
- Вогонь – наш друг, але не завжди. Він може бути і ворогом.
- Запам'ятайте, дітвора: сірник і газ для вас не гра.
- Хоч сірничок дуже малий, та може бути дуже злий.
- Не жартуй з вогнем – обпечешся.
- Вогонь з водою в одній хаті не живуть.
- Не кидай іскри в попіл – і сама згорить, і село спалить.

Фразеологізми

- Грати з вогнем – бути необережним.
- Згоріти від сорому – почервоніти.
- Пекти раків – червоніти.
- Робота в руках горить – виконується швидко.

День святого Палія

Дев'ятого серпня – день святого великомученика Пантелеймона або, як кажуть у народі, святого Палія. За народним віруванням, святий Пантелеймон вважається оборонцем від вогню. Під час пожежі навколо будівлі, яка горить, тричі обносять ікону святого Пантелеймона, вірячи, що пожежа припиниться. Найчастіше це роблять тоді, коли пожежа виникла від грому і блискавки.

У цей день селяни моляться святому Пантелеймонові й перед його образом запалюють свічку, щоб у полі копи зберіг від пожежі.

Існує вірування: хто не шанує цього святого, тому Палій копи спалить.

Як виник вогонь

За книгою “Изобретения и великие открытия”. – Минск: Белфакс, 1995

Коли люди навчилися використовувати вогонь? Це було так давно, що на це запитання неможливо відповісти точно.

Первісні люди не вміли добувати вогонь. За ним полювали: людина підкрадалася до запаленого блискавкою дерева й обережно відносила палаючу голову. Від неї розводили ватру. Охоронці вогню стежили, щоб він не погас. Вони підтримували його вдень і вночі. Потім вогонь одержували від сухих двох шматків дерева, які терли одне до одного до того часу, поки не з'являвся дим. Або ж вдаряли двома кременями один до одного, поки не з'являлася іскра. Тепер є сірники, які допомагають легко добути вогонь. Іноді і діти граються із сірниками.

А це призводить до біди.

Казка про червоного півня

Давно це було. Жив серед людей Червоний Півень. Підступний він був і злий, небезпечний і страшний. Люди дуже боялися його, тримали під замком у гасниках та печах. Тільки утримати його було дуже важко. Півень цей був хитрий: вирветься, бувало, маленькою іскринкою з димаря, лампи і пішов гуляти – простір йому! Лиже хати, паркани – і все йому мало; люди метушаться, воду на нього ллють. Та куди там! Гуляє собі Червоний Півень, перескакує зі стріхи на стріху, де побуває – там лихо. Замість хати – самі чорні жарини, а деколи і худобу з'їсть, і сіно.

Страждали люди від Червоного Півня. Інколи залишалися без хати – голі та босі, без худоби. А він, знай собі, гуляє: то в місті, то в селі з'явиться. Боролися люди з Червоним Півнем, як могли, але не завжди під силу було упоратися, тому що є в нього чарівна властивість: чим більше він їсть, тим ненажерливішим стає.

Але з роками навчилися боротися з Червоним Півнем, дізналися про всі його хитрощі, вигадали для нього надійні замки. Стали всюди збирати військо. І хоч не хитра була в бійців зброя: сокири, ломи та великі бочки з водою, але не так вже привільно стало розбійникові. А потім з'явилися у цього війська чудо-машини та дресирувальники-вогнегасники. Угамувався розбійник, а з'явиться де – це військо не дуже й дозволяє гуляти.

Спочатку будували люди високі башти, щоб на сторожі стояти, щоб відразу помітити хитрого розбійника. А потім вигадали чудо-телефон.

Його величність – сірничок

Петрик вчора захотів,
Як заснула мати,
У країні сірників
Гостем побувати.

Він – догадлива дитина,
Йде й дороги не пита,
Бо ж на кухні та країна –
Там, де газова плита.

Стрів Сірник його, мов шило,
Зовсім одягу нема,

Запросив у гості мило,
Тіснота навкіл, пільма.

Хоч мала у нього хата,
Та живе в ній сто братів.
Мушу чесно вам сказати,
В ній наш Петрик аж упрів.

Не зімкнув очей до рання –
Слухав сповідь Сірника,
Мов легенда вона давня,
І цікава, і страшна.

Тож від нього слід тікати
Заходився до ріки.
Загорілися плакати:
“Обережно, сірники!”

То ж і ти чекай розплати,
Не закінчиться добром,
Якщо будеш жартувати
Із маленьким Сірником.

Петрик тут побачив спалах
У країні Сірників.
Потім вогнище зростало,
Що аж обрій пломенів.

І про це він на світанні
Всім малятам розповів,
Написав слова старанно:
“Знайте силу сірників”.

Здатні все вони спалити –
І кордонів їм нема!
Але й можуть обігріти,
Якщо студить нас зима.

Обережні будьте з ними
І сьогодні, і завжди,
Щоб із полум'я і диму
Не тікати до води.

Отака-то в нього сила,
Вигляд має ж простачка.
Тож навчайсь, малечо мила,
Поважати Сірничка.

В. Загороднюк

Що було, коли пожежників не було?

За книгою Т. Кінько, М. Кінько "Наш номер 01"

Боротися з вогнем, хто як міг. Хто як умів. Найчастіше всі гуртом. Бо самому з вогнем не впоратись. Один воду несе. Другий добро виносить. Третій погорільця рятує. А інші – дім по колоді в різні боки розтягають, щоб від нього сусідні не загорілися.

Шуму й метушні багато, а порядку мало. "Червоний півень", як прозивали вогонь, був частим гостем. І гірше ворога спустошив міста і села.

Стали думати й гадати, як краще справу поставити. І от що надумали. Треба вогню і злодіїв стерегтися? Треба!

Погомоніли. Помудрували. Намислили пожежно-сторожові служби запровадити.

Щоб день і ніч ходили, вогонь та дім пильнували. Злодіїв та розбійників видивлялися. І людей, і добро берегли. Вирішили, що всі чоловіки по черзі дозором ходитимуть.

Щоб було більше порядку при гасінні пожежі, вирішили повісити на будинках таблички з картинками. Який на картинці інструмент зображено, з таким господареві належало з'являтися на пожежах. Начебто добре придумано. Але не для всіх. На селі ще півбіді, а в місті – не те.

Скільки у кожному будинку люду мешкає! Намучилися з тими пожежами, але врешті-решт розсудили: кожен має займатися своєю справою: армія – від ворога захищати, поліція – від злочинців, а пожежники – від вогню. Так і виникли пожежні служби.

Колишнього вишкового змінив черговий диспетчер за телефонним пультом. Він прийме повідомлення про пожежу, з'ясує, хто дзвонить, запитає адресу, де сталася пожежа, що горить, як довго, скільки споруда має поверхів, чи сильний вогонь, чи є в приміщенні люди. Він оголосить тривогу у найближчій пожежній частині.

Є в пожежників і потяги (в одному вагоні – насосна станція, у другому – пожежний автомобіль). Також є пожежні судна. Вони квапляться на пожежу без води, бо беруть її прямо із-за борту.

Поспішають пожежники не тільки по суходолу, а й по небу. Є в них і вертольоти, і літаки...

Порятунок

1. Якщо побачив вогонь, негайно зателефонуй за номером 01.

2. Якщо вогонь невеличкий, спробуй залити його водою, закидати землею або накрити товстою ковдрою. А краще – пустити в хід вогнегасник.

Проблемні запитання:

– Якому з будиночків трьох поросят найбільше загрожує небезпека?

– Чому виникають пожежі?

– Що сильніше: вода чи вогонь?

Завдання.

1. Намалюй пожежну машину.

2. За допомогою дорослих навчися користуватися вогнегасником.

Пам'ятай!

Сірники – погана забавка.

Розпалювати вогнище ближче ніж за 15 метрів від будівлі не можна.

Не можна залишати в лісі чи на лузі тліючу ватру. Навіть найменша жаринка може спричинитися до великої лісової пожежі. Тоді заплачуть і загинуть квіти, дерева та всі мешканці лісу.

Опіки

Вони можуть бути не лише від вогню, але й від окропу, полум'я газової горілки, різноманітних хімічних речовин.

Порятунок

1. Потрібно якомога швидше накрити обпалену поверхню шкіри чистим рушником або простирадлом.

2. Негайно звернутися до лікаря.

БЕЗПЕЧНІ Й НЕБЕЗПЕЧНІ ВУЛИЦІ ТА ДОРОГИ

За книгою В. Уткіна "Малюнки на дорогах". – К.: Веселка, 1984

...Багато тисяч років користувалися мисливці звіриними стежками. Тварини без складних приладів і точних розрахунків уміють обирати найбезпечніший напрямок. Вони обминають велике каміння, грузьку драговину, глибокі провалля. Настільки досконалими бувають ці звірині шляхи, що, коли у нашому сторіччі інженери прокладали шосейну дорогу в Африці, вони переконалися, що кращого шляху, ніж той, який з давніх-давен протоптали слони, немає.

Крім того, люди ще довго користувалися первісними шляховими знаками: "не йди сюди" – гілочка, покладена поперек стежки; "прямуй так, попереду оселя" – наконечник стріли чи списа, а біля нього малюнок намету; "повертай назад, там тигр-людоджер" – зламана гілочка, тонка вершина якої повернута до товстішого кінця, а біля неї зображення страшного хижака.

Деякі знаки, зовні змінившись, дійшли до нашого часу. Гілочку, покладену поперек стежки, нагадує знак "в'їзд заборонено"; наконечник стріли – "рухатися тільки у цьому напрямі"; а загнуту назад гілочку – "місце для розвороту".

Колись, щоб позначити безпечний перехід через болото, струмок або навіть річку, люди втикали лозини-позначки. Саме на такі позначки схожі сучасні переходи через вулицю. Малюють спеціальною білою фарбою, і такий перехід нагадує справжній місток. Зветься він "зеброю", бо смугастий. Ступить пішохід на "зебру" – і всі машини мусять зупинятися.

Тепер переходи позначаються дорожнім знаком, на якому намальовано чоловічка, що йде переходом, або ще трапляється довгий жовтий ліхтар з чорним написом "перехід".

Білі смуги на дорогах – це взагалі заборона для водіїв.

Запитання і завдання:

1. Про що говорять дорожні знаки?
2. В Африці смугастих конячок називають зебрами. Чи бувають “зебри” на вулицях? Що вони означають?

Пам'ятай!

Якщо, вийшовши з автобуса чи тролейбуса, треба перейти на другий бік дороги, обминати їх необхідно тільки ззаду.

Обходити спереду автобус і тролейбус не можна ні в якому разі, бо не видно машин, що, не зупиняючись, їдуть в одному з ними напрямі.

Якщо обходити спереду, можна ненароком потрапити під колеса цих машин. Пішоходи ходять тільки по тротуару, дотримуючись правого боку.

Звідки з'явився світлофор

Світлофори ведуть своє походження від прапорців, якими користувалися залізничники, щоб керувати рухом потягів. Було тих прапорців три: червоний, який забороняв рух, жовтий, що закликав до обережності, і зелений, який дозволяв вільно їхати. Мали три кольори і світлофори, що з'явилися на початку XX сторіччя. Це були великі дошки, пофарбовані у три кольори. По їхній поверхні з одного кольору на другий переповзала велика стрілка, вказуючи, який саме із кольорів слід брати до уваги на даний момент. Стрілку важко було розгледіти здалека, і водії часто помилялися, не розуміючи, на що ж саме вона вказує.

Сучасний світлофор, який висить майже над кожним перехрестям або стоїть на високій ніжці на розі, має три ліхтарики. Вони спалахують по черзі: зелений, жовтий, червоний, так що сплутати їх можна хіба навмисне.

Для тих, хто бачить погано або не вміє читати, придумали малюнковий світлофор. Загоряється такий – і на зеленому тлі два світлих чоловічка перебирають ногами, немов кудись поспішають. Отже, можна йти й пішоходам, які чекають на тротуарі. Загоряється червоний сигнал – і завмирають чоловічки. Треба стояти і нам, пішоходам.

Найпривітніший колір світлофора – зелений. Це колір весни, молодого листя. Він здавна вважався кольором радості, надії. Тому не дивно, що саме цей колір запрошує пішоходів та транспорт рухатися.

Другий колір світлофора – жовтий. Невизначений якийсь. Додати до жовтого трошки червоного – стане оранжевим, додати синього – стане зеленим. Несамостійний колір. І у світлофорі відіграє несамостійну роль. Треба завжди почекати, доки засвітиться якийсь більш певний колір.

Червоний колір – колір небезпеки і перестороги. Він означає: “Зупинись негайно!” Має цей колір одну дуже важливу властивість. Його видно здалеку, набагато далі, ніж всі інші кольори. А це дуже важливо. Якщо хтось не помітив червоного світла і зрушив з місця, може бути біда.

Запитання:

- Як називається друг, що допомагає вам переходити вулицю.
- Скільки і яких сигналів подає світлофор-моргайлик?

Пам'ятай!

Тричковий мовчазний працівник оберігає всіх нас від вуличних неприємностей. У нього є всього три сигнали. Кожний раз подає тільки одне слово. Але від того, чи почуєш ти його і послухаєшся, залежить іноді твоє життя. Він звертається одночасно і до тебе, і до машин, але різними словами. Хай світлофор-моргайлик стане твоїм другом!

ПРИРОДА – ДРУГ, КОЛИ ТИ ДОБРЕ ЗНАЄШ ЇЇ

ЗЕМЛЯ

Ходіння босоніж надзвичайно корисне для здоров'я.

Ситуація

Одного разу біля річки діти знайшли у кущах три пляшки. Поставили їх на валун, що виступав з-під води. Набравши камінців, кидали ними, поки всі пляшки вщент розбили. Пішли купатися та ще й у м'яча пограти захотілося. Так захопилися, що не помітили розбитого скла.

Завдання.

1. Закінчіть ситуацію.
2. Разом з друзями зберіть у целофанову торбинку різне сміття і закопайте його. Ви допоможете землі, очистите її від усякого бруду. Вона віддячить вам тоді, коли ступите на неї босоніж.

Пам'ятай!

Ходи босим, як тільки випадає нагода і є для цього можливість, але завжди дивись під ноги. На землі часто бувають предмети, які можуть принести шкоду здоров'ю.

Серйозні травми бувають у того, хто стане босою ногою на цвях, металеву іржаву банку з-під консервів, скло або навіть корок від лимонаду.

Бережи землю від усякого сміття. Це корисно для неї і для тебе. Чиста земля, чисте довкілля – це запорука твого здоров'я.

СОНЦЕ

Хай завжди буде сонце. Це прекрасно, коли світить сонце і тепло, коли можна загоряти. Але сонце не лише для засмаги.

Лисиця-розумниця

Якось ранньою весною йшов один чоловік лісом. Сніг навколо. Лише здоровенний пенек трішки підтанув. Дивиться людина: на пеняку лисенята. Маленькі ще. “Бач, розумниця, – подумав чоловік про маму-лисицю, – з темної нори на сонячне світло дітвора свою винесла”.

Дуже корисним є весняне сонечко для лисенят. Будуть у них кісточки міцніші, на шкірці болячки не з'являться. І вовчиця своїх вовченят на сонечко витягає, і кошенята люблять під ласкавими променями поніжитися.

Не лише тваринам, звірятам, але і всім дітям дуже корисні сонячні промені.

М. Коростельов

Завдання.

1. Намагайтеся якомога більше гуляти надворі, особливо взимку і навесні впродовж світлового дня.

2. Улітку загоряйте, але керуйтеся такими правилами:

◊ Перший раз перебувайте під сонячними променями не більше 5–10 хвилин. Сонечко лагідне, але боляче може обпекти. Накиньте на тіло одяг або перейдіть у тінь.

◊ Кожного наступного дня можете на кілька хвилин збільшувати своє перебування під сонцем.

◊ Підставляйте поперемінно під сонячні промені то спину, то груди, то боки. Не забудьте прикрити голову картузом, панамою або хустинкою.

◊ Порадьтеся з батьками, бабусею, чи не зашкодить вашому здоров'ю перебування на сонці.

Пам'ятай!

Надмірне перебування на сонці може викликати опіки шкіри. Можна одержати сонячний удар, якщо не захищати голову від сонця панамою або хустинкою.

ВОДА

У великому пошанівку у нашого народу вода. У ній ховається цілюща сила. Дає вона людині свіжість, бадьорість, чистоту. Але жарти з водою погані.

Ситуація

Мама збиралася варити суп. Вона налила в каструлю води, накрила кришкою й поставила на плиту. Через деякий час там щось забулькало, а сама кришка затанцювала. Маленького Івасика це надзвичайно зацікавило. Вирішив подивитися. Коли мама на хвилику вийшла в іншу кімнату, він взяв стільчика, присунув до плити... Раптом стільчик вислизнув з-під ніг. Щось гаряче розлилося по тілу. Хлопчик несамовито закричав від болю.

Запитання:

— Що трапилося?

Завдання. Придумай закінчення ситуації.

Орієнтовне закінчення ситуації. Прибігла перелякана мама. Довелося терміново викликати "Швидку допомогу". Довго лежав у лікарні Івасик. Хоч і підлікували його, та на шкірі залишилися рубці. Вона перестала бути такою гарною та гладенькою, як колись. Та ще скільки ліків довелося прийняти, скільки уколів перенести. Так Івасик поплатився за свою надмірну цікавість.

З ВОДОЮ НЕ ЖАРТУЮТЬ

Не лише задоволення приносить вода, але й може зашкодити здоров'ю, особливо тим, хто не вміє плавати. Інколи буває, що навіть добрі плавці страждають, коли нехтують правилами поведінки на воді.

Пам'ятай!

Не можна, розігрівшись на сонечку, стрибати в холодну воду.

Небезпечно пірнати на значну глибину або, навпаки, на мілководді.

Стрибаючи вниз головою з човнів чи містків, берегових урвищ, можна вдаритися об дно чи камінь.

Небезпечно кататися на річці взимку, коли ще недостатня товщина льоду.

Взимку вода замерзає, перетворюється в лід. Дуже приємно і весело кататися на льодових доріжках. Але не забувай: ні в якому разі не можна рухатися по льодовій доріжці назустріч один одному.

Ситуація

Зима. Сонячний день. Легкий морозець ледь пошипує щоки. Вийшли у двір хлопчики і дівчата. Льодова доріжка, залита напередодні, яскрава в золотих променях сонця й манила до себе дітей. Попередньо не домовившись, хлопчики розбіглися і швидко помчали назустріч один одному.

Завдання. Доповніть ситуацію.

Запитання:

— Що могло трапитися під час зіткнення двох дітей?

— Яких правил треба дотримуватися при катанні на льодовій доріжці, щоб уникнути небезпеки?

ПОВІТРЯ

Повітряні ванни дуже корисні. Їх можна приймати в будь-яку пору року і за будь-якої погоди.

Завдання.

1. Щодня провітрюйте свою кімнату.

2. Попросіть дорослих, якщо це для вас складатиме труднощі, виміряти температуру повітря в кімнаті. Вона має бути – 18–22 °С.

3. Намагайтеся під час прогулянки якомога більше рухатися.

Пам'ятай!

Повітрям можна добре загартувати свій організм.

Чим більше свіжого повітря одержить твій організм, тим здоровішим будеш. Шкідливим для твого організму є переохолодження.

У зимову морозну пору не можна руками торкатися до металевих предметів.

Не можна стояти під дахом, де внаслідок відлиги висять великі бурульки.

Не збивай палицею бурульки. Вони можуть травмувати тебе.

РОСЛИНИ

Отруйні рослини

За книгою В. Терлецького “Дивовижне у світі рослин”.

Зацікавлення рослинами може стати причиною важкого отруєння, якщо ти незнайомий з видами отруйних рослин чи невміло користуєшся ними як ліками.

У природі є чимало небезпечних отруйних рослин, які треба добре знати. Це особливо стосується тих, які вирізняються яскравими плодами, а також грибів, що зовнішнім виглядом подібні до їстівних.

Беладона – багаторічна трав’яниста рослина, з характерними для пасльонових квітками. Вони в неї дрібнуваті, циліндрично-дзвонкуваті з типовими червонуватим забарвленням. Восени на пагонах досягають блискучі, чорні, дуже подібні до вишень ягоди. Вони навіть на смак нагадують вишні – такі ж кислувато-солодкі. Проте ця рослина надзвичайно отруйна. Якщо спробувати її ягоди – життя не повернеш.

Белена росте не в лісі, а здебільшого на пустирях. Насіння, подібне на макове, ховається в коробочках і є надзвичайно отруйним.

Болитолов росте на засмічених місцях. У рослини дудчасте стебло з червоно-бурими плямами.

Вороняче око – дуже цікава рослина. Від стебла ростуть чотири або п’ять листків, а в самісінькій серединці сидить ягідка сизо-чорна, надзвичайно отруйна.

Вовчоягідник звичайний. Росте в підліску, на вологих та родючих ґрунтах. Це невеличкий кущ, пагони якого навесні вкривають яскраві рожево-бузкові квітки. Саме за них рослина отримала назву “дафне”, що в перекладі з грецької означає гарний, блискучий. У серпні з цих квіточок досягають яскраві червоні плоди, що іноді щільно обліплюють пагони.

Обережно! Усі частини рослини надзвичайно отруйні!

Сік з пагонів вовчоягідника викликає сильні опіки шкіри. У плодах міститься отрута кок-когін. Від неї починається запалення слизової оболонки у стравоході та шлунку, потім з’являються болі в животі, блювота і пронос.

Бджоли охоче збирають нектар з його квіток і навіть годують ним своє потомство. Це аж ніяк не приносить їм шкоди. Яскраві соковиті кістянки охоче поїдають птахи ... і не падають мертвими. Але якщо такий птах потрапить до пазурів кішки, то від такої їжі вона обов’язково здохне.

Цикута росте вздовж берегів річок, на заболочених луках, на мілинах стоячих водойм. Її кореневище до осені стає порожнистим, з характерними перегородками, а запах і навіть смак нагадують моркву. Це дуже часто вводять в оману і призводить до біди.

Ситуація 1.

Сергійко пішов у ліс разом із мамою і татом. День був чудовий, небо яскраве, блакитне, як це буває ранньою весною. Розташувалися на галявині. Хлопчик

підійшов до кущів. На одному з них він побачив голі прутики, а на них – бузкуватого кольору квіти. Зламав прутик. Здалося йому, що прутик стане гарнішим, якщо з нього здерти кору. Вирішив допомогти собі зубами.

Завдання.

1. Доповніть ситуацію.
2. Придумайте закінчення.
3. Навчіться розпізнавати отруйні рослини на малюнку та в природі.

Запитання:

- Чого не мав би робити хлопчик?
- Чи знав Сергійко правила поведінки в природі? Які з них порушив хлопчик?
- Чи можуть зуби бути тим інструментом, який очищує кору з дерев та кущів?
- Чи можна куштувати невідомі або маловідомі рослини?
- Чи можна гілку вовчого лика (інших отруйних рослин) брати в рот?

Ситуація 2.

Пішли діти на екскурсію. Дорога пролягала через пустир. Вирішили розглянутися навколо, подивитись, які рослини ростуть. Дуже всіх зацікавила рослина з гарними листками, блідо-рожевими квітками, та чи не найбільше приваблювали дивовижні коробочки, що наче сиділи на товстуватому стеблі. Не витримав Василько. Відірвав одну коробочку, потрусив нею. В середині щось заторохтіло. “Може, там є такі зернятка, як мак?” – подумав хлопчик. Розкрив коробку і все насіння висипав собі у рот.

А Оля вирішила скуштувати одну-єдину ягідку, яка трималася на довгому стеблі й нагадувала чимось око ворона, що так і прагнуло роздивитися все навколо. Подумала дівчинка, що це чорниця – надзвичайно смачна та корисна ягода. Аж ні. Вороняче око – так зветься ця дуже отруйна рослина.

Завдання.

1. Закінчіть ситуацію.
2. Як ви гадаєте, чим закінчилася прогулянка для Василька та Олі?
3. Чи зможете впізнати белену та інші отруйні рослини на малюнку і в природі?
4. Яблуко – їстівне, корисне. А якщо ви з’їсте маленьке, зелене, недозріле яблуко? Що може бути з вами? Що трапляється, якщо поїдати недозрілі овочі та фрукти?

Порятунок

1. Якщо ти ненароком скуштував таку рослину і отруївся, випий гарячого чаю з серцевими краплями.
2. Змочи бинт або шматок чистої тканини у воді й поклади на губи.
3. Звернися негайно до лікаря.

Пам’ятай!

Прагнення покуштувати невідомі рослини обертається бідою для твого здоров’я. Замість цікавої прогулянки можеш опинитись у лікарні з тяжким отруєнням. Бувають випадки, коли навіть лікарі безсилі врятувати життя.

Їсти можна лише ті ягоди й рослини, у яких точно впевнений.

Не бери незнайомі рослини в рот, не сплітай із них вінки, не грайся та не виготовляй іграшок.

Недозрілі овочі та фрукти можуть викликати гострі болі у шлунку, а також таку хворобу, як дизентерія, що супроводжується блювотою і проносом.

ГРИБИ

У кожного їстівного гриба є отруйний двійник. Серед грибів не так багато справжніх. Значно більше неїстівних, що їх не вживають у їжу через поганий смак чи запах.

Бліда поганка – один з найнебезпечніших отруйних грибів. Його часто можна зустріти в листяних та мішаних лісах. Шапка поганки зеленкувата чи майже біла. Знизу – білі пластинки. Ніжка біла й тонка, з характерним розширенням при основі та рештками покривальця. Отруєння блідою поганкою проявляється через півдобу, коли практично людину врятувати вже неможливо. Цей гриб дуже подібний до сироїжок та печериць.

Мухомор червоний – отруйний гриб. Його червона, з білими плямами шапка досить легко відрізняється від шапок інших грибів.

Опеньок сірчано-жовтий, несправжній. Його часто можна зустріти на пнях дерев. Зовні подібний до опенька справжнього, але відрізняється від останнього жовтою шапкою та зеленуватими пластинками.

Ситуація

Чудового літнього ранку пішли діти в ліс пташок послухати, грибів і ягід назбирати. Розійшлися поміж кущиками, деревами. Тільки перегукувалися час від часу, щоб не заблукати та не відбитися від гурту. Настав полудень. Вийшли на узлісся, посідали на траву та й почали розглядати щедрі дарунки лісу. А з кошиків шапки різних грибів виглядають. Став Юрась вихвалитися своїм повним кошиком. Та дідусь, який присів біля них перепочити, похитав головою і сказав: “Якщо мама насмажить таких грибів, то можеш після їх споживання опинитися в лікарні з тяжким отруєнням”.

Запитання:

– Які гриби могли бути в Юрковому кошику?
– Що може трапитися, коли хоча б один отруйний гриб потрапить на сковорідку?

Завдання.

1. Умійте відрізняти їстівні гриби від неїстівних як на малюнках, так і в природі.
2. Намалюйте знайомі вам їстівні та отруйні гриби.

Пам'ятай!

Збирай у лісі тільки такі гриби, у їстівності яких упевнений.

Ніколи не клади в кошик грибів, які ростуть у лісосмугах та на узбіччях доріг.

Навіть їстівні гриби при неправильній обробці та зберіганні можуть спричинити важке отруєння організму.

Отруйні гриби дехто вважає за необхідне знищувати. У лісі їх топчуть ногами, перекидають плодові тіла, а іноді навіть вивертають ґрунт із грибницею. Цього не можна робити ні в якому разі. Дикі тварини використовують ці гриби як лікувальний засіб.

ТВАРИНИ

Бджоли

Улітку часто на тілі з'являються укуси бджіл, ос та інших комах. У місцях укусу помітне почервоніння, набряк, з'являється біль, свербіж.

Порятуюнок

1. Якщо на місці укусу видно жало комах, витягни його.
2. Приклади шматок газети, змочений холодною водою.
3. Звернися за допомогою до дорослого.

Морський дракончик

При купанні в морі можеш зустрітися з морським дракончиком. Така зустріч не завжди бажана. Морський дракончик може вколоти, й на тому місці виникає припухання, набряк, погіршується загальний стан здоров'я, з'являється слабкість, в'ялість, головний біль, біль у ділянці серця, пітливість, підвищення температури тіла.

Порятуюнок

1. Місце уколу широко захопи двома пальцями й видави краплю рідини з ранки.
2. Звернися за допомогою до дорослих, щоб відсмоктали отруту впродовж 15–20 хвилин, постійно спльовуючи при цьому слину.
3. Місце уколу треба промити слабким розчином марганцівки або кип'яченою водою, змастити спиртовим розчином йоду або зеленки, а при їхній відсутності використати спирт або одеколон.

Медуза

Контакти з медузами можуть викликати різного ступеня подразнення шкіри, інколи навіть опіки. Найчастіше такі реакції виникають при зіткненні з великими медузами, схожими на гриб або тарілку. З-під кулястої форми медузи стирчать щупальця. При дотикові до тіла з них виділяється сильна отрута. Діти і підлітки реагують по-різному: в одних з'являється почервоніння і свербіж, у інших на цьому фоні виникають пухирі, підвищується температура тіла, помітна слабкість, головний біль, в'ялість та ін.

Порятуюнок

1. Попроси дорослих про допомогу.
2. Нагадай, що місця опіку треба змастити спиртовим розчином йоду або спиртом.
3. На місця опіку потрібно накласти стерильну пов'язку.

Пам'ятай!

Купол медузи не виділяє отрути.

Якщо у воді твої руки відштовхнуть медузу, доторкаючись до її купола, шкоди для здоров'я не буде.

Не знищуй даремно медуз. Вони санітари моря.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ З МОРСЬКИМИ ТВАРИНАМИ

1. Під час купання або рибної ловлі потрібно обходити на мілководді ті місця піщаного і мілкогольового дна, які розриті й розрихлені, оскільки там може знаходитися морський кіт або інша тварина.

2. Не можна торкатися руками у воді риб або намагатися витягнути тих, що зариваються в пісок або дрібну гальку. Там можуть бути небезпечні для людини морські тварини.

3. При зустрічі з медузами не варто доторкатися до їхніх щупальців, а при скупченні медуз треба відводити й відштовхувати, торкаючись лише куполів цих тварин.

4. Не можна гратися з витягнутими на берег медузами. Це небезпечно для здоров'я.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ З ДОМАШНІМИ ТВАРИНАМИ

Кішка

Кішки чи не найулюбленіші домашні тварини з пухнастим хвостом, гострими кігтями. Вони лагідні з тими, хто доглядає їх, агресивно налаштовані до незнайомих або тих, хто їх недолюблює. За рухами тіла і хвоста можна визначити настрій кішки. Якщо вона чимось незадоволена, про це найкраще розкаже хвіст своїми неспокійними нервовими рухами зі сторони в сторону. Будьте обережні. Захисна реакція виражається також у шипінні, загрозливому жесті піднятої лапи з випущеними кігтями.

Пам'ятай!

Перед нападом тварина вигинає спину "горбом", шипить, підвиває, шерсть стає дибки, хвіст – трубою. Це сигнали, які треба розуміти при спілкуванні з кішкою.

Ніколи не доводь кішку до такого стану. Це небезпечно.

Кішка буває лагідною і грізною: може подряпати або вкусити того, хто її образив.

Ситуація

Андрійко з Оксанкою поїхали в село до бабусі. Якраз у цей час у Мурки народилися маленькі кошенята. Вони були гарненькі, пухнасті, веселі і дуже любили гратися з дітьми. У місто діти повернулися з кошеням. Добре його доглядали, й воно швидко підростало. Згодом перетворилося в гарну пухнасту кішку – чорну, з білими плямами, гострими зубками та кігтками. Гордилися, милувалися діти своєю вихованкою. Одного разу винесли її у двір. Раптом хлопчик із сусіднього будинку схопив кішку за хвоста, почав тягнути. Тварина зашипіла, вигнула спину, найжачилася, випустила кігті.

Завдання.

1. Доповніть ситуацію.

2. Що трапилося?

Порятунок

Якщо ненароком на руках залишилися подряпини від котячих кігтів, промий ранку перекисом водню, змасти зеленкою або йодом.

Собака

Собаки – вірні друзі людини. Вони виконують найрізноманітнішу, дуже потрібну роботу: пасуть і захищають від хижаків тварин, допомагають на полюванні, вміють затримувати злочинців, відшукувати корисні копалини.

Ситуація

По узбіччю дороги мирно йшов великий кудлатий чорний пес. Хлопчаки, що неподалік гралися, вирішили трохи порозважатися. Взяли в руки хто палицю, хто грудки землі й почали кидати в собаку. Обурився Бровко такою наругою і...

Завдання. Закінчіть ситуацію.

Пам'ятай!

Ти можеш постраждати, якщо не керуватимешся такими правилами:

1. Уникай зустрічі з незнайомими собаками.
2. Ніколи не дражни собак. Маючи гострі зуби, собака може боляче вкусити.
3. Укуси собак часто викликають тяжкі захворювання.

ДОПОМОЖИ СОБІ САМ

♦ Коли притулив палець до гарячої праски, то звідразу опусти його під кран з холодною водою або приклади окраєць сирій картоплі.

♦ Якщо сильно замерзло лице, розтирай його шарфом, чистою рукавичкою, але не снігом.

♦ Ужалила оса або бджола – приклади змочену в холодній воді хустинку або щось металеве.

♦ Боляче вдарився до чогось – підстав те місце під холодну воду.

♦ Якщо після удару болить голова, нудить, сядь або ляж. Не рухайся до приходу лікаря.

♦ Якщо на сонці запаморочилася голова, необхідно швидше перейти в тінь.

♦ Якщо кров тече з коліна, приклади листок подорожника.

♦ Якщо кров тече з носа, прийми сидяче або напівсидяче положення, відкинь голову назад і поклади на перенісся холодний компрес.

♦ Подряпини, забої не промивай водою, бо можна занести інфекцію. Необхідно промити йодом або зеленкою.

ЯК ДІЯТИ У ЗОНАХ СТИХІЙНИХ ЛИХ

◊ Якщо опинився в палаючому будинку, намочи у воді будь-яку тканину або одяг, накинй на голову і якомога швидше покинь палаючу будівлю.

◊ Під час повені знайди найвище місце і спробуй там закріпитися, поки не надійде допомога.

◊ Коли землетрус і підземні поштовхи застали на вулиці, треба якомога далі відійти від високих будинків, не можна залишатися на мостах і шляхопроводах, триматися за високі стовпи й паркани, ховатися на нижніх поверхах і в підвальних приміщеннях будинків.

◊ Під час бурі й шторму треба сховатися в підвалах, погребях, канавах, траншеях, улоговинах.

◊ Коли передбачаються селеві потоки, необхідно залишити разом з дорослими ті зони, які вони можуть затопити.

◊ Гроза може застати вдома, в лісі, у полі, тому потрібно знати правила поведінки під час грози. Якщо тебе разом з батьками гроза застала в лісі, нагадай, що не можна шукати укриття під високими деревами, на пагорбах, поблизу ліній радіо- та електропередач. Під час грози в полі треба шукати сховище в низинній місцевості, не можна наближатися до дерев, стовпців, техніки, що стоїть окремо. Якщо гроза застала в будинку, необхідно вимкнути всі електроприлади, радіо, зачинити двері й квартирки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кінько Т., Кінько М. Наш номер 01. – К.: Альтернативи, 1998.
2. Ковалевська О. Зелений вогник. – К., 1994.
3. Навроцька Г. Це треба знати всім. – К: Веселка, 1987.
4. Татурін О. Для чого потрібен світлофор. – М., 1985
5. Терлецький В. Дивовижне у світі рослин. – К.: Урожай, 1990.
6. Дорохов Н. Красный, желтый, зеленый. – М: Дет. литература, 1975.
7. Изобретения и великие открытия. – Минск, 1995.
8. Уткин В. Малюнки на дорогах. – К: Веселка, 1984.
9. Шпагин М. Что было до... – М.: Дет. литература, 1989

Дошкілля

Навчальне видання

Калуська Любомира Василівна

ДИВОКРАЙ

Вибрані дидактико-методичні матеріали
для працівників дошкільних закладів

Книга 2

НБ ПНУС

751978

Керівник проекту *Б. Фенюк*
Головний редактор *І. Дворницька*
Завідувачка редакції *Т. Ухіна*
Літературний редактор *А. Семенова*
Технічний редактор *А. Трут*
Набір *Л. Калуської*
Верстання *Р. Козака*
Обкладинка *О. Курила*

Підписано до друку 24. 07. 2008. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 23,4. Наклад 2000.

Видавництво "Мандрівець", свідоцтво про державну реєстрацію ДК №1847.

46001, м. Тернопіль, вул. С. Качали, 3. Тел. (0352) 52-06-20, 43-42-35, тел./факс (0352) 52-43-38.

Надруковано з готових діапозитивів у ТзОВ "Терно-Граф", м. Тернопіль, вул. Текстильна, 18.

Калуська Любомира Василівна, завідувачка кафедри педагогіки та психології Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат педагогічних наук, доцент.

Народилася 14 жовтня 1949 року в с. Угринів Тисменицького району Івано-Франківської області у родині робітників. Майже все своє трудове життя (понад 20 років безпосередньої роботи з дітьми і 13 – в Івано-Франківському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти) присвятила проблемі виховання дітей дошкільного віку. В цій освітній галузі здобула науковий ступінь кандидата педагогічних наук (1994 р.) та вчене звання доцента. Автор понад 230 різнопланових публікацій, у тому числі близько 30 наукових та навчально-методичних видань як обласного, так і всеукраїнського рівнів ("Чарівна скринька", "Художня праця у дитячому садку", "Рости здоровою, дитинко", "Валеологія в дитячому садку і вдома", "Безпека життєдіяльності дошкільника", "Екологічна ігротeka", "Природничий словник-довідник", "Допоможи собі сам", "Методична робота в дошкільному закладі", "Дивокрай", "Народні ремесла у дитячому садку", "Здоров'я дитини в садку і родині", "Родинне сонцезколо", "Абетка чеснот української дитини" та ін.).

У творчому доробку – три авторські програми: "Дитина в довкіллі", "Бережи здоров'я змалку", "Ознайомлення старших дошкільників з Гуцульщиною", кілька спеціальних випусків газети "Дитячий садок", численні статті в освітянських періодичних виданнях.

Нагороджена трьома Почесними грамотами Міністерства освіти і науки України, знаком "Софія Русова".

www.mandrivets.com

НБ ПНУС

751978

ISBN 966-634-212-X

9789666342129

46008, м. Тернопіль
А/С 534
«Книга поштою»
тел. (0352) 51-16-07